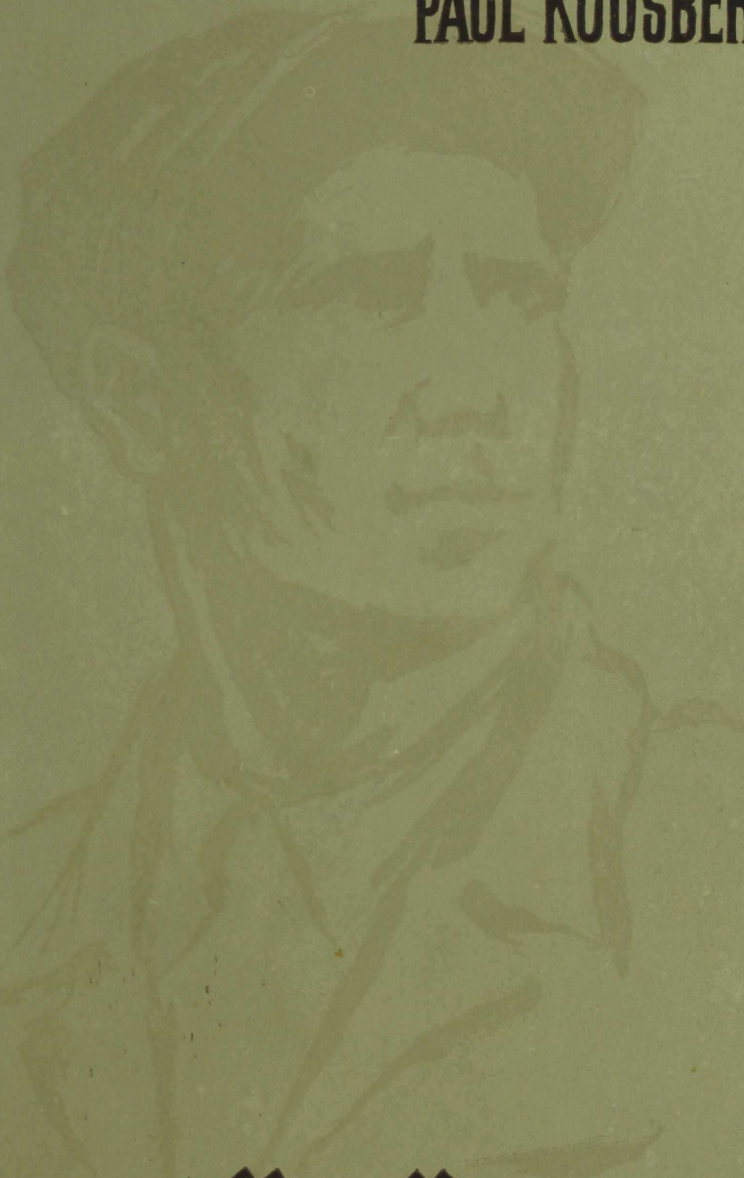
PAUL KUUSBERG

MÜÜRID

PAUL KUUSBERG * MÜÜRID

PAUL KUUSBERG

MÜÜRID

ROMAAN

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1957

Kaanekujundus

R. PANGSEPP

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
42224

ESIMENE OSA

1

Neli müürisseppa tassisid paekivist trepiastet, mis nende vahel traatsilmuseis raskelt kõikus. Mehed nohisesid ja puhkisid. Paesel trepiastmel oli suurust ning kaalu, ja üles viia tuli seda ettevaatlikult, et esiserva mitte ära lüüa. Trepist üles tormata, mitu astet korraga võtta võib kärsitu noor inimene, kelle käed on tühjad, seda võib mõnikord kas edevusest või näidatatahtmisest teha tugev mees ka liivakotti õlal kandes, kuid sinihalli trepiastmega ei saa teisiti edasi liikuda kui ainult samm-sammult, aeglaselt ja ettevaatlikult astudes.

Vana-Jaan hakkas kiruma.

«Tehakse ka nüüd... neid maju... Tikukarbis on... rohkem ruumi...» Pingutus pani elatanud töölise ähkima.

Noorim müürisseppadest, Toomas Laan, aimas, miks Vana-Jaan kukkus üürimajade omanikke alati põhjama siis, kui nad paekivist astmeid üles tõid. Trepikodade kitsus oli selles süüdi.

«Mehepoeg... ei mahu... siin üksipäinigi hästi... ringi pöörama...»

Vana-Jaan jättis lause pooleli, jäi seisma, sundides ka teised peatuma, ja ütles vihaselt:

«Paneks neid endid tuhvi vedima...»

Toomas teadis, et Vana-Jaan mõtles «nende eneste» all majadega hangeldavat Tortandelit ja tema prouat, ei kedagi muud. Just nimelt neid kahte.

«Nukid läksid?» küsis Kuusktamm.

Vana-Jaan sülitas ja hakkas edasi minema, vastamata sõnagi.

Lõi jälle käeselja vastu müürinurka veriseks, mõistis Toomas. Vana-Jaan võis toriseda, vanduda, mitte aga oma hädaga esile tikkuda. Toomas taipas ka seda, miks just Vana-Jaani sõrmenukid kitsas trepikojas kõige rohkem kannatasid. Polnud Jaanil enam seda kärmust ega painduvust, mis tema, Tooma käsi kaitses. Toomas mõistis veelgi rohkem. Ta oli aru saanud, et Vana-Jaan ajas aastatega jonni ja tegi mõnikord tormakaid tegusid, mis tema eaga enam hästi kokku ei sobinud. Ikka sellepärast, et teda vanaks ei peetaks, sest taaditudid polnud hinnas ei ettevõtjate juures ega paremas meheeas tööliste silmis.

Müürissepad vinnasid trepiastme kolmanda ja neljanda majakorra vahele, asetasid maha ning sirutasid selga. Nüüd oleks hea olnud veidi hinge tagasi tõmmata, eriti vanematel töölistel, kelle ristluud pikem pingutus kangeks võttis. Kuid puhkamiseks ei jätkunud aega. Juba haarasid äsjasest kandepuude hoidmisest alles kõverasse kiskuvad sõrmed telliskivi, kellu või labidavarre, ja töö käis edasi.

Kohaletoodud kiviastet hakkas paika müürima Kuusktamm. Vana-Jaan koos neljanda müürissepaga, keskealise rässaka mehega, läks mööda jalgade all nõtkuvaid lubjaseid tellingulaudu hoone esiküljele. Nemad ladusid fassaadi. Tooma tööjärg oli trepikoja siseseinte juures. Noormees hakkas kiiresti müürinurka kasvatama ja jälgis vahetevahel kõrvalpilguga Kuusktamme. Toomas ei viibinud ehitusel esimesi päevi, ta oli rassinud paljude majade tellinguil, ja enamasti koos Kuusktammega, kes nagu Vana-Jaangi kõlbas aastate poolest talle isaks. Hoolimata oma noorusest — Toomas sai alles hiljuti kahekümne kolmeseks — oli ta juba nii palju müürissepatööd näinud ja ka ise teinud, et see oli tema silmis oma esimese võlu kaotanud. Kuusktamme tegevuses leidis Toomas aga tihtilugu niisugust, mis silmi sinnapoole kiskus.

Oli küllaltki elupõliseid ehitusmehi, kes trepiastmeid müürides algul abilist vajasid. Kuusktamm tuli kõigega üksipäini toime. Lühikese kangijupiga tõstis ta paese trepituhvi kiiludel vajalikku kõrgusesse. Kontrollis siis vaaderpassiga ning pika rihtlatiga astme asetust ja

alustas selle otsa kinnimüürimist. Nagu ei kaalukski poolteise meetri pikkune paepõrakas puudasid ega nõuaks selle kohaleseadmine suurt täpsust.

Toomas Laan oli keskmist kasvu õlakas noormees, kes kaheteisttollise paekivimüraka kergesti rinnakõrgusele müürile tõstis. Ta sinised silmad olid harva päris tõsised, neis peegeldus tihti naer. Suvel põles nägu vaskpruuniks ja sügiseks pleekisid juuksed tuhkjaks, muidu peeti teda pigem tumeda- kui heledajuukseliseks. Kaks selgesti märgatavat kortsu suu juures olid vastuolus lõbusate silmadega. Toomas ei kuulunud nende viimasel ajal moodi läinud ilusate noormeeste hulka, kelle lainelised lokid, jultunud silmad, lumivalged hambad ja juuspeened vurrukesed neidude ning naiste südameid ärevalt põksuma panid, kuid ta ei jätnud ka ebameeldivat muljet.

Lõpetanud nurga loodimise, heitis Toomas jällegi pilgu Kuusktammele, kes nüüd segu valmistas. Sadu kordi oli Toomas näinud paarimeest seda tegemas ja oli ka siin omandanud tema tööviisi. Ning järsku leidis Toomas, et ta mitte ainult ei püüa müüri laduda nõnda nagu Kuusktamm, vaid kaldub ka kõiges muus teda jäljendama. Toomas naeratas endamisi — äsjane avastus valmistas talle rõõmu. Kui keegi oleks lõbusaloomuliselt müürihallilt küsinud, missugusest inimesest ta kõige rohkem lugu peab, siis oleks ta kõhklematult vastanud: Kuusktammest.

Esimest korda nägi Toomas Kuusktamme kuus aastat tagasi, kui elu talle segupüti aisad pihku surus. Kuueteist-aastane kõhn poisivibalik ja — ehitusmaterjalide etteandjaks! Ta tuikus jalgadel, aga rühkis edasi. Toomas mäletas neid kibedaid päevi hästi.

Iga kord kui Toomas kas segupütiga või kiviraamiga Kuusktamme juurde jõudis, uurisid teda viimase pilgud. Kuusktamm ei püüdnud tema kulul nalja heita, ei toppinud talle suitsukarpi nina alla ega pudelikaela suhu, nagu mitmed tükkisid tegema. Millegipärast oli Toomas Kuusktamme algul eriti kartnud. Teised lobisesid temaga, ja vaatamata sellele, et mõnikord narrima kippusid, olid siiski kuidagi kodusemad.

Toomale jäi Kuusktamme välimus esimesest pilgust

meelde. Jändrik, üle keskea jõudev mees, kelle parem õlg oli silmanähtavalt madalam vasakust. Väljaulatuvad põsesarnad, terava pilguga pruunikad silmad, mis Toomast esiotsa hirmutasid. Toomas vaatas aukartusega Kuusktamme lühikesi käsivarsi, mis nooruses olid kaheksa puuda üles surunud, nagu Vana-Jaan kõneles. Käsi imetles, aga pilku kartis. Kuusktamm paistis tookord tegelikust märksa eakam, viiekümneaastane. Nüüd, kus ta üle viiekümne oli jõudnud, ei näinud ta põrmugi vanem välja kui siis. Nii tundus see vähemalt Toomale.

Ükskord kui nad kahekesi kõrge paevirna taha jäid, küsis talt Kuusktamm:

«Poiss, kes su isa on?»

Toomas polnud midagi vastanud. Koolis narriti teda valusalt isa pärast, kes oli teadmata kadunud. Nüüd oli ta ka emata jäänud. Toomas vaatas küsijast mööda ja vaikis.

«Töö on raske?»

Nüüd muutus poiss ärevaks.

«Ma* jõuan küll! Ausõna jõuan . . .»

Rohkem Kuusktamm ei pärinud. Ülejärgmisel päeval võttis ta Tooma enda kõrvale müürile. Oli kesksuvi ja ettevõtja ning teised mehed nõustusid. Vastutahtmist küll, aga Kuusktamm ei taganenud oma otsusest, ja temast kiiremini ei klompinud keegi kive. Nädala pärast ei jäänud Kuusktamm ja Toomas, kes töötasid paaris, enam teistest maha. Kuusktamm klompis ja seadis paika välimised kivid, Toomas sai hakkama sisemise kivirea kohaleasetamisega, puti ja segu panemisega. Kui hoone sarikate alla jõudis, oli Toomas ka klompimisel mehe eest väljas.

Nõndaviisi algas nende sõprus ja ainult harva töötasid nad eraldi.

Müüriladumine võttis Tooma keha kuumaks. Niisugused mehed, nagu Kuusktamm ja Vana-Jaan, olid temasse istutanud armastuse müürissepa elukutse vastu. Ta polnud veel jõudnud muutuda tuimaks töömasinaks, tülpinud inimeseks, kes elustub üksnes laupäeva õhtul kõrtsis, viinapudelit peos hoides. Toomas tundis end kõige paremini sellistel päevadel, kui töö oli eriti pin-

geline. Niisugustel puhkudel püüdis ta kõigist ette jõuda. Kas või ainult poole kivirea, lõpuks kas või kahe-kolme kivi võrra, kuid ikkagi ette. Kui see korda läks, oli Toomas väga rõõmus ega tundnud peaaegu üldse mitte väsimust, kuigi töö just siis nõudis kiirust, rammu ja vastupidavust.

«Peremehe ees ära nahast välja poe, aga omasuguste seljas ära püüa liugu lasta.»

Toomas pidas neid Kuusktamme sõnu õigeteks. Kuusktamm oli mitu korda muheldes vaadanud, kuidas Toomas tundis mõnu täpselt ja puhtalt paika pandud kivireast, aknavahepostist, kus ükski silikaat polnud määritud ega kiivas, kus kivivahed olid nagu mõõdetud. Kuusktamm mõistis, et just nii, nagu Toomas, peab inimene tööd tegema. Kogu hingega, sest tööst pole midagi suuremat. Kuid paljunäinud ehitusmees sai aru ka sellest, et nii, nagu Toomas nüüd, ei rassi keegi oma elu lõpuni. Aastad mööduvad, ja kogu rõõm, kogu ilu, kõik see, mis on ehtsale ametimehele püha, kaob, pudeneb laiali, jättes järele tülpimuse, tigeduse, vimma. Toomas ei teadnud Kuusktamme mõtteid, ta asetas kivi kivi kõrvale ja tundis sellest rahuldust. Kõige õnnelikum oli ta oma elus olnud siis, kui Kuusktamm tegi temast oma paarimehe. Sestsaadik oli palju teiseks muutunud, aga head telliskivid, hästipuhastatud, hõbedaselt läikiv kellu, tugev, meheväärne töö meeldisid talle endiselt.

Tooma liigutused kiirenesid veelgi, sest Kuusktammele, kes oli hakanud samuti kive laduma, oli raske järele jõuda. Ta ei raisanud liigutusi ega aega. Seda ei või selle ehituse juures ükski müürissepp teha ega teegi, sest iga müüri pandud kivi eest makstakse, ja Albert Tortandel kaalutles enne kaua, kui müürisseppadele oma hinna pakkus. Praegune ei olnud talle kaugeltki esimene maja katuse alla viia.

Tortandel oli ettevõtja, kes uute ehituste alustamiseks alati parajat aega varitses. «Minu kõige parem tööline on õõnes vöövahe,» hooples ta lähedaste tuttavate ringis. Neile, kes armastasid tugevamaid väljendusi, ütles ta «õõnsa vöövahe» asemel lakooniliselt «nälg». Kõige lihtsam oli sobivat silmapilku valida oma majade puhul.

Võõrastele ehitades pidi südant kõvaks tehes töödega alustama vahel südasuvelgi, kui talvekuudega võrreldes tuli inimestele rohkem palka maksta. Seda neljakordset maja ehitas ta aga endale ja sai seepärast oma põhimõtetest täiel määral kinni pidada. Alusmüürisüvendi laskis ta kaevata hilissügisel enne külmade saabumist. Pärast veebruaripakase raugemist, kui pooled ehitusmehed alles tööta ringi lonkisid, alustas ta vundamendiga. Kauples paljude artellidega. Kuusktamm arvas juba, et nad ka seekord Tortandeliga kokkuleppele ei jõua. Rohkem kui pool aastat tagasi andis Tortandel Kuusktamme ja Vana-Jaani nina alt ära Jõgissaarel müüritööd. Siis oli august ja enamik artelle hoidis hinda. Ants Aarmann laskis viiskümmend senti ruutsüllast alla ja sai töö endale. Aarmann võis nõnda talitada — nende artellis oli alati rohkesti tunnitöölisi, kelle pealt tema ja ta kambamehed lisasissetulekut said.

Aarmann kutsus pärast seda Kuusktamme ja Toomast oma artelli. Mitte tunnimeesteks, vaid arteltšikuteks. Jaan Reenvaldi põlgas see vihase vaate ja hammustava sõnaga müürissepp vanaks. Kuusktamm lükkas ettepaneku tagasi. Esiteks sellepärast, et ta hindas Vana-Jaani, ja teiseks ei olnud ta nõus tunnitööliste palkamisega. Viimane oligi peapõhjuseks, miks nende koostöö katki jäi.

Toomas mäletas tookordset jutuajamist Kuusktamme ja Aarmanni vahel.

«Kas sul raha mööda külgi maha jookseb?» pilkas Aarmann.

«Päevameeste pidamine on vesi ettevõtjate veskile,» vastas Kuusktamm.

«Igaüks hoolitsegu enda eest,» väitis Aarmann.

«Pisinülgijat minust ei saa,» ütles Kuusktamm rahulikult.

«Ära targuta nagu enamlane,» vihastas Aarmann. «Targad koorivad alati lolle.»

«Niisugusest tarkusest ma lugu ei pea.»

Aarmann tõmbus näost punaseks, tunnistas tükk aega Kuusktamme ja hakkas tigedalt vanduma.

Poleks Jõgissaarel suured tööd käimas, oleks Ants Aarmann kindlasti ka selle maja müüriladumise oma

kätte kiskunud. Tortandel ja Aarmann sobisid isekeskis. Aarmann oli aga Jõgissaarel kinni ja Tortandel andis vundamendi ning telliskiviseinad nendele laduda.

«Te olete kallid mehed,» ütles Tortandel kaubategemisel Kuusktammele, Vana-Jaanile ja Toomale. «Mitu artelli on valmis odavamini pihta hakkama. Mina pole aga vereimeja. Nõuan ainult head ja kiiret tööd. Pidage meeles, vundament — pool kuud, telliskivimüürid — nädal ja kord.» Nähtavasti polnud Tortandelil odavamatesse meestesse usku.

Tempo kasvas. Toomas kummardus järjest väledamini telliskivivirna, segukasti ja müüri kohale. Kivid Kuusktamme müüriosal lisandusid niisama nobedasti üksteisele. Nad olid küll sageli ühel ehitusel töötanud, kuid päris harva võrdseil müürilõikudel, sest Kuusktamm tegi enamasti keerukamat, suuremat täpsust ja oskust nõudvat tööd. Toomas märkas, et Kuusktamm rõhub temast ikka ühe või kahe kivi võrra ette. Lõpetanud järjekordse kivirea, tõstis ta silmad ja tabas Kuusktamme pilgu. Kogenud müürimurdja muheles, näis Toomale. Ja nooruk taipas korrapealt, miks ta kivi või kahe võrra maha jäi, kuigi viimast rida ladudes tellingul otse jooksis. Vanamees muigas, ka Toomas naeratas. Nad mõistsid teineteist. Toomas sai aru, et tema õpetaja oli öelnud: sa oled osav poiss, kuid võib veel kiiremini kive paika panna; veel on telliskiviladumises üht-teist, mida pole ülearune arvesse võtta. Toomal tekkis soe ja tugev poolehoiutunne Kuusktamme vastu. Ta tahtis seda millegagi väljendada, kuid vaatas ainult kaaslasele otsa, häbenedes ning varjates oma erutust.

«Kii-viii!»

Hoone esiküljelt kajas Vana-Jaani hõige. Samas kostis ka Kuusktamme hääl:

«Se-guu!»

Ka Toomal sai mört otsa. Liiva oodates lahustas ta tünnis vikki. Alt ehitusõuelt kuuldus automootori turtsatust ja pisut hiljem langeva kivikillustiku krobinat. Laevalajatel on täna rabelemist, mõtles Toomas, ja samas meenus talle midagi.

«Mida arvad Maasikust?» küsis ta Kuusktammelt.

«Õhtu näitab,» vastas too. «Labidavarre võttis julgesti pihku.»

«Tööd ta ei karda,» ütles Toomas. Noormees teadis enda kogemustest, et kandekasti aisad pole jalutuskepid. «Neid lasti «Terasest» palju lahti,» lisas ta juurde.

«Mitukümmend, kõneldi. Alguses anti kõigile töölistele lõpparve, hiljem hakati masseerima ja ükshaaval tagasi võtma. Mõned olevat kinnigi viidud?»

«Neli, rääkis Maasik.»

Kuusktamme krobelised ning pahklikud käed surusid labidavarrele ülemäära tugevasti. Liiva ja vikki pudenes üle kasti ääre. Toomas imestas — millest niisugune räpakus?

«Kontorimees?»

Kuusktamme hääl oli rahulik, nii ükskõikne, et Toomas unustas tellingulaudadele varisenud liiva ja lubja ning vastas:

«Jah. Ametnik.»

«Tähendab, ka ametnikud streikisid?»

«Mitte kõik. Inimest kaks-kolm peale Maasiku.»

Kuusktamm vaikis jälle. Nüüd kestis see kauem kui varem. Kui ta uuesti Tooma poole pööras, näis viimasele, et vanamehe hääl kõlas kuidagi iseäralikult.

«Lõuna ajal vaata teda.»

Toomale oli nüüd päris selge, et Maasik oli jätnud Kuusktammele hea mulje. Mitte ainult oma julgusega hakata tapvat tööd tegema, vaid veelgi rohkem otsusekindlusega streigi ajal. Kuusktamm kartis laevalajate töö ränkust. Betoonisegu oli otsekui tina, ja kümnik armastab tunnitöölisi taga sundida. Pealegi kus ta on, nagu puusepad kõnelesid, laevalu peremehelt tükiviisi endale võtnud ja katsub nüüd tööliste arvel vahelt teenida. Ega ta põhjuseta kogu aeg laevalajate juures ei kükita.

2

Kui müürissepad uut trepiastet üles kandsid, läks Maasik otse nende ees. Ta astus raskelt ja harjumatult. Märja betoonisegu kandmine väsitab juba lõunaks vilunud ehitusmehegi, Maasik aga pole enam aastaid

kehalist tööd teinud. Nii mõtles Toomas. Jõudnud trepiastmega üles, vaatas ta aamtalade vahelt alla. Keldrilae valamine edenes jõudsasti, kümnik Veermann oskas tööd korraldada ja meestele sõitu teha.

Maasiku ja ta ilmetu pilgu ning kõverate jalgadega kaaslase ülesandeks oli suurimat jõudu nõudev osa tööst: alt lavalt materjali üles kanda. Märg segu oli raudraske ja pütt täideti kümniku käsu kohaselt alati kuhjaga. Vahetpidamatust tassimisest valutasid Maasiku sõrmeliikmed ja ta pidi kogu oma jõudu pingutama, et kandekasti aisad sõrmi lahti ei kisuks. Ta oleks hea meelega mõne minuti puhanud, sõrmi şirutanud ja valutama hakkavaid käsivarsi hõõrunud, kuid kümnik oli asja nii seadnud, et mitte ühelgi, kes laevalamise juures töötas, vaba hetke ei jäänud. Kümnik valvas hoolega, et töörütm — seda sõna püüdis Eerik Veermann sagedasti kasutada — oleks ühtlane või järjest tõuseks. Langeda ei või töörütm korralikul ehitusel, kus on haritud tehnilised jõud, mitte kunagi. Ei, seda mitte.

«Homme peame lae peale saama,» kinnitas lakkamatult kümnik, kelle väikesed, umbusklikud silmad jälgisid iga töölist.

Ilm oli vilu. Laevalajad ei tundnud seda, nende näod läikisid higist. Pikal kümnikul hakkas aga külm, ja siis, kui ta arvas, et teda tähele ei panda, püüdis ta voorimehe kombel käsi vaheliti pekstes endale sooja teha. Läbi aknaava nägid seda Maasik ja ta paarimees. Kui nad järjekordse kandamiga kümniku lähedusest mööda läksid, lausus viimane mahedalt:

«Te võiks kuuri minna, ahju juures on soojem. Me siin peame rütmist kinni . . .»

Antoni häälest kõlas varjamatu pilge.

Kümniku peenikesevõitu kael värvus erepunaseks, kuid ta ei öelnud sõnakestki.

Maasik vaatas oma kaaslast teravamalt. See oli neljakümne — neljakümne viie aasta vanune, lameda, esimesel pilgul nagu tühja näoga ja kondiste käsivartega mees, keda segukoormad ei paistnud üldsegi väsitavat. Nüüd arvas Maasik, et ta paarimees, keda naised kutsusid Antoniks, pole hoopiski mitte üksluises töös

nüriks kulunud inimene. Maasiku vaade jäi hetkeks peatuma Antoni kõveratel jalgadel.

«Mul olid samasugused putked nagu härra Töörütmil,» urises endamisi küljega tema poole seisev Anton. «Kes kümme aastat kitsega käib, kõlbab ratsaväkke.»

Maasikul oli tunne nagu koerustükilt tabatud poisikesel. Antoni hääl ei kõlanud tigedalt, selles ei kostnud pilget nagu ennist, kuid siiski oli Maasikul piinlik.

Trepist alla minnes ütles Anton rohkem endale kui Maasikule:

«Sunnib küll suuga, küll silmadega... Tahab ühe päevaga rikkaks saada.»

Rohkem ta ei rääkinud. Nad töötasid vaikides nagu varemgi. Maasik oleks tahtnud Antoni nägu siis näha, kui see rääkis, kuid töö iseloomu tõttu võis ta ainult mehe kukalt vahtida. Anton kõndis nimelt aiste vahel eespool.

Tõsta pütt segu täis, võtta käsipuud valusalt õhkuvatesse pihkudesse, teha sammu kakskümmend koristamata ehitusesisel — Maasik oli need ära lugenud —, ronida trepist üles, minna raudtaladele lohakalt asetatud plankudel veel meetrit kümme-paarteist, tühjendada siis kandekast ja pöörata otsekohe tagasi. Nii hommikust peale kuni siiani ja edasi õhtuni. Maasiku käed värisesid. Kartis, et varsti ei jõua ta enam kandekasti aisu peos hoida. Sõrmed võivad avaneda, suutmata lõpuni vastu pidada. Juba mitmendat korda komistas ta. Pole harjunud ehitustreppidel käima, julgustas ennast Maasik, kuid Anton mõistis, et uus mees väsis. Seda märgates vähendas Anton koormaid, põrmugi hoolimata kümniku nõelavaist pilkudest.

Trepikojas ootas Veermann.

«Teie nimi?» küsis ta Maasikult.

«Maasik,» vastas küsitav ja tahtis peatuda. Keelav käeviibe kihutas neid edasi astuma ja ta vastas trepist alla minnes ning üle ehitusõue sammudes küsimustele, mida talle esitas järel tulev kümnik, kes käigul märkis vastuseid taskuraamatusse.

«Eesnimi?»

«Eevald.»

«Vanus?»

«Kolmkümmend kaks.»
«Perekonnaseis?»
«Vallaline.»
Rohkem küsimusi Veermannil ei olnud. Kui Maasik tagasi vaatas, tõttas kümnik juba minema.
Õuel asetasid Maasik ja Anton tühja kandekasti maha. Hingeldavad naised polnud jõudnud uut lavatäit läbi lüüa. Nähtavasti väsisid nemadki.
Naisi oli neli. Kaks vanemat, neljakümnendais aastais, sooniliste sitkete käsivartega, mis punetasid tuulest ning kevadisest päikesest, ja kaks nooremat, üks alles päris plikake. Seda saledat, uudishimulike suurte silmadega neiut kutsuti Salmeks. Ta näos oli alles lapselikku pehmust, mis kuidagi ei sobinud siia kivivirnade, killustiku- ja liivahunnikute keskele. Vanemad naised käitusid nagu mehed: nende liigutused olid järsud ja tugevad, nad vandusid, sülitasid kõrvale ja pühkisid käeseljaga otsaesiselt higi. Oma välimuse pärast siin suurt ei muretsetud. Välja arvatud Salme. Kui mõnikord tekkis lühike hingetõmbeaeg, siis püüdis ta vargsi kohendada oma käharaid juukseid, mis räti alt jonnakalt välja kippusid. Aga kuidas sa hoolitsed oma välimuse eest, kui pead rabama, kuidas jõud võtab, rohkemgi veel — üle jõu, kui alaline küürutamine ja tuul ajavad juuksed segamini. Õhetavad põsed, räti alt väljaulatuvad juuksed, nooruse jäljendamatu võlu — kõik see mõjus nägusana, hoolimata sellest, et otsaesine ja nina olid kaetud hallika tsementitolmuga ja üle meelekohtade ning põskede valgusid määrdunud vaod.
Kui Maasik teda silmitses, oli Salme parajasti ettepoole kummardunud. Kleidilõikest nägi Maasik tema rindu. Ootamatult silmi tõstev neiu tabas Maasiku juhusliku pilgu ja jätkas tööd. Nüüd aga hoidis ta keha nii, et tegi oma kleidilõikesse vaatamise võimatuks. Liigutused muutusid ühtlasi puisemaks, ja Maasik, kes taipas, et oli neiut haavanud, tundis jällegi piinlikkust.
«Aidake naisi!» kostis äkki kile hääl. Ehitusaknal seisis sõrmede vahel mõõdulinti keerutav kümnik. «Ärge kartke eidekesi!»

Millegipärast tundus Maasikule, et see hüüe oli vastuseks Antoni pilkele. Kümnik oli ilmselt inimene, kes midagi ei unusta.

Maasik võttis labida ja koges peagi, et segamine polnud palju kergem kandmisest. Tuliseks muutunud sõrmedel oli valus labidavart hoida ja kummargilolek väsitas selga. «Töö ehitusel on märksa kurnavam, kui võis oletada,» mõtles ta. Siiski ta ei kahetsenud. Kui ta vahetevahel enda poolt valitud tees kahtles, siis mitte sellepärast, et oleks varasemat elu kantseleilaua ääres taga leinanud, vaid seetõttu, et ei tundnud oma jõudu. Talle tuli meelde meister Franzu manitsus: «Härra Maasik, te teete kõige suurema rumaluse, kui streikijatega ühinete! Streik on lollus, kultuurivaenulik akt. Eriti teie seisukohast, meie — meistrite ja ametnike seisukohast. Teie olukord ei muutu sellest, kas töölised võidavad või kaotavad. Milleks riskeerida? Võita pole teil isiklikult, härra Maasik, mitte kui midagi. Kaotada aga teenistus, oma koht, rikkuda kogu elu. Riigivõim ei salli mässajaid. Kaalutlege kainelt ja otsustage nagu meie kõik. Streikijatega koos minnes ei saavuta te lõppude lõpuks midagi peale oma elu nurjaajamise.» Nende sõnade meenumisel — segades liiva tsemendi ja killustikuga, nii-öelda uue tee algul — tundis Maasik nüüd nagu tollalgi oma sisimas, et mitte meistril, vaid siiski temal on õigus.

«Jõudu!»

Värske ja lõbus hääl kuulus Toomale, kes oli märkamatult lähenenud.

«Jõudu tarvis,» vastasid naised harjunult. Maasik noogutas peaga.

Toomas astus kärmesti noorima juurde ja võttis temalt labida.

«Sina, sega nii, labidavart madalamalt hoides,» ütles ta rõõmsalt. «On kergem ja lava jääb puhtamaks.»

Tüdruk sirutas naeratades selga. Ta astus sammu tagasi ja vaatas, kuidas noormees töötas. Toomas tarvitas labidat jõuliselt, temale ei paistnud liiva, killustiku ja tsemendi läbisegamine pingutusi valmistavat. Kui Toomas teistki korda hakkas segu läbi lööma, mõistis Maasik, et müürissepp tahtis neiule puhkamiseks aega

anda, ja tal oli oma varasema pilgu pärast uuesti piinlik.

«Iga tööd tuleb osata,» ütles Toomas nii, nagu see oli kombeks Kuusktammel.

«Jõudu on vaja, jõudu on rohkem vaja kui oskamist,» sõnas vastuseks rõugearmilise näoga naine, kelle käsivarred olid sitked nagu mehel, ja noorim hakkas heledahääleliselt naerma.

«Teie, noormees, ärge tülitage seal naisi!»

Kümniku ootamatult kõlav hääl oli hammustav. Silmapilguks peatusid kõikide käed, kuid jahmumine ei kestnud kaua. Uuesti kostis killustiku krobinat, aga tekkinud lõbusus kadus.

Toomas tõusis. Muidu nii lõbusate silmade pilk tumenes pisut, kui ta kümnikule hüüdis:

«Näete halvasti! Ma ei tülitanud, vaid õpetasin.»

Rahunes kohe ja seletas nagu muu seas Maasikule: «Meil lõppesid punased kivid. Nüüd jõudis auto, pean minema.»

Salmele naeratades lahkus müürissepp kiirete sammudega. Maasikule ei jäänud märkamata, kuidas ta lahtiselt katusealuselt tsemendikoti endale turjale vinnas ja pooleldi joostes tellingupostide varju kadus. Nähtavasti polnud tal siiski nii palju aega olnud, kui rääkis.

Betoonisegu oli valmis ja labidatäied täitsid ruttu kandekasti. Maasiku sõrmed klammerdusid ümber käsipuude. Ka randmed ja õlasooned hakkasid tuikavalt valutama. Pool päeva aga oli alles ees.

Betoneerijad rügasid masinliku tuimusega. Maasik ja Anton ei vahetanud peaaegu ühtki sõna. Nii töötada on raske, väga raske, tundis Maasik. Miski — Maasik ei saanud aru, mis nimelt — rõhus hinge, suretas sõnad huulil ja muutis pilgud süngeiks.

Üks kandekastitäis järgnes teisele. Rakenduslauad kattusid hallrohelise märja betoonikorraga. Keldrilagi valmis Maasiku arvates küll kiiresti, kuid veel rutemini väsisid käed. Sõrmi oli uskumatult raske ümber kandepuude hoida. Ta ei tundnud enam peopesade õhkuvat kibedust ega torkivat valu randmeis, ta unustas kõik püüde ees vastu pidada. Märkas siis äkki, et meelekoh-

tades on hakanud peksma, et ta keerutab peas mõttekilde nagu palavikus, katkendlikult ja sihitult, ning see tegi nukraks. «Väsimus, väsimus,» kordas ta endamisi ja tundis selgesti, et uut koormat ei suuda ta enam üles sikutada. Vasaku käe sõrmed avanevad kindlasti, neid ei jaksa ta koos hoida. Trepini vahest jätkub veel jõudu, edasi aga mitte.

Õhku täitis vabrikuvile jäme bass. Peagi seltsis sellele teisi. Esimene, mida Maasik eksimatult tundis, kuulus «Terasele». Tehase enda ruumidesse ei kostnud see kunagi nii tugevasti. Mõni kuu tagasi kuulas kogu linn imestunult: hoopis erakorralisel ajal üürgas «Terase» sireen. Siis kõlas see eriti võimsalt, nii kõneldi pärastpoole. Kümme minutit hiljem oli autotäis politseinikke tehase raudväravate ees, kuid asjata. Otsekohe kedagi vangistada ei saanud, töölised lahkusid rahulikult, vägivalda kellegi suhtes nad ei tarvitanud. Naljatati veel minnes, kuigi oli välja kuulutatud streik. «Terase» vägev, üle kogu linna kajav bass puudus vabrikuvilede koorist kaheksa päeva — metallitehase töölised võitlesid palgakärpimiste vastu.

Kohe, kui vile kostma hakkas, peatus ees kõndiv Anton. Kummardus sõnagi lausumata ja asetas kandekasti maha, kuigi paigani, kuhu oli jõudnud tööjärg, jäi ainult kümmekond sammu. Hoolimata kümniku vihasest pilgust pööras ta tuldud teed tagasi.

«Lõunatunnil,» urises Anton, «ei tõsta ma tema heaks kõrtki paigast.»

Maasik läks põiki läbi ehituse nurka, kuhu ta oli hommikul tööd alustades riputanud oma palitu. Läbi aknaava paistis siia päikest. Maasik võttis palitu õlgadele ja istus planguotsale. Hea oli selga vastu müüri toetades ennast välja sirutada. Kätest, eriti sõrmedest oli jõud kadunud. Randmed otsekui surisesid ja õlalihaseisse olid tekkinud juuspeened torkivad nõelad. Maasik mudis tasakesi sõrmi ja puhkas. Isu puudus täiesti. Siiski võttis ta leivatüki, mille hommikul oli tasku pistnud. Sundis ennast vägisi sööma. Õhukese margariinikorraga kaetud leib oli maitsetu, otse vastik. Ta jäi hajameelselt seina najal seisvaid planke silmitsema. Keskmise plangu ülemises otsas oli suur oks ja

sealt algas jäme vaigurida, mis ulatus peaaegu maani. Nüüd tundis ta ka värsket vaigulõhna, mis eraldus telliskivide ja lubja kuivusest.

Päike paistis küll juba soojalt, kuid siiski hakkas Maasikul külm. Higine selg tõmbus jahedaks. «Külmetan ennast, vaja oleks liikuda,» mõtles ta, kuid jäi endisesse asendisse. Märkas siis, et parem püksisäär oli rebenenud. Millal see juhtus, seda polnud ta tähele pannud. Vasaku põlve kohal valendas peopesasuurune lubjaplekk, aga viik edvistas endiselt. Maasik häbenes kogu hommikupoole oma pressitud püske, kuid parata polnud midagi. Tal oli neid ainult kaks paari ja mõlemad sobisid kantseleisse, aga mitte ehitusplatsile. Kontoritööd aga ei õnnestunud tal leida. Pahempoolne poliitikategelane Ellerhein oli lubanud küll teda kui võitluses kannatadasaanud inimest abistada, aga kui kaua sa häid lubadusi ootad. Uute, niisuguste tugevate puuvillasest riidest pükste ostmiseks, nagu kandsid teised, puudus raha. Tööle oli aga vaja minna, kindlasti ja möödapääsematult, ning Maasik tuli pressitud pükstes.

Kui keegi oleks Maasikut kõrvalt vaadelnud, siis oleks tal mehest jäänud armetu mulje. Maasiku lüheldane kogu oli nagu kokku surutud. Hallid silmad vaatasid nukralt: ei pea vastu!

Üle lauavirna hüpates jõudis Maasiku juurde Toomas.

«Jätku!» sõnas tulija reipalt.

«Tarvis,» vastas Maasik ja tõusis. Tardumus, millesse ta oli vajunud, lagunes. Noore müürissepa elurõõm virgutas tedagi.

Toomas märkas, kuidas Maasik väikese leivatüki hoolikalt paberisse mähkis ja palitutasku toppis. Mitu kuud pole palka saanud, mõistis ta. Nii oli sõber Märt talle jutustanud.

«Sul on siin külmavõitu. Lähme kuuri, seal köeb malmahi. Aulik pereproua nutab küll iga puunoti pärast, aga meie sellest ei hooli. Kui vaja, ajame ahju punaseks, külmetama ei hakka!»

Hommikul rääkis ta «teie», mõtles Maasik, ja see «sina» tegi talle Tooma hoopis lähedasemaks. Tooma

«sina» tekitas Maasikule sama tunde, nagu valdas teda siis, kui «Terase» treial Kallas talle teisel streigipäeval ütles: «Sa ei läinud katlamajasse, tulid meiega.» Varem, kui töölised mingi asjaõienduse tõttu kantseleisse tulid ja mõnikord ka tema poole pöörasid, siis kõnetasid nad teda alati «teiega» ning see «teie» jäi vaheseinana tema ja tööliste vahele. Siis aga, kui enamik ametnikke direktorite nõudmisel läks streikivate tööliste asemel katlaid kütma, millest tema keeldus, öeldi talle «sina». Tookordne «sina», nagu praegunegi, oli talle tunnustuseks, oli eneste hulka vastuvõtmine.

«Vilu on... tõesti...» naeratas Maasik, oskamata midagi muud öelda.

«Väsitab?»

«Väsitab,» tunnistas Maasik ausalt.

Toomale meeldis teise otsekohesus.

«Küll harjud,» ütles ta lihtsalt. «Kas lähme? Siin tõmbab läbi ja sul on turi märg.»

Mindi. Väikeses kuuris, mille ruumist suurema osa võtsid enda alla mitmesugused väljas rikneda võivad ehitusmaterjalid, viibis rohkesti mehi. Kuurile lähenemisel võis tekkida küsimus, milleks see õieti oli ehitatud — kas tööliste või ehitustarvete jaoks. Keegi teadis tõendada, et Tortandel oli öelnud töökaitseinspektorile, kes hiljuti siia sattus, et kuur on ehitatud meeste jaoks, kümnikule aga, et see on määratud materjalide hoiukohaks. Istuti hööveldamata laudadest kokkulöödud lihtsatel pinkidel, naelakastidel ja pakuotstel. Enamik mehi oli juba söömise lõpetanud ja tegi suitsu.

Toomas juhtis Maasiku ahju lähedusse. Samas istus ka Kuusktamm.

Maasik tabas endalt Kuusktamme pilgu, mis polnud kõrvalt piiluva, vaid otsekohese inimese vaade. Kuusktamm justkui sundis Maasikut oma silmadesse vaatama ja see tundis, et tema vastas istuv müürissepp oskab inimesi läbi näha.

«Sõrmed on kanged, käsivarred valutavad ja õlgades torgib? Nõnda?»

Kuusktamme sõnad olid sõbralikud. Maasikut ülla-

tas täpsus, millega iseloomustati seda, mida ta oma lihaseis tundis.

«Jah,» tunnistas ta põiklemata ja märkas, et enamik mehi teda vaatles. Nurgas suitsetava mehe pilk peatus ta pükstel, ja tal hakkas häbi nagu koerust teinud poisikesel.

«Jah,» kordas Maasik kiiresti, et võitu saada kasvavast ebakindlusest. «Pingutada tuleb,» jätkas ta õhinal. «Esimene poolpäeva on juba seljataga.»

Kuuris oli mõni sekund üsna vaikne. Ka hiljem märkas Maasik seda ja taipas, et siin ei tõtata sõnadega.

«Õhtupoolne on raskem hommikusest,» lausus aeglaselt Vana-Jaan. Maasik nägi, et tal olid erakordselt muhklikud käed. Suured ja seejuures kanged.

«Harjub,» tähendas veendunult Toomas.

Maasikut rõõmustas noormehe optimism. Ta vajas julgustust, toetust, väljendugu see sõnades või pilkudes. Ja julgustust sai ta ka Kuusktamme silmadest.

«Pikk ajab teid taga,» pööras Maasiku poole turjakas hiiglane. Maasik tundis ütlejas mehe, kelle tohutuid telliskivi-seljatäisi ta oli hommikul imestanud.

Maasik ei vastanud midagi, ei osanudki seda teha. Töö oli talle võõras, inimesed samuti. Ei tahtnud olla lobisejaks seal, kus sõnadega ei rutatud.

«Kas sind ei aeta?» küsis kivikandjalt ootamatult Kuusktamm. Sellest, et nüüd mitu meest tähelepanelikuks muutus, järeldas Maasik, et Kuusktamme sõnu kuulatakse.

«Kes ajab?» Kivikandja lai avameelne nägu oli üllatunud. «Kes mind sunnib, ütle mulle. Mul on kivid tuhandeviisi võetud, oma asi, mida teen. Kellel on minu kohta sõna öelda!»

«Aetakse, Kamar, aetakse,» kordas Kuusktamm.

Kuhu ta tüürib? mõtles Maasik.

Jonnib, kurivaim, jonnib, arutas endamisi kivikandja Kamar, pigistades hajameelselt vasaku kämblaga parema käe rusikasse tõmbunud sõrmi. Vanamees on kangekaelne, armastab oma sõnades kindlaks jääda. Seekord ta aga eksib. Eksib kindlasti. Ja kivikandja Kamar ütles rõhutatud aeglusega:

«Kes mind sunnib? Sina või? Tead, ega see, kui sa mulle «ki-viii» karjud, pole veel sundimine.»

Nüüd, kus Kuusktamme ja Kamara vahelist vaidlust jälgiti, sai Maasik aru, et tema on juba unustatud. Ta vaatas vargsi ringi. Mehi oli siin paarteist või mõni rohkem. Pooled neist olid müürissepad. Lubjased riided ja valge kareda korraga kaetud käed lasksid seda hõlpsasti aimata.

«Mulle ei hüüta sedagi. Peale pressitakse aga tugevasti. Kui kümnik palgapäeva eel mõõdulindiga ümber müüride käib, tunnen, et sundimine läheb järjest tigedamaks.»

Kivikandja Kamar ei osanud järsku midagi öelda. Ta ei mõistnud müürisseppade vanemat. Kuusktamm ilmselt ei narrinud teda ja kivikandja tärganud ägedushoog haihtus.

«Kui palju sa päevas kive üles tood?» küsis Kuusktamm, kui Kamar kohe midagi ei lausunud.

«Neli tuhat.»

Hiiglane ütles seda uhkelt. Harva oli neid mehi, kes kolmandale korrale nii palju kanda suutsid.

«Möödunud kevadel, mäletad, all heinamaal, tõid kolmandale ainult kolm tuhat.»

«Vana ei usu,» mõtles kivikandja riivatult. Kive saab ometigi üle lugeda. Võib neli ja poolgi kanda, kui vaidluseks läheb. Ning endale kindel olles ütles ta hooplevalt:

«Õhtul loeme üle! Mullu, pea meeles, sain kivituhandest viiskümmend senti rohkem. Kas mul siis oli vaja iga kitsetäit neljakümneseks laduda!»

Kuusktamm viskas läbipõlenud paberossi malmahju ja tähendas kivikandjale sõbralikult:

«Näed nüüd, kuidas sunnitakse.»

«Ka sinu sääred painutatakse looka,» urises Tooma kõrvalt Anton, ja puusepad hakkasid uuesti isekeskis rääkima. Nähtavasti olid teised Antoni kõverate jalgadega ammu harjunud, tema ise aga mitte.

«Niimoodi see sundimine sünnib,» kinnitas Vana-Jaan.

«Kui nii võtta, siis . . .» tunnustas ka Kamar Kuusktamme sõnu, pahvatades millegipärast tümisevalt

naerma. Jäi siis aga niisama järsku tõsiseks ja mõtlikuks. Nelikümmend kivi kitsel ja viiskümmend vähem. Ta ei kuulnudki, kuidas Vana-Jaan ütles:

«Ei võetaks kellut kätte ega kitse selga selle pisukese eest, mis makstakse, kui teisiti toime tuldaks . . .»

«Ega püti aisu pihku . . .» lisas omalt poolt Anton.

Müürisseppade jutt kaldus tööle, mis pärastlõunal ees seisis. Kivikandja ei rääkinud enam sõnakestki. Suitsetas vaikselt, lai piht vastu seina surutud.

Malmahju kuumus sulatas Maasiku lihased pehmemaks. Nõelte torkimine õlgades lakkas, kuid randmeis ja sõrmedes tuikas endiselt. Ettevaatlikult ning vargsi sirutas Maasik sõrmed välja ja surus need uuesti rusikasse. Tal tekkis korraga veider kujutlus, nagu polekski sõrmed tema omad.

«Puhub . . .»

«Terase» bass üürgas jälle üle linna.

Lõunavaheaeg lõppes. Tõusti. Igaüks läks oma tööpaika. Hakkas kostma hõikeid, teravaid haamrilööke ja iseloomulikku helinat, mida tekitavad servapidi kivide vastu puutuvad kellud. Puusepad peatusid lauavirnade juures, hakates laudu välja valima. Nad lõikasid mullalage, ja selleks läks vaja tollipaksusi. Kivikandja ladus kive kitsele, keegi tõstis liiva kotti. Betoonisegu-kandjad tulid tühjade kastidega trepist alla, segamislava kohal tõusid ja vajusid naiste seljad. Läbi mustendava aknaava paistis kümniku pikk kogu, valvas pilk haaramas tunnitöölisi.

3

Kõrgetes tehaseruumides valitses vaikus. Meister Franz Stein, keda lühidalt kas meistriks või siis Franzuks hüüti, ei sallinud seisma jäänud võlle, lõtvunud ülekanderihmu, tummi tööpinke. Inimtühjad hallid oma vaikuse ja mahajäetusega meenutasid talle surnuaeda, mida ta sügavas hingesopis pelgas. Aga ka siis, kui enamikus osakondades oli töö lõppenud, ei raatsinud ta tehasest lahkuda. Tema lühikest, ettepoole kummardunud kuivetanud kogu võis isegi hilistel õhtutundi-

del leida masinate vahel luusimas. Miks ta nii talitab, seda ei pihtinud Franz kellelegi. Viltu vaatavaist luuravaist silmadest, mis maksakollasest näost esile kerkisid, oli raske midagi välja lugeda. Harva ta kellelegi otse näkku vaataski.

Meister Franz peatus ruumis, kus asusid massiivsed lõikepingid. See oli tühi, koristajad polnud siia veel jõudnud. Lühikeste, hiilivate sammudega astus ta keskmise freespingi juurde ja uuris seda tähelepanelikult. Treialite ja freesijate tööd juhtis küll teine, noor, alles eksami sooritanud meister, kuid sellel pingil töötav mees oli äratanud Steini tähelepanu. Kui Franz tahtis talle üht tühist korraldust anda, irvitati vastu: «Mina täidan ainult oma osakonna juhataja ja meistri käsku!» Freesija sõnad torkisid hilise tehasesviibija kõrvus, nagu oleks neid alles praegu lausutud. Kui mees meister Franzule vastu tuli, siis pööras ta ükskõikselt pilgu kõrvale ja vaatas aknast välja, nagu sünniks tehaseõues ei tea mis huvitavat.

Pink oli korras, hästi puhastatud ja õlitatud. Franz seisis silmapilgu nagu nõutult ja jätkas oma ringkäiku.

Väiksemas kõrvalruumis treipinkide juures koristasid naised põrandat. Vilkalt liikuvad luuad ja harjad kogusid hunnikusse vedrudena keerdu tõmbunud teraslaaste. Pühkivast naisest möödudes puudutas Franz nagu kogemata tema puusa.

Naine astus sammu käperdajast kaugemale, kuid ei öelnud midagi.

Mees naeratas ja läks aeglaselt edasi. Uksel pööras ta ümber ja vahtis varjamatult keskealist, aga veel noorena näivat koristajat. Väljus siis ruumist, sulges enda järel ukse, kuid jäi selle juurde kuulatama. Tal ei tarvitsenud kaua oodata.

«Tõbras!»

Franz kuulis vihaselt öeldud sõna. Nii, nii, mõtles ta ja muutus lõbusaks. Puurmasinatest möödudes ümises ta läbi hammaste mingit viisi.

«Teras» võttis enda alla laia maa-ala. Siin asus üle kümne hoone, kus oli avaraid saale, kitsaste ja kõrgete akendega nagu kirikus, ning väiksemaid ja madalamaid,

mis millegagi ei erinenud tavalistest töökodadest. Metallitehas oli aastate jooksul tohutult paisunud. Vanu töökojaruume varjutasid nüüd uued korpused. Meister käis läbi enamiku hooneist, enne kui suundus oma osakonda, kus monteeriti kokku valmisosi. Ta oskas liikuda käratult. Ka nüüd ilmus meister Franz nii, et stantsi ümbermonteeriv elektrik teda ei märganud. Talle meeldis inimesi üllatada, neile märkamatult läheneda ja siis äkki mingi küsimus esitada.

Franz Stein jälgis kaks-kolm minutit elektriku tööd, pani käed kitlitaskuisse ja küsis järsku:

«Ilves — jõuate homseks valmis?»

Rahuldusega märkas ta töölise hämmastust.

«Jõuan.»

Elektrik Märt Ilves kogus end ruttu. Meister on tõepoolest veidrik. Üksikud pidasid temast lugu, paljud töölised kirusid ja sõimasid tagaselja. Oli neidki, kes talle suu sisse ütlesid, mida temast arvasid. Märdi suhtumine Steinisse oli kõikuv. Selle asjatundlikkus, täpsus ja energia äratasid austust. Meistri alalist luuramist aga ei kiitnud ta heaks.

Franz teadis, kuidas inimesed temasse suhtusid. Streigipäevil nõuti tema vallandamist. Vaenulikud pilgud ei hirmutanud Franzu. Streik tõstis tema tähtsust tehaseomanike silmis. Tuli välja, et tema, meister Franz Stein, teadis töölistest kõige rohkem. Kahekümne kahest streikijate ninamehest juhatas tema kätte kuusteist. Pärast streiki seisis Franz veelgi kindlamini jalgel. Ta ei muutunud ülbemaks nagu direktor — noor Kraus — või peainsener, vähemalt väliselt mitte. Endiselt võis teda kõikjal näha ja vanaviisi vallandati töölisi, kelle kohta vastava osakonna juhataja või meister polnud lahtilaskmise ettepanekut teinud.

Kandadel õõtsudes silmitses Franz elektrikut. Ilves oli hoolas mees, kes oma ala tundis. Suud ta üleliia ei pruukinud. Mis kästi, seda tegi, püüdlikkust tal jätkus. Silmaring läheneb juba euroopalikule oskustöölisele. Kui ta saaks veel hea praktika Saksamaal, siis võiks teda igatepidi väljaõppinud elektrimontööriks pidada. Ka välimus on tal ikka korras, mida eestlaste ja venelaste kohta just alati ei saa öelda. Tunked on puhtad,

lips ees, tõmblukud korras. Rebenenud, ripnevat taskuserva tema juures ei näe. Kuid viimasel ajal hakkas umbusklik meister oma heas arvamises kahtlema. Ta nägi juhuslikult Ilvest Nurgaga rääkivat, ja sellest oli küllalt. Sest Madis Nurk oli inimene, keda Franz oleks kas või püssitikkude abil vabrikust eemale hoidnud. Peadirektor Kraus, kes muidu tema nõu kuulda võttis, osutus seekord põikpeaks ja laskis türmist väljapääsenud kardetava enamlase tehasesse. Häid katelseppi läks «Terasel» vaja — Saksamaa nõudis põlevkiviõli, ja nemad said Kohtla-Järvelt uusi tellimusi —, kuid kas siis poleks leitud vagusamate mõtetega spetsialisti kui Nurk? Kahtlemata oleks, aga noorem Kraus otsustas omamoodi. Valitsus vabastas rahvale silmategemiseks punased vanglast. Ükski teine soliidne firma ei avanud neile oma uksi, ainult nemad talitasid nagu narrid. Noorem Kraus tahtis endise põrandaaluse töölevõtmisega oma jõudu näidata, kuid mehi niisugune uhkeldamine ei kohuta. Kuigi direktor väitis, et hunt oma pesa ligidalt ei murra — ja mis ta murda saabki, kui ustavad silmapaarid iga tema sammu valvavad —, ei rahustanud see Franzu. Ta tundis tehast paremini kui selle omanikud. Juba paljas Madis Nurga taolise mehe olemasolu mõjub halvasti. Kõnelemata murest, mida see talle isiklikult juurde tõi. Franz pani varsti tähele, et Nurk oskas töökaaslastele läheneda. Isegi niisuguse kinnise inimesega, nagu Ilves, sai ta jutule. Kas Ilves ongi poliitika vastu ükskõikne, nagu Franz oli siiani arvanud? Lukussepp Raudrähiga on Ilves päris sõbraks saanud. Raudrähk küll ei kuulunud streigi ninameeste hulka, kuid kas ei hoidunud ta omal ajal ka vabadussõjalastest kõrvale? Vaikne vesi, sügav põhi. Kes ütleb, et Raudrähk salajas mässumõtteid ei hau? Ilvese praegunegi käitumine on rohkem kui kahtlane. Kahtlane ja ühtlasi väljakutsuv. Franzule ei jäänud märkamata töölise ülemäärane keskendatus. Ilvesetaoline vilunud montöör võib juhtmeotsi kinnisilmi ühendada.

Stantsi elektri jõul töölerakendamine oli meistri mõte. Tema kavade ja jooniste järgi see teostataksegi. Franz Stein ootas kannatamatusega stantsi töölehak-

kamist. Kuigi «Terase» sisseseade pole see, mis Saksamaa tehastes, võib siingi pisut moderniseerida.

Elektrik Ilvese praegune käitumine häiris Franzu, riivas tema enesearmastust. Talle meeldis, kui teda kardeti. See tõstis enesetunnet. Kui keegi teda vihkas, siis pani ta selle oma tugevuse arvele — nõrgad vihkavad ikka tugevaid. Franzu oli võimalik rööpast välja lüüa ainult ühega — tema mittearvestamisega, temast möödavaatamisega, tema tähtsuse mittetunnustamisega. Meistril oli veel üks nõrkus: ta ei kannatanud, kui talle otse näkku vaadati. Juhusliku pilgu pidas vastu, aga kui keegi ta silmi otsis, siis muutus ebakindlaks. Sellepärast ei sallinud ta eriti lukussepp Raudrähki, hallipäist, värisevate kätega töömeest, kes talle alati tükkis silma sihtima. Raudrähiga oli meister Franzul oma eriarve. See töömees sattus aastate eest tunnistajaks niisugusele asjale, mida Franz varjas rohkem kui ühtki teist saladust.

Meistri äsja tekkinud lõbusus kadus. Ta muutis varem tehtud otsuse pärast ringkäiku tehasest lahkuda. Süütas sigari — tehases suitsetas härra Stein ainult sigareid —, tegi, nagu kontrolliks midagi, ja küsis:

«Kas ületunnid ei koorma?»

Elektrik pööras ringi.

«Siiani olen toime tulnud.»

Meister mõõtis teda silmadega. Miks isegi saksa tehnika ei suuda luua aparaati inimese mõtete jälgimiseks?

«Väga hea,» lausus küsija ja väljus. Pikkamisi hõrenev sigarisuits tähistas kohta, kus ta oli äsja seisnud.

Ilves jäi üksi. Ta näojooned näisid aknast sissepaistvas õhtupäikese kiirtevihus tavalisest teravamad ja karmimad. Tal olid paksud puhmas kulmud, natuke kühmus tugev nina, kitsahuuleline suu ja ettepoole tungiv lõug. Mõnikord on välimus petlik, kuid Märt Ilvesel polnud tahtejõust ega visadusest puudu.

Elektrik vaatas lahkujale segaste tunnetega järele. Vaevalt meister juhuslikult ületundidest kõneles. Franz on inimene, kes kõike teeb kindla kavatsusega. Igas tema sõnas ja teos peitub varjatud tagamõte.

Oleks meister nüüd ukse vahelt piilunud, siis oleks ta näinud, kuidas montöör tükk aega lausa looderdas. Seisis sambana paigal ja keerutas oma pikkade, osavate sõrmede vahel kruvikeerajat. Kuid Franz tiirutas mujal, ja nii võisid ainult pooleldi kokkumonteeritud reaskülvajad tunnistada, kuidas Märt Ilves aega laskis raisku joosta.

Elektrik mõtles tükk aega, heitis siis pilgu randmekellale ja jätkas kiirustades tööd. Tänaseid loenguid ei või ta maha magada. Ületunnid, mida Stein talle nüüd oli hakanud ohtrasti sokutama, jätsid teda mitugi korda loengutele hiljaks. Eksamid seisavad aga ukse ees. Märt uskus endasse. Ta oli varemgi eksameid lennult sooritanud. Kuid pärast jõule oli ta liiga paljudelt loengutelt puudunud. Mõlemaid oli vaja, nii raha kui teadmisi. Ületunnid andsid lisa palgale, aga röövisid aega. Võib-olla oleks ta pidanud ütlema, et ületunnid lähevad tõepoolest koormavaks?

Nüüd tulid Märdile Valve sõnad meelde. «Eks elu näita,» vastas kingsepa tütar, kui Märt talle oma õppima hakkamisest jutustas. Just nii ta rääkis. Valve kõneleb alati tõsiselt. Nii nagu elutark mees, kuigi on noor naine. Märt leidis harva Valvega ühist keelt, ikka jäi kumbki oma tõe juurde. Kuid nüüd näis Märdile, nagu oleks Valve temast paremini ette näinud ja teadnud. Neid ületundegi. Siinkohal tegid elektriku mõtted pöörde. Valve ei mõelnud kindlasti mitte ületunde.

Märt ei tahtnud endale tunnistada, et ta just Valvelt toetust ootas, kui ta täiskasvanuna uuesti koolipinki istus. Kuid nii Valve kui ka Raudrähk — kaks inimest, kelle arvamised talle palju tähendasid, — olid skeptilised. Raudrähk ergutas teda alati — loe, uuri, kogu teadmisi. Mees peab targem olema kui masin, nõnda armastas Raudrähk väita. Märt lugeski palju. Mitte üksnes ei lugenud, vaid tuupis, püüdis iseseisvalt gümnaasiumikursuse ultuses aineid läbi võtta. Koolis oli ta õppinud üheksa aastat. Siis suri isa ja tema läks tehnikumi kolmandast klassist mehaanikatöökotta õpipoisiks. Teadmistejanu aga elas edasi. Niikaua kui ta väikestes värkstubades töötas, ei tulnud õhtukeskkooli astumisest midagi välja. Palk oli napp ja tööpäevad

sageli kaheteist-tunnised. Pärast sundaja teenimist sõjaväes õnnestus tal «Terasesse» tööle saada. Märt Ilves oli õnnelik. «Terast» peeti heaks tehaseks. Palgad olevat seal paremad ja kõik muud tingimused demokraatliku vabariigi kohased. Ajalehedki kirjutasid nõnda. Kuigi Märt oli elu paljusid külgi tundma õppinud, uskus ta jutte «Terasest». Uskus sellepärast, et see, millest kõneldi, langes kokku ta enda lootuste ja unistustega. Teist teed edasiminekuks ta ei näinud, ja surra, kruvikeeraja peos, ta ei tahtnud. Nüüd käis Märt «Terases» juba neljandat aastat. Tundis tehast ja selle elu. Siin sai Märt kakskümmend kaks krooni rohkem palka, kui ta enne sõjaväkke minekut väiketöökojas teenis. Märt oli kokkuhoidlik, ta ema ja õde ei raisanud samuti mõtlematult ühtki senti. Iga kuu pani elektrik kümme krooni kõrvale; nüüd, kus ta tegi rohkesti ületunde, — viisteist. Kõik oli lahedam, ainult üks asi osutus imelikuks: õppimisehoog hakkas kahanema. Suur käitis kulutas inimest rohkem. Märt taipas seda ja otsustas, et ta ei tohi enam viivitada. Sundis ennast iga päev mitu tundi raamatute taga istuma. Möödunud sügisel astus Märt kolledži. Kuid tunne, et ta on õppimisega hiljaks jäänud, süvenes. Õde lõpetab tänavu algkooli, kahel on raske isegi tema sissetulekutega õppida. Siis tuli streik. Märt Ilvest, kes mõtles ainult endale, tabas see ootamatult. Streik, mis sõi tema paari kuu säästu, kinnitas Märdi otsust keskkooli lõpetamisega veelgi kõvemini rutata. Nüüd puuris ta õpperaamatuid kella ühe-kaheni öösel. Hiljemalt aasta pärast peab küpsustunnistuse saama. Muidu...

Elektrik vaatas läbi tahmunud akna hoovile. Pori ja rauarisu, muud polnud siit näha. Kevad «Terase» hoovis ei erinenud sügisest. Pori, roostetanud raud, süsi, tahm.

«Ilves — õpite kolledžis?»

Märt võpatas. Surus peos olevaid näpitstange, nii et sõrmenukid valgeks tõmbusid.

Saamata elektrikult mingit vastust, jätkas meister Franz:

«Tean, õpite. Ärge katkestage tööd, õppijale on aeg kallim kullast. Diplom annab neile alles tõelise väärtuse.»

Märt ägestus. Alatu on niiviisi ringi luusida. Ta käed värisesid. Ka seda nägi meister.

«Meie, sakslased, armastame teadusi. Mees, kes haridusest lugu ei pea, ei vääri inimese nime. Õppimisvõime, aru eraldab inimest loomast. Teie tee on õige — õppige.»

Meister jalutas kokkumonteerimisel olevate reaskülvajate vahel, tuli uuesti elektriku juurde ja jätkas:

«Ka mina õpin, kuigi mul on diplom. Esimese järgu Saksa õppeasutuse diplom. Tehnoloogiat, mehaanikat, füüsikat. Teaduse arenguga on tarvis sammu pidada.»

Franz tegi uue tiiru masinate vahel ja rääkis edasi:

«Kas te filosoofiat armastate? Kant, Hegel, Schopenhauer, Nietzsche. Nietzsche kirjutab ülihästi. Suurepäraselt. Peab palju teadma, et teda mõista. Ärge kunagi loobuge õppimast. Teadusejanu on kõige õilsam kirgedest.»

Meister Franz tõusis kikivarvule. Ka nii jäi ta tööliset poole pea võrra lühemaks. Hakkas siis vahelduseks ruumi nurkadesse vahtima. Ta oli mitu korda läbi uurinud kogu osakonna peasaali, mille naised olid esimesena puhastanud. Siin ei olnud midagi, mis oleks andnud tunnistust lohakusest või oskamatusest. Sellist täpsust ja korda oli teistes osakondades vähe. Teinud niisuguse kokkuvõtte, tundis meister Franz rahulolu. Läks üsna elektriku juurde, et näha selle nägu, sest ta hakkas nüüd juttu suunama sellele, mis teda kõige rohkem huvitas.

«Ilves, teie olete noor mees. Õppige, õppige hoolega, sest te ei taha ometi igavesti jääda tööliseks, nagu näiteks katelsepp Nurk.»

Märt sundis end rahulikuks.

«Madis Nurk, te ju tunnete teda?»

Noormees jaatas. Kes «Terases» ei oleks katelsepp Nurgast kuulnud? Kuigi ta töötab tehases alles lühikest aega, kõneldakse meeste hulgas temast tihti.

«Noor peab valima teise tee kui Nurk ja temasugused. Omal ajal õppida ei viitsinud, nüüd viigu streigid ja mässud lihapottide juurde. Mida Nurgast ka meeste seas kõneldakse?»

Ilves kehitas õlgu.

«Hoidke silmad lahti, ärge laske end libedale teele meelitada. Streigi ajal juba saite vitsu — kaotasite kahe nädala palga. Kas mul on õigus?»

Sellele küsimusele ei saanud jätta vastamata. Muidugi jäi temagi palgata.

«Kas nurgad ja teised sellest hoolivad. Muudkui nooremaid ässitama.»

«Ässitajad lasti lahti. Nurk tuli tehasesse alles hiljuti.»

Meister Franz suutis vaevaga end vaos hoida. Libiseb välja! Eestlased on nagu lutsud, räägitagu mida tahes. Ja ka Ilves pole teistest parem. Põhituum, põhituum on eesti töölisel rikutud. Isegi haritud töölisel, nagu on seda Ilves.

«Kommunistid kihutavad rahvast üles ka vangimaja müüride vahelt... Teil on avaram silmaring, õpite. Isiksus ei tohi lasta ennast mõjutada. Kes teid streigile kutsus? Nimelt teid, teid personaalselt. Kas Kallas või Maasik?»

Märt Ilves ei teadnud, kes oli streigimõtte algataja. Ka siis, kui ta oleks seda teadnud, poleks temast saanud äraandjat, nuhki. Streigimõte oli talle võõras olnud, ta ei lootnud teiste jõule, vaid ainult iseendale. Kollektiiv? Märt ei oodanud kollektiivilt palju. Kollektiiv koosneb üksikisikutest ja iga tööline eraldi on nii- või teistsugune. Kui aga töö ühes osakonnas teise järel seisma jäi, pistis ka Märt oma näpitstangid, kruvikeeraja ja voltmeetri kappi, pühkis käed narmastega puhtaks ja tegi seda, mis teisedki, — streikis.

«Keegi ei kutsunud. Kõik streikisid.»

Franzu umbusk Märdi vastu kasvas. Mängib lollikest, oodaku! Läks pisut kaugemale ja ütles eemalt:

«Streik on tsivilisatsioonivaenulik akt. Vanades kultuurmaades, näiteks Saksamaal, vaadatakse streikijatele nagu tavalistele roimaritele. Ka Eestis. Teate seda?»

Märt laskis küsimuse kõrvust mööda.

Stein pidas paremaks jutt mujale viia. Kui eestlane umbusklikuks muutub, siis ei meelita tast kõige kavalamate kõnedega enam midagi välja. Ta küsis:

«Ilves — edeneb teil õppimine hästi?»

Märt vastas rahulikult:

«Tänan. Pole viga.»

«See on hea. See on väga hea. Paljudele valmistab õppimine raskusi. Meile, sakslastele, on see kerge. Põline kultuurrahvas. Õppimise juures on peaasi tahtejõud. Kui palju inimesi otsustab õppida. Tuhanded. Lõpetavad üksikud. Eestlaste hulgast väga vähesed. Tahtejõulisemad, andekamad, intelligentsemad. Andeta ja intelligentsita ei tule midagi välja.»

Märdile tundus, nagu naeraks meister tema üle. Mispärast? Miks sokutab Franz talle ületunde? Märt püüdis meister Franzu sõnu mitte kuulata, see oli aga võimatu. Teise sõnad pirisesid kõrvus, nõelates valusasti.

Järsu liigutusega ajas Märt enda sirgu ja vaatas otse lobiseja näkku. Hallides silmades välkus midagi, mis meistrit kohutas. Hetkeks muutus Franz ebakindlaks, kogus end aga kohe.

«Ilves — ettevaatust! Juhtmeotsad võib kergesti ümber vahetada.»

Kiiresti öeldud sõnad saavutasid eesmärgi. Elektrik pööras pilgu tagasi mootori juurde. Kui ta uuesti üles vaatas, oli meister Franz juba eemaldunud. Võis veel näha, kuidas küljeuks väljastpoolt kinni tõmmati. Seejuures ei kuuldunud ühtki heli — lahkuja oskas uksi vaikselt avada ja sulgeda.

Märt tõmbas sügavalt hinge nagu inimene, kes on vabanenud võikast koormast. Käed pääsesid justkui kütkest. Erutus, mille meistri sõnad olid üles kruvinud, andis järele. «Miks ma ärritusin?» küsis elektrik endalt. Ta ei osanud seda seletada. Ühes oli ta nüüd kindel — selles, et kui meister Franz teeb kõike ettekavatsetult, siis on ta kavatsused halvad, on niisugused, mis justkui määrivad ja rüvetavad hinge. Need on alandavad ja salalikud.

«Oleksin pidanud ütlema, et ületunnid on tõesti koormavad,» mõtles Märt uuesti.

Ta püüdis mõistatada, mida Franz oma küsimustega taotles. Et meister, keda Raudrähk põlglikult ülemnuhiks nimetas, Nurga vastu huvi tundis, sellest võis kuidagi aru saada. Katelsepp oli ju poliitvang, revolutsionäär, mässaja, nagu Franz ise ütles. Miks ta aga Maasikule vihjas? Kust Franz teadis, et nad Maasikuga

läbi käivad? Hetke jooksul tundis Märt end väga ebamugavalt, kuid hirmutunne ei jäänud püsima. Olgu Franzul kui tahes terav nina, tema pole midagi ebaväärikat teinud.

Viimastel päevadel ei olnud Märt Maasikut kohanud. Kuidas ta ehitustööga toime tuleb? Materjalide kandmisel läheb vaja jõudu ja visadust. Sõber Toomas, kes Maasiku tööle sokutas, on optimist, kuid temagi polnud kindel, kas Maasikust asja saab või mitte. Oleks Maasik olnud sepp, lukussepp või valaja, siis poleks Toomas kõhelnud. Aga Maasik oli kantseleiametnik, pealegi väikesekasvuline. Kõik oleneb sellest, kas Maasikul on tublit tuuma või mitte. Toomas arvas, et on. Kui juba streigist osa võttis, siis peab inimeses kindlasti midagi olema. Märt ise ei uskunud, et streikimine oleks inimese väärtuse hindamiseks mingi mõõdupuu. «Terases» katkestasid töö ka üpris vedelad vennad, mõni tühine sell oli streikijate hulgas esimene kisakõri. Muidugi, kontorirahvas jäi streigist kõrvale, Maasik oli üks väheseist, kes ennast töölistega solidaarseks tunnistas. Kuid ka see ei tähendanud Märdile nii palju kui Toomale.

Peagi hüppas mõte tagasi meistri juurde. Märt sai aru, et pähetükkivad mõtted ei lase teda täna tööd teha nii jõudsasti kui harilikult. Halb päev. Niisuguseid pole inimestele vaja.

«Ilves — jõuategi valmis.»

Meister Franz polnud lahkunud. Jällegi oli ta hiilinud elektriku juurde, kes oli tööga lõpule jõudmas. Seekord ehmatas Märt rohkem kui eelmised korrad. Ta oli meister Franzu kojuminekus kindel olnud.

4

Leena märkas, et August muutus rahutuks. Raamatus on midagi halba, mis talle ei meeldi, mõtles naine sööginõude pesemist lõpetades. Nii oli see alati. Kui Kuusktamm vaikselt luges, siis pidas ta teosest lugu. Mõnikord võis pika jutu maha rääkida, mees aga ei kuulnud sõnakestki. Siis oli tegemist hea kirjatükiga,

niisugusega, kus Augusti ütlemise kohaselt oli tõtt ja elu.

Leena, lahkete aukuvajunud silmadega naine, kelle paistes käed ja jalad tihti tuld hõõgasid, pani nõud kappi ja istus akna juures olevale toolile. Ka tema süvenes tunaeile õhtul poolelijäänud romaani. Leena sai lugemistuhina Augustilt. Neiupõlves oli küll trükisõna temas huvi äratanud, aga paljuke siis teenijatüdrukul aega jäi. Nüüd, kus aastad olid jõudnud poolesaja ringi, võttis ta raamatu käte vahele sagedamini kui kunagi varem. Eriti suvel, kui õhtud seisid kaua valged. Lambituli mõjus silmadele.

Raamatuid tõid nad alumisel majakorral elavalt voorimehelt Robert Toomingalt, üksikult vanapoisikännult, kes oli nooremas põlves endale rohkesti lugemisvara soetanud. Need ei olnud uued, enamik teoseist oli trükitud kaks-kolmkümmend aastat tagasi. Kuusktammed polnud voorimehe juturaamatute ainukesed kasutajad. Neid luges mõni teinegi majaelanik ja voorimehe sõber, kes tema juures kaarte löömas ning napsitamas käis. Raamatuid jäi järjest vähemaks — igaühest polnud võetu tagasitoojat. Toomingas ei pahandanud sugugi raamaturiida kahanemise pärast. «Neid siin jätkub,» ütles ta riiulile näidates. Ja pakkus ise oma külalistele: «Võtke, lugege, aga olge ettevaatlikud — trükisõna on hullem kui humalaviha, võtab su meelemõistuse nii ära, et enam eluilmaski õiget aru kätte ei saa. Viina võtan, aga enam ei loe, lugemine on kardetavam,» rääkis ta muheldes, paksude vuntside all kustunud pabeross ripnemas. Ta armastas seletada, et uued raamatud, mida nüüd välja antakse, on need kõige hullemad, sellepärast ta pole neid enam muretsenudki. Need panevad pea nii kihisema, et selged asjad lähevad segaseks ja segased selgeks. Peatäie magad hommikuks välja, aga mis teha ajudega, kus trükikurat on pentsiku tantsu keerlema pannud. Voorimees pole mõni avalik tegelane, tema mõistus peab selge olema.

Kuusktamm hankis lugemist ka raamatukogust. Praegunegi oli sealt pärit. Voorimees Toomingal oli seesuguseid kõvade kaantega ja nahkseljaga köiteid mõni üksik.

Hommiku poole käis August väljas, ja kui ta tagasi tuli, nägi Leena, et mees polnud tilkagi viina suhu saanud. Leena pahameeleks kippus August viimasel ajal pudelit pruukima.

Ta ei kaaninud ennast täis, pidas piiri, aga võttis. Leena mäletas hästi aegu, mil Augustit võis päris karsklaseks nimetada. Siis valutas ta südant muu pärast, nagu oleks nii seatud, et inimese hinge peavad ikka mured vaevama. Hiljem tuli välja, et Leena oli ilmaasjata oma silmad salaja hämuseks nutnud — Augustil polnud ühtki teist peale tema. Olid hoopis koosolekud ja mitmesugused muud poliitikaasjad. Kui Leena õppis neid kartma — Irboska mõrtsukatöö täitis hinge viha ja hirmuga —, muutus August järsku koduseks. Ta ei käinud enam koosolekutel, nii et Leena teda üksvahe hakkas araks pidama. Leenale oli August kõik. Kaks poega ja tütar — rohkem neil järeltulijaid ei olnud — surid sõja ajal verisesse kõhutõppe.

Nii nagu paljud teised, oleks ka August võidud öösel püssimeeste vahel ära viia ja linnataguses metsas auku ajada, kui ta poleks vaikseks ja omaette jäänud. Kuid Leena oleks parema meelega hirmu tundnud, isegi meest leinanud, kui nahahoidjaga koos elanud. Ka seekord piinas ta ennast asjatult. Nüüd vanemas eas tuli uus häda — August hakkas tipsutama. Praegu teab veel mõõtu, aga pea see aeg ei jõua, kui va põrguline mehe täiesti oma võimusesse võtab.

Kus ta käis, arutles endamisi Leena, pilku raamatult üles tõstes. Kas ta oli koos Toomaga või endise kontorikirjutajaga, — Maasikas või Mustikas, kuidas seda kahkja näoga noort meest kutsuti? Vana-Jaani või Toominga juurest poleks kaine peaga tagasi tuldud. Ja mis ta's nende poistega jahib?

Kuusktammel polnud kombeks palju rääkida, naine oli sellega harjunud. Leena ja August mõistsid teineteist poolelt sõnalt, silmavaatest, paljast hoiakust ning nad arvestasid alati teineteist.

Kell hakkas jõudma üheksa ligi. Voodi juures, kus Kuusktamm lugedes lesis, läks hämaraks. Akna all oli valgem ja Leena nägi siin prillideta paremini kui Kuusktamm seal pimedamas prillidega. Korra arvas,

et oleks aeg meest segada, muutub juba liiga pahuraks. Mõtles samas ümber — niigi lõpetab varsti lugemise, mida on nohinast arvata.

Tuba, kus Kuusktammed elasid, polnud suur. Neli ruutsülda. Pikem mees ulatas käega lakke. Madal korter peab paremini sooja, kinnitas majaomanik. Ei võta talvel palju puid, üürilistele kasulikum. Kord või kaks läks ehitades palke vähem, üüri aga rehkendad põrandapinna pealt, vastas Kuusktamm peremehele, ja sestsaadik ei räägi see enam tema kuuldes madalate tubade hüvedest.

Kaks aastat tagasi viidi majas läbi suured uuendused: halvasti soojendavate ahjulahmakate asemele ehitati poole vähem ruumi võtvad ja rohkem sooja andvad pliidid soojaseinaga. Oma tuppa meisterdas Kuusktamm ahju ise, mujale tegid potissepad. Ahi ei tulnud potissepade omast halvem, küll aga mõned kroonid odavam. Majaomanik kinnitas Kuusktammele, et ta olevat potisseppadele sendi pealt niisama palju maksnud, kui talle tööraha andis, aga inimesed kõnelesid teist. Kas Kuusktamm teadis, kuidas lugu tegelikult oli, selles ei saanud Leena selgusele, temale aga rääkisid majaelanikud ühest suust, et peremees olevat Augustit petnud.

Lahtitõmmatav puust voodi, kõrge riietekapp, neljakandiline laud, sööginõude kapp, väike riiul mõne raamatuga, riidenagi ukse juures ja kolm tooli — selline oli Kuusktammede korteri sisustus. Põrandariide oli Leena ise kudunud, kardinad ise heegeldanud. Väike jalapink ja taburet olid Augusti kätetöö, samuti riiul. Suurt lihavate lehtedega kummipuud, mis akna pooleldi kinni kattis, Leena ei sallinud. Seda rohkem hoidis kummipuud Kuusktamm, kes ei tahtnud mitte midagi kuulda selle väljaviimisest, vaid asetas hoolikalt akna juurde, et puu enam päikest saaks.

Pliidi juures võis pottide ja pannidega kui tahes kõvasti kolistada, Kuusktamm ei teinud väljagi. Tarvitses aga kummipuud liigutada, veidi nurga poole nihutada, nagu Leena täna teha kavatses, et mehel oleks voodis valgem lugeda, kui teine seda otsekohe märkas. Kas puu sul ees on, nii oli August tänagi öelnud, mis-

peale Leena kummipuu rahule jättis. Igaühel omad narrused.

Voodi nagises. Pääses vaevast lahti, tundis Leena kergendust. «Pimedaks läheb,» ütles ta mõistes, et nüüd on parem, kui August saab mõne sõna rääkida.

«Ilm pimedaks ja raamat vastikuks,» lausus Kuusktamm. Ta rüüpas kopsikust lonksu vett, pani suitsu ette ja tuli naise juurde.

«Robertil on õigus,» hakkas Kuusktamm rääkima. Leena taipas elukaaslase hääletoonist, et nüüd tuleb pikem jutuajamine. Sellised jutuajamised meeldisid talle. Mõnikord läks mees siis ägedaks, tuletades meelde noort Augustit, kes oli poissmehepõlves küllaltki keevaline. «Lugemine võib vahel rohkem kahju tuua kui joomine.»

Leena laskis oma raamatu sülle langeda ja naeratas. «Mõlemate järele oled sa maias — nii viina kui ka raamatute peale.»

See ei olnud etteheide, pigem tunnustus. Nõndaviisi võttis naise sõnu ka Kuusktamm ja ta kortsulisest näost libises üle naeratus. «Lugemisetõbi on sulgi küljes, pea sa puskarit armastama ei hakka...» Samas meenusid Kuusktammele loetud leheküljed ja ta tõsines. «Petavad ja valetavad,» ütles ta tänavale vaadates. «Ja see siin,» raputas müürissepp raamatut, «on kelmide hulgas esimene.»

Leena polnud lugenud juttu, mis meest nõnda ärritas. Kuusktamm ei kannatanud romaane, kus kirjutati, kuidas mehed üksteise naisi taga ajavad või vastupidi. Püüavad lodevust au sisse tõsta, ütles ta niisuguste teoste kohta. Otse tigedaks tegid Augusti aga paksud köited — sääraseid voorimehel polnudki, neid tõi ta raamatukogust —, kus kõneldi kätetööga rikkaks läinud inimestest. Küllap praegunegi on seda sorti, arvas endamisi Leena.

« «Kivid leekides». Pealkiri on tubli,» jätkas Kuusktamm. «Jutt on tööinimestest. Samasugustest kui meie. Töölistest nad ei armasta kirjutada. See kirjutas.» Kuusktamm tõmbas suitsu kopsudesse, lükkas suitsupilvekesed, mis elukaaslasele näkku tikkusid, käega laiali ja lisas nägu toa poole pöörates, et tubakaving

naist ei segaks: «Kirjutas küll tööinimestest, aga elu, mida näitab, pole meiesuguste elu moodi.»

«Paremaks ja ilusamaks teeb?» küsis Leena.

«Võltsib. Õpetab nagu pastor kantslist: rabele varavalgest hilisõhtuni, austa ülemaid ja kogu sente — varsti oled taluperemees. Kus on sinu ja minu talu?» vihastas Kuusktamm. «Pimestavad inimesi. Paber kannatab kõik.»

Uksele koputati.

Mees ja naine vaatasid küsivalt teineteisele. Nad ei oodanud kedagi.

Koputati uuesti.

«Ma lähen ja vaatan ise,» ütles Kuusktamm naisele, kes tõusta tahtis.

Uksepoolne toaosa oli juba üsna hämar. Leena märkas, et August enne, kui ta käe lingile asetas, oleks nagu endamisi midagi kaalutlenud. Hetk hiljem avas ta ukse.

Kojas oli veelgi hämaram.

«Kuusktammede korter?» küsis Leenale võõras hääl tasakesi kojapimedusest.

«Kuusktammede korter?» korrati, kui August sõnagi ei lausunud.

«Jah, kui on asja, astuge sisse,» vastas August võõrale tooniga, mis Leenas imestust äratas.

«On asja, kuidas siis muidu,» kinnitas ukselseisja, ja Kuusktamm laskis ta tuppa. Nüüd tundis ta selles pisut ettepoole hoidvas õlakas mehes ära Madis Nurga, keda ta viimati oli näinud viisteist aastat tagasi. Üllatunud töömees ei osanud muud teha, ühtki mõistlikku sõna lausuda, kui ainult pigistada, tugevasti pigistada talle ulatatud laia kämmalt.

Leena tõusis kähku ja tahtis süüdata petrooleumilambi — valges parem juttu ajada —, kuid Augusti keelava käeviipe peale jättis kavatsuse pooleli. Kõrvalt nägi ta, kuidas mehed ikka veel vaikides teineteise kätt surusid.

Hiline külaline pani pudeli lauale ja sirutas ka Leenale käe.

«Augustiga oleme vanad tuttavad,» ütles võõras. «Teie mind ei mäleta.»

Kuusktamm tõmbas kardina, mille Leena oli ennist kõrvale nihutanud, et mehel oleks valgem lugeda, akna ette ja vaatas seda tehes hoolikalt uulitsale. Tänav oli tühi.

Mehed istusid. Leena hakkas suupoolist vaatama. Suupiste kulub viina juurde marjaks ära. Ta ei mäletanud tõepoolest seda meest, kes ennast Augusti vanaks tuttavaks nimetab. Võõras oli keskmist kasvu. Tumedad, peaaegu mustad juuksed hoidsid kohevile. Habe korralikult aetud. Riided niisugused, nagu neid töölised iga päev kannavad: lihtne kulunud pintsak, teisest riidest püksid, ilma kaelasidemeta särk.

Leena tõi kaks klaasi ja taldriku leivaga.

«Ei oodanud,» hakkas võõras esimesena rääkima.

«Sind ei teadnud tõepoolest oodata,» vastas Kuusktamm. «Ja ega teisigi enam mitte.»

Leena sai aru, et August on erutatud. Mitte nii nagu raamatut lugedes, mitte pahaselt, vaid sootuks teisiti. Mehe erutus, mida Leena lõpuni ei mõistnud, kandus temassegi. Korraga sähvatas talle meelde, et samasugusel viisil on varemgi, aastaid tagasi Augustile ootamatuid külalisi tulnud.

«Ärge minu pärast tüli tehke,» lausus külaline Leenale. «Ma ei jää kauaks ja söönud olen kah.»

Nüüd mõistis Leena juba kõik. Taipas rohkem, kui August Kuusktamm ja Madis Nurk oskasid arvata. Asetas meeste ette heeringa sibulaga ja kadus märkamatult toast.

Külaline vaatas tähelepanelikult vastas istuvat Kuusktamme. Vanemaks jäänud, rohkem vimma vajunud, kortsud suu juures sügavamaks läinud. Meelekohad tugevasti hallid. Teravapilgulised silmad vaatavad aga endise aususe ja otsekohesusega.

Aastaid tagasi tundis Nurk Kuusktamme hästi. Esimest korda kohtus ta Kuusktammega seitsmeteistkümnenda aasta novembris, siis, kui Tallinna töölised ja soldatid Toompea lossi ette kogunesid ja valgete maapäeva laiali ajasid. Nad tutvusid kiiresti, ja kui rahvas Toompealt allalinna voolas, olid nad juba sõbrad. Niisugune on revolutsiooniliste sündmuste mõju, millest inimesed võtavad osa avatud südametega. Siin saa-

dakse otsekohe kas südamesõpradeks või kõige vihasemateks vaenlasteks.

Vanglast vabanenud Nurgale, kellele põrandaalune parteikeskus tegi ülesandeks suunata ametiühinguis tehtavat tööd, meenus peagi Kuusktamm. Ta imestas, miks seltsimehed olid sideme Kuusktammega katkestanud. Ilmnes, et viimast ei usaldatud enam. Klassisõja ajal olevat Kuusktamm oma naha päästmiseks kaaslased reetnud.

Nurk uskus Kuusktamme aususesse. Üheksateistkümnendal aastal levitasid nad üheskoos valgete vägedes lendlehti. Sinelid seljas, dokumendid taskus, kõik läks algul libedasti. Ootamatult nabiti Kuusktamm kinni — üks lendleht oli juhuslikult lipniku-vabatahtliku kätte sattunud. Kuusktamm, kellele kahtlus langes, peksti vaeseomaks, kuid ta raius oma: ei tea, ei ole näinud ega kuulnud. Õnneks oli ta jõudnud viimase lehekese just ära anda, muidu oleks sealsamas külmaks tehtud. Valged olid niisuguste asjade peale maiad. Öösel tuli Kuusktamm meelemärkusele, lõi küüniuksel tukkuva valvuri uimaseks ja pääses eluga. Niisugune mees pole tavaline kergekaaluline nahahoidja, kes võidupäevil karjub kõigist kõvemini «Elagu revolutsioon!», taganemisaegadel aga lööb ukse nina alt kinni, kui öömaja palud. Teinekord läheb sihuke veel politseisse ja annab üles.

Nurk hakkas asja uurima. Selgus, et sellesama sündmuse pärast süüdistatigi Kuusktamme. Tõsi — polgus, kus nad seekord käisid, lasti paar päeva hiljem neli soldatit maha, keda süüdistati kommunistlikus kihutustöös, kuid neil Kuusktammega polnud niisugustest meestest aimugi. Kust Sammal võttis aluse ausa inimese mustamiseks?

Kuusktamm ei haavunud, et Nurk endamisi nagu aru pidas. Ligi neli aastat pole temaga enam ühenduses oldud. Neil on õigus kaaluda, mõtles ta ja silmitses teist samuti hoolikalt. Kuusktamm oleks võinud ju omalt poolt öelda: ära kahtle, seltsimees, minust pole lurjust saanud. Kuid ta oli küllalt kaua elanud selleks, et teada — inimese üle ei otsusta ainult tema sõnade järgi.

«Kummipuu on sul vanaviisi akna all. Kuulsin, see olnud omal ajal leppemärgiks, et õhk on puhas,» tähendas Nurk nagu muu seas ja kallas klaasidesse viina. «Klaasid olgu viinased, muidu kaotab pudel mõtte.»

Otsustas juba, tundis Kuusktamm.

«Nagu tollal kokku leppisime, nii kummipuu seisab,» vastas ta sisemist erutust maha surudes.

«Neli aastat,» märkis võõras.

«Oleks veel neli seisnud,» lausus Kuusktamm õige vaikselt. Kui palju kergem oli tal nüüd olla. Mida kuu edasi, rääkimata aastast, seda rohkem oli Kuusktamme rõhunud arvamine, et ta on kõrvale jäetud. Ei usaldata, ei peeta kindlaks. Mispärast, seda ta ei mõistnud. Näkku talle keegi midagi ei öelnud. Hinge rüüstavad mõtted tikkusid vägisi pähe. Ometi hoolitses ta selle eest, et kummipuu aknast paistaks. Päevad veeresid, neist said kuud ja aastad. Käsi, mida Kuusktamm ootas, ei koputanud tema uksele.

Kuusktamm jõi klaasi tühjaks, asetas selle klõpsatusega lauale ja ütles:

«Jäägu viimaseks.»

Nurk naeratas.

«Miks siis kohe purukarsklaseks?»

«Hakkasin napsitama,» tunnistas Kuusktamm. Las teada Nurk ja teised juba kõik. Otsustagu siis. Purjutajat ei või pimesi usaldada.

«Varem sa suurt ei võtnud?»

Kuusktamm nägi, kuidas Nurk mõtlikuks jäi. Ütle, et sa hakkasid südame vaigistamiseks viina pruukima, räägi, et sa ka vintis peaga oled suutnud keelt hammaste taga hoida, sundis nagu miski võõras jõud teda taga. Sõnad otse kipitasid keelel, aga Kuusktamm ei õigustanud ennast.

«Tead ise, kuidas minuga oli.»

Nurgal oli seltsimehest kahju. Ta uskus mõistvat seda, mis praegu Kuusktamme hinges toimus. Nurk oli kohanud mitmesuguseid inimesi. Mõni tundis head meelt, kui ta parteiga sideme kaotas ja kõrvale jäi. 1. detsembri ülestõusu nurjumine ja verine terror kohutasid ära. Oli neid, kellel ei jätkunud visadust ega usku võidusse, kodanluse võim paistis neile liiga kindel.

Ühest kaasajooksikust, kes kahekümnendate aastate algul kõige tulisem oli, nii et hoia lausa tagasi, sai koguni vaps. Kuusktamm asetas aga kokkuleppe kohaselt kummipuu akna juurde nähtavale. Oleks veel neli aastat seisnud.

«Sinu tuba oli nii-öelda viimaseks reserviks,» pidas Nurk vajalikuks selgitada. «Pealegi kahtlustati sind Sambla põhjendamatute süüdistuste pärast. Lepp ja Volberg sind enam kaitsta ei saanud. Sa ise kontakti ei otsinud.»

Volberg ja Lepp on siis rivist välja langenud, mõtles Kuusktamm. Ta meenutas neid nii, nagu viimati oli näinud. Volberg, sale, lapsesilmadega, aga tugevate närvidega noormees, kes korda kolm-neli tema juures ööbis, ja Lepp, kes nüüd oleks niisama vana kui ta isegi. Lepp tõi ükskord lendlehti tema poole, Leena viis need edasi, teadmata, et pesupakk, mis paluti klantstriikijale üle anda, sisaldas lendlehti.

Viimasel kuul oli Kuusktamm end eriti üksikuna tundnud. Poliitvangidele anti amnestia. Endamisi lootis ta, et mõni neist teda otsekohe üles otsib. Kui seda ei juhtunud, hakkas Kuusktamm järjest ägedamini ennast süüdistama, miks ta ise seltsimeestega sidet ei loo, kuid ettevaatus hoidis teda tagasi. Igal sunnitöölt vabaks lastud kommunistil on ju saba taga. Kuid kas oli asi üksnes ettevaatuses? Nuhke võib ninapidi vedada, Kuusktamm ei olnud täna sündinud. Tema hinges pesitses kihuke jonni. Kas polnud lugu nii, hindas Kuusktamm nüüd tagantjärele oma käitumist, et ma arutasin nõndaviisi: kui sind enam ei usaldata, mis sa siis ennast ise peale topid? Aeg oli aga niisugune, mis muutis meele rahutuks. Hitler liigutas ennast ähvardavalt, fašistid kägistasid Hispaaniat. Pooled eesti rahamehed vahivad Hitleri poole. Niisugusel ajal on raske ennast kõrvalejäetuna tunda. Liiatigi kui sa tead, et endised seltsimehed ei seisa, käed rüpes.

Vana müürimees vaikis. Meenutas kahekümnendaid aastaid, kui ta tegutses koos Nurga, Arraku ja teistega, kolmekümne kolmandat ja neljandat, mil ta viimati partei ülesandeid täitis. Siit edasi tulid talle tühjad aastad. Jah, ega tema ole esimene, keda provokaatorid

on teotanud. «Kuid viga on ka minu pool,» mõtles Kuusktamm.

«Sul on aeg ametiühingu tegevusest osa võtma hakata,» katkestas Nurk vaikuse.

«Tõnismäel?»

«Jah. Ehitustööliste ametiühingus.»

Kuusktamm imestas.

«Tõnismägi on ju sotside kindlus.»

«Me peame ametiühingud oma kantsiks muutma,» muigas Nurk.

«Üle võtta?»

«Iga ametiühingu-liige pole veel paadunud sots. Ka sotside hulgas on ausaid inimesi. Nende ässad ja teised, kes Pätsu ja Eenpaluga ühte laulu laulavad, on juba enamikus ametiühingute eestotsast minema kihutatud. Ametiühingutest on tarvis nüüd kodanluse ja Tööliskoja mõju täielikult välja tõrjuda. Sektantluse mõistis juba Lenin hukka.»

«Lenin?»

«Lenin.»

«Kui Lenin nii teha käsib, siis on asi õige,» tundis Kuusktamm. Tal oli raske korralt kõike taibata. Säilinud legaalseist töölisorgnisatsioonidest oli ta eemale hoidunud, ülemäära uudishimulike inimeste eest aastaid oma vaateid varjanud, oli pidanud vaidlused just siis pooleli jätma, kui vaja oleks tõesti täiel häälel kõnelda. Ta talitas nii, nagu partei tarvilikuks pidas. Isegi Leenale, kes oli kristallpuhta südamega, ei rääkinud ta kõike. Nähtavasti oli ta hakanud sotside mõju ülehindama. Kui su kõrvade juures kogu aeg ulutakse, et revolutsiooniline töölisliikumine on maha maetud, ning kui sa partei tegevusega enam otseselt seotud pole, siis on raske mõista jõudude õiget vahekorda. Kuusktamme silmade eest polnud varju jäänud sündmused ega faktid, mis tõendasid, et partei elas ja võitles. Ka kaevurite, tekstiilitööliste ja «Terase» streigis arvas ta partei kätt nägevat ja kannatas veelgi rohkem sellepärast, et tema on põrandaalusest tööst kõrvale jäänud. Täiesti tegevuseta ta ei saanud olla, ja ta hakkas meestele, kellega ühes töötas, üht ja teist küsimust tasapisi selgitama. Kuusktamm lähenes Tooma ja Maa-

siku taolistele noormeestele, kes janunesid tõe järele, ning püüdis neid suunata, niipalju kui ta ise oskas. Paljuke aga tema teadis. Kuusktammel oli vankumatu usk revolutsiooni võidusse Eestis, ja seda usku püüdis ta ka teistele sisendada. Muud ei mõistnud ta teha olukorras, kus ta tundis end mahajäetuna, kõrvaletõugatuna.

Nüüd, kus Madis Nurk siinsamas vastas istus ja tema ülesandeid hakkas lähemalt iseloomustama, tundis Kuusktamm jõudu juurde tulevat.

Leena ajas väravas alumisel korral elava pagariemandaga juttu.

«Õppida ei viitsi, looder nihuke,» kinnitas pagarinaine kellegi kohta eksimatult.

«Teab seda nüüd kohe korraga arvata,» ütles Leena, arutades endamisi, kes see põiktänava poolt tulev mees võiks olla.

«Heldeke! Mina tunnen Heldurit! Isa suust kukkunud. Ei see kooliskäimisest hoolinud. Koolis viimane, pudeli juures esimene. Teada kõik. Ega Heldurist teist tule! Isa nägu, isa tegu. Suitsu veab juba praegugi.»

Kui Leena omalt poolt midagi ei lausunud, jätkas pagarinaine kasvava hooga:

«Nii need rikka inimese lapsed raisku lähevad. Nagu Saatlevitegi oma. Vanemad raiskasid ränka raha, pressisid poisi ülikooli, ja seal ta päris untsu läks. Isa ostku nüüd poja vekslid välja ja maksku naistele titeraha. Kaua vabrik sedasi vastu peab.»

Leena tundis tulijas kolm maja edasi elava lihuniku ja vaatas nüüd vastassuunast lähenevat tuikuvat meest. Jutukale moorile on vaja midagi kosta, muidu veel — mine tea, otsustas Leena ja kiitis teise sõnu takka:

«On raha ennegi õnnetuseks saanud . . .»

«Ja saab veelgi,» tõttas pagarinaine Leena suust sõnu võtma. «Raha on nagu tuline hobune, vilets mees teda kinni hoida ei suuda!»

Leenale tuli meelde, et pagar ja tema emand veeretavad iga senti kümme korda peos, enne kui välja annavad. «Püüavad koguda, oma pakktuba meelitab,» mõtles Leena mööduvat tuigerdajat silmadega saates.

«Teil on külaline, ja sina maldad minuga loriseda.»

Leena ehmus. Uudishimutseb, sellepärast tegigi juttu, taipas ta otsekohe rahunedes ja kostis nii ükskõikselt kui suutis:

«Mõni külaline! Tuli nurgatõrkat küsima.»

Tundmata sõna lõi pagarinaise uudishimu veel rohkem lõkkele.

«Noh, kas annab?» küsis ta umbropsu.

«Kus ta siis anda saab. See ju töö juures.»

Pagarinaine läks pettunult tuppa ja ka Leena hakkas trepist üles minema. Nüüd peaksid neil juba jutud aetud olema, mõtles ta ja vaatas trepikoja aknast tänavanurgale. Mitte midagi kahtlast ei hakanud silma ka siit.

Võõras valmistuski lahkuma.

«Kus siis perenaine nii kaua oli?» küsis Nurk. Küsib viisakusest, mõistis Kuusktamm. Kahtlust lahkuja häältoonis ei olnud.

«Lasin pesule vee peale. Homme hõlpsam.»

Madis Nurk lahkus.

Leena märkas mehe olekust, et külaline oli Augustile meele järgi olnud. Kuigi südamesse hakkas tekkima kartust millegi tundmatu ja ähvardava ees, ei lasknud ta seda välja paista.

«Kui keegi juhtub küsima, kes meil käis,» tahtis Kuusktamm seletama hakata, kuid Leena katkestas teda.

«Juba päritigi.»

«Kes?»

«Pagariemand.»

«Mis sa ütlesid?»

«Vastasin, et tuldi nurgatõrkat tahtma.»

«Nurgatõrkat,» ei suutnud Kuusktamm naeratust varjata. Eit mõistab rohkem, kui välja näitab, sai müürissepp aru, ja see avastus ei vähendanud, vaid suurendas ta rõõmu. Ta astus oma naise kõrvale, pani käe selle õlale ja ütles:

«Kasta kummipuud hoolega.»

Mis sa sest kummipuust, mõtles Leena, kes sedakorda tõesti millestki aru ei saanud.

5

Härra Tortandel oli tüse mees või, nagu ta ise ütles, täiskeret isand, ja trepist ülesminek pani teda lõõtsutama. Proua Tortandel oli aastates lihav naine või, nagu ta ise rääkis, küpses eas täidlane daam, kellel pealegi oli ülihaige süda, — temale tegi trepp päris vaeva. Kuid polnud ju tarvidust keldrist ühe hooga pööningule tõtata, kuhu töö oli jõudnud. Igal majakorral oli midagi vaadata, kümnikule mõni näpunäide anda ja hiljem vahest insenerigi tähelepanu ühele või teisele olulisele asjale juhtida. Proua ja härra Tortandel ei ehitanud esimest maja. Sugugi mitte. Tõsi küll, maja, mis nüüd kerkis, oli eelmistest suurem — neljakordne kivihoone, pealegi keskküttega, aga ka kolme eelmise puumaja püstitamisest oli omandatud teadmisi ja kogemusi, mis, nagu armastas öelda härra Tortandel, lõid üle nii mõnegi alles koolipingilt tulnud insenerihakatuse paberid.

Ainult esimese maja ehitustööd anti ettevõtjale välja, järgmiste ehitamist juhtis härra Tortandel isiklikult. Rohkemgi veel — Tortandelil tekkis usk endasse, ja mõni aasta tagasi, pärast kolmanda puumaja valmimist, hakkas ta tegutsema ka ehitusettevõtjana. Praegu pidas Tortandel end juba väljapaistvaks jõuks ehitusalal, ja mitte ilma aluseta. Kas ei ole tema ja Vihandi käes Jõgissaare vabriku ehitustööd, suurimad kogu vabariigis!

Praktilist tööd korraldasid Tortandeli ehitustel osavad tehnikud ja kümnikud, materjalide tellimise jättis ta enda hooleks. Võõraid ei või nii kergesti raha-asjade juurde lasta. Kümnikke oskasid Tortandelid valida. Härra hindas palgaliste juures üle kõige püüdlikkust, proua — mehelikku aupaklikkust. Järelevalve-insenerid võeti alati noored. Nendega oli kergem asju ajada, liiatigi tuli nii odavam.

Esimesel korral seati kohale akna- ja ukselenge. Üleval olnud kümnik Veermann ruttas härra ja proua peremehe juurde, kummardas kombekalt ja hakkas hoolikalt seletusi andma. Härra Tortandel soovis oma kõlava baritoniga jõudu puuseppadele, kes neid tervi-

tasid, ja proua noogutas meestele lahkesti peaga. Talle meeldisid viisakad inimesed. Härra Tortandel oli võitnud ta südame just tänu kombekusele. Noor tuletõrjujate pasunakoori mängija oli olnud palju galantsem kui plekitööstuse omanik, kes pealegi haises küüslaugust. Viisakus osutus proua Tortandeli juures kangemaks kui kolmveerand miljonit, millele võis hinnata plekitööstuse väärtust. Niisugune oli proua Tortandeli süda. Puupaljas poiss sai tema, leseks jäänud emanda käe, maja ja lihakarni linnas ning talu Viljandi külje all.

Teisel korral ei näinud härra Tortandel töömehi. See ei meeldinud talle ja ta lausus õpetlikult:

«Töö on tarvis nõnda seada, et niipea kui müürissepad majakorra lõpetavad, teised seal kohe pihta hakkavad.»

Kümnik naeratas, mitte sugugi pilkavalt nagu praegune insener — seekord olid nad ninatarga noormehe otsa kukkunud —, vaid vabandust paluvalt.

«Teil on õigus,» ütles kümnik ja lisas proua poole kummardudes sosinal: «Teie härra abikaasa on suur spetsialist ehitusasjanduses.» Oma südames oli kümnik kindel, et ta peremeest rõõmustab pööningul, mis tema võimed õigesse valgusse tõstab. Töörütm on seal eeskujulik, millest iga võhikki aru peaks saama.

Härra Tortandel mühatas, valmistudes midagi ütlema.

«Meil tuli viivitus tolliste laudadega. Homme alustavad puusepad teisel korral vaheseinte löömist,» jõudis kümnik peremehest ette ja naeratas uuesti.

Asi ei seisnud mitte tollipaksustes laudades, millest tehti vaheseinu, vaid härra Tortandeli poolt pakutud tööhind oli olnud nii madal, et agaral kümnikul polnud kerge mehi leida. Ehitusel juba töötavad puusepad tõrkusid. Kuna kümnik oli edasipüüdlik mees, kes peremehi tundis, siis jättis ta õige põhjuse targu ütlemata. Pealegi varitses siin hädaoht sisse kukkuda — laevaluga läks kõik, jumal tänatud, õnnelikult —, sest ta oli härra Tortandeli poolt pakutud hinda ruutmeetrilt veelgi sendi võrra kärpinud, et ka ise pisut teenida. Kui palju temal siin jooksmist ja askeldamist oli —, kogu suure kivihoone ehitamise juhtimine!

«Armas,» segas proua Tortandel end meeste jutu

vahele. Oma elukaaslast kõnetas ta võõraste juures-olekul alati nii. «Ma muutun juba rahutuks. Väino peaks ammu siin olema.»

Kümnik astus taktiliselt sammu tagasi. Proua Tortandel lükkas parema käe esimese sõrmega mantlivarruka vasakult käelt tagasi ja vaatas kallist randmekella, mille punasest vanast kullast kett sügavalt paksu käsivarde soonis.

«Temaga on tõepoolest midagi juhtunud. Kell on juba veerand neli,» puudutas proua Tortandel härra Tortandeli kätt. Veermann, kes oli mõned sammud maha jäänud, võis sellest hoolimata kuulda ja näha, kuivõrd hoolitsev ja õrn ema oli proua Tortandel.

«Asjatu kartus,» lausus härra Tortandel rahustavalt. «Sa erutud ülemäära. Väinoga pole midagi juhtunud. Hoia oma südant, meie tubli poiss hoiab ennast ise.»

Härra Tortandelil oli oma sõnade üle hea meel. Kui sügavamõtteliselt need välja kukkusid! Kümniku asemel oleks pidanud insener seda kuulma. Aastat kakskümmend viis tagasi, kui ta alles pasunakooris mängis ja agulimajaomanike ning vürtspoodnike tütarde sünni- ja leeripäevadel laulis, olid niisugused laused tema juures harilikud. Viimasel ajal oli ta keel aga nagu kangemaks muutunud.

«Armas, sa tead, ma käisin täna tehnikaülikoolis, et direktoriga Väino tuleviku üle kõnelda,» meenus proua Tortandelile nüüd kõige tähtsam. «Meie poiss ei hooli endast, pealegi on ta nii hell ja õrnatundeline! Kui ma direktori kabinetist välja tulin — sa, armas, ei tea, kui pealiskaudselt see direktor üliõpilasi ja nende vanemaid tunneb, otse uskumatu. Jah, kui ma tagasi tulin, ootas mind härra Melk, üks tuntumaid võimlemisõpetajaid Eestis ja sealjuures andekamaid pedagooge ülepea, ka proua Saatlev arvab nõnda. «Teie poeg, armuline proua Tortandel,» ütles härra Melk — direktor ei tundnud mind, mõtle, kelle käes on meie noorsugu! «Armuline proua Tortandel,» just nii kõneles härra Melk. «Teie poeg on meie suuremaid tulevikulootusi,» rääkis ta mulle. «Sisevõistlustel osutus üliõpilaskonna parimaks,» proua Tortandelil olid võimlemisõpetaja sõnad täpselt meeles, «ja ta tõuseb sellel kergehooajal

(proual läks segamini sõna kergejõustik) esimeste hulka Eestis. Ma pean oma kohuseks teile seda teatada ja ruttan õnne soovima. Härra Melk suudles mu kätt, temasugune haritud isik peaks direktor olema, aga mitte see... see...»

Pikk kõne ajas proua Tortandeli hingeldama. Erutusest ja õhupuudusest ei saanud ta oma juttu lõpetada. Kuid härra Tortandel ja järelsammuv kümnik said aru, mida ta öelda tahtis. Kuigi peremees ja tema ärritatud abikaasa sammusid trepist üles, seljad kümniku poole, noogutas viimane nõusolevalt peaga. Härra Tortandel ei noogutanud, kuid ta jagas abikaasa vaimustust poja üle. Ta oli mitmel korral ajalehtedest rahuldusega lugenud, kuidas Väino — ükskord märgiti koguni, et noor kaugushüppaja Väino Tortandel on tuntud ärimehe, majaomaniku ja ehitusettevõtja Albert Friedrich Tortandeli pärija, — oli mitmesugustel võistlustel võitjate hulka tulnud. Igaühe poeg ei suuda seda. Mõne mehe järeltulija nimi satub ajalehte hoopis ühenduses skandaaliga, nagu kompvekitehase direktori Saatlevi poisi oma. Härra Tortandel mühatas, mis sedakorda väljendas tema rahulolu.

Sportimises, jah, seal oli Väino esimene, seal tegi ta oma vanematele au. Oleks ta niisama suurt huvi osutanud ka õppimise vastu, siis poleks Tortandelil olnud ühtki põhjust nurisemiseks. Kui kõrgelt ka Albert Tortandel oma ehitusalaseid kogemusi hindas, tundis ta siiski puudust inseneripaberite järele. Poeg pidi need talle andma. Siis poleks tal vaja enam Vihandi-taolisele tähenärijale kompanjoniks minna, siis oleks insener omast majast. Väinole oli aga kaugushüpe tähtsam kui miski muu. Ettevõtja lootis, et poisile aastatega mehe aru pähe tuleb ja ta hakkab inseneridiplomit niisama januselt taotlema kui praegu uut rekordit.

Härra Tortandel ja proua Elfriede, kes tihti ehitustel mehega kaasas käis, jõudsid kolmandale korrale ja hakkasid tasapisi kõrgemale tõusma, kümnik truult kannul. Pööningult kostis telliskivide kolinat, müürisseppade hõikeid ja haamrilööke. Kuuldus ka kirvehoope ja saekiunumist, tehti kas tellinguid või töötas seal mõni puuseppki. Abielupaar astus algul aeglase väärikusega,

hiljem läksid sammud kiiremaks. Härra Tortandeli hing ei saanud ehitusele tulles kunagi rahulikuks jääda: müürissepad võivad kergesti terveid kive puruks peksta — ega nad malda poolikut maast võtta, kui tarvis läheb; või jälle puusepad — eks ole sääraseidki, kes vajamineva jalapikkuse plangujupi tingimata paarisüllase otsast saevad. Mis neil võõra vaevast ja omast.

Tortandelid polnud kuigi kõrgele jõudnud, kui neist kergejalgselt mööda tormas moodsalõikelises kevadmantlis sihvakas noormees. Väino võttis kolm-neli astet korraga ja oli peagi pööningukorral.

Noormees ei hingeldanudki, kui üles jõudis ja viimasel trepiastmel seisatas. Tal olid treenitud jalalihased, mahukad kopsud ja rasvumata süda. Väino kasutas hüpetega trepist ülesminekut täiendavaks treeninguks, ja treeningust polnud tal midagi olulisemat.

Müürid olid jõudsasti kasvanud. Imestades vaatas noormees ringi. Ennast varvastel õõtsutades — heal sportlasel on tuhandeid viise treeninguks — jälgis ta uudishimulikult lubjaste müürisseppade liigutusi. Kui osavasti lisati kivi kivile, müürid tõusid silmanähtavalt. Tortandel eksis, kui ta arvas, et pojal pole raasugi tõelise ehitaja hinge.

Väino ei kuulnud tagant tulevat rasket astumist ja kivikandja lõõtsutavat hingamist, ta oli niivõrd süvenenud kõige vaatlemisse. Märkamatuks jäi talle ka Kamara ümisev «laske läbi». Väino seisis otse kivikandja teel ees, mööda pääseda oli temast raske. Kolmkümmend kivi Kamara turjal ei võimaldanud kaua kaalutleda, need rõhusid raskelt õlgadele, ja ta oli alt üles tulnud vahepeal puhkamata. «Oleks mul sihukene klanitud memmepoeg kõnniteel põiki ees — üks müks, ja korjaku oma konte rentslist,» mõtles Kamar ning otsustas Väinost mööda minna. Ta tegi tavalisest pikema sammu, asetas jala trepikoja müürile ja kallutas ennast ette. Hetke näis Kuusktammele ja Toomale, kes olid kivikandja kimbatust tähele pannud, et samm on ülemäära pikk ja kivikandja ei suuda ennast raske koormaga uuesti sirgu ajada. Hambaid kokku pigistades pingutas Kamar kogu oma jõudu, ettesirutunud parem põlv värises, kuid pidas vastu. Müürissepad hingasid

kergendatult. Ka pööre õnnestus. Seljas olev kivikoorem riivas ainult veidike noorhärrat. Tõuge oli siiski küllalt tugev, Väino kaotas tasakaalu, ja trepist ülestulevaile Tortandelitele paistis, nagu kukuks poeg just praegu nende eneste silmade ees trepist kõrvale.

Noormees tuikus, sai aga otsekohe tasakaalu tagasi. Ta ei taibanud hästi, mis juhtus, ja punastas, oskamata midagi ette võtta või ütelda.

«Juhm inimene, mis te tegite!» karjatas proua Tortandel. «Jumal, mu süda...»

«Vaadake ometi ette, kuhu astute,» järgnes sellele härra Tortandeli tige bariton.

«Ettevaatust, ettevaatust,» kohmas agar kümnik.

Kivikandja Kamar läks peatumata edasi sinna ehitusossa, kuhu kivid olid määratud. Kõrvad kohisesid pingutusest, proua ja härra hüüdeid ta õieti ei kuulnudki. Need kostsid kauge, nõrga kuminana. Tal oli hea meel, et samm õnnestus, ja muu ei läinud talle korda. Kui hakatakse palju suud pruukima, võib ta otsekohe mujale minna. Tööd lähevad lahti ja siin on tegemist veel vaevalt päeva kaks-kolm.

Väino sammus kivikandja järel, kitsel olevate kivide arvu lugedes. Kohe varjas neid viielõõriline korstnajalg.

Varsti tuli kivikandja Kamar tagasi. Tühi kits kõikus ühel õlal. Rahulikult läks ta trepist alla, heitmata pilku Tortandelitele ja kümnikule, kes teda vihaselt vahtisid. «Jõllitagu,» mõtles Kamar, «mehe põlvi see nõtkuma ei pane. Teab, kas Raba Anton usub, et mul oli kolmkümmend kivi kitsel, kui niisuguse sammu tegin? Küsigu Kuusktammelt või Toomalt, nemad nägid. Või minu jalad painduvad samuti looka... Mehe ja mehe vahel on ometigi vahe.» Kivikandja Kamar oli uhke oma jõule, uhke oma jalgadele, mis olid juba kaheksa aastat kivikoormaid kandnud, kuid endiselt sirgeks jäänud.

«Küll on tüüp,» tähendas proua Tortandel oma mehele, kes oli tahtnud kivikandjale midagi teravat öelda, kuid ei leidnud sobivaid sõnu ja matsutas nüüd veidralt suud. Naise sõnad andsid härra Tortandelile

tagasi kindluse, mis oli kivikandja vägeva kogu ees kõikuma löönud, ja ta ütles abikaasale valju häälega, nii et teisedki töölised seda kuuleksid:

«Mõningaid mehi tuleb nähtavasti korrale kutsuda.»

«Arusaadav,» toonitas Veermann.

Härra Tortandel unustas müürisseppadele jõudu soovimata ja need unustasid peremehe tervitamise. See pahandas eriti proua Tortandelit. «Tänu taevale, et meie Väino nii mühakas pole kui see noor töömees,» mõtles proua Tortandel Toomast silmitsedes, kes ülestulijaile küll näkku vaatas, kuid tervitada ei osanud.

Härra ja proua Tortandel siirdusid samuti valmiva korstnajala taha, kuhu oli kadunud Väino. Seal tuli neile vastu poeg, kes oli jäänud müürinurga loodimist vaatama.

«Mis sa tegid... siin?» küsis härra Tortandel.

«Vabandasin.»

«Oh!» hüüatas proua Tortandel.

«Mhm!» tegi härra Tortandel ja mõtles, mis insener pojast niiviisi küll tuleb, kui ta inimestega nõnda pehmesüdameline on. Tänapäeva ärimehel, liiatigi ehitusettevõtjal, peab südame asemel kivi rinnus olema. Muidu oled aasta-paari pärast pankrotis.

Pahameeles unustasid nad oma ülestuleku eesmärgi. Aga ka siis, kui härra Tortandel oleks hoolega ringi vaadanud, poleks ta näinud midagi halba. Kusagil ei vedelnud pooleks pekstud telliskivide hunnikuid ega saaginud puusepad prusside otsast jalaseid juppe.

«Kahe päeva pärast on esimesed sarikapaarid püsti. Nädal varem, kui teile sõna andsin,» arvas nüüd Veermann olevat jõudnud paraja aja enda teenete esiletõstmiseks. Ta oli oodanud seda silmapilku, mil peremees pööningule jõuab ja oma silmaga ehtsat töörütmi näeb, kuid rumal ning kohmakas Kamar rikkus ära asja õige mõnu. Enam polnud midagi parata, ja kümnik jätkas: «Septembris võivad elanikud sisse kolida...»

Härra Tortandel mühatas. Proua Tortandel pühkis valge batisträtiga abikaasa higist otsaesist ja rasvavolti kaelal ning tähendas murelikult:

«Armas, sa võid külmetada. Tuul on vinge. Lähme alla. Veermann, te võite seal kõnelda.»

Härra Tortandel nõustus. Ta unustas koguni oma harjunud kombe müürinurgale ronida, kogu ehitusest pilku üle lasta ja end kaptenina tunda.

Veermann järgnes uuesti Tortandelitele, sõimates mõttes kivikandjat, kes oli tema head kavad nurja ajanud.

Õhtul tuli ehitusele veel üks külaline — Ants Aarmann. Enamik mehi tundis seda turjakat, tugevakondilist inimest niisama hästi kui Tortandelit, kuigi viimasel olid majad, rahad ja laialdased tööd, teisel ainult artell. Oleks Aarmann armastanud hoobelda nagu Tortandel, siis oleks ta täie õigusega võinud öelda, et teda ja tema artelli tunti Tallinna ehitustel enne kui Tortandelit. Jah, Aarmanni artell oli kuulus. Ehitusettevõtjad pidasid sellest lugu, paljud töölised aga kirusid. Vähema ehituse juures kuue-seitsme, suurema puhul kümne-kaheteist kambamehega moodustas Aarmann artelli, kes ettevõtjate käest müüriladumise ära kaupples ja hiljem hulgaliselt tunnimehi abiks palkas. Viimaste pidamine tõstis heal juhul arteltšikute teenistuse kahekordseks.

Aarmann viis Kuusktamme kõrvale.

«Siin pole teil tegemist enam kauaks,» algas ta ilma sissejuhatuseta. «Kui sul uut otsa teada ei ole, siis sõida Jõgissaarele. Seal on tööd veel aastaks-paariks.»

«Sügisel rääkisime juba sellest,» vastas Kuusktamm järsult.

Aarmanni tinane pilk mõõtis teist. Ta mäletas mullust vaidlust hästi. Kuusktamme seekordset keeldumist mõistis ta omamoodi. Tema oleks meelehärmis võib-olla niisamuti talitanud. Miks ei pidanud Kuusktamm vihastama, kui ta Jõgissaare paekivitööd enda kätte ei saanud! Varsti hakatakse seal uusi hooneid ehitama, ja Aarmann haudus suuri plaane. Mispärast ei võiks tema artell kõiki neid teha? Tunnitöölisi leidub külluses, ainult artelli ennast on tarvis kümmekonna tugeva ja kindla sõnaga mehe võrra suurendada, et igale objektile jätkuks kolm-neli oma inimest. Kuusktamm oleks selleks just paras müürissepp — tööd tunneb ja jaksab tempot hoida, suu peale pole kukkunud.

«Kes vana asja meelde tuletab, sellel pistetakse silm

peast välja,» naeris Aarmann kinniste hammastega ja kõneles oma plaanist.

«Sul, Ants, on hundi isu,» ütles Kuusktamm.

«Võtame su kaaslased ka kampa — Vana-Jaani ja poisi,» ei lasknud Aarmann ennast segada.

«Tooma?»

«Jah.»

Kuusktamm vaikis ja kutsus Vana-Jaani ning Tooma enda juurde.

«Aarmann pakub head teenistust Jõgissaarel,» seletas ta teistele.

«Kas ma läksin vahepeal nooremaks?» küsis Vana-Jaan.

«Mitu tunnitöölist artellimehe kohta tuleb?» päris omakorda Toomas.

Aarmanni süda kihvatas.

«Müürisseppadest ei tule sel suvel puudust,» sõnas ta paljutähendavalt.

Vana-Jaan pööras ringi ja läks tagasi tellinguile. Toomas järgnes talle.

«Näed ise, Ants,» naeratas Kuusktamm.

Artellivanem mõistis, et ta oli siiatulekuga rumalasti talitanud. Kuusktamm ja ta kaaslased on inimesed, kes ei oska elada.

«Hüvasti,» lahkus Aarmann Kuusktammele kätt andmata.

Aarmanni silmadega saates mõtles Kuusktamm, mis oleks, kui nad tõesti Jõgissaarele sõidaksid ja Tortandeli käest mõne hoone müüritööd endale kauplekssid? Sest mitte mõnel nurgatagusel ehitusel, vaid seal, kus on sadu töölisi, peaks ta koht praegu olema.

6

Nagu kümnik ütles, nii ka sündis. Müürid kerkisid kiiresti, ja kahe päeva pärast olid pooled sarikapaarid püsti. Puusepp Mägiste, kes oli mitme Tortandeli maja juures seinu löönud, vahelagesid lõiganud, sarikaid kohale asetanud ja uksi-aknaid paika pannud, ühe sõnaga igasugust puutööd teinud, mis maja juures ette

tuleb, seadis keskmise sarikapaari külge roovlati, mille otsa kinnitati männiokstest pärg. Nüüd õõtsus see kõrgel ehituse kohal, nõudes tähelepanu ja kombe austamist.

Tortandel tundis asja. Kümnik oli tema korraldusel kuuri pisut rohkem ruumi teinud. Osa materjale viidi keldrisse, muist tõsteti siiasamasse õuele kuuriseina äärde. Pärast hea hõlbus tagasi panna. Kuuri keskele klopsiti kiiruga kokku laud, mis kaeti ajalehepaberiga. Laud ei jäänud mõistagi mitte tühjaks, see oli tehtud tarbeks ja kandis viinapudeleid ning suupisteid niisama hästi kui massiivne tammelaud Tortandeli söögitoas. Enamik mehi oli siia kogunenud, oodati veel peremeest ennast, et pudelitelt korgid ära lüüa ja sarikaliiku jooma hakata.

«Muidu pole meest ollagi, aga näe «riigivanemaid» on lasknud mehemoodi tuua,» ütles kivikandja Kamar viinapudelite rivist rõõmsalt silmi üle libistades.

«Ega inimesest kohe alguses õieti aru saa,» tähendas puusepp Mägiste.

«Ei pudelite hulk ütle veel mehe väärtust,» lausus Vana-Jaan nagu eelmistele vastuseks.

Viinapudelite nägemine kiskus Kamara näo naerule. Lahe ja hea oli hingata siin madalas kuuris, kui laual oli tihe pudelikaelte mets, mitu krakuskivorsti rõngast, heeringat ja muudki suupärast. Kivikandja Kamar heldis, ta avameelsed silmad särasid lõbusalt. Peaks aga paksmagu ise rutem tulema.

«Räägitakse, et kogu eilse hommikupoole olla Martini juures mehed müüril laulnud ja lärmanud,» tõstis Vana-Jaan jutujärje uuesti üles. «Viina jätkunud õhtust teise hommikuni. Kesse aga Martinit ei tea või tunne. Kivituhande hind on tema juures ikka odavam ja krohvimeetri oma narrim. Ei viinapudel alati mehest tunnistust anna.»

Kivikandja Kamar naeratas.

«Kas ma olen vilets vend, mis?» küsis ta heatahtliku praalimisega. «Jood sina või keegi teine minust rohkem? Kes on mees jooma, see on ka mees lööma ja mees tööd tegema. Pea seda meeles.»

«Siiani osanud arvatagi, et nemad on töömehed.

Peeti niisama väikestvõitu rahameheks ja sahkerdajaks.»

Kamar ei osanud Vana-Jaani sõnade kohta midagi öelda. Vanameestega peab olema ettevaatlik, mõtles ta endise lõbususega hinges, neil on kõnedel konksud sees.

Raba Anton oli kuuri tulnud, viimaseid sõnu kuulnud ja segas end jutusse.

«Täna õhtul on su vändad kõveramad kui mul, Kamar,» tähendas ta viinapudelite hulka ja kivikandja kõri mõttes ühendusse viies. «Ära sega, Volts. Ma räägin teile loo, mida olen oma silmadega pealt näinud.»

Anton puhus suust paksu suitsurõnga ja alustas:

«Poisikesest peast elasin Ohaka majas. Ohakas oli Tortandeli naise esimene mees, kes viiekümne-aastasena kõrvad pea alla pani. Eided teadsid rääkida, et Elfriede võtnud tossu välja.»

«Mis Elfriede?»

Kivikandja Kamar ei saanud, nagu seda temaga tihti juhtus, asjast aru ja Anton seletas:

«Elfriede on proua Tortandeli nimi. Ta oli Ohakast hulga aastaid noorem ja meie peremehest neli-viis vanem. Ka Tortandel oli temaga hädas, kõõksus üksvahe hinge, aga vastu pidas.»

Vana-Jaan lõi käega:

«Üks pole teisest targem.»

Ta ei mõelnud mitte proua Tortandelit, ei selle esimest meest Ohakat ega ka teist meest Tortandelit, vaid kivikandjat Kamarat ja Antonit. Vana-Jaan ei sallinud lorijuttu.

«Oota ikka oota! Tortandel oli just otsale saanud. Maja, mis Ohaka nimelt Tortandeli nimele üle läks, oli kahekordne ja külmavõitu. Toad olid ruumikad. Meie elasime keldripugerikus. Aknad hoovi poole. Ohakas ei lasknud meid kõrgemale ja ega Tortandelgi oleks seda teinud. Ka tema tundis üürnikke täpipealt. Tortandel ei põlanud ühtki viisi, kuidas majaelanikkude kaalu teada saada.»

Anton laskis silmad ringi käia ja jätkas vaiksemalt:

«Tuli uus üürnik majja, hakkas Tortandel prügikasti ja solgitünni vahet jõlkuma. Ja ikka pärast seda, kui uus elanik oli prahi prügikasti viinud või solgipange

tünni tühjendanud. Meie aknad olid, nagu ütlesin, hoovi, panin tähele. Prügikastist ja solgitünnist sai Tortandel teada, kui jõukas keegi oli. Tema eest ei jäänud miski varjule.»

«Või solgi pealt luges ära,» irvitas kivikandja Kamar. Tortandelid viivitasid tulekuga ja kärsitus tõi Kamara südamesse tagasi sapi, mis tal viimastel päevadel peremehe vastu tekkis. Ei aidanud ka viinapudelid enam, sest mis neistki, kui korgid alles pitseri all.

«Ära luges jah,» ümises kõverjalg ja hakkas itsitama. «Ära luges . . .»

Härra ja proua Tortandel lasksid end oodata just nii kaua, kui on paslik nende seisukoha ja tähtsusega inimestele.

Iga kord kui sarikatele kinnitati pärg, tundis härra Tortandel end suure ehitajana. Kord konjakist kumava peaga oli Tortandel sõprade ees uhkustanud, et ta ei ole vaaraodest madalam, ja et tema, Albert Friedrich Tortandel, rajab kord Eesti demokraatlikus vabariigis püramiidi, mis käib üle Idamaa despootide köksidest. Kui pea selgeks sai, oli küll piinlik, kuid südamepõhjas pidas ta end inimeseks, kes võiks ehitusalal imet teha, kui õige tuule tiibade alla saaks. Ohaka maja, talu ja lihakarn andsid küll üsna kenakese alguse, Tortandel oskas äriasju ajada ja lisa koguda, kuid see kõik pole veel õige tuul. Vaat Puhkidel, Rottermannidel, Mauritzatel, Krausidel — neil on alles tuul tiibade all! Saatlevil hakkab ka juba sinnapoole jõudma, saatus helli tab mõnda meest ülemäära. Kui Jõgissaarel asjad õnnestuvad, siis saab ka tema täie hoo sisse. Jõgissaarele asetas ettevõtja suuri lootusi.

Tortandel viskas uuesti pilgu pärjale ja heitis muremõtted kõrvale. Maja on päris mürakas. Ikka oma neli korda ja keskküte. Väljast silikaat- ja seest tuhakividest. Vähemalt kaks miljonit teenib maha müües vahelt. Jõgissaarel peaks korjuma neli-viis miljonit puhast. Kahju, et jõudu polnud üksinda tselluloositehase ehitustöid enda kätte võtta. Jõudu ja inseneripabereid. Nüüd läheb teist niipalju Vihandi taskusse. Kuid pärast Jõgissaaret lööb ta viiekordse maja valmis ja siis . . . Mis see kaheksa kordagi ära ei ole. Iga kord kolm meet-

rit, lisaks vundament. Kui kõrged need püramiidid võisid olla?

Tortandelid lähenesid kuurile ebaledes. Nagu kardeti ja siiski oodati midagi.

Kümnik Veermann oskas oma ametit.

«Tulevad,» hüüdis ta üle ukse kuuri ja enamik töölisi valgus ehitusõuele. Tal oli mõne mehega varem räägitud ja kõik kavakohane arenes sujuvalt. Peagi haarati peremees kätele ja tõsteti õhku, seda tehti ka kiljatleva prouaga. Neli-viis puuseppa, kelle suust juba viinalehka tuli, upitasid kümnikugi. Toomas teadis pärast Maasikule seletada, et neid olevat Veermann varem jootnud.

Kuur jäi kõigile sissetulevaile meestele kitsaks. Punetav härra Tortandel ja tema õhetav proua istusid samuti laua äärde. Ainult punased võivad kõnelda, et Eestis on klassivahed, tähendas kümnik mitu korda.

«Mõni peab mind ei tea missuguseks kurnajaks,» sõnas härra Tortandel, oodates, et talle hakatakse vastu vaidlema.

«Teie kõige parem mees ütleks nüüd tõtt, kuid teda pole siin,» tähendas selle peale Kuusktamm ja vaatas kuuris otsivalt ringi.

«Keda sa taga otsid?» nihutas end istmel Mägiste.

«Nälga!»

Mehed irvitasid varjamatult. Tortandel mühatas. Kes kurat küll on tema lööklause tööliste kõrvu kandnud? Mõni kademeelne võistleja.

Esimest korda tundis härra Tortandel ennast sarikaliikude ajal halvasti. Ka pärast seda, kui ta oli pakutud klaasi hoolimatult kõrvale lükanud ja teiste kombel otse pudelikaelast suure suutäie võtnud — Kamar nägi, et suutäis oli mehekohane —, ei tundnud ta ennast kodusemalt.

Mehed ei häbenenud peremeest. Kivikandja Kamar tõrjus kümniku poolt pakutava punnivinna tagasi ja lõi tugevate päkalöökidega neljal-viiel pudelil korgid pealt. Ta oli endale koha valinud just sinna, kus seisis pudelitepatarei. Kamara esimene suutäis vähendas «riigivanema» sisu kolmandiku võrra. «Asunik — ei tilka rohkem ega vähem,» tähendas kivikandja see-

juures, ja maailm tema ümber omandas jälle pehmed, mahedad toonid.

Peagi olid esimesed ja ka teised-kolmandad suutäied rüübatud ning jutt kuuris muutus lärmakamaks. Meestest kujunesid omavahel juttu ajavad grupid, ettevõtja ja tema proua abikaasa, kelle pilk mitu korda mõtlikult kivikandja Kamara laiadel õlgadel peatus, unustati peagi. Need kasutasid seda ja väljusid kuurist, ometigi raatsimata koju minna siit, kus pühitseti uue maja sarikaliike, maja, kus kõige odavamagi korteri üür on vähemalt nelikümmend krooni ja mille ehitamise pealt võib teenida heal juhul poolteist, isegi kaks ja pool miljonit. Nad jäid sammu kümme kuurikesest eemale ja hakkasid kümnikuga jutlema.

«Ehitada pole sugugi nii lihtne, kui mõni arvab,» tähendas härra Tortandel. «Peab tundma asja, peab olema krediiti.»

«Iseendastmõistetavalt, härra peremees,» sõnas kiiresti Veermann, kes vintis peaga oli veelgi viisakam. «Ka töölistega pole enam nii kui mõni aasta tagasi. Nad on lausa ahneks läinud.»

Härra Tortandel oleks oma sõnade kinnituseks meeleldi tugeva topka visanud, aga kuuri minna ei olnud enam sünnis. Hea, et tal on kodus alati mõni pudel varuks, Friide laseb midagi külma peale tuua.

«Ja nad on nii kasvatamatud,» lisas proua Tortandel omalt poolt. Ta väikesed silmad vaatasid põlgliku pilguga kuuri poole, kust kostis üha valjemat kõnet. Samas meenusid talle tugevad mehekäed, mis äsja olid teda õhku pildunud, ja selle hirmsa koljati nii päratu laiad õlad, ning ta pehmendas oma sõnu: «Ometigi võiksid nad hoopis teistsugused olla.»

Härra Tortandel mõtles rahuldusega, kui hea see on, et tema Elfriede on neljakümne kaheksa aastane. Tõepoolest, see on hea.

«Hariduse puudus, proua,» ütles Veermann ruttu ja heitis samuti kuurile halvustava pilgu.

Kuuris võeti agarasti viina. Tühjad pudelid tõsteti ruumi tegemiseks laualt nurka. Juba mitugi meest õnnistas Tortandelit, kes viinaga koi polnud. Anton jorises laulda.

«Eh, sõbrad, suvi on ukse ees!» hüüdis kivikandja Kamar täies tuuris. «Oi neid pühapäevi, kui rannas saab joodud! Joodud ja löödud, sa mu taevane arm! Tead, Toomas, sulle on issand rammu kinkinud, miks sa meestest kõrvale hoiad?»

Ka seekord jäi Kamaral vastus saamata Toomalt, kes temast mööda õuele vaatas, kuhu oli kadunud nurgas tagasihoidlikult istunud Salme.

Kivikandja Kamar pööras nüüd Maasiku poole, kes teistega püüdis viinavõtmisel sammu pidada.

«Sina, sõber, hakka kive tassima. Täit mehemõõtu sa välja ei anna, aga jalad on sul kõvad. Mitte niisugused rangipuud nagu Raba Antonil! Oh-hoo! Hakka, sõber, ma pean su visast hingest lugu... Pühapäeviti lähme Stromkale. Kui rusikad tõusevad, siis hoia mu selja taha... Ma ei nori, aga pikali pole mind veel keegi põrutanud!»

«Antoni jalad on minu omadest mitu korda kõvemad,» vastas Maasik tagasihoidlikult. Ta tundis head meelt purjus kivikandja tunnustusest, kelle vägev turi teiste kõrvalt kivipangana esile kerkis. Maasikul polnud midagi Kamara vastu, kuid lauaotsas arenev vaidlus kiskus teda kaasa.

«Sina arvad siis nõnda, et leplik meel ja arusaamine päästab inimese hädast?»

Need olid Kuusktamme sõnad. Maasik märkas, et ta võttis viina väikeste suutäitega, mitte suurte, januste sõõmudega nagu kivikandja Kamar või Vana-Jaan.

«Teist teed ei ole. Ei ole paraku. Ei ole,» kordas puusepp Kustas Mägiste. «Kuhu see riid ja kisklemine ettevõtjate ja vabrikantidega viib? Näh, selle mehe,» näitas Mägiste oma pika sõrmega Maasikule, «tõi tülinorimine siia, mõne viis türmi.»

«Mina ei osanud seda arvata, et mu paarimees on seda sorti,» naeris millegipärast Anton.

«Streikija. Mis ta võitis?»

Maasik tundis, et nüüd on tema kohus midagi öelda.

««Terase» meeste arvates oli streik vajalik asi,» lausus ta järsult.

Kuusktamm heitis Maasikule pika pilgu. Hästi ütles,

mõtles ta ja pööras silmad aeglaselt Antonile. Miks see mees naeris?

«Viiendal ja seitsmeteistkümnendal aastal streikis kogu maa. Mis see aitas?» ei taganenud puusepp karvavõrdki.

«Venemaal löödi tsaar pukist ja pühiti vabrikandid ja mõisnikud minema. Nõndamoodi et aitas,» ütles Kuusktamm.

«Venemaal!» põlastas Mägiste, «Venemaal! Uued diktaatorid tulid pukki. Aga meil? Noh, ütelge, mis sai meil?»

«Meil jäid vanad sadulasse!» irvitas Anton.

Kuusktamm jälgis mõtlikult puusepp Mägistet, laia kondiga keskealist meest, kes kainena oli sõnaaher. Tegi oma tööd, käed olid tal osavad kirvevart viibutama ja höövlit hoidma. Joobnuna aga läksid keelepaelad lahti. Purjus olles või siis ametiühingu koosolekutel oli ta kärmas sõna võtma. Mägiste muutus järjest pealetungivamaks.

«Eks meil tõotanud punased ka taevamannat. Töölistele pole aga nende kangelasteod midagi andnud.»

Vana-Jaan tõusis laua ääres püsti. Ta õlad ei olnud palju kitsamad kivikandja omadest, aastad ja töö olid need ainult ettepoole längu vajutanud. Nüüd, kui ta end sirgu ajas, Mägistele välkuvate silmadega otsa vaatas ja oma suurt nurgelist rusikat viibutas, näis ta täitvat kogu ruumi. Otsaesisel paisusid veresooned. Pilgu aega seisis Vana-Jaan vaikselt ja ütles siis sõnadega otsekui raiudes:

«Tallalakkuja! Jäta Kingissepa mehed rahule!»

Kuuris jäi täiesti vaikseks.

Vana-Jaani vihahoog ehmatas Mägistet. See elatanud müürissepp oli alati olnud mõistlik ja rahulik. Ka Mägiste kargas esimese tuhinaga püsti, kuid istus otsekohe uuesti. Vana-Jaani kogu ja olek oli liiga ähvardav, pealegi ei teadnud ta, kelle poole hoiab enamus.

«Õigus, vana!» tõusis omakorda Anton.

«Istu,» haaras Kuusktamm Vana-Jaani ikka veel väljasirutatud käest kinni. «Istu,» kordas ta, ja Vana-Jaan istuski.

«Kuule,» sirutas Kamar oma tohutud kämblad tema

poole, «kui sa oleks noorem! Eh, sõbrad, niisugust kambameest oleks mulle vaja. Stroomi mets väriseks me ees. Eh, sõbrad, sõbrakesed... Noored on tossikesed, täitsamehed on hallpead...»

Pinge kuuris andis järele. Rüübati viina, hammustati vorsti või heeringat peale, jutt paisus uuesti.

«Ega minagi meie praegusi võimumehi kiida,» püüdis Mägiste tasapisi sobivat tooni leida. Ta süda ei andnud rahu. «Ma ainult ei poolda uisapäisa tormamist. Äärmused pole kunagi kasu toonud. Tasa ja targu, rahulikult ja kainelt — nii on tarvis tegutseda. Täna üks seadus meie — tööliste — kasuks, homme teine. Ikka kokkulepete alusel. Streigid ja mässud on hukatuseks.»

«Tead,» torkas nüüd kivikandja Kamar oma rusika Mägiste nina alla, «jäta järele, enne kui torm tõuseb. Ma pole poliitikamees, olen löömamees, aga Vana-Jaani kallal iriseda ei lase... Tema on mees mis mees. Sina, eh... Tasa ja targu... Kurat... Sõbrad, eh...»

Nii ei läinudki puusepp Mägistel korda selgitada, miks töölised peavad tasa ja targu, seaduste ja kokkulepete alusel tegutsema. Kamar oli tormakas, tema võis kergesti rusikad mängu panna, koguni pudeliga äiata.

Otse uksepakul istus nooreohtu puusepp. Ahned lonksud olid talle tugevasti mõjunud. Ta oli kuurinurga taga käinud ja tagasi tulles uksepakule komistanud ning jäänudki sinna istuma. Jalad ei kuulanud hästi sõna, kõrvad aga püüdsid kinni nii seda, mis räägiti kuuris, kui ka juttu, mis kostis sealt, kus seisid Tortandelid ja kümnik.

«Meil on veel palju inimesi, kellel puudub arusaamine,» kõneles väljas härra Tortandel. «Kõik armastavad nõuda, aga kust kohast meie anda võtame!»

«Töölised on nii mõistmatud,» täiendas proua oma mehe sõnu.

«Kitsarinnalisus. Inimesed ei oska mõelda riiklikult. Ega mina üksi oma majades ela või mõni vabrikant ise oma tehase saadusi ära ei tarvita. Kõik läheb rahva kasutusse. Sellest käegakatsutavast faktist ei saada aru. Kui mina või mõni teine, kes maju ehitab, peaks töölistele nii palju maksma, kui nad nõuavad, läheks

me otsekohe pankrotti ja hulk hooneid jääks ehitamata.»

«See aga tähendaks korterikriisi,» märkis Veermann nobedalt ja kummardas prouale.

Lipitseja, mõtles härra Tortandel ja tundis järjekordselt rahuldust, et ta ustav abikaasa on jõudmas viiekümnenda künnisele.

«Öelge mu sõnad plekisseppadele edasi. Ma ei saa neile ühtegi senti juurde panna.»

«Justament, härra peremees.»

«Me ei tohi unustada, et kriis on juba möödas. Inimeste elu on paranenud, on kui mitte hea, siis vähemalt rahuldav,» kõneles härra Tortandel edasi. Eelmise maja sarikaliikudel oli talle lauldud «ta elagu», seekord seda ei tehtud. Töölised on tänamatud, iseäranis niisugused nagu Kuusktamm. Toida teda juba märtsikuust saadik, aga ikka on hambad paljad. Tortandel jätkas pahaselt: «Lugesin alles täna «Uuest Isamaast», et meil on juba mõnda aega olukord, kus tööpuudust pole. Tööbörsides on registreeritud kõigest mõnikümmend loodrit.»

«Saame korstnapead valmis, kuhu sa hing lähed? Tänavu on ehitused visad lahti minema. Jõgissaare värk on Tortandeli ja Vihandi küüsis, kes hindu madalal hoiavad. Aarmann lõikab, teised ei näe sealt palju. Kui töö sügisel sama varakult kokku kuivab, siis... Vilets väljavaade.»

Neid sõnu räägiti kuuris. Uksepakul istuv noormees ei saanud aru, kes just nimelt nii ütles, kuid niisugust juttu aeti.

«Ma olin talvel kolm ja pool kuud tööta. Võin ütelda, et paljudel läks veel halvemini,» kinnitas puusepp Mägiste innukalt tagant. Kindlameelse ideeinimese suud juba nii kergesti lukku ei lööda, julgustas ta ennast. Nüüd, kus jutt oli suvistele tööväljavaadetele läinud ja igaüks oma möödunud aasta õnnest ja ebaõnnest rääkis, muutus Mägiste jälle kõnekaks. «Tööasja peaks kuidagi paremini korraldama. Tööliskoja omadele on tarvis energiliselt läbirääkimisi pidada.»

«Hinnad on kehvad,» ei jäänud Anton puuseppa kuulama. «Väga visad tõusma. Ega teistel aladel parem

ole. Poolakaid veetakse sisse! Kord on kurat teab mis.»

«Ela siis või maksa võlgasid,» torises Vana-Jaan.

«Ja kui uhkeks lähevad lihtinimesed! Uskumatu!» kuulis uksepakul konutaja proua Tortandelit ütlevat. Ta ei võinud teada, mida mõtles Tortandeli naine, keda Mägiste soovitas ilmtingimata prouaks kutsuda. Proua Elfriede pidi aga täna juba mitmendat korda mõtlema, et all keldrikorteris elaval maalril on üür võlgu, kuid oma plikale ostab tuttmütse. Joobnud noormehel, kes üksisilmi prouat põrnitses, jäid selle mõtted tundmatuks, ta silmade ees virvendas ainult priske, mingitud naisenägu, millel oli neid sõnu lausudes tige ilme.

«Ma usun, et siin on suuresti süüdi ka valitsusringkonnad. Nii pehmelt ei saa suhtuda pahempoolsetesse tegelastesse, kes rahvale puru silma ajavad,» nurises härra Tortandel.

«Meie, kaitseliitlased . . .» proovis Veermann tuliselt vahele ütelda.

Härra Tortandelil ei paistnud Kaitseliidusse usku olevat. Ta mühatas ega lasknud kümnikku lõpetada. «Politseinikkude arvu tuleb tõsta, seda kõigepealt. Ja iga punane ässitaja trellide taha! Meil aga lasti riigivaenlased sunnitöölt vabaks.»

Proua Tortandel mõtles, et kuidas võiks küll Veermann Kaitseliidu vormis välja näha. Albertile sobis omal ajal tuletõrjuja munder hästi. Nüüd ei istu hoopiski mitte. Kõht nagu tõrs ees. Aga see kole mees, kes kive kannab, tema võiks mundris tore olla. Proua Tortandel oli nii mõtetes kinni, et ei kuulnudki abikaasa viimaseid sõnu.

«Kes tahab elada ja tööd teha, sellele on meie vabariigis võimalusi küll ja küll. Inimesed muutuvad täitmatuteks ja aplateks — ilma tööd tegemata tahetakse rikkaks saada.»

«Ammuks see oli, kui me Mardi matsime. Mart, teate küll, see, kes meiega koos pangamajas krohvis. Leheski seisis, et Mart Kand poos enda püksirihmaga, põhjused teadmata.»

«Miks ei mäleta, seal raudtee-äärses neljakordses,» kinnitas omalt poolt Vana-Jaan.

Kuusktamm jätkas:

«Tundi kaks enne seda trehvasin Marti turul. Teist tööbörsi nüüd ei ole... Oli otsa lõppenud, silmad aukus. Viiendat kuud tööta. Poemees polevat enam soti peale andnud. Lapsi oli kah neli, noorem alles ema süles, vanem kümne-üheteistaastane, nühkis koolipinki. Vihandi juures oli oodata krohvi. Läks sinna. Tehnik Loo juurde, kes mehi võttis. Hiljaks jäi, krohvijaid polnud enam vaja, kaks majakorda oli mehi kui sipelgaid täis. Igas toas talasid. Mart ei jätnud. Ootas, kuni Vihandi ise tuli. Oli nimetanud lapsigi. Teame, missugune Vihandi on, järsu sõnaga. Pole tarvis, ja kõik. Igaüks hoolitsegu enda eest, ehitus pole vaestemaja. Võite minna. Mart siis läks ja tõmbas rihma kaela. Mis teha, kui tasa ja targu kokkuleppele ei jõua...»

Puusepp Mägiste neelatas ja küünitas pudeli järele. Kurat küll selle vanamehega. Kui saab, siis torkab. Nagu mõni põrandaalune.

Anton näis midagi ootavat.

«Aastaid oli tal üle viiekümne... Naljapärast ennast üles ei riputata,» lõpetas Kuusktamme pika jutu Vana-Jaan.

Kivikandja Kamar virutas rusikaga lauale.

Uksepakul konutav noor puusepp jäi järjest rohkem purju, kuigi ta enam tilkagi ei joonud. Varem võetud lonksud tegid oma töö. Ta ei saanud aru, kummal pool ust neid sõnu lausuti, kas kuuri sees või õuel, kus kümnikukõkats uhkesti kätt puusas hoidis ja peremehe emand ennast hööritas.

Tunnid möödusid. Härra ja proua Tortandel olid ammu lahkunud. Ka kümnik ronis jalgrattale ja sõtkus vaevaliselt minema. Nii suuri lõuatäisi kui Tortandel ta võtta ei tohi. «Teisel pekk peal nagu orikal, sina kuku nüüd veel pea lõhki,» siunas Veermann endamisi. «Miks enam niisuguseid leski ei ole, kellel on luuleline hing, majad ja talud? Ja kui sääraseid leski on, miks siis mina neid üles ei leia?»

Kümniku jalgratta siksakke nägid Toomas ja Salme, kes istusid ehituse aknal. Nad olid siin juba kaua kõrvuti istunud. Mitu tundi just täpselt, seda nad poleks võinud öelda, sest neil kummalgi ei olnud kella. Aga kui Toomal oleks olnudki vanaaegne must uur nagu

Kuusktammel või õhuke hõbekapslitega nagu kümnikul ja Salmel niisugune särav, kuldne nagu proua Tortandelil, ikkagi poleks nad osanud seda öelda. Mis sellest ajast, kui on hea istuda.

Kuurist kostis hääli, vahel kuraasikaid hõikeid, sekka laulujorinat. Kivikandja Kamar oli korra ehitusõuele tulnud, neid märganud ja midagi hüüdnud. Mida just, seda Toomas ei mäletanud. Salmel seisid aga Kamara sõnad meeles. «Ennäe tuvipaari, kuhu õrrele roninud!» Mõni teine oleks kahemõtteliselt pilganud, kümnik oleks nilbelt naeratanud, aga Kamar hüüdis ainult «tuvipaar».

«Miks ta ütles meie kohta «tuvipaar»?»

Salme ei saanud teisiti, ta pidi teadma, miks Kamar nii hüüdis.

«Ütles, mida mõtles.»

«Et meie oleme tuvipaar.»

Salme läks seda öeldes tulipunaseks.

«Tuvipaar.»

«Halb poiss.»

Seekord Salme kõneles teisiti, kui mõtles.

«Kuidas halb?»

«Naerab meid.»

«Noh, me olemegi nagu tuvipaar.»

Salme vaikis. Tooma sõnad olid tema arvates väga ilusad.

Ka Toomas ei kippunud lobisema. Ta vaatas sinna, kus õhtuhämaruses mustas metsaviir. Kui läheks õige metsa poole, jalutaks. Kas Salme tuleb kaasa? Tuleb, Salmel on juba niisugused silmad. Kui noor neiu vaatab nõnda kui Salme, siis on ta julge. Seda teadis Toomas.

«Toomas!»

«Jah.»

«Kuhu te siit lähete?»

Salme südamesse oli mure hiilinud. Miks peab mure just siis tulema, kui hingel on rõõmus?

«Ei tea.»

«Teil siis uut kaupa veel ei olegi?»

«Ei ole.»

Vaikus.

«Miks sa pärid? Sina lähed ju «Maiustusse». Olid direktor Saatlevile meelejärgi...»

Salme ei vastanud. Miks ta ei peaks küsima, kuhu Toomas tööle läheb? Narrib direktori pärast, kelle kohta kõneldakse rumalaid jutte, nagu ei annaks ta nägusatele tüdrukutele rahu. Toomal on imelikud mõtted, temast on raske aru saada.

Ka Toomas ei mõistnud ennast. Kuusktamme naise õetütar Salme on hea tüdruk. Temale ei tohi haiget teha. Ja vaadates vaheldumisi neiu õhetavat nägu ning kauguses paistvat tumedat metsaserva, mõtles Toomas, et tema sõprus Salmega on kaugele läinud, hellaks ja õrnaks muutunud. Nii õrnaks ja hellaks, et see võib valu teha, kui mõistmatult toimitakse.

«Kas Toomast on näha?»

Kuusktamme hääl kostis selgesti teisele korrale, kus Salme ja Toomas aknal istusid.

«Lähme,» hüppas Toomas aknalt aampalgile — mullalagi ei kanna hästi —, tõstis Salme maha ja nad läksid, Salme ees, Toomas järel, trepikoja poole.

Toomas ei jõudnud oma mõtetega lõpule ja Salme ei andnudki vastust, miks ta tunneb huvi, kuhu müürisseppade tööjärg viib, kuigi ta ise ehitustööle selja pöörab ja «Maiustusse» kompvekipakkijaks läheb.

Kui Toomas kuuri astus — Salme ruttas koju —, raputas Kuusktamm parajasti Kamarat, kes oli tukkuma jäänud.

«Koju, poisid, koju,» kamandas Kuusktamm.

«Vala viina, tead...» urises kivikandja silmi vaevaga lahti ajades. «Eh, sõbrad... ärge meest vahele jätke.»

Viinapudelid olid tilgatumaks joodud ja Kamara laud vajusid uuesti kinni.

«Kelle kossid nüüd kannavad, kelle mitte,» rapsas Anton ennast püsti. Ka Vana-Jaan tõusis taarudes. Puusepp Mägiste vahtis segaste silmadega ringi. Kui ta õue talutati, küsis ta, kuspool on Telliskivi tänav, ja saanud õige suuna kätte, pani vaarudes minema. Kui keegi oleks ta kõrval käinud, siis oleks kuulda võidud, kuidas ta endamisi vihaselt vaidles, vaidles ja vandus.

Ka Maasik oli märgatavalt joobnud, kuid ta ei tui-

kunud. Ainuke, kes kuidagi jalgu alla ei võtnud, oli kivikandja Kamar.

«Mees kui mägi, aga sitkust, sitkust on napilt,» laitis Anton kivikandjat.

«Ega nii palju või ahmida, kui vats vastu võtab,» ümises Vana-Jaan.

«Prööbamist on, aga meest, meest ei ole,» ütles Anton täie häälega ja otsustas: «Las jääb siia. Magab paar tundi ja...»

Kuusktamm seisis Kamara juures ja kaalutles midagi. Tõstis siis Maasiku suureks imestuseks koljati enda najale püsti, kummardus pisut, nii et sai Kamara rinna alla, ja kandis ta kuurist välja.

«Meie vanal on rammu,» ütles Toomas tasakesi Maasikule.

Õues asetas Kuusktamm kivikandja jalgele, tehes seda ettevaatlikult, nagu poleks ta käte vahel mitte kuuepuudane mehemürakas, vaid väeti lapsuke. Hoidis teda kukkumast ja küsis:

«Käia jaksad?»

Kivikandja Kamar ajas silmad pärani. Ja kui Kuusktamm oma sõnu kordas, vastas ta uhkelt:

«Ega ma Raba Anton pole, et jalad ei kanna...»

Oma sõnade kinnituseks tegi Kamar paar sammu ja ta peaaegu ei tuikunudki.

«Mees suigub vähe, ja siis...»

«Häh, häh, häh,» naeris Anton.

Kivikandja Kamar sasis Antoni rinnust kinni ja tiris ta enda vastu. Tõstis siis ägedalt rabeleva mehe üles, nii et selle nägu oli niisama kõrgel kui tema oma, ja pressis läbi hammaste:

«Tead, Anton, mina su naha kord läbi pargin.»

Laskis Antoni lahti, ütles Kuusktammele «ole meheks» ja seadis sammud linna poole.

Anton ei lausunud sõnakestki ja tegi samuti minekut. Mis siin jutt enam päästaks, kui igaüks on näinud, kuidas talle tuul jalge alla tehti. Kuradi kraade... Ta taarus kõvasti. Mida rohkem ta kõndis, seda kindlamalt käima hakkas. Ja kes teda oleks südalinnas näinud, see poleks üldsegi aru saanud, et on tegemist mehega, kellel kõvad sarikaliigud seljataga.

Läksid teisedki. Kuusktamm hoidis Vana-Jaani käe alt kinni. Toomas ja Maasik kõndisid kõrvuti. Maasik jutustas midagi Toomale, kuid noormehe mõtted olid mujal.

Peagi kadusid ka nemad õhtuvidevikku. Ehitus jäi mustavate aknaaukudega neile järele vahtima. Üha paisuv tuul kolistas murdunud roovlatti sarikal.

— — — — — — — — — — — — — — —

«Tänane õhtu, preili Mare, kujuneb mulle teatavas mõttes õnnetuks, aga teises, palju tähtsamas suhtes ülimal määral õnneküllaseks. Õnnetuks selletõttu, et korteriotsimine näib ka täna tühja minevat, õnneküllaseks sellepärast, et teie, preili Mare, siin, minu juures, viibite. Teiega koos, andestage mu siirus, otsiksin ma lõpmatuseni endale peavarju. Teiega koos... Uskuge mu sõnu, preili Mare.»

Pikk mees aeglustas sammu. Nad olid jõudnud üsna linnaservale, saabuvas õhtupimeduses paistsid ähmaselt tühjad väljad, ja seal kaugemal algab juba vist mets. Mees kõverdas paremat kätt, tegi sellega ebamäärase liigutuse ja laskis samas uuesti alla vajuda. Juba mitu korda oli ta endamisi otsustanud oma kaaslase julge haardega käevangu võtta, söandamata seda siiski teha.

Eemalt kostis valju sõnamulinat, ja mees aeglustas veelgi samme. Pimedusest paistsid lähenevad kogud, võib-olla hakkavad nad tüligi norima. Nagu see turjakas joodik, kes äsja vastu oli tulnud ja nende kohale jõudes seisma jäänud ning järele irvitanud. Oleks nüüd tema asemel vähem meelekindel isiksus olnud, siis jumal teab, kui inetuks oleksid võinud asjad minna. Tema aga sammus edasi, nagu poleks midagi juhtunud. Pisut kiiremini küll, aga tagasi ei vaadanud, nagu ei seisakski seal riidu noriv tüüp. Taevale tänu, joodikud keerasid põiktänavasse. Mees ütles ilmse kergendusega:

«Need purjus inimolendid tulid tõenäoliselt selle kivimaja ehituse juurest. Ei saaks nagu uskudagi, preili Mare, et enamik meie iidse linna kauneist hooneist on püstitatud taoliste joomarite poolt.»

Preili Mare sõnavähesus ei kurvastanud pikka meest,

kes oskas ja suutis üksi kõnelda. Saamata ka nüüd vastust, jätkas ta uue hooga:

«Preili Mare, teie ei või aimatagi, millise imeväärse õhtupooliku mulle valmistasite.» Mehe käsi tegi jällegi kentsaka tühja liigutuse. «Kunagi poisikesepõlves merekaldal päikeseloojangul unistades täitis mu südant seletamatu õnnelaine, mis jäi kustumatult hinge. Kaua, võib öelda siiani, tänase õhtuni, ei uskunud ma, et inimsüdamele võib olla midagi õnnestavamat. Ei uskunud.» Uus tühjajooksev käeliigutus. «Nüüd, preili Mare, kinnitan teile, et ma eksisin palju aastaid . . .»

Nad olid jõudnud härra Tortandeli ehituseni, mis jättis mehele sünge mulje. Silikaatseinad paistsid pimeduses kahvatuhallid, iga aknaauk oli nagu ähvardus.

«Kas me ei läheks, härra Mehiste, sealt, ümber ehituse,» näitas preili Mare käega pimedusse.

Samal hetkel tõusis tuulepuhang ja roovlatt lõi kolinal vastu sarikat. Laastud ehitusõuel kahisesid salapäraselt.

Mehiste otsustas kiiresti:

«Lubage, preili Mare, et teile vastu vaidlen ja väga resoluutne olen. Ma tean — seal edasi ei ole enam maju, ja asjatult teid väsitada ei luba minu . . . süda. Pealegi saaksite teie võluvad jalakesed poriseks. Pöörakem tagasi.»

Nad pöörasidki. Mehe kõnetuhin ei vaibunud. Seekord hakkas ta vastuseid saama, mis tihti olid teravad ja pilkavad.

7

Voorimees laskis hobust sammu käia. Noormehepõlves armastas Robert Toomingas kihutada. Tal oli üle linna hobune, uhke troska ja esimese klassi riistad. Ning mees ise kui ehtne kaardiväelane: pikk ja sirge, ülespidi keeratud kikkis vurrud ja pilk nagu välgulöök. Tema kunded kuulusid siis enamalt jaolt naiste hulka: mõisapreilid, kõrgemate kroonuametnike ja ohvitseride prouad. Kindralite omadki sõitsid temaga, lihtsamate pürjelite emandatest rääkimata. Pulma- ja pidusõitu-

del oli ta alati esimene, teda otsiti taga ja kurvastati, kui kätte ei saadud.

Kuni kolmekümne viienda eluaastani ei andnud ta hobustele asu, siis aga ajas vuntsid maha ja ütles: pastoi, brat, aitab. Aeg kaob ja ka voorimees vananeb. Kihutad kui palju sa kihutad, ikka oled seal, kus algasid: tukud oma kronuga kuskil uulitsanurgal. Ei ajanud ta hobuse sapsusid vahtu enam neljakümneselt, liiatigi siis nüüd, kui on viie- ja kuuekümne vahele jõutud.

Ta istus lagunema kippuva troska pukis, selg kummis, pilk ette suunatud. Nõnda oli aastate jooksul istuma harjunud, nii istus ta troska pukis ja kodus toolil. Ainult kõrtsis ajas vahel veel rinna ette, lõi pea selga ja müristas naerda, nagu oleks mõne igavuses piinleva prouaga tunnisõitu tegemas.

Aastad olid kaasa viinud kõik: ihukaitseväelase rühi, tormaka lusti hingest, troska laki uhke läike ja helgi hõbenaastudelt. Järele oli jäänud ainult see näputäis naeru ja säraraas silmadesse. Jah, kuigi ta silmad enam noorikute südameid põksuma ei pannud, olid need endiselt uudishimulikud ja mõnikord, õige harva, lõid veel välkugi.

Voorimees Robert Toomingal oli pruugiks jälgida inimesi, kes kõnniteedel liikusid. Liiklemiseeskirju tundis Miiragi, vanal märal oli nikkelnoka tarkus. Rohkem kui sõidukid uulitsal paelusid voorimeest jalakäijad. Toomingas tundis paljusid, noh, ikka üle poole linnaelanikest, nagu ta tavatses ütelda, kui naer kurku tükkis. Aga kui ainult tähtsaid ja tuntud mehi võtta, kelle käes on võim ja vägi, siis kõiki. Ammuks neid autodel hakati hommikuti restoranidest ja armukeste juurest koju sõidutama. Ämmamoori ja voorimehe eest ei jää miski saladuseks. Nii armastas voorimees Robert Toomingas kiidelda, ja see polnud tühipaljas kehklemine. Terake oli tema sõnades tõtt kah.

Täna jälgis Toomingas mõnda aega direktor Saatlevit, kes pikakasvulisest ja kiitsakast meheäbarikust saadetuna aeglaselt mööda kõnniteed astus. Arst on teisele jalutuskuuri ette kirjutanud, mõtles voorimees, kes teadis, et Saatlevi-isandal oli oma isiklik auto. Saat-

lev oli temagi troskas istunud, kraaksunud ja läkastanud, silmad nagu titakesel märjad. Olgu kui suur direktor või minister tahes, lakku täis peaga pole ta kraadigi voorimehest parem, sageli veel suurem lojus; Toomingas oli neid küllaltki näinud. Saatlev oli ihnus, temalt polnud jootraha loota ka siis, kui oli silmini täis. Tühja temast, aastat seitse-kaheksa sõidab juba autoga.

Voorimees ei kuulnud, mida Saatlev kõneles oma kaaslasega, kes igatepidi kantseleiroti vurhvi välja andis. Need on sedamoodi kuivetunud ja kõhetud, alati kummargil nagu kelnerid prassijate ees. Ptüi, sülitas Toomingas. Rääkigu mis räägivad, valetavad nagunii.

«Pole midagi pühamat kui hoolitseda, et rahvas oleks terve, et ta suudaks tunda puhast, tervet rõõmu,» kõneles direktor mõjukalt. Saatlev talitas vanasõna järgi: enne mõtle, siis ütle. «Iga kunstlikult tekitatud lõbususetunne on tühine, kaduv, ei rikasta inimest. Kas ei looda paljud lihtsameelsed viinast rõõmu leida? Vaadake laupäeva õhtuti agulikõrtsidesse, ja mis te näete? Need kihavad töölistest, kes ei taha kuidagi mõista, et neil on suurepärased loomulikud võimalused kõige kõrgemaks rõõmuks — töörõõmuks.»

«Teie sügavatele mõtetele, härra direktor, on raske midagi lisada.»

«Inimene, kes tunneb töörõõmu, on töö juures lõbus. Sageli ümiseb mõnd lauluviisi, silmad säravad. Kas me näeme tänapäeval sellist pilti? Ei, käitistes laulu ei kuule. Tööd tehakse praegusel ajal tuimalt, pahurate nägudega, mitte niisuguse uljusega, nagu meie kauged esiisad alet põletasid või metsloomi küttisid.»

«Härra direktor, ma võiksin täiendada, et meie, vaimsel alal töötajad . . .»

Pukis õõtsuvale voorimehele näis, nagu püüaks Saatlevi kõrval astuv mehike iseenda ümber keerdu tõmbuda. Nõnda agarasti väänles ta oma kehaga.

«Mehiste,» ütles direktor pisut erutatult. Nähtavasti küttis ta iseennast oma sõnadega soojaks. «Ka meie päevil võib mõnikord harva ehtsat töörõõmu märgata. Paar päeva tagasi tegin ühel varahommikusel tunnil jalutuskäigu. Hommikune jalutamine teeb raske pea,

mõtetest raske pea,» pidas Saatlev vajalikuks täpsustada, «värskeks. Sel jalutuskäigul — kell võis olla nii pärast kuut, minu tööpäev ei alga kell üheksa, — nägin midagi niisugust, mis hinge liigutas. Kõndisin mõtlikult, ja korraga kuulen laulu. Südalinnas. Laul kostis nagu pilvedest. Vaatan üles — olin jõudnud just sinna, kus ehitatakse uut pangamaja, — ja mis ma näen? Ehitusmehed müüridel laulavad! Tõusva hommikupäikese kiirtes särasid kühvlid nende käes ja nende suud hõiskasid.»

Direktor tegi pausi ja kordas mõttes viimast lauset. mis tundus talle poeetiline. Seda lauset ei tohi unustada, niisugune kujundlikkus kulub mõnes artiklis marjaks ära, sest tema ei ole mõni haridusminister, kes võib vaimuvaeselt kirjutada.

«Kas saab olla kaunimat sellest? Ma ei tea, mida teie, Mehiste, mõtlete, m i n a arvan, et ei... Inimesest, kes rõõmuga tööd teeb, pole midagi kaunimat. Oma tehases ei ole ma küll lauluhäält kuulnud... Mind teeb rõõmsaks ka see, kui ma kujutlen ja näen inimesi plaatide või vormide kohal kummardumas. Aga see pole see. Tööliste ükskõikne masinlikkus ja... vaimustuse puudumine, just vaimustuse puudumine, täidab mind kurbusega. Miks puudub inimestel terve töörõõm? Mulle näib, et ma ei eksi, kui ma ütlen — selles on süüdi tsivilisatsioon, kultuur, hariduse üleküllus.»

Vehib kätega, nagu oleksid parmud kallal, mõtles voorimees. Vehi aga vehi, see kõrend võib ju uskuda, rahvas peab sind ikkagi suliks.

«Kommunistid on kavalad. Mina tunnen nende doktriine hästi. Lisaväärtus, võrdsus, proletariaadi diktatuur... Räägivad: töö peab muutuma inimese esimeseks elutarbeks. Neil on õigus. Ärge jõllitage, ka kommunistidel on mõnes suhtes õigus. Peame neist ette jõudma. Kui meie enne, kui kommunistid seda teha suudavad, muudame töö iga inimese kõige tähtsamaks vajaduseks, siis on nende tund lõplikult löönud. Venemaal on sotsialistlik võistlus, stahhaanovlik liikumine, meie peame midagi veel paremat välja mõtlema... Töörõõmus peitub võti.»

«Nõustun teiega, nõustun teiega täiesti, härra direk-

tor. Pean ütlema — vabandage, kui ma ei väljendu küllalt eksaktselt —, et see on sajaprotsendiliselt õige füüsilise töö tegijate kohta. Mina ja teised teie ettevõtte vaimsel alal . . .»

Direktor Saatlev ei lasknud teda lõpetada. Kärsitult ütles ta vahele:

«Seisukohast, millest mina asju vaatan, pole vahet teie niinimetatud füüsilise ja vaimse töö alade vahel.» Olete parasiidid, kes poole kasudest nahka panevad, mõtles direktor, kuid ei öelnud välja.

Mehiste, kes ei jaganud Saatlevi arvamist vaimse ja füüsilise töö võrdsusest, kohmetus. Oma mõtteid kaitsta ta aga ei tihanud. Voorimehele, kes hobuse põiktänavasse keeras — seisuplatsile oli sealtkaudu lühem —, paistis, et pikk mees nüüdsama direktorile portfelliga kõhtu tonksab. Niisuguseid väänlevaid liigutusi tegi see.

«Kordan teile, Mehiste, et valdav osa inimestest on kaotanud kõige tähtsama rõõmu elus — töörõõmu. Meie ülesandeks on see neile tagasi anda. Ma lõpetan lähemal ajal pikema kirjutuse sellel teemal, mis on kauaaegse uurimistöö ja ajakirjanduses ilmunud materjalide ümardavaks kokkuvõtteks. Noorsoole eluvõõra raamatutarkuse asemel tööd õpetada, gümnaasiumide asemele töökoolid — sellised oleksid praktilised abinõud, mida on tarvis läbi viia üleriiklikus ulatuses. Aga . . .»

Direktor Saatlev katkestas sõnapealt. Milleks üldse ametnikukesega kõnelda! Naeruväärne. Kes ta on ja mis ta on? Tähtsusetu tindikoi. Iga kuu võtab su taskust viiskümmend krooni ja tikub oma arvamisega nina alla. Ta ei räägi isegi Tortandelile kõiki oma uudseid mõtteid, ja sellel on ometi majad, talu ja hangeldab ehitustega. Direktor oli enda peale pahane, et laskus alluvaga nii intiimsesse vestlusse, — alluvaga, kellel pealegi on oma eriarvamised, mida ta ei suuda küllalt eksaktselt väljendada. Lambapea!

Direktor Saatlev peatus ja ütles külma peremehetooniga:

«Andke see ümbrik minu abile. Kohe, kui tehasesse jõuate. Kõik. Võite minna.»

Ühtegi sõna rohkem raiskamata pööras peremees ringi ja kadus rühikalt ümber tänavanurga.

«Täidan rõõmuga teie korralduse. Lubage...»

Mehiste jäi vait — direktor oli juba liiga kaugele jõudnud, sõnad lendasid tuulde. Ta hakkas edasi minema. Tehas polnud kaugel, meetrit viissada siit. Mehiste nagu lõigati ümber. Kehahoid muutus rahulikumaks, samm ühtlaseks, käsi portfelliga pendeldas nii, nagu on sobiv kindlas teenistuses seisvale haritud inimesele. Pilk ei otsinud enam kellegi silmi, vaid oli suunatud ette, üle vastutulijate peade. Kuid täiesti rahulik ta polnud.

Ühelt poolt oli Mehiste direktori käitumisest meelitatud. Varem polnud vabrikuomanik teda kunagi kõnetanud nimega, vaid alati öelnud ükskõikselt «teie». Teie seal parempoolse laua ääres... Seda esiteks. Teiseks olid mõtted, mida nad vahetasid, sootuks isesugused, erilised, nii-öelda sügavalt filosoofilised. Mehiste oli kaljukindel, et direktor ei kõnele selliseist asjust koguni tootmisjuhiga mitte. Ainult direktori järsk toonimuutus andis asjale halva kõrvalmaigu. Mehiste lootis, et nad sammuvad elavalt juteldes kuni tehaseni, nii et kolleegid ja meistrid seda näevad. Kõnnivad läbi koridori, tema ja direktor kõrvuti, ning noogutavad tervitajaile peaga. Nüüd aga... Ka linnas ei sattunud neile keegi omadest vastu, muidu hulgub neid alati ringi.

Mehiste enesetunnet riivas tugevasti direktori väide vaimse ja füüsilise töö võrdsusest. «Imelik,» mõtles ta, «arenenud mees küll, aga...» Poleks vaja olnud seda küsimust kergitada, tõepoolest poleks vaja olnud, arvas ta nüüd tagantjärele kahetsedes. Muutus aga samas uhkeks — intelligentsel isiksusel peab olema kindlust igaühe ees oma veendumusi kaitsta.

«Maiustuse» läheduses sillutati tänavat. Mehiste tähelepanu tõmbas endale kärutaja, tugev jässakas nooruk, kelle käsivarred olid päikesest pruunistunud. Suurel kärul, mis oli kuhjaga täis laotud sillutuskive, poleks raskust nagu olnudki. Nii kergesti lükkasid käru need pruunid, jämedad ja tugevad käsivarred. Siin ta on — füüsilise töö tegija. Lihaseliste kätega ja

tuima peaga. Hea, kui lugedagi oskab. Nendega võrdne olla?! Direktoril pole õigus, mitte mingi hinna eest pole tal õigus. Mehiste nördimus kasvas, sammude mõõdetus kippus segi minema.

Kui Mehiste läks üles trepist, mis viis kompvekitehase «Maiustus» kontorisse, siis ei võinud keegi märgata, missugused mõtted teda kiusasid. Hooletu kindlusega, just hooletu kindlusega, nagu Mehiste mõttes oma käitumist iseloomustas, viskas ta portfelli töölauale ja vabastas end kevadmantlist. Tema ei olnud niisugune, kes nii talvel kui sügis-kevadel vihub käia ühe ja sama riidetükiga. Riie teeb inimese.

Istus siis silmapilguks toolile, võttis portfellist paberid ja pani lauasahtlisse ning tegi kätt otsaesisele lüües end nagu midagi meenutama.

«Pidin unustama,» ümises Mehiste ja pööras valjemalt kaasametniku poole. «Preili Viir, kui mind otsitakse, siis öelge, et läksin abidirektori juurde. Kohtasin väljas härra Saatlevit, jalutasime ja filosofeerisime pisut, tänane ennelõuna on oivaline. Suvi murrab sisse... Mul on abidirektorile mõningad korraldused edasi anda. Naasen varsti. Seekord ei kulu mul palju aega.»

Mehiste ütles seda endastmõistetava ükskõiksusega, nagu oleks see tõepoolest igapäevane asi, et tema jalutab koos direktoriga ja filosofeerib ning annab abidirektorile korraldusi edasi.

Abidirektori juurest tagasi tulles — ümbriku edasiandmine läks kähku — astus ta mitmele poole sisse ja rääkis umbes sama juttu, mida oli kõnelnud preili Viirule. Vahepeal pistis kiiresti šokolaadikompveki suhu. Ta oskas kompvekke nii süüa, et seda ükski ei märganud. Ka rääkida võis ta, kompvek suus, ilma et sellest oleks aru saadud. Kompvekkide taskupoetamiseks ja suhupistmiseks leidis Mehiste alati paraja aja, mil kellegi silmad temal ei viibinud. Kui aga meistrid tal kas kompvekke või mõnd teist maiustust soovitasid nii prooviks maitsta, siis tõrjus ta iga kord pakkumise viisaka naeratusega tagasi. Seetõttu peeti Mehistet magusat põlgavaks inimeseks.

Ruum, kus Mehiste, preili Viir ja jooksupoiss töötasid, oli kitsuke. Direktor ei hinnanud ametnikke kõrgelt, isegi pearaamatupidaja ja raamatupidaja tööruum oli vilets. Biskviidiosakonna juhatajal oli parem. Direktori kabinetist ei maksnud kõneldagi, sinna oleks mahtunud vähemalt tosin kirjutuslaudu.

Siin oli aga kahelgi laual kitsas. Varem hoiti selles pugerikus tühja-tähja. Kui šokolaadiosakonda laiendati, võeti ametnikelt nende endine tuba, kus kõigile lahedalt ruumi jätkus, ja nad suruti kahte ubrikusse, millest üks oli endine kolikamber. Mehiste kannatas ümberkorralduse all eriti julmalt — ta jäi ilma spetsiaalsest büroolauast, mida oli võimalik pealt sulgeda. Kaks niisugust ei mahtunud ühte tuppa, ja pearaamatupidaja, samasugune naistekütt kui Saatlevgi, otsustas preili Viiru kasuks. Mehistele anti kõige harilikum laud, mille neli peenikest jalga tänase päevani tema südant piinasid. Alati kui mõni võõras siia tuli, pööras see kõigepealt preili Viiru poole, kes istus samasuguse spetsiaalse bürookirjutuslaua taga, nagu Mehiste isegi oli varem istunud. Teda ei pandud tähelegi. Laud juba niisugune nigerik, pole sel kappe all ega riiuleid ülal, ainult kolm viletsat sahtlikest: keskmine, pisut laiem, ja kaks kitsukest kõrval. Ometi oli Vello Mehiste preili Viirust vanem töötaja ja täitis vahetevahel sootuks vastutusrikkamaid ülesandeid kui viimane. Lugu kirjutuslauaga tõi preili Viiru ja Mehiste vahele musta kassi. Nad sobisid teineteisega järjest vähem, Mehiste muutus kiuslikuks. Mehiste, kes oli juba kavatsenud preili Viiru teatrisse kutsuda, loobus sellest mõttest. Tema suhtleb ainult puhaste neidudega, — kirjutuslauda ei määratud preili Viirule asja ees, teist taga. Preili Viiru ei häirinud arveametniku kaugenemine. Parem juba pearaamatupidaja, olgugi et see on abielus, kui Mehiste-taoline saamatu toss, kes kaks aastat kaalub, kas kutsuda kedagi teatrisse või mitte.

Kompvekki imedes alustas Mehiste tööd. Ta koostas palgalehti, mis kuupäeva arvestades ei olnud eriti kiireloomuline ülesanne.

Kirjutamise juures vaidles Mehiste mõttes direktoriga. Ta ei saanud ikka veel lahti tundest, et Saatlev eksis. Olgugi et Saatlev on direktor ja vabrikuomanik ühes isikus, pealegi riiginõukogu liige, ei jäänud Mehiste temaga nõusse. Nüüd ründas ta ägedalt direktorit, kes ei suutnud oma seisukohti kaitsta, vaid taganes ning oli sunnitud viimaks tunnistama, et oli eksinud. Endalegi ootamatult küsis Mehiste teistelt:

«Vastake mulle — kas vaimne ja füüsiline töö on ühe- ja samaväärsed?»

Selle küsimusega oli Mehiste oma mõtetes vaidlust alustanud ja direktori visa järjekindlusega nurka surunud.

«Milleks te seda pärite?» uudishimutses preili Viir.

«Oo, preili Viir, palun vastake kõigepealt teie.»

Vello on võimatu tüüp. Kiusaja. Parem otsekohe midagi öelda, muidu teravmeelitseb kogu õhtupoole.

«Loomulikult ei ole.»

«Milline on nendevaheline erinevus?»

Preili Viir ei vastanud enam. Ükstaspuha, niikuinii ei jää rahule. Ja naisametnik puges ninaga pabereisse.

Kuna vastasistuja jättis vastuse võlgu, sihtis Mehiste pilgu jooksupoisile.

Jooksupoiss Ruudi ei sallinud Mehistet silmaotsaski. Kehkenpüks. Pea peenikese kaela otsas, randmed justkui piitsavarred. Hääl õel, nagu koolis oli algebraõpetajal. Alati pilkab. Preili Viir tegi õigesti, et upsakale onklile korvi andis. Ruudi mõtles, mõtles ja ütles viimaks:

«Füüsiline töö on, tead, nii käruga või labidaga, üldse musklitega. Vaimne, noh, nii sulega või kirjutusmasinaga... Üldse rohkem ajudega, tead.»

«Puudulikult, puudulikult vastatud,» tähendas Mehiste õpetlikult.

«Täitsamees ei küsi kunagi, kui ise asja teab,» pistis jooksupoiss Ruudi ja lipsas uksest välja. Kirjad postkontorisse viia.

Paras norija, mõtles preili Viir.

Mehiste nõksatas. Nähvits niisugune! Kes ta siia sokutas? Ah-jaa, biskviidiosakonna meister, igavene

joomar. Kuid mõtted vaevasid nii, et ta pidi ise seletama:

«Me peame nentima, et füüsiline töö on kehaline tegevus, jah, seda ta on. Vaimne töö on mõistuseline, tuleb sedagi konstateerida. Kuid see on ainult osa tõest. Vaimne töö on kõrgem tööliik, on... on juhtiv töö!»

Mehiste naeratas heast meelest oma tabava ja probleemi põhisisu ammendava määratluse üle. Vaimne töö on juhtiv töö. Tema, Mehiste, teeb vaimset, juhtivat tööd. Ametnik, teadlane, kunstnik, filosoof, raamatupidaja, direktor, advokaat — kõik kuuluvad sellesse kategooriasse. Nii oleks pidanud direktorile ütlema. Ja ka Saatlevil endal poleks olnud enam midagi lausuda. Tõde ei saa keegi väärata. On's kärutaja töö — Mehiste silme ette tõusis pilt rässakast kärutajast, eriti selle vägevad käsivarred — juhtiv töö? Mitte midagi sellesarnast! Niisugust labidameest ei saa õieti inimesekski pidada.

Nüüd aga ei tahtnud pilt tugevate käsivartega kärutajast kuidagi peast kaduda. Mehiste püüdis töösse süveneda, ent asjata. Nimede ja arvude vahele, millega ta palgalehte täitis, ilmusid kangekaelselt kärutaja jämedad lihasekimbud. Võrdles tahtmatult selle muskleid oma käsivartega, ja tal hakkas kõhe. Ta oli küll pikk, kuid peenekondiline ja, nagu jooksupoiss Ruudi iseloomustas, vedel. «Käsivarred on ühtlaselt peened justkui tütarlapsel,» mõtles Mehiste ehmunult. Kuid ta oskas ennast lohutada. Kärutaja käsivarte suguseid lihaseid on tuhandeil, miljoneil lihtinimestel, kui mõelda maailma mastaabis. Tõelisi kultuurinimesi on isegi anglosakside hulgas vähe.

Lohutada ennast võis, kuid peas keerlevaist mõtteist täiesti vabaneda ei läinud tal korda.

Mehiste otse pingutas, et tõrjuda minema kujutlust kärutajast, kuid käruaisu hoidev pruun kätepaar oli jonnakas.

8

Juulipäike oli kuum. Mändide varjus tuulevaikuses otse kõrvetas. Toomas lamas ristseliti päikeselaigus, Kuusktamm ja Maasik istusid varjus. Neist pisut eemal norskas Vana-Jaan, plangujupp pea all. Kaks müürisseppa kohmitsesid kuuris.

Kell võis olla kolme paiku.

Töö trepikoja müüridel seisis. Oodati silikaatkive.

Tortandeli neljakordne, keskküttega elumaja oli müürisseppadel juba unustatud. Praegu ladusid nad väikese puuhoone trepikoda. See oli lühike vahepealne ots. Kui nad Tortandeliga kokkuleppele jõuavad, siis sõidavad Jõgissaarele, kus võib kevadeni välja minna.

Toomale meeldis Nõmmel töötada. Majad ehitati siin mändide keskele.

Praegune ehitus asus eriti ilusas kohas. Sihvakad, kollakaspruunide tüvedega männid tõusid kohe vundamendi kõrvalt. Kaharad võrad küündisid kõrgemale katusest. Kuigi sarikaid ehitusel veel polnud, rääkimata katusest, kujutas Toomas kõike selgesti ette.

Toomas tundis mõnu mändide all lamamisest ja päevitamisest. «Mõnikord on kasugi sellest, kui kivikoormad viibivad,» mõtles noormees. Toomas ei leinanud tühjajooksnud tunde taga. Suvi on alles ees, arvas ta muretult, jõuab raiskumineva aja tasa teha. Vana-Jaan mõtles teisiti: suvine töötund kaalub üles talvise päeva.

Toomas seadis end paremini päikesesse. Selg oli tal pruun-punaseks küpsenud, nüüd saab ka rind oma osa. Tooma südamesopis tekkis soov, et auto silikaatkividega saabuks kohale alles õhtuks. Põristaks pärale pärast nende kojuminekut, üle kella nelja vaevalt ootama jäädakse. Õhtul jõuaks suplemaski käia. Hommikul asuks täie hooga uuesti pihta. Niisugused mõtted tikkusid Toomale pähe, kui ta päikesepaistel mändide all pikutas, üksikuid, sinises avaruses vaevu-vaevu liikuvaid kohevaid pilvetopse vaatas ning kaaslaste juttu kuulas. Kas kutsusid niisuguse tahte esile tulised päikesekiired, jutt, mis teda huvitas, või mingi muu põhjus, vahest koguni lihtne inimlik soov rassimise sekka

pisut pikemalt hinge tõmmata, selle kallal Toomas ei juurelnud. Kuid nõnda ta mõtles ja soovis.

Samasugust lootust hellitas ka Maasik. Kivikandmine väsitas veelgi rohkem kui betoonisegu tassimine. Kamara-taolisele rammumehele, kelle põlved viiekümnekivilise kitsekoorma all ei värisenud, ei oleks puumaja trepikoja juures nõnda palju tööd jätkunud, kui ta teha suutis. Sellepärast lõi ta Kuusktammest lahku ja sõitis Jõgissaarele. Maasikul kippus siingi kivikandmine üle jõu käima. Esimesele korrale tõi ta kive üsna vilkalt, aga kõrgemal tuli müürisseppadel sageli neist nappus kätte. Maasik proovis seljatäisi kahekümne viie kiviliseks laduda — jõud jäi väheseks. Kuusktamm märkas Maasiku üle jõu käivat rügamist. «Ära tapa ennast,» keelas ta Maasikut. «Tööinimesele on tervis kõik,» lisas Vana-Jaan juurde. Väiksemate kitsekoormatega ei suutnud Maasik aga kuidagi niipalju kive üles tuua, kuipalju müürisseppadel vaja läks. Hea mehe poolest haaras Toomas tihtilugu teise kitse ja aitas. Kivikandmine ei olnud müürisseppade asi, nende kohaletoimetamine oli tema, Maasiku ülesanne. Eile hommikul tabas Maasikut üllatus: tööle jõudes nägi ta, et tellingutel valendasid silikaadivirnad. Tooma higisest näost taipas Maasik, kes oli need üles kandnud. Maasik ei lausunud sõnagi, tänutundesse Tooma vastu segunes teadmise mõrkjust, et ta peab endale füüsiliselt kergemat tööd otsima. «Kivikandmiseks pole mul konti,» mõtles Maasik. Kamar oli tema visadust asjatult kiitnud. Õhtupoolik kulus puhkuseks marjaks ära. Ja ka Maasik oleks hea meelega näinud, et kivid oleksid täna õigel ajal tulemata jäänud.

Selga vastu männitüve toetav Kuusktamm ei mõelnud kividele. Ta oli endamisi kindel, et enne õhtut pole autot oodata. Pärastlõunane aeg lendab tuulde.

«Täna vist ei tule. Teeks õige minekut...» kuuldus kuuriukselt kärisev hääl.

«Päike alles keskpäevas... aega on,» arvas Kuusktamm, ja habetunud pea tõmbus tagasi kuuri sisemusse. Vana-Jaan norskas endiselt.

Kuusktamm ei kiirustanud kojuminekuga. Ta kuulas tähelepanelikult, mida Maasik rääkis. Toomast tundis

Kuusktamm läbi ja läbi. Poisi keel ei käi väledalt, kuid mõtted on hakanud õigesti liikuma. Praegugi — lesib nagu päevakoer, justkui ei kuulakski, aga katsu ütelda midagi, mis tema mõtetega ühte ei lange, kohe ajab pea püsti. Maasik oli Kuusktammele võõram. Vaevalt kuu aega koos töötatud.

«Sõja võivad Hitler ja Mussolini valla päästa, kuid maailma fašistid vallutada ei suuda,» ütles Maasik siira veendumusega.

«Sa mõtled nõndaviisi?»

Kuusktamm tahtis teada, kuhu Maasik on oma mõtetega jõudnud. Rohkemgi veel — ka seda, kas teine ise oma sõnu usub nii kindlalt, nagu peab uskuma inimene, kes tahab selga sirgu ajada. Ilma õige sihita väsib ja nõrkeb inimene ruttu. Pettumus on rängem ka kõige suuremast kivikoormast: võib tugevamagi mehe põlvili suruda.

Maasik otsis sõnu, kuidas ennast mõistetavaks teha. Ta oli esimesest muljest järeldanud, et Kuusktamm on aus mees. Nüüd hiljem paistis talle, et Kuusktammes on midagi niisugust nagu treial Kaldas, kelle sõna streigi ajal palju kaalus. Mingi sisemine kindlus. Maasik arvas veendunult, et Kallas on kommunist, mida «Terase» peadirektor, noorem Kraus, resoluutselt oli kinnitanud. Maasikut ei ehmatanud väide, mis paljusid ametnikke hirmutas. Temas äratasid need tigedusega öeldud sõnad pigem austust.

«Demokraatia ei lase ennast jalge alla tallata.»

Paremini ei osanud Maasik oma mõtet väljendada.

«Mis on — demokraatia?» küsis Toomas ja sirutas jalalabasid. Tema pilk, mis puude latvadelt oli nüüd pöördunud Maasikule, tõendas, et Toomas mitte üksnes ei tundnud head meelt võimaluse üle ennast kuumal liival päikese käes pleegitada, vaid et ta huvitus ka sellest, mida Kuusktamm ja Maasik kõnelesid.

«Demokraatia on kreekakeelne sõna ja tähendab rahvavalitsust.»

Kui Kuusktamm poleks üht-teist Maasikust teadnud, siis oleks ta käega löönud. Nõndaviisi targutavaid inimesi, kes kuuldut-loetut niisama suusoojaks leierdasid, lasksid koolid kümnete kaupa välja.

«Kus sul rahvavõim on? Kas ka Eestis?»

Need küsimused ajasid Maasiku natuke segi. Ta ei leidnud kohe, mida vastata Toomale, kes oli istukile tõusnud ja talle üksisilmi otsa vahtis.

«Rahvas ajab fašismi plaanid nurja, selles on sul õigus,» lausus Kuusktamm. «Hispaania nad võivad murda ja veel mõnegi väikese rahva jalgade alla tallata, kuid terve maailma töörahvas on igasugusest Hitlerist ja Mussolinist üle. Niisugusest demokraatiast, mis Francot turgutab, on vähe abi.»

«Kuidas? Missugune demokraatia?» ei mõistnud Maasik täielikult müürissepa sõnu.

«Noh, rahameeste demokraatia,» seletas Toomas lühidalt ja laskus uuesti pikali. Demokraatiaküsimuse oli Kuusktamm talle ammu selgeks teinud.

Kuusktamm vaatas Toomast rahuldusega. Poisile on tarvis kirjandust muretseda. «Varsti tuleb aeg, kus peab minust palju targem inimene olema, et Toomast edasi juhatada,» mõtles Kuusktamm.

«Saksamaal ja Itaalias on fašistlik diktatuur,» ütles Maasik.

«Ka Eestis on diktatuur,» pistis Toomas uuesti vahele. Paremalt tulev pilveke tuletas presidendi buldoginägu meelde, oli sedamoodi lai ja sopiline.

«Eestis? Olen nõus,» sõnas Maasik mõtlikult. «Inglismaal ja Prantsusmaal seda ei ole. Põhja-Ameerika Ühendriikides samuti mitte. Skandinaavia ja teistest väiksematest riikidest rääkimata.»

Ukse vahelt paistis uuesti habemes nägu.

«Ega täna tooda . . .»

«Vaatame neljani,» ütles Kuusktamm, ja pea kadus jällegi.

«Inglismaa, Prantsusmaa ja Ameerika võimumehed õhutavad Hitlerit tagant,» pööras Kuusktamm Maasiku poole. «Kasvatavad kiskjale kihvu. Kellele Hitler kõigepealt kõrri kargab, on alles teadmata. Kord on Inglismaal muidugi demokraatlikum kui Saksamaal ja Itaalias. Päris demokraatiast on aga needki riigid kaugel.»

Vana-Jaan tõusis istukile ja ringutas. Ka teda tundis Kuusktamm nagu iseennast.

Kuusktamme arusaamised tundusid Maasikule imelikud. Ta oli lugenud Karl Marxi «Kapitali». Veelgi sagedamini aga käes hoidnud Kautsky, Bebeli, Adleri ja teiste tuntud sotsiaaldemokraatide töid. Just enne Eestimaa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei sulgemist astus Maasik selle liikmeks. Siis ta veel «Terases» ei töötanud. «Terases» ei sallitud sotsiaaldemokraate. Neid pelgasid ettevõtte omanikud ja sõimasid sageli töölised. Veelgi rohkem vihkas tehase direktsioon kommuniste. Ka oma partei juhtivate tegelaste suust oli Maasik kuulnud vaenulikke avaldusi kommunistide aadressil. Maasik ei mõistnud täiesti, miks sotsiaaldemokraadid ja kommunistid on omavahel sõjajalal. Siis keelati poliitiliste parteide tegevus ja Maasik ei jõudnudki tõe jälile. Südamepõhjas pidas ta end aga endiselt sotsiaaldemokraadiks.

Kommunistidest ta palju ei teadnud. Enamlaste partei tegutses põranda all, mõnikord räägiti nende lendlehtedest, kuid Maasiku näppu ei sattunud keelatud kirjandust enne kui «Terase» streigi ajal. Kalda ja muudegi metallitehase meeste kohta kõneldi, et need olevat punased, kuid kas nad olid kommunistid, seda ta ei võinud kinnitada. Ka sotsid on vabrikantide arvates punased. Punaseks nimetatakse igaüht, kes tööliste heaks mõne sõna ütleb. «Terase» streigist kirjutasid ajalehed, et see on kommunistide ässitustöö vili. Streiki aga pidas Maasik hädavajalikuks sammuks, mida töölised olid sunnitud ette võtma, kui nad ei tahtnud jääda tallekese ossa, kes määgidagi ei julge, kui tema villa niidetakse. Võib-olla on ka Kuusktamm enamlane?

«Kus see — päris demokraatia on?» küsis Maasik. «Venemaal on samasugune diktatuur nagu Saksamaal.»

««Uue Isamaa» ja «Päevalehe» jutt,» muigas Kuusktamm.

««Rahva Sõnast» võib lugeda sama,» väitis Maasik.

«Sotside jama,» lõikas Kuusktamm.

Nendesse sõnadesse pani müürissepp niisuguse põlguse, et Maasikul ebamugav hakkas. Kuusktamme sõnad riivasid teda valusasti.

Oleks Kuusktamme asemel siin mändide all keegi teine istunud, vaevalt oleks Maasik vaidlust pooleli

jätnud. Märdiga pidasid nad sõnasõda vahel poole ööni. «Terase» kontoris hirmutas ta oma mõtetega ametnikud ära, kuigi ta pool suud kinni pidas, kuigi ta tõed tihti olid niisugused, mille kohta Kuusktamm ütleb: sotside jama. Kuid vestluses Kuusktammega jäi ta mõttesse. Maasikut ei üllatanud niivõrd Kuusktamme sõnad kui müürissepa tohutu veendumus. Ägedaid, revolutsioonilisi sõnu oli ta ennegi kuulnud. Neid räägiti ka sotsiaaldemokraatliku partei koosolekuil, millest ta omal ajal osa võttis. Paljuke ta õemeeski Kuusktammest maha jäi. Ka tema nimetab praegust valitsust nelja silma all diktatuuriks ja kõneleb erutatult sotsialismist. Ent õemehe suus kõlasid need mõtted kuidagi teisiti. Temaga oli kergem vaielda kui Kuusktammega. Õemees, kirjanduseõpetaja, polnud piiratud inimene. Maasik ei kahelnud, et ta teadmised ületasid müürissepa omad. Õemehe raamatukapis oli kümmekond saksakeelset Marxi ja Engelsi köidet. Nende leheküljed olid täis ääremärkusi ja allakriipsutusi. Vaevalt Kuusktamm sotsialismi õpetuse esindajaid nõnda põhjalikult tundis. Aga kas ei olnud lugu nii, et kirjanduseõpetajale oli Marxi teooria üks paljudest filosoofiliste voolude seas. Võib-olla kõige lähedasem, kuid siiski peaasjalikult teooria. Kuid siinsamas istuvale aastates töölisele oli see palju rohkem. Tema enda vaade elule. Mitte võõras, pealiskaudselt omandatud idee, vaid tema enda mõte, milles ta teragi ei kahtle. Sest kes kahtleb, kes pisutki kahtleb, see ei saa olla nõnda kindel nagu Kuusktamm. Mida on temal Kuusktammele vastu seada? Teiste mõtteid, jumala eest, teiste mõtteid. Ta seisukohtadel puudus niisugune kindlus nagu Kuusktamme vaadetel. Kuusktamm ütles seda, milles oli kõigutamatult veendunud. Mõnel muul juhul oleks Maasik sellest hoolimata edasi vaielnud. Kas röövis Kuusktamme halvustav märkus temalt kindluse või tuli see millestki muust, kuid seekord jäi ta suu lukku.

«Mis kellaaeg peaks olema?» küsis Vana-Jaan suitsu süüdates.

«Hakkab neljale lähenema,» vastas Toomas kiiresti.

Kuuri poolt lähenesid kaks müürisseppa, kes olid ootamisest tüdinenud.

«Kas minemas?» päris Vana-Jaan.

«Mis me konutame.»

«Kui minna, siis minna,» ajas ka Vana-Jaan ennast püsti.

Praegu ei tule õigest jutust enam midagi välja, mõistis Kuusktamm. Aeg on sammud kodu poole seada. Müürissepad jõudsid ühele nõule ja hakkasid minekuks valmistuma.

Toomas hüppas kiiresti püsti, jooksis lubjaaugu kohal oleva kraani juurde ja loputas oma keha külma veega üle. Kui kähku teha, jõuab rannas ära käia. Salme tuleb ehk kaasa.

Riideid vahetades märkas Toomas, et Maasik kreemitas oma käsi. Nagu näha, edevus alles sees.

Maasik pakkus ka Toomale kreemikarpi.

«Rohkem naiste ja moemeeste värk,» tõrjus Toomas käega.

Maasik üllatus. «Hõõru käed sisse,» soovitas ta siis. «Sõrmed peavad niiviisi lubjale paremini vastu. Kreem toidab nahka võtab kätelt valge korra ära.»

Võiks proovida, otsustas Toomas. Müürisseppade kätelt ei kao kunagi valge kord, nahk on justkui peene jahutolmuga kaetud. Pese kui palju tahes, ikka tuleb see pärast käte kuivamist tagasi. Toomas võttis karbi vastu ja määris käsi kreemiga. Hoidis seda tehes karpi ettevaatlikult sõrmede vahel ja võttis näpuotsaga arglikult kreemi, nagu teeks midagi mittesobivat. Otsekoheselt öeldes ta häbenes.

Jaama poole minnes vaatas Toomas vargsi oma käsi. Valge kord oli neilt kadunud. Linnas silmitses neid uuesti. Käenahk oli ja jäi niisuguseks nagu teistel inimestel. Toomal hakkas sellest hea meel.

«Tule kaasa,» kutsus ta Maasikut.

«Kuhu?»

«Piritale või Stroomile.»

Maasik keeldus vabandades. Ta tahtis üksi jääda. Kuid üksi olla ei õnnestunud. Maasik jõudis vaevalt kodus riideid vahetada, kui saabus külaline. Nähes uksest sisenevat suurekasvulist, kitsa kandilise näo ja pikkade kätega meest, kelles Maasik tundis ära Andrus Ellerheina, ei suutnud ta oma üllatust varjata.

Streigi lõpupäevil nähti Ellerheina paar korda «Terase» tööliste hulgas. Ellerhein kõneles ka Maasikuga ja lubas omalt poolt teha kõik, mis suudab, et teda uue teenistuskoha leidmisel abistada. Varem oli Maasik Ellerheina näinud ühel elava «Rahva Sõna» koosolekul ja mõnel korral kohvikus. Kuulnud ja lugenud oli ta Ellerheinast rohkem. Juba sellal, kui Andrus Ellerhein askeldas Vaksali puiesteel asuvas Töölismajas, kus Maasiku arvates tegutsesid kommunistid, pani ta ajakirjanduse oma väljaastumistega kihama. Hiljem lähenes Ellerhein sotsiaaldemokraatidele ja läks peagi nende liidritega tülli. Ellerheina artiklid ja kõned särasid vaimukusest, teda peeti leidlikuks, sõnaosavaks vaidlejaks. Maasikule oli Ellerhein jätnud inimese mulje, kelle olemust on raske tabada.

Ellerhein tervitas Maasikut nagu ammuaegset sõpra. Märkas toolil lubjast tööpluusi ja ütles:

«Hiljaks jäin.»

Nähes, et Maasik midagi ei taipa, seletas Ellerhein koduselt, et ta tuli teatama teenistusesaamise võimalusest. «Maiustuse» laos vabanevat nimelt üks koht, mille sama käitise pearaamatupidaja, Ellerheina koolivend, võivat kindlustada Maasikule.

«Nagu näha, hilinesin oma abiga. Teie töötate juba,» sõnas Ellerhein ja vabandas, et asi nii kaua venis. Ta olevat küll kõik rattad käima pannud, kuid vakantne töökoht, kus aus inimene ei pea oma südametunnistust müüma, on, nagu Maasik isegi teab, haruldus.

Ellerhein ei osutunud külmaks, isekaks inimeseks, nagu Maasik oli millegipärast arvanud. Nad jutlesid peagi elavalt. Külaline lehitses raamatuid, mida Maasikul oli rohkesti, ning päris ja seletas. Ellerhein oskas nii sundimatult käituda, et Maasik jutustas talle isegi oma nurjunud kavatsusest ülikoolis kirjandust õppida.

Ellerheina ettepanekul mindi kohvikusse.

Ta andis nõu avanenud võimalust kasutada ja «Maiustuses» töötama hakata. Mis ehitusmees Maasik olevat, vaevalt kuu-kaks seda tööd nuusutanud. Heitis Maasikule altkulmu pilgu ja päris:

«Te olite omal ajal sotsiaaldemokraatliku partei liige?»

«Olin,» vastas Maasik.

Rohkem Ellerhein sellest ei rääkinud. Juhtis vestluse Marxi ja Engelsi teostele, kõneldes neist nii vabalt, nagu oleks ta ise need kirjutanud. Pilkas Rannikut, Sikku ja teisi parempoolseid sotse ning ironiseeris kommunistide üle, kes käsitlevat küsimusi sageli sektantlikult ega omavat alati realiteeditunnet. Soovitas tellida peatselt ilmuva Hugo Voonase «Ametiühingulise liikumise ajaloo», kust mõtlev lugeja võivat leida ühtteist tähelepanuväärset. Mitte lapse kombel uskuda doktriine, vaid mõelda oma peaga, toonitas Ellerhein korduvalt. Nagu muu seas tähendas ta, et tal olevat ees kokkusaamine Madis Nurgaga, vabanenud poliitvangiga, kellest Maasik on vahest kuulnud.

Viis, kuidas Ellerhein sotsiaaldemokraatidest ja kommunistidest kõneles, tekitas Maasikus segaseid tundeid. Mida siis Ellerhein õigeks peab, kui ta ühteviisi nii sotse kui enamlasi naeruvääristab. Ellerhein ei lasknud Maasikut selle üle juurelda. Ta soovitas hakata ametiühingu tegevusest osa võtma.

«Te jäite talvel rataste vahele,» kõneles Ellerhein. «Ausa inimese paratamatu saatus, kes ei jookse karjäärihimus võimumeeste päkkasid lakkuma. Meid tallatakse maha niikaua, kui me vastu ei hakka. Tänapäeval hinnatakse ainult hambaid, kihvu, jõudu! Näitame, et meil, eesti haritlastel, on hambad, on jõudu! Tööliskiassi enda järel viies moodustavad haritlased suure jõu, uskuge mind. Töölisteta ja intelligentsita ei saa ka pätsud ja puhkid, eenpalud ja saatlevid elada. Ametiühinguid tasalülitada ei jõuta, Tööliskoda on algusest peale rajatud savijalgadele.»

Maasiku mõtlikku vaikimist hindas Ellerhein nõusolekuna. Võtab vedu, rõõmustas ta. Rauda tuleb taguda, kuni see on tuline. Ta jätkas:

«Meil, väikeriigis, sõltub töölisklassi jõud suuremal määral kultuuritasemest kui Inglismaal, Saksamaal või Venemaal. On ju päevaselge, et töölisklass ei suuda oma praeguse haridustaseme juures riiki valitseda. Mida me Venemaal näeme? Nõukogudel on saavutusi, ainult pimedad ei tunnusta seda. Pjatiletkad, Magnitogorsk, Dneprogess. Aga missuguse hinnaga need on

loodud! Valge mere kanal nõudis ohvreid rohkem kui on Eestimaal inimesi. Nõndaviisi ... Kultuuri, kultuuri ja veel kord kultuuri on vaja. Haritud inimestel on ametiühinguis eriti lai tööväli. Teie näiteks võiksite kas või kirjandusest loenguid pidada.»

«Kuu aega tagasi ma astusin ehitustööliste ametiühingusse,» sõnas nüüd Maasik.

«Seda parem,» naeratas Ellerhein ja kordas: «Seda parem.»

Nad jõid vaikselt kohvi. Ellerhein võttis uuesti jutujärje üles ja arvas, et kui Maasik asub tööle «Maiustusse», siis polevat midagi loomulikumat kui ametiühingu vahetamine. Sügisel seisab ees maitseainetetööliste kutseühingu peakoosolek, ja ei teeks halba, kui tema, Maasik, sellest otsustava hääleõigusega osa võtaks. Elu nõuab uute meeste astumist ka selle ametiühingu etteotsa, «kollaste» ja «roosade» aeg olevat läbi. Kuid ka räuskavad kisakõrid, kolme r-iga revolutsionäärid, toovad vähe kasu. Eesti tööline hindavat rohkem käegakatsutavaid tegusid kui õõnsaid loosungeid.

Ellerhein rääkis, Maasik kuulas.

«Praegu on ametiühingute elus, ma võiksin öelda, otsustavad päevad. Tööliskoda püüab neis oma mõju levitada. Eriti aktiivselt tegutsevad kommunistid,» väitis Ellerhein ja tõstis pilku vastasistujal hoides kohvitassi suule. Ka sedakorda ei mõistnud Maasik täiesti, kuidas tema lauakaaslane kommunistidesse suhtub.

Ellerhein vaatas kella, kutsus ettekandja, tasus arve ja tõusis.

«Nii et tegevust jätkub,» lõpetas Ellerhein vestluse ja kaalutles hetke, kas öelda Maasikule sõber või seltsimees. «Seltsimees mõjub talle rohkem,» otsustas ta ja sirutas käe: «Nägemiseni, seltsimees.»

Öösel ei tulnud Maasikule kaua aega und. Ta peas keerlesid väga vastukäivad mõtted.

Kitsarööpmelisele raudteele jõudes jäi Toomas üllatunult seisma. Ta võttis Salme küünarnukist kinni ja sirutas käe ettepoole.

«Vaata!»

Salmele ei hakanud midagi erakordset silma. Mida küll Toomas talle näidata tahtis? Kas kaugemal valendavaid madalaid nõlvu, metsa, mille taga neiu teadis Ülemiste järve lainetavat, või koguni männiku ja raudtee vahelises nõos asuvaid maju. Ta vaatas küsivalt kaaslasele. Helendavais liivaseljandikes, metsaviirus ja laialipillutud, mansardkorraga hooneis, mida äärelinnas ikka ehitati, ei märganud neiu midagi iseäralikku, kuigi ta oleks hea meelega sedasama näha tahtnud, mida Toomaski.

Tooma pilk peatus majadel, mis paaril-kolmel viimasel aastal siia olid ehitatud. Jah, varem neil väljadel hooneid ei olnud. Pajupõõsastega ümbritsetud põndakul lösutas üksainus pehkinud palkidest küün. Nüüd kerkis elamuid nagu seeni. Justkui oleks linn üle raudtee voolanud ja hakanud täitma kolmnurga-kujulist maa-ala raudtee ja Ülemiste järve liivakalda vahel. Nii eespool olevaid liivaluiteid, mille harjadel kasvas mõõkterav karm rohi, kui ka kaugemaid aasu, mis Tooma mälestuses ikka madalad ja märjad olid.

«Kümne aasta eest siin maju ei olnud,» ütles ta varjatud nukrusega.

Salme silmad rändasid uuesti üle katuste.

«Ei mäleta.»

«Sa oled ju linnatüdruk?»

Salme noogutas peaga.

«Lilleküla plika,» vastas ta rõõmsalt. «Tunnen Stroomi randa, saviaukusid, Veskimetsa ja Harku järve. Siinsed paigad on võõramad.»

«Ka mina olen saviaukudes ujumas käinud,» ütles Toomas, silmad endiselt majadekobaral.

«Vabrikukorstnat mäletad?»

«Lasti õhku.»

«Mul on korstnast kahju. Inetu oli, hall ja värvitu, aga kahju on ikkagi,» seletas neiu ja nüüd oleks või-

nud Toomas tema hääles tunda nukrusevärinat, kui ta oleks oma kaaslast tähelepanelikumalt jälginud. Noormees oli kiindunud oma poisikesepõlve mängumaadesse ja talle jäi see märkamatuks.

«Ema ei lubanud mind saviaukude ääres käia. Vette minna ei tohtinud mingi hinna eest. Seal uppus mitu inimest ära.»

Laskuti raudteelt alla.

«Kui ma Stroomile või saviaukude juurde kauaks jäin ja pimedus kätte jõudis, hakkasin vabrikukorstnat kartma. Aukudes ujuda julgesin, kuigi seal oli vesi mitu sülda sügav. Aga korstnat kartsin.»

Nüüd heitis Toomas pilgu neiule.

«Kartsin, tõega tundsin hirmu.»

«Mis sa siis sest korstnast taga leinad?»

«Omaseks sai,» tunnistas Salme.

«Mispärast sa kartsid?»

«Ema hirmutas, et korsten kukub sõnakuulmatutele lastele kaela.»

Mõlemad naersid.

Toomas unustas oma kahtlused ja kartused, mis teda kahel viimasel päeval olid purenud. Üleeile tundis ta möödasõitvas autos ära Salme, ja sellest need oletused ning kaksipidi-arvamised alguse said. Algul püüdis Toomas endale sisendada, et ta eksis. Siis aga hakkas justkui keegi võõras talle kõrva sosistama, mida kompvekivabriku omanikust kõneldi. Tooma süda muutus päris rahutuks, kui Toomingas kinnitas, et Saatlevil on tõepoolest tõldauto, millega ta üheksal juhul kümnest sõidutab kas kergemeelseid või siis õnnetuid noori daamesid. Täna otsustas Toomas Salmelt küsida, kelle autos ta ringi kihutas, kuid miski hoidis tagasi. Noormees oli tavalisest ainult tusasem. Kogu südamest naeris alles nüüd.

Nad kõndisid piki kraavikallast ülespoole. Toomas polnud juba aastaid siiapoole sattunud. Kraav, mille teisele kaldale varem andis hüpata, paistis praegu hoopis kitsuke, nii et võta kätte ja astu lihtsalt üle. Kerge hüpe, ja ta maanduski vastaskaldal. Salme naeris, mõistes hästi, mis praegu teise hinges toimus. Ta taganes sammu ja hüppas samuti üle kraavi. Tegi seda

nii kergelt ja nõtkelt, et Toomas unustas hetkeks mõtted, mille käes ta piinles, unustas kraavi, unustas paremale jäävad majad ja eespool kerkivad liivamäed, kuhu teda miski kiskus, unustas kõik ja vaatas Salmet, kes sootuks uuel kujul ta ees seisis.

Soe, laisk suvetuul sasis Salme juuksekäharaid. Neiu silmades välkus plikalikku kelmikust ja lusti. Kui ta mehele otsa vaatas, muutusid ta silmad tõsiseks ja ärevaiks. Toomale tundus, nagu oleks Salme teda peljanud, ja kahtlused tärkasid uuesti. Ta kiskus oma pilgu neiult eemale ja vaatas jalgade ees kärsitult ruttavale, sulisevale veele.

«Vesi on selge. Kõik muu on teiseks muutunud, ainult vesi kraavis on endiseks jäänud.»

Neiu noppis kraavipervelt rohukõrre.

Edasi kõnniti vaikides. Ilm oli soe. Kõrges sinetavas taevas valendasid kitsad õrn-õhukesed pilvetriibud. Üksikud madalad puhmad kraavikaldail sumisesid putukaist. Kirjutiivalised liblikad lendlesid mätaste ja põõsaste kohal. Vasakult, nöörsirgena itta suunduvalt raudteelt, tuli liiprite immutamise õli ja põlevkivi rasket, mõrkjat hõngu.

«Toomas!»

«Jah.»

«Hüppame veel!»

Nad hüppasid teisele poole kraavi tagasi. Endine lõbus ja sundimatu meeleolu tekkis uuesti.

«Kraav on kitsaks jäänud,» ütles Toomas.

«Saviaugud näivad mulle nüüd nagu lombid,» sõnas Salme.

«Varem,» seletas noormees, «läks näe sealt, piki pajupõõsaste rida, laudadest kokkulöödud tee, mida mööda linna ja liivaaukude vahet voorisid kõrgete laudkeredega vankrid. Mõni lahkem voorimees võttis poisse otsalegi. Siis, kui sõitis tühjalt liiva järele. Täiskoormaga ära mine nurumagi — vingutab piitsa.»

«Meie kõlkusime troskade taga.»

«Nüüd on need teed surnud. Ehitusliiv tuuakse mujalt. Veetakse autodega.»

Salmele tundus, nagu oleks Toomal kahju, et teed on nüüd lagunenud ja ehitusliiv tuuakse mujalt autodega.

Viis, kuidas noormees meenutas oma lapsepõlve, meeldis neiule. Ta soovis, et teine veel jutustaks endast, ja küsis:

«Kas te raudteeröövbastele väikesi kive panite?»

«Panime. Rongirattad litsusid need pulbriks. Vaskviielinegi läks rataste all laiaks ja õhukeseks nagu tinapaber.»

«Ka meie tegime nii. Ise piilusime põõsa tagant, mis küll juhtub.»

Veel kord hüppasid nad üle kraavi ja läksid liivaküngaste poole, mis siitsamast tõusma hakkasid. Toomas tahtis kangesti näha, kas mahajäetud karjääride põhjas on veel vett. Ja kui on, kas see siis ikka endiselt virvendab selgena ja helesinisena. Nii sinine ja selge polnud merevesigi. Selge vahel küll, kuid rohkem hallikas, mõnikord roheline, päris sinine aga harva. Ja nii sinine kui liivamägede vahel mitte kunagi. Südamepõhjas kartis Toomas, et niisugune, nagu mäletasid seda poisi silmad, ei saa vesi mehe pilgu ees enam olla. Kuid lapsepõlve mängupaiku näha tahtis ta sellest hoolimata.

Ootamatult kerkis nende ette traataed.

«Siin on käimine keelatud?»

«Eespool keerab traataed paremale. Lähme mööda.»

Mindi.

Ja nüüd seisid nad mahajäetud liivakarjääri kõrgel kaldal. All helkis tuhmilt vesi. Teistes aukudes oli see kas hoopis ära kuivanud või rohetas põhjas õhukese kõntsase korrana. Mälestuses oli kõik palju ilusam ja avaram, puhtam ja eredam olnud. Liivased inimtühjad kaldad tundusid kõledad ja mahajäetud.

Nad istusid kaldapealsele. Selja taga kasvasid noored pedakad, mille sirged read ulatusid järveni. Ettepoole jäid omaaegsed karjäärid ja madalad liivakünkad kidurate pajupõõsaste ning männijässidega. Kaugemalt paistis raudtee ja veel kaugemalt linnatornid.

Õhk virvendas kuumusest.

«Sogane,» lausus noormees.

«Varem võis siin ilus olla,» arvas neiu.

Toomas tundis oma kaaslase vastu tänulikkust.

Eemalt kostis vedurihuige.

«Päevitame,» tegi Toomas ettepaneku.

Salme kohkus. Ta heitis noormehele kõrvalpilgu, tõusis püsti ja kadus puude vahele. Varsti tuli ta tagasi supeltrikoos, kleit käsivarrel, kingad näppude vahel. Silmitsedes mahaistuvat neiut, kelle hoiak oli äkki puiseks muutunud, mõtles Toomas, et parem oleks olnud otsekohe tagasi minna. Ilma et nad oleksid päevitama hakanud, kuigi päikesekiired läbi särgi meelitavalt turja küpsetasid. Aegamisi vabastas ta end üleriietest ja heitis Salmest pisut kaugemale samblale pikali.

Nii, teineteisest eemal, lamasid nad tükikese aega.

Selja tagant uskus Salme kostvat Ülemiste tasast kohinat. Ta ütles seda Toomale, ja ka see tõendas, et ta kuuleb järve rahulikku, sügavat hingamist. Nende silmade eest möödus valgeid suitsutompe maha jättes reisirong.

Siis jäi kogu ümbrus vaikseks. Kuskilt eemalt kostis ülemeelikuid kilkeid. Needki kaugenesid.

Millegipärast tundis Toomas, et ta erutub, ja pidas paremaks rääkima hakata.

«Mitu kilo sa nüüd päevas pakid?»

«Oleneb kompvekkidest.»

«Kas vabrikus on parem?»

Salmel polnud lihtne sellele küsimusele vastata. Muidugi, ehitusel oli töö raskem ja mustem. Väsitas õhtuks hirmsasti ära. Veelgi pahem oli ema etteheitvaid silmi vaadata. Ema ei sallinud hoopiski, et ta ehitusele tööle läks. Ehitus pole koolitatud inimese koht, nõnda rääkis ema kogu selle kuu kestel, mil tütar Tortandeli maja juures töötas. Salme ei läinud segu valmistama kerge südamega. Ent ka vanemate kaelas ei tahtnud ta koormaks olla. Sellepärast käiski ta niikaua tädimehele Augustile peale, kui see ta ehitusele viis. «Maiustuses» on töö muidugi kergem. Palk on küll väiksem, krooni päevas loetakse juba keskmiseks teenistuseks, kuid töö on puhtam. Salme mõtles nõnda, kuid ometigi ei teadnud, mida Toomale vastata.

Müürissepp mõistis kaaslase vaikimist omamoodi.

«Muidugi parem,» vastas ta ise oma küsimusele, «preilidele kohasem.»

Salme tundis end puudutatuna. Miks Toomas nõnda kõneles?

«Kuidas sa direktoriga läbi saad?»
Ka sellel küsimusel oli ilmne tagamõte.
«Saatlev on viisakas inimene,» vastas ta ägedalt.
«Kapitalist,» põlastas Toomas.
Salme surus huuled trotslikult kokku.
Päike kõrvetas.
Edasi kõnelesid nad tühjast-tähjast, hoidudes teineteisele vaatamast. Siis pööras Toomas kõrval-lamaja poole, tahtis jäiselt öelda, et lähme minema, kuid jäi ainiti vahtima Salme silmi, mis muutusid ikka tumedamaks ja tumedamaks.
Toomas nihutas end neiu poole. Ta käsivars puudutas Salme õlga, mis tundus päikesekiirtest tulisem.
Neiu võpatas.
«Toomas,» sosistas ta.
Miks ta sosistas, kuigi oleks võinud seda valju häälega öelda, sest ümberringi ei olnud ühtki hinge peale nende, seda ei teadnud Salme isegi. Aga nähtavasti ei saa vahel teisiti, kui peab sosistama, ka siis, kui pole ühtki võõrast pealtkuulajat.
Toomas pani käe üle Salme õlgade ja surus neiut enda vastu.
«Toomas,» sosistas Salme veelgi tasemini.
Mändide taga õõtsusid järve laisad lained.
Järsku Salme ehmus, tõukas Tooma hellalt eemale ja tõusis kärmesti püsti.
«Ei, ei,» ütles ta rohkem huultega, kui häälega, ning märgates, et Toomas siinsamas võib enda unustada, hüppas painduvate sammudega lausjast kaldast alla. Veeveerelt vaatas ta tagasi ja nägi, et kaldapealne oli tühi. Südames tuksatas valusalt.
Jalge ees virvendas tuhm, sogane vesi.
Neiu kükitas lombi kaldale. Sõrmedega vees solistades tundis ta, kuidas nii ilusasti alanud päev muutub kurvaks. Oleks Toomas talle järele tormanud, talle haiget teinud, vihaseks muutunud, ikkagi oleks parem olnud. Hoolimatus on tuhat korda hullem kui miski muu, isegi hullem kui toorus. Ta ei tähenda Toomale palju. Nõnda kergesti võib noormees iga teisegi läheduses süttida ja samas selja pöörata.
Piinlik oli mööda liivakallast tagasi minna. Suure

ringiga üles jõudes leidis ta Tooma riietatuna eest, ning noormees muutus ta meelest otse vastikuks. Väljakutsuvalt vaatas ta Toomale otsa. Mehe silmades ei olnud ükskõiksuse kübetki. Salme tahtis pisut-pisut kauem Tooma silmi näha, et mõista, mis neis siis õieti peitub, kuid see keeras oma pilgu kõrvale, sinna, kus vaevu-vaevu liikusid inimestekõrguste mändide ladvad.

Linnani kõndisid nad teineteise kõrval peaaegu tummadena.

Kui Salme liivakaldast alla jooksis, pidi Toomas talle esimese tuhinaga järele tõttama, kuid järsku torgati talle pähe kiuslik küsimus. Kas Salme oleks ka Saatlevi, selle viisaka inimese eest, kelle kõrval ta autos istus, põgenenud? Ja ta jäi paigale.

Pühapäeva-pärastlõunane linn tukkus loiult. Õhk majade vahel oli lämbe. Tänavail sammusid kuumusest rammestunud inimesed. Treppidel losutasid kassid. Kelnerid haigutasid kõrtsiustel.

Neile tuli vastu lõõtsutav härjakaelaga härrasmees, kes Salmet aupaklikult tervitas. Toomas uskus märkavat, et ta kaaslane justkui ehmus ja näost õhetama hakkas.

«Meie tehase laoülem.»

Tooma hinges kihvatas.

«Kas niisamasugune viisakas inimene kui teie direktor?»

Salme vaikis.

«Noh, naisteküttt?»

Mida neile rumalatele küsimustele vastata?

Toomas naeris sunnitult.

Ehitusel tööd tehes oli Salme hoopis teistsugune. Lihtne, sõbralik. Selline nagu tänagi, kui ta saviaukudest rääkis ja õhkulastud korstnat kahetses. Ka siis, ku ta silmad tumenesid, oli ta veel endine. Kaldale uuesti üles tulles käitus Salme aga sootuks uutviisi. Nii nagu ikka preilikesed.

Toomas silmitses vargsi oma käsi. Maasik andis väärt nõu — kreem hoiab käenaha pehme ja puhta. Mis loeb aga käenahk, mis tähendab korralik ülikond, mis tähendab see, et sa jaksad päevas tuhat viissada kivi paika panna. Töömees jääb ikka töömeheks ja härra

härraks. Leena-taolise südamega naise meelest oled sa mees mis mees, aga kooliharidust nuusutada saanud preilikestele nagu Salme jääd ainult senikaua meheks, kuni sobivad puuduvad.

Paksu Margareeta juures lausus Salme:

«Tuled liiga kaugele.»

Just siinsamas ütles ta varem alati vastupidist. Et Toomas saatku teda edasi, koju on veel hulk maad ja kas pole tore üheskoos jalutada.

«Kaugele jah,» nõustus Toomas süngelt.

Salme ulatas talle oma väikese käe. Hetke jooksul nägi Toomas seda kätt sellisena nagu kevadel. Siis oli Salme käsi tsemenditolmust ja lubjast määrdunud ning hoidis sõrmede vahel sinakashalli tuhakivi. Toomas valis Salmele kiviladumise kunsti õpetades sellepärast tuhakivi, et see on näpuotstele kõige pehmem. Salme asetas esimese kivi paika, naeris õnnelikult ja nõudis uut. Nõnda tegid nad kahekesi müüri ja Toomas otsis Salmele ikka kõige siledama servaga kivi. Nüüd olid Salme käed puhtad, küüned roosaks lakitud. «Praegu on veel roosad, varsti võõpab punaseks, edasi roheliseks või lillaks,» välgatas läbi müürissepa pea.

Toomas surus neiu kätt ja pööras sõnagi lausumata Pikast tänavast üles.

Salme vaatas talle järele, heitis pea kuklasse ja ruttas kiirete sammudega kodu poole. Korraks näis talle, et ta oli ise kõik ära rikkunud. Ta ei oleks tohtinud ära joosta, ta oleks pidanud Toomast kogu jõuga enda küljes hoidma. Kuid ainult silmapilgu mõtles ta nii. Ei, ei, ta ei võinud Tooma tuhinale järele anda. Sest tema ei tähenda Toomale midagi, mitte midagi. Toomas ei ole põrmugi parem kui laojuhataja, kelle pilk on justkui kleepunud naiste jalgade külge.

Südalinna kitsad tänavad olid pisut jahedamad. Toomas aeglustas samme.

Ees oli pikk, igav õhtupoolik.

10

Toomas aimas, et üksi jäädes ei pääseks ta mõrude mõtete küüsist. Kodus topiks Vallas talle kaardid pihku ja sunniks marjast või kuutkümmend kuut taguma. Või siis kuula majaomaniku noorpõlve mehetegusid, mida see on juba tüütuseni korrutanud.

Hea õnne peale läks Toomas Märdi poole. Sõpra polnud kodus. Toomas tahtis oma teed minna. Mis parata, oled pudru keetnud, söö ise ära, nagu ütleb Vana-Jaan. Homme töö juures higistab südamevaeva välja. Vana-Jaani tarkus oli seegi, et töö puhastab mõtted ja meeled. Kui hing on haige, siis anna aga tööle pihta. Ja pane tähele, kergem hakkab. Kui mitte päeva, siis nädala või kuu pärast ikkagi. Töö on kõigest kangem, nii viinavingust kui naise armastusest. Muidugi mõista siis, kui tegemist on täitsamehega. Nartsu ei aita ka töö, nartsu ei päästa miski.

Trepil jooksis talle järele Virve, Märdi noor õde. Seletas õhinal, et vend läinud härra Maasiku juurde. Mehe juurde, kes «Terasest» ülekohtuselt lahti lasti ja nüüd sealsamas ehitusel töötavat, kus Toomas isegi. Virve tuli Toomaga kaasa ja näitas maja kätte, kus Evald Maasik elas. Majanumbrit ei teadnud, kuid maja ennast mäletas. Eriti selle katusel asuvat tuulelippu, missuguseid võib näha ainult vanadel majadel. Korteri kohta ei osanud Virve midagi seletada, seal ta polnud käinud. Aga Toomas olgu julge ja küsigu, küsija suu peale ei lööda. Virve tuli kottagi ühes, et ka korteri leidmisel Toomale abiks olla. Sest kes neid mehi uskuda võib, Toomas pole targem Märdist, võõras kohas ühesugused häbelikud mõlemad. Alles siis, kui õige toaukse ette jõuti, lippas Virve tagasi.

Märt oligi siin.

Maasiku tuba oli pisut avaram kui Tooma oma Vallase juures. Mööblit oli vähe ja see vähenegi pärines ilmselt möödunud sajandist. Toomale varem nägematu joonega, luitunud punasest puust voodi, kaks ümmarguste jalgadega, kulunud plüüšpõhjaga ja kõrge seljatoega tooli ning pikkade peente treitud jalgadega lauake, mille kolm serva olid piiratud randiga. Nii-

sugune võis müürissepa meelest poolsada aastat tagasi olla tõsise pürjeli tütre kirjutuslaud. Nurgas seisis topeltkarniisiga ahjukülg, mis oli tehtud tumerohelistest mustriga glasuurpottidest. Akna ees rippus pleekinud kardin.

Märt ja Evald vaidlesid. Ja nii ägedalt, et Salme, kelle ümber Tooma mõtted keerlesid, taganes kuhugi kaugele. Taganes, kuid hoopis ära ei läinud. Tema suured silmad, mille värv sinisest päris mustaks muutus ja mõnikord nagu õrna võrgukorraga kattus, vaatasid talle justkui kuskilt kaugusest otsa. Vahel oli nende pilk ärev, ootav, kutsuv, sealsamas etteheitev, põlgav.

«Kaua te juba purelete? Panite kogu ilusa päeva nahka?» küsis Toomas, istudes järsult toolile, mis etteheitvalt nagises. «Täpipealt Vallase toolirisud,» mõtles noormees ja sirutas jalad tasahilju ette. «Mine võta kinni, teed kogemata äkilise liigutuse, ja kresla vajubki kokku.»

Talle ei vastatud.

Toomas vaatas vaidlejaile kordamööda otsa. Märdi kahvatu nägu oli harilikust veelgi valgem, meenutades halvasti lubjatud seina, millel valge võõba alt krohvi hallus läbi lööb. Ägestunud, mõistis Toomas. Jah, ärritumisel valgus Märdil veri näost ära. Enamik inimesi läheb ägeduses just punaseks, tema aga kahvatuks. Ja huuled jäävad siis ikka tihedalt kokkusurutuks, nii et sõnad neist suure vaevaga läbi pääsevad. Toomas tundis Märti poisikesepõlvest peale ja teadis, et sõber suudab ennast valitseda. Evald näis rahulikum. Üks kahest — kas olid küsimused, mille üle vaieldi, Märdile südamelähedasemad kui Evaldile, või oli Evald kuidagi Märti solvanud. Muidu poleks ta nõnda vaost välja läinud. Täna mõistis müürissepp, et inimese haavamiseks pole palju tarvis. Üksainus mõtlematu sõna, tormakas liigutus, ja midagi õrna purunebki.

Toomas ohkas. Kui tumedad olid Salme silmad...

«Tee suitsu,» lükkas Maasik lahtise portsigari külalise ette ja jätkas vaidlust.

Toomas istus, suitsetas ja kuulas sõpru. Aegamisi hakkas ta taipama, mille üle vaieldi.

«Nõnda lihtsad maailma asjad ei ole,» sõnas Märt otse Evaldile silma vaadates. «Mina olen ka tööline ja saan elust erinevalt aru kui paljud teised. Meil on «Terases» ligi tuhat meest, ja igaühel on oma vaated. Mitte just igaühel, aga ühesuguselt ei mõtle me kaugeltki.»

Nähes, et Maasik kavatseb ka siin talle vastu vaielda, sõnas ta:

«Sina istusid kontoris, kust sa tead, mida töölised mõtlesid või tegid.»

Need sõnad lõid Maasiku tasakaalust välja. Ta nägu hakkas õhetama. Toomas, kes ise oli täna Salmet solvanud ja keda neiu omakorda valusasti riivas, vaatas hukkamõistvalt lapsepõlvesõbrale, kes naljalt jämedaks ei muutunud.

«Evald on samasugune tööinimene nagu sina või mina,» lausus ta vahele.

Märt taltsutas ennast, mõistes, et oli vist tõepoolest liiale läinud. Neetud meister, see sööb närvid läbi. Ja mitte ainult meister. Kõik kipub viimasel ajal võõriti minema, sootuks teisiti, kui on plaanitsetud. Isegi sõnad tulevad suust kavatsetust teravamad.

Kui Märt Ilves poleks olnud see mees, kes ta kitsikusest välja aitas ja ehitusele tööotsa sokutas, siis oleks Maasik praegu elektrikust väga halvasti mõelnud. Nüüd püüdis ta end kokku võtta ja võimalikult rahulikuks jääda. Avas juba suu, kuid pööras järsku ringi ja vaatas aknast välja. Sügavale püksitaskutesse surutud käed värisesid.

«Ilm on jah... ilus,» pomises ta enda ette.

Tuppa sigis halb, rusuv vaikus.

Toomas märkas, et Maasiku aknast paistab elektrijaama alalõpmata suitsev korsten. Paks Margareeta jääb majade varju.

«Tuled liiga kaugele...»

Toomas hakkas kiiresti rääkima.

«Ehitus ja vabrik on küll ise asjad, aga tööline jääb igal pool tööliseks,» väitis ta, toetudes «Kommunistliku partei manifestist» loetud mõttele, mis talle väga meeldis. «Ühiskond on kaheks suureks leeriks lõhenenud,

ja nii meie, ehitusemehed, kui ka teie, vabrikutöölised, seisame mõlemad ühes leeris, proletaarlaste leeris.»

«Ka sina... võtad asju laias laastus,» ütles Märt pilku Maasiku õlgadelt Toomale pöörates.

«Sul on õigus,» keeras Maasik end kannal ringi. «Sina oled tööline, aga räägid nagu miljonäri esimene poeg, kes pärib oma papakese vabriku ja pool tosinat maju. Mina mõtlen rohkem töölise moodi kui sina.»

«Noh, aga kuhu jääb su «olemine määrab teadvuse»?» vastas talle löögivalmilt Märt. Kuigi sõprade sõnad olid endiselt õelad, tundus Toomale, et neisse tuleb toon, mis ka kõige kurjematelt mõtetelt võtab mürgi, mis teise südant võib hingematva kibedusega täita.

«Oota, ära peruta. Sul on õigus, kinnitan seda veel kord. Kuigi mina kontorilaua taga pükse hõõrusin, nägin ma vahel mõndagi. Tean näiteks, et kolmekümne teisel ja kolmandal aastal oli «Terases» nii mõnigi tosin musta bareti kandjaid. Kes toppis selle väljakutsuvalt pähe, kes hoidis jänesena põues. Seal töötab selliseid rakkuskäsi, kes isegi Tööliskoda peavad revolutsioonitegijate pärispesaks. On väljaõppinud meistreid, kelle isamaaline süda lööb ühes taktis Pätsuga ja kes omaenda majakese ees uulitsat pühkides peaga noogutavad, et tõsi jah, võimu ei tohi riigis tänava kätte anda. Kuula, kuula, ära sega... Nägin neidki, kes südamepõhjas unistavad, et kui nad usinalt tööd teevad, kokkuhoidlikult sente korjavad, siis jõuavad viimaks sinna välja, kuhu vana Kraus jõudis. Kui jõud ei ulata oma vabrikuni, siis pisitöökoja seavad ehk kuhugi sisse... Mõnda meelitab inseneridiplom... Siiski jääb klass klassiks.»

Müürissepp täiendas:

«Streigi ajal oli ju kogu teie vabrik ühe mütsi all!»

Märt kihvatas uuesti:

«Streigi ajal, streigi ajal... Mina streikisin sellepärast, et kõik streikisid. Mina streigist nõnda aru ei saanud kui Kallas,» lausus ta kibeda avameelsusega. Ütles nii ja mõistis, et ta ju ei teagi õieti, mida see mees streigist mõtles.

Nüüd pahvatas Toomas:

«Ma ei tea, kes sinu Kallas on. Aga kui ta streigi eesotsas seisis, siis pidi olema väärt inimene. Tema moodi mõtlemine tooks sulle kasu, Märt. Kas sa tõesti arvad, et jõuad kruvikeerajast ja näpitstangidest kaugemale? Ihkad alati ristlipsu kanda, täitesulepea läikiv ots taskust väljas! Endale härjakaela kasvatada! Inseneriks, laojuhatajaks või mõneks muuks asjameheks saada! Koguni vabrikandiks, kes autoga ringi kihutab!»

Paiskas mõtlematud sõnad suust ja jäi vait.

Sõbrad vaatasid talle arusaamatult otsa.

Vaieldi hilisõhtuni. Suveöö hämarus laskus linnale, kui nad väsisid ja sõnasõja lõpetasid. Toomas ja Märt hakkasid koju minema, Maasik tuli neid saatma. Kaarli kiriku ees pööras igaüks ise suunda.

Mööda madalate puumajadega palistatud tänavaid sammudes mõtles Toomas kurbi mõtteid. Miks jäi tema sõprus Salmega nagisevaks tugitooliks, millel ei tohi ühtegi ettevaatamatut liigutust teha, et see mitte kokku ei langeks?

Niisugust sõprust pole vaja. Sõitku ta pealegi rahameeste autodega ja käigu härjakaeltega.

Öö oli niisama lämmatav kui päevgi.

11

Meister Franz seisis elektriku selja taga. Ta valis silmapilgu, mil töölise kogu tähelepanu oli pööratud mootorile. Nüüd oli paras aeg. Ja meister küsis süütult: «Ilves, mispärast te enam ületunde teha ei taha?»

Märti oleks nagu löödud. Ta õlad võpatasid ja käed kangestusid paigale. Pikkamisi pööras ta ringi.

«Kas teie olete nii rikas, et kümmekond krooni midagi ei tähenda?»

Elektriku nägu kahvatas.

«Õppimiseks ei jää aega,» ütles ta kokkusurutud huulte vahelt.

«Kes õppida tahab, sellel peab raha olema. Annet, intelligentsi, tahtejõudu ja raha. Ületunnid annavad lisasissetulekut.»

Meister Franz naeratas isalikult.

«Minule aitab ületundidest,» sõnas Ilves sunnitud rahulikkusega ja kummardus lahtivõetud mootori kohale.

«Nii, nii,» noogutas meister peaga. «Kes teilt ületundide isu ära võttis? Kas Raudrähk? Või koguni mõni s e l t s i m e e s?»

Meister ootas pisut aega elektriku vastust ja jätkas siis:

«Kes tahab elus edasi jõuda, see ei tohi iga kõrvalseisjat arvestada. Tugev isiksus läheb edasi otsejoones. Ärge laske ennast ässitajatest segada. Streigi ajal tantsisite nende pilli järgi ja kaotasite mitukümmend krooni. Nüüd laidavad nad ületundide tegemise maha... Ma tean, taipan... Mida viimasel ajal ka räägitakse?»

Meister Franz rippus takjana Märdi küljes. Päris ja küsis, nagu poleks ta mitte meister, vaid politsei ülekuulaja. Oma küsimustega keerles ta peaasjalikult Nurga ümber. Otse ta Nurgast niipalju ei kõnelnud, kuid kaudselt jõudis alati kommunisti juurde välja. Mida töölised poliitvangidele amnestia andmisest arvavad? Mida räägitakse Nõukogude Venemaast? Kes levitab tehases keelatud kirjandust? Miks tema, Ilves, ikkagi haridust saanud inimene, streikima hakkas? Kas teda mitte ei ässitatud ja kes ässitas? Kallas? Maasik? Võib-olla koguni ähvardati ja hirmutati. Mida on Nurk ka vangimaja elust meestele pajatanud?

Monteerimisosakonna meistrit haaras nagu mingi hasart. Ta ei hoolinud sellest, et elektrik laskis pooled küsimused kõrvust mööda ja ka ülejäänuile vastas lühidalt — ei tea, ei ole näinud ega kuulnud. Märt tundis end olevat sattunud naeruväärsesse ja haavavasse olukorda. Kelleks meister Franz teda peab, et ta ikka ja jälle püüab tema käest midagi välja uurida, mõtles ta pärast usutleja lahkumist. Märti solvas meistri suhtumine. Miks Franz nõnda visalt arvab, et tal pole südametunnistust, et ta on kas argpüks või lollpea, ning püüab säärasel alatul ja naiivsel viisil tema käest teateid välja pressida?

Märt Ilves ei olnud poliitika vastu kunagi erilist huvi tundnud. Tööliste hulgas liikunud lendleht milles paljastati valitsuse rahvavaenulikke samme, jättis teda ükskõikseks. Põrandaalusest lendlehest ta vaikis sellepärast, et pidas ebaausaks reeta meest, kes talle seda lugeda andis. See polnud mitte mõni niisugune tööline, kes Franzu meelest ässitaja ja punane oli, vaid vana lukussepp Raudrähk. Raudrähk ei olnud kommunist, selles oli Märt enam kui kindel. Aga ka siis, kui ta oleks lendlehe kelleltki teiselt saanud, poleks ta Franzule sellest kõnelnud. Südametunnistus lihtsalt ei lubanud seda teha.

Streik lõppes mitu kuud tagasi, aga ikka ei anna see meistrile rahu. Mitte ainult Franzule, vaid ka noorele Krausile ja teistele osanikele. Märt, keda streik eriliselt ei erutanud, polnud sellele mõtelnudki, et streigil võivad olla oma salajased eestvedajad ja peamehed. Kes need siis tehases olid? Kas Kallas, kes hiljem vallandati? Miks Franz arvab, et Nurk on välisriigi agent? Kas Nurk on punane ässitaja, kes mehi tasahilju tehaseomanike ning valitsuse vastu üles kihutab ja Venemaalt selle eest kulda saab? Madis Nurk, kes neljateistkümne vangla-aasta jooksul oma katelsepaametit ei unustanud? Mees nagu Nurk ei saa olla autu, ostetav lurjus. Miks peavad kommunistid olema ei tea kelle käsilased, kas inimestel ei või enestel siiraid veendumusi olla? Ka Toomas on hakanud rääkima kodanlusest ja proletariaadist, klassivõitlusest ning sotsialismist. Ta on otsekohene poiss läbi ja läbi. Meister Franz aga kõneleb kommunistidest kui äraandjatest ja lurjustest. Mis alusel ta seda teeb? Hea, taibukas meistrimees pole kunagi lurjus.

Märt Ilvesele oli ükskõik, missugune erakond või valitsus Toompeal ohje oma käes hoiab. Ta mõtles umbes nii, et praegu sõimatakse Pätsu, aga kui seal istuks Tõnisson, siis oleks kirutud sedagi. Ja ka Anveldiga, kes olnud seitsmeteistkümnendal aastal suur kommunistide tegelane, poleks lugu parem. Pealegi ei muutuks tema, Märdi elu ühe või teise valitsuse ajal ei tea kui palju. Ikka oleneb kõik temast endast, keegi ei topi heast peast talle rahapatakaid tasku. Jääb ta

elektrimontööriks, siis elab hauani nii nagu praegu, tulgu Eestisse kas või Venemaa kord, mida Toomas kiidab, või Inglismaa demokraatia, mida Maasik ohtrasti ülistab. Sellepärast suhtus Märt skeptiliselt niisugustesse mõistetesse nagu sotsialism ja demokraatia. Inimene jääb inimeseks, ning kui talle pole antud suureks saada, siis elagu väikselt ja ärgu kadestagu neid, kes väljapaistvamaid tegusid teevad.

Kuigi Märt õlgu kehitas, kui ühiskondlikest küsimustest kõneldi, oli siiski üks mõiste, mis teda külmaks ei jätnud. See oli isamaa. Ta ei tõstnud seda teiste nina alla, nagu avaliku elu tegelased. Märt hoidus sellest isegi oma sõpradega kõnelemast. Talle näis, et inimene, kes lobiseb oma veendumustest, ei maksa palju. Maasikut ta sellepärast meelsasti pilkaski, et see kippus lobisema asjust, mida Märdi arvates tuli hinges kanda.

Streik, jah, streik. Esimest korda mõtles Märt põhjalikumalt nõudmistele, mis töölised olid direktsioonile esitanud. Tühistada uued palgatariifid, mis olid endistest kümne protsendi võrra madalamad. Maksta ületundide eest seadusega ettenähtud lisatasu. Sagedaste tööõnnetuste vältimiseks varustada kõik liikuvad seadmed kaitsevõredega, parandada ohutustehnikat. Vallandada toores meister Franz Stein. Mis veel? Ah jaa — nõuti kollektiivlepingu sõlmimist ning räägiti midagi sellest, et töölised peavad majandusliku tõusuga kaasaskäivatest tuludest osa saama. Märdil ei tulnud kõiki nõudmisi meelde. Tema arvates ei olnud need nõudmised Eesti vabariigile põrmugi hädaohtlikud, et politsei tehasesse toodi. Streigi väljakuulutamise päeval oli kogu «Terase» õu võmmisid täis, hiljem areteeriti neli töölist, kakskümmend kaks visati värava taha. Juttude järgi kuulatavat veel praegugi Pagari tänaval nende tehase töölisi üle. Tema kallal närib meister Franz.

«Ilves, teil saab palju tööd olema.»

Meister Franz oli uuesti elektriku selja taha hiilinud. Ka seekord viis ta töölise peaaegu tasakaalust välja.

«Ilves, kas teate, mis on tulemärk?»

Märt ei lausunud musta ega valget.

«Tulemärk, signaalsüsteem, mõistate. Meie tehases seatakse see sisse. Elektrimontööridel saab palju tööd olema. Signaalühendus osakondade ja peakontori vahel! Saksamaal on igas vabrikus nii. Määratu suur tööjõu ja aja kokkuhoid.»

Märt oli liiga noor, et jääda ükskõikseks. Huvi oma eriala vastu surus silmapilguks kõik muu kõrvale.

«Signaalsüsteemi sisseseadmine?»

Meister Franz oli rahuldatud.

«Kõnelesin, kuulsite. Projekti juba koostatakse,» seletas meister Franz vastutulelikult, nagu oleks elektrik Ilves tema parim kamraad. «Mis te arvate, kui tulemärgid seada ka klosettide ustele? Umbes nii nagu röntgenikabinettides. Inimesel ei tarvitse asjatult töö juurest eemale joosta, pilk signaaltulele näitab, millal tal oodata ei tule. Kus kohas raisatakse kõige rohkem kallist tööaega? Peldikutes.»

Elektrik tundis, kuidas temas tõusis kuumuselaine. Signaaltuled klosetiustel? On's meister sonima hakanud või irvitab jällegi tema üle? Märt tahtis pilkavalt küsida, kas Saksamaal juba niisugused märgutuled vilguvad, kuid kõik läks teisiti. Ta lähenes meistrile, otsis oma pilguga selle silmi ja ütles kahvatades:

«Jätke mind rahule!»

Meister taganes, tema silmad hakkasid siia-sinna ekslema. Mis see tähendas? Kus on eriteadlastejuhtide austus, distsipliin? Ootaku . . . Franz Stein sai oma hetkelisest ebakindlusest võitu ja hammustas:

«Palka ei maksta vahtimise eest.»

Märt oligi juba oma ägeduse maha surunud, meistrile selja pööranud ja tööle asunud.

Õhtupoolikul töötas Märt kokkusurutud huultega. «Tolknegu meister Franz jalus, mina kõnnin oma rada,» mõtles elektrik.

Muidugi, Franz võib ta välja süüa. Meister Franzu peab ta arvestama ja noort Krausi ning teisi direktoreid. Arvestama, aga mitte nende ees roomama. Tugev inimene raiub raskustest läbi.

Kas ta on tugev inimene? Kui ei ole, siis ärgu süüdistagu teisi, elagu nii, nagu on elada antud.

Koju minnes sattus Märt tehaseväravas kokku Raud-

rähiga. Tükk aega sammusid nad kõrvu. Vahetasid üksikuid sõnu. Raudrähk hingas kuuldavalt, ta kopsud kiunusid.

Tornide väljakul pani Märt ette istuda ja suitsu teha. Raudrähk vaatas Märdile kõrvalt otsa ja jäi nõusse.

Päeval oli sadanud ja nüüd lõhnas värskelt.

«Suvi on käes,» ütles Raudrähk. Järsk köhahoog katkestas ta sõnad. Köhimise juures tõusid lukussepa teravad õlad kõrgele ülespoole, rinnale langenud pea muutus pingutusest punaselaiguliseks.

«Lämmatab rindasid,» lausus Raudrähk nagu vabanduseks. «Muidu pole vigagi. Vahel tuleb hoog peale, siis . . .»

Varakevadel oli Raudrähk haige olnud, mõned päevad voodiski lamanud. Sundis ennast enneaegu jalule tõusma ja tehasesse tulema. Siitpeale hakkasid kurnavalt piinavad köhahood sagenema.

Paberossi süüdates võbises tuletikk Raudrähi sõrmede vahel.

«Näe — käed ei kuula sõna,» lausus ta. «Töömehe käed ei tohi viili hoides ega suportit seades väriseda. Minu vabrikupõlv hakkab lõpule jõudma.»

«Sa teed oma värisevate kätega rohkem kui mõni noor.»

«Tulin Krausi juurde tööle, vabrik oli kolm korda väiksem. Nüüd on siin hooned nagu lossid, mis minust enam . . .»

«Vana Kraus oli vägev mees?» küsis elektrik rohkem selleks, et jutujärge ülal hoida.

«Nii räägitakse. Ja ega see vale olegi.»

Uus köhahoog raputas Raudrähki.

«Tõbi ei lase pikalt seletada. Äriasju vana Kraus ajada oskas. Jättis mitu võistlejat püksata. Turg oli hea — kogu lai Venemaa . . . Talle tuli kompanjonge juurde, pärast läks aktsiaseltsiks . . . Raha voolas lisaks Berliinistki . . . Hooneid kerkis nagu seeni, töölisi korjus tuhande ümber . . . Ruttu ta tõusis . . . Muld võttis temagi. Vana Kraus pani kõrvad pea alla, mina olin peiedel . . . Kes mind sinna kutsus, ega ma mujale saanudki kui surnuaeda. Põõsa tagant vahtisin . . .»

Vanamees vaikis. Märdile näis, nagu tunneks Raudrähk veel praegugi ennast riivatuna, et teda matustele ei kutsutud.

Raudrähk tõusis ja hakkas minema. Märt järgnes talle. Raekoja platsil läksid nende teed lahku.

Märt nägi, kuidas Raudrähi raugalikult kühmus kõhn kogu kadus inimeste sekka. Mõni aasta tagasi, kui Märt esimest korda Raudrähiga siinsamas hüvasti jättis, paistis vana lukussepa pea üle teiste. Viimased aastad olid Raudrähi küüru vajutanud, jalad tõntsiks teinud ja käed värisema pannud. Vanadus. Kuidas Raudrähk ütles? Töömehe käed ei tohi väriseda viili hoides ega suportit seades . . .

Tänavail läikis veelompe, ka kõnniteel sattus Märdi jalg vahetevahel vette. Ta ei tundnud, kuidas jalad märjaks said, — kingade tallad olid läbi.

Märt unustas oma kavatsuse osta uued töökingad. Mitu päeva oli ta juba möödaminnes äriakende väljapanekuid jälginud. Märdi põuetaskus oli küll valmispandud raha, kuid ta läks kaupluste ustest mööda, nagu laseksid kellelgi teisel, mitte temal kingatallad vett läbi, nagu oleksid kellegi teise, mitte tema kingad nõnda kulunud, et ei tasu enam tallutamist ja parem on uued osta.

Kodus ootas teda kaetud laud. Pliidi ääres seisis Virve.

Virve imetles ja armastas oma suurt ning tarka venda nõnda palju, kui tema noor süda oskas ja suutis. Tütarlaps rõõmustas, et vend teda täna ei keelanud ja ise endale pliidilt toitu ei toonud. Märt on hea, kõige parem vend maailmas. Varsti lõpetab tema, Virve, algkooli, ja Märt lubas ta gümnaasiumi panna. Ema manitses teda tihti, et nad oleksid kokkuhoidlikumad, siis on Märdil kergem. Virve soovis, et Märdil oleks kerge, ja ta püüdis olla nii kokkuhoidlik, kui oskas. Vend ei teeninud halvasti, seda rääkisid kõik majaelanikud. Ainult kingseppmeister ütles, et õige töömees on veelgi rohkemat väärt. Naised kõnelesid, et nad võiksid palju uhkemini elada. Märt korjab raha. Mis vend sellega teha kavatses, seda Virve ei teadnud ja ta ei söandanud Märdilt küsida. Eks temagi koolitamine

hakka raha sööma, nagu ohkas ema. Õppemaks ja raamatud ja riided.

Virve ihkas kogu hingest õppida. Temast saab kas kooliõpetaja või arst. Nende kahe elukutse vahel ta kõikus ega teadnud veel, kumba lõplikult valida. Nüüd, kus oli otsustatud, et Virve läheb edasi õppima, kiindus õde veelgi rohkem vennasse. Lõbusalt kattis ta laua ja jäi Märdi vastu istuma, käed süles, nii nagu ema harilikult istus. Varem, kui isa elas — Virve mäletas isa selgesti: ta oli kangesti Märdi moodi, ainult kortsulisema näoga ja pealagi oli keskelt paljas —, istus ema nõndaviisi isa vastas. Isa asemel ootas ema nüüd Märti, hoidis temale paremad palad ja vaatas rahul olles pealt, kui poeg sõi. Täna oli Märdile jäetud praetud liha, nemad emaga võtsid ainult kastet. Liha polegi parem kui kartulid ja kaste, ema tehtud kaste maitseb ülihästi. Pealegi sõid nad emaga eile samasugust ribi.

«Jääd koju?» küsis Virve vennalt.

Vend ei vastanud.

Täna ta Valvele vastu ei lähe, mõtles Virve. Vend paistis nii väga väsinud. Valve, nende vastaskorteris elava kingsepa tütar, töötas õhtuses vahetuses, ja Märt armastas tal vastas käia. Virvele meeldis Valve, veel rohkem aga vana kingseppmeister ise, kes oli väga tark, võib-olla niisama tark nagu kooliõpetajad. Jah, täna on vend hoopis isesugune. Ei pahandanud, kui õde talle söögi lauale pani ja pesuvee ära kallas. Harilikult ütleb — Virve, sa oled tubli perenaine, täna jättis ütlemata.

Õhtul läks vend siiski Valvele vastu.

12

Mehiste järel läbi hämara, kasside järgi haisva koridori ja päikesepaistelise hoovi minnes tundis Toomas ennast väga ebamugavalt. Kahtlemata on uue üürilise külalised samasugused nagu too isegi, Mehiste aga äratas Toomas võõrastust. Ametniku pilk, kõneviis, kehahoiak — kõik erines inimestest, kellega Toomas koos töötas, keda ta iga päev enda ümber nägi. Maja-

peremees Vallas oli oma uuele üürnikule uhke. Ühelgi teisel elanikul ei olnud nii soliidset hõbemonogrammiga portfelli, keegi ei kõnelnud nii haritult ega osanud nõnda härrasmehelikult käituda. Kõige tähtsam oli aga see, et ta kolis maja suurimasse, ainukesse kahetoalisse korterisse. Ülejäänud korterid, välja arvatud ruumid, mida Vallas ise kasutas, olid ühetoalised.

«Oleks pidanud ütlema, et poisid lorisevad tühja,» mõtles Toomas, kellel oli inimeste väärtuse vaagimiseks majaperemehest erinev mõõdupuu. Ja ega ta oleks suurt valetanudki. Ta oli mänginud vaevalt kümmekond roberit. Pealegi aasta tagasi. Pärast seda, kui autojuht enese täiesti põhja jõi ja Vallase majast jalga laskis, kolme kuu üüri võlgu jättes, ei kutsunud teda enam keegi bridžilauda. Tooma enesetunne oli räbal. Kes käskis teda Vallase poegade ees suurustada! Loeks parem «Kapitali», mille ta Kuusktamme soovitusel oli ametiühingu raamatukogust toonud, — Kuusktamm ja Toomas olid astunud ehitustööliste ametiühingu liikmeks. Selle asemel lappa nüüd jumala võõraste inimestega kaarte.

Nad jõudsid aeda ja Mehiste tutvustas:

«Lubage esitella: meie otsitud ja leitud neljas käsi — härra Laan.»

Toomas jäi lehtlalauakese juurde kohmetunult seisma.

«Preili Mare Ülango. Kunstnik Made Urm. Härra Roland Paestik,» jätkas Mehiste ladusalt tutvustamist, päästes Tooma piinlikust olukorrast. Mehistele meeldis Tooma kohmetus, mille kõrval tema kui seltskonnainimese käitumine paremini ilmsiks tõusis.

«Me oleme väga rõõmsad!» hüüatas kunstnikuks nimetatud, tüdimust tundva ilmega preili ja sirutas oma käe Toomale. «Eriti mina. Kui teie poleks tulnud, oleksid nad sundinud mind mingit teist, igavat kaardimängu mängima.»

Toomas haaras järsu liigutusega pakutud käe, mis elutuna ning külmana hetkeks ta pihku jäi ja otsekohe tagasi tõmbus. Nõnda ei olnud varem keegi Toomast kätelnud ja noormehe võõrastustunne süvenes veelgi.

«Tugev,» konstateeris Mare Ülango, kes järgmisena

Toomale käe ulatas. See esimesest pilgust priskem preili ei kiirustanud käe äratõmbamisega ja Toomas surus seda tugevasti.

«Jah, hmm, valime paarid,» ütles võõras noormees pärast tutvustamisetseremoonia lõppemist ning asetas kaks kaardipakki lauale.

«Fortuuna, kas naeratad täna mulle!» ohkas Vello Mehiste ja püüdis preili Marele silma vaadata.

Toomas võttis masinlikult kaardi ja sattus Mare Ülango vastasmängijaks. Härra Paestik segas Toomale varem nägematul viisil osavasti kaarte ja partii algas.

Esimesel segamisel jäi Toomas lauaks. Preili Mare mängis kogenud kaardimängija kindlusega. Sellal kui partner nelja ärtut välja mängis, silmitses Toomas seltskonda.

Roland Paestik oli erakordselt kõrge lauba, suure jämeda nina ja pilkuvate silmadega noormees. Minust neli-viis aastat vanem, hindas teda Toomas. Paestiku õlad olid laiad, välimus jättis esimesel pilgul maadleja mulje. Käed olid valged, sõrmed pikad, küüned hoolikalt maniküüritud. Tooma käed erinesid teiste mängijate omadest. Need ei olnud küll kaetud valge lubjakorraga, kuid küüned olid murdunud ja nimetissõrm marraskil. See avastus ei valmistanud müürissepale just rõõmu. Ka Mehiste paistis täna hoopis õlakam, kui Toomas varem oli märganud.

Pakkudes vaatas Toomas üles, ja noormehele näis, et vastasmängija oli teda üksisilmi jälginud.

«Sõstrasilmad,» tegi Toomas kindlaks. Neiu tumedad juuksed keerdusid paljudesse rullidesse. Kohe esimesel pilgul oli Toomale silma torganud ka Mareks nimetatu ühtlaselt pruuniks päevitunud õrn ja puhas näonahk. Seljas kandis ta heledat kostüümi. Kunstnik Made Urmi blondid kiharad olid veelgi suurematesse rullidesse keeratud kui tõmmul neiul. Temagi kandis kostüümi. Laudsileda rinna tõttu mõjus kuub mehe pintsakuna.

«Vabandage väga,» kostis kunstniku suust uus hüüatus, «härra Laan, teie aed on võimatu!»

«Minu aed?» ei mõistnud Toomas. Võib-olla peetakse teda ekslikult Vallase pojaks? Ta tahtis just sele-

tama hakata, et ta pole majaperemehe järeltulija, vaid kaasüürnikuna Vallase juures elav ehitustööline, kuid temast jõuti ette.

«Kunstnik Made mõtleb aeda, milles me antud hetkel eksisteerime,» seletas Mehiste paljutähendavalt naeratades.

«Milles me antud hetkel eksisteerime,» kordas Toomas mõttes ja tundis, et Mehistega sobivad nad järjest vähem.

«Viletsa agulimaja vilets aed,» sõnas Toomas. Majaperemehe pojaks teda nähtavasti ei peeta.

«Suurepäraselt öeldud,» hüüatas jällegi kunstnik.

Mehiste tundis end riivatuna. «Vilets agulimaja,» mõtles ta. Vallaste kaasüürnik on arenematu tainapea, lihtsalt rumal. Inimene, kes elab viletsas agulilobudikus, ei oma tänapäeval kaalu. Ebatark on enda kaalu ise vähendada.

«Maja on hooletusse jäetud,» algas ta kaarte lauale visates, «ja ka aed. Lubage nentida, et selliseid ja halveminigi ehitatud elamuid on Tallinnas tuhandeid... Tähtis pole välimus, vaid sisu... Ma mõtlen, lugupeetud seltskond, et siin — ja, lubage tähendada, et üldse hoonete puhul — on otsustava tähtsusega just see, missugused isiksused neis elavad...»

Toomale muutusid need inimesed järjest kaugemaks. Erutus, mida ta tundis Mehiste järel aeda sammudes, kadus. Ta otsustas esimesel sobival võimalusel lahkuda. Parem on lugeda kui viibida niisuguste inimeste keskel. Otsigu säärast seltskonda Salme, otsigu kes tahes, mitte aga tema.

Mare ei kuulanud Mehistet. Ta mängis hoolikalt, heites aeg-ajalt pilke oma partnerile. «Mida ta selles agulipoisis ometi näeb,» mõtles Mehiste, samal ajal kui ta suu puistas keerukaid lauseid.

«Isiksus väljendub eelkõige kunstis ja kirjanduses,» ütles omapoolselt ka laiaõlgne, kes ärimüüja-ameti kõrval kirjutas püüdlikult luuletusi, millest mõni oli ajakirjanduses avaldamist leidnud. Roland Paestik pidas ennast silmapaistvaks talendiks ja kaalutles juba mõnda aega, kas käesolevast või tulevast aastast hakata elukutseliseks literaadiks.

«Isiksus avaldub igas indiviidi sõnas ja teos,» võttis Mehiste jällegi vestluse juhtimise enda kätte. Ta ei luuletanud ega maalinud. Oma annete tugevamaks küljeks pidas Mehiste silmapaistvat võimet abstraktselt üldistada. Filosoofia näitab teed nii teadusele kui kunstile, rääkimata igapäevasest elust ja poliitikast, nii arvas «Maiustuse» arveametnik. Ennast luges Mehiste kui mitte just mõttetarkade kilda, siis ikkagi filosoofiliselt mõtlevate inimeste hulka. «Muidugi,» lisas ta ruttu, märgates, kuidas Made Urm oma huuli põlglikult krimpsutas, «muidugi on isiksuse avaldumise kõrgeimaks astmeks kunst, kirjandus ja filosoofia.»

Lõpetanud oma mõttekäigu, tegi Mehiste rahuldusega kokkuvõtte, et ta oli külaliste tähelepanu agulimajalt, mis ähvardas ta autoriteeti vähendada, õnnelikult kõrvale tõrjunud. Saavutatud tasakaalu häiris ainult Mare, kes jätkas Toomale pilkude heitmist. Kõigele lisaks kaldusid Mare ja Toomas võitma.

Aitab ühest roberist, otsustas Mehiste ja hakkas välja mõtlema, kuidas põhjendada mängu katkestamist. Seejuures jätkas ta vestlust. Mehiste oli ennegi tähele pannud, et ta võib kolme asja korraga sooritada: arveraamatusse sissekandeid teha, kaasametnikega abstraktsetel teemadel keskustleda ja mingit sammu kombineerida, et direktorile soodsat muljet jätta. Ka nüüd avaldus see omadus parimast küljest. Ta mängis, juhtis vestlust ja haudus plaani, kuidas lahti saada Toomast, kelle ta oli kergemeelselt seltskonda kutsunud.

«Vallaste kaasüüriline ei tule ilmselt ühegi vaimse asjaga toime,» arutles Mehiste. «Et nad võidavad, on juhus, pime kaardiõnn. Pealegi mängib Mare hästi.»

Kunstnik oli püsti tõusnud ja, ei tea kust väljasiginenud blokk käes, põõsaste vahel ringi käima hakanud. Aed ei olnud suur, kümme sammu pikk ja teist niipalju lai. Tänava ja naabermaja poolt piiras seda lagunema kippuv, pehastanud plank, hoovi poolt lattidest tara. Kaks vahtrat, mõned sõstrapõõsad ja peenar tillidega — Vallas soolas sügiseti müügiks kurke sisse —, niisugune oli kogu aia rikkus. Lehtla polnud parem. Logisev ümmargune laud, mille jalg oli maa

sisse taotud, ja neli pinki moodustasid kogu sisustuse. Lehtlaks nimetas Rosalie Vallas põõsastega varjatud nurgakest vahtra all.

Aeda paistis õhtune päike, muul ajal varjasid naabermaja ja kõrvalaias kasvavad suured kased kiiri. Kui Toomas kaartidelt silmad üles tõstis ja õue poole vaatas, nägi ta, et kunstnik joonistas.

«Made skitseerib juba jälle,» ütles Mehiste selleks, et meeldida Made Urmile, kes kuulus suurde seltskonda, ja Tooma ees alla kriipsutada oma tuttavate erakordseid omadusi.

«Kunstniku loov hing pulbitseb,» tähendas jõumeheõlgadega noormees ja ümises enda ette: «Ju loojuva päikese kiired kui kuldselt . . . sädelevad hiired su juustes leegivad . . .» ning ta silmad hakkasid senisest kiiremini pilkuma. Nõnda ekspromt ja originaalselt ei improviseeri igaüks. Jah, ta saadab oma käsikirja professor Kulule, otsustas Roland Paestik. Professorist suuremat asjatundjat ei saa ju ühelgi alal olla.

Sõnad «leekiv» ja «hiir» ajasid Tooma muigele. Laiaõlgne hindas Tooma naeratust kui tunnustust ja mõtles: «Päris mühakas see jõmm ei ole.»

Made Urmi silmis muutus bridžimäng ja kogu seltskond talumatult igavaks. Paestiku riimid, mis omal ajal otse hinge tungisid, tundusid nüüd mittemidagiütlevad. Rolandil pole põletavat kirge kunsti vastu, otsustas Made. See oli tema järjekordseks pettumuseks. Nüüd huvitus ta Väino Tortandelist. Miks nimelt, seda preili Urm, riidekaupmees Ants Urmi demokraatliku mõtteviisiga tütar, ei osanud veel seletada. Siiani olid Madele meeldinud noored kunstnikud, luuletajad ja näitlejad, kelle seltskonnas ta armastas viibida. Kärsitu, kiiresti erutuv ja niisama kiiresti tüdinev iseloom otsis vaheldust. Ta vajas nüüd ehtsust, lihtsust, siirust, ja Väinos midagi niisugust on. Paestik on posöör, Mehiste veel suurem teeskleja ja tänane Mets või Tihnik on tuim, täiesti tuim. Rohkem ta ennast niisugusesse seltskonda tõmmata ei lase. Kui Mare tahab, siis tulgu. Tema mitte. Parem olla juba Ellerheinaga, kes on küll neljakümne kahe aastane, kuid milline vaimukus! Tõeline, kartmatu revolutsionäär.

Made Urm igavles ja joonistas, joonistas ja igavles. Korraga kostis aeda läbilõikav naisekisa ja mehe ähvardav hääl.

«Kurat, ma su maha löön! Oma käega löön... Vanglarauad mind ei hirmuta... Emakurat, mitte naine!»

«Mis see on? Issand!» hüüatas kunstnik ehmunult ja ta nägu muutus tütarlapselikult õhetavaks. Seekord hüüatas õigel ajal, arvas Toomas. Mare oli püsti tõusnud, Mehiste nihutas ennast ebakindlalt istmel, jõumeheõlgadega noormehe kaarte segavad käed kangestusid, silmad pilkusid veelgi kiiremini.

Õuele jooksis keskealine naine, vaatas ringi, tahtis kuhugi tõtata, komistas, ja järelejõudnud turjakas mees rabas ta kinni ning rebis kättpidi enda juurde. Mees oli ilmselt purjus. Ta pigistas naise kätt raevukalt ja kähistas:

«Kelle viina sa peidad? Minu viina!»

Naine nägi aias võõraid inimesi.

«Häbene, Sander, siin on võõraid...»

Vihane mees pööras pilgu aia poole ja taarus naist kaasa kiskudes lähemale.

«Need sind päästma ei tule...»

Siis hakkas ta raputama naist, kes ta küüsist püüdis lahti rabelda.

Hoovi valgus inimesi, kuid ükski ei astunud vahele. Paistis, nagu oleksid nad toimuvaga harjunud.

«Issand, kui õudne...» ahastas bridžimängijate juurde rutanud kunstnik. Mehiste tõusis püsti ja kordas: «Metsikus, barbaarsus... kannibalism... metsikus...» Laiaõlgse noormehe silmaterad paisusid, laugude pilkumine lakkas. «Joomarit oleks vaja taltsutada,» arvas ta kõhklevalt, jäädes edasi istuma.

Toomas jooksis mehe juurde ja haaras hoobiks tõusvast käsivarrest kinni.

«Sander, jäta järele,» rahustas ta.

«Käi minema!» urises peksja. «Ära tiku vahele... Ma murran su kui kassipoja... Mis sa segad...»

Suur kämmal, mis seni naist kinni hoidis, kerkis nüüd noormehe pea kohale.

«Issand! Issand!» hüüatas kunstnik, ja nii tema kui Mare vaatasid abiotsivalt ringi.

Mehiste ruttas tara juurde.

«Ma nõuan, et te lõpetaksite,» karjus ta tara tagant peene katkeva häälega. «Ma kutsun politsei!» Laiaõlgne ei liigutanud ennast.

Toomas sai ka joobnu teise käe oma pihku. Nad seisid tihedalt vastamisi, märatseja käerandmed Tooma haardes. Joobnu otsaesisel paisusid sooned, nägu ja silmad valgusid verd täis.

«Ära naljata...» kähistas ta oma käsi lahti rabada katsudes.

Toomal õnnestus neid kinni hoida. Ta teadis, et Sander varsti rahuneb, nagu ikka oma märatsushoogude puhul.

«Äh,» ohkas Sander järsku ootamatu rahulikkusega, «meest pole ollagi, aga käed nagu kruustangid...»

Toomas laskis teise randmed vabaks.

«Tule, eit, lähme maailma naerust ära,» pööras Sander kainenenuna naise poole, kes Toomale tänuliku pilgu heitis, ja nad läksid tagasi majja. Nagu ei olekski riidu olnud. Hoovile kogunenud inimesed õiendasid kaelu aias viibijate poole — uuel elanikul on peened külalised — ja tegid samuti minekut.

«Milline harimatus ja toorus,» väristas Mehiste õlgu, tulles Tooma kõrval tagasi laua juurde.

«Kui hirmus...» hüüatas kunstnik.

«Madal ja...» ei leidnud sõnu Paestik, kelle laud olid jälle hakanud pilkuma.

Mare vaikis. Ta pruunid silmad kiindusid Toomasse.

Aeda astus majaperemees Vallas, kes oli lärmi peale välja tulnud. Ta tundis oma uue üürniku ja selle tuttavate ees piinlikkust.

«Te vabandage,» ütles Vallas, kellele polnud võõras peenema rahva kõneviis. «Selle Sanderi ma veel läbi võtan. Ütlen: kui ta oma tegusid ei jäta — majast välja! Minu maja pole kõrts, kus võib kakelda. Siin on suuri ja koolitatud inimesi elanud ja elab praegugi...»

«Pole viga, härra Vallas,» sõnas end täielikult kogunud Mehiste. «Me kutsusime juba metsinimese kor-

rale. Öelge talle, kui ta ennast kaineks magab, et teie üürnikud ja eriti mina ei salli niisuguseid intsidente.»

«Ja sääraseid olendeid nimetatakse inimesteks,» muutus laiaõlgne noormees pärast majaperemehe äraminekut jutukaks.

Toomas ei mõistnud mängukaaslasi. Vastumeelselt oli ta siia tulnud ja nende hulgas edasiviibimine läks võimatuks.

«Sander on hea inimene,» sõnas ta vaikselt. «Tubli kütja. Viina võtab harva, aga siis satub märatsema. Ilmasõjas sai põrutada, sellepärast. Teie peaksite teda tundma,» pööras Toomas Mehiste poole. «Töötate ühes vabrikus.»

«Kuidas?» ajas hetkeks tasakaalu kaotanud Mehiste silmad pärani. Näis, et Laan püüab talle pahatahtlikult halba varju heita. Ka vihje viletsale agulimajale polnud nähtavasti juhuslik. Ta ütles üleolevalt:

««Maiustuses» on sajad inimesed. Mina kui vaimsel alal tegutseja ei tunne kõiki lihttöölisi.»

Toomast ärritas Mehiste täispuhutud käitumine ja ta tõusis pingilt, kuhu oli vahepeal uuesti istunud.

«Õigus,» muutus Mehiste rõõmsaks. «Mõistan, pärast... pärast möödunut on raske kaarte kätte võtta. Lõpetame pealegi. Täname väga, härra Laan, hea mängu eest. Loodame, et meil kunagi edaspidi õnnestub rohkem harmoneeruvates tingimustes seda korrata.»

«Jätkamiseks pole tõepoolest isu,» nõustus laiaõlgne ja tõusis. «Bridž vajab rahu, vastavat meeleolu. Raske on keskenduda...»

Toomas noogutas peaga ja lahkus.

Ka teised väljusid aiast ja hakkasid südalinna poole jalutama. Mehiste kõneles elavalt, samuti Paestik. Marele näis, nagu püüaksid nad endale sõnu kilpidena varjuks ette tõmmata. Nii polnud Mare kunagi varem Mehiste sõnavoolu kuulates mõelnud ja imestas, miks ta niisugusele järeldusele üldse tuleb.

«Hea inimene või metslane?» ei saanud laiade õlgadega Paestik ikka veel rahu. «Kas saab olla hea, õilis inimene see, kes tõstab käe naise vastu?» küsis Roland

pateetiliselt, ja Mehistel oli kahju, et ta ise polnud osanud nii öelda.

Preilid ei vastanud midagi. Mare kahetses, et ta partner lahkudes kätt ei ulatanud. Ta oleks meelsasti tundnud mehekäe tugevat survet. Kunstnik Made oli uuesti oma näole igava ilme mananud. Ta otsustas Paestiku ja Mehistega vähem läbi käia. Ka vabameelsusel on piirid. Kuidas edaspidi Maresse suhtuda, seda ta veel ei teadnud. Made Urm ei saanud teisiti, tal pidi läheduses olema inimesi, kellest ta tundis ennast kõrgemal seisvat, kellele ta võis vahel isegi abi osutada. Paestikule oli ta suuremeelselt seitsekümmend krooni laenanud.

«Rolandi sõnades peitub suur tõde,» targutas Mehiste. «Mees — ma mõtlen meest euroopalikus, džentelmenlikus mõttes — ei tarvita kunagi füüsilist vägivalda daamide suhtes. Kui palju asiaatlikkust on veel meie rahva laiades kihtides.»

«Ju loojuva päikese kiired kui kuldselt sädelevad hiired su juustes leegivad,» skandeeris Roland Paestik, kes mõistis, et harilikus jutuajamises trumpab Mehiste teda üle. Ta oleks hea meelega veel ühe stroofi lisanud, aga mitte midagi erakordset ei tulnud pähe.

«Huvitav,» ütles Mare.

«Kas leiate, preili Mare?» sõnas Roland välkkiiresti, et Mehistest ette jõuda. «Päikesekiired Made juustes inspireerisid.»

Kunstnik Made Urm naeratas. Ta pidi endale tunnistama, et Rolandil olid siiski mõningad voorused ja võib-olla piisake annetki.

Kuid Mare ei mõelnud leekivate hiirte taolistest päikesekiirtest, vaid sellest, kuidas Laan oli joobnud mehe käed kinni pigistanud ja rahurikkuja taltsutanud.

Sellal kui preili Mare Ülango nii mõtles, hoidis Toomas uuesti «Kapitali» käes ja süvenes jällegi sellesse, mida Marx kirjutas lisaväärtusest. Luges tükk aega, tõusis siis ja vaatas aknast välja. Üle linna vajus elektrijaama paks, tihe suits.

Kellega võis küll Salme täna jalutada?

Kops, kops. Vaikus. Kops, kops, kops.

Kingsepp Mats Tsirkel tallutas saapaid. Viimastel päevadel toodi talle tööd. Neljad pooltallad ja mõned kontsaplekid ootasid järge. Uutki tööd oli: ühed neljakümne numbri suurused naisekingad ootasid tegemist. Vanade jalanõude parandamist Mats ei sallinud. Esimese järgu meister, kelle käed on teinud naiste modellkingi, nägusad nagu õiekesed, ja säärikuid, mis vaatamata kõvadele säärtele on jalas siidpehmed, peab viltu sõtkutud kottasid praavitama, mida võib teha ometi iga vusser, niisugunegi, kes istub pütil alles esimest aastat, kaebas ta kõigile, kes kuulda tahtsid. See otse sundis Matsi järjest sagedamini ohkama. Liferandid ahmivad tööd oma kätte, torises Mats. Tema ei jaksanud masinaid muretseda, ja südalinna äridest anti talle tellimusi ikka vähem ja vähem. Peeti kalliks meheks. Mats nimetas meistreid, kes olid endale soetanud kas agopressi, puhastusmasina või mõne muu m e h a a n i k a, põlglikult liferantideks ja masinameesteks, sest tema arvates sai õiget kingsepatööd teha ainult käsitsi. Ja need õige kingsepatöö nahkapanijad, kahe-kolme selli kukil kükitavad liferandid, tegid odavamini. Hea seegi, kui tilgub pooltaldu, rupsikuid ja kontsaplekkisid.

Kops, kops, kops.

Mats Tsirkel, kolmanda põlve kingsepp, hindas oma ametit kõrgelt. Ta käitumine ja mõttelaad sarnanes paljus vanaaegsetele tsunftimeistritele, õigupoolest võis teda ennastki elupõliseks tsunftimeistriks pidada. Oma praeguse eluga ei olnud ta põrmugi rahul. Ta siunas kõike: töö kokkukuivamist halbade aegade tõttu, täitmatuid ärimehi, kes tahavad, et väljaõppinud meistrimees neile poolmuidu tööd teeks, Toompea kisakõrisid, kellele selle eest heldelt makstakse, et nad rahvale puru silma ajavad, ja eesti enamlasi, kes õigel ajal ei osanud nagu kord ja kohus revolutsiooni teha.

Kingseppmeister vaidles mitu korda Madis Nurgaga. Vanamees süüdistas praegusi punaseid, et need muudkui ootavad ja ootavad ning on õige aja revolutsiooni-

tegemiseks maha maganud. Rahva kõri aga pigistavad rahamehed järjest rohkem kinni. Õige töömees hingitseb vaevastviisi.

«On see siis sinu meelest õige asi?» kurtis Mats kord Nurgale kurbusega. «Minu isa tegi kingsepatööd ja vanaisa tegi. Nemad elasid tsaariajal. Kes su turjal siis ei tantsinud? Tsunftides oli jäme ots sakslaste käes, meiesugustele ei tahetud linnakodaniku nimegi anda. Mõisnik ja tsaarisandarm — kõik võtsid oma osa. Eestlast ei peetud õigeks inimeseks, isegi väljaõppinud eesti soost kingsepp pidi viimasele saksa santlaagrile teed andma... Aga mina ütlen sulle, Madis: minu isa ja vanaisa, rahu nende põrmule, elasid paremini kui nende poeg nüüd kiidetud iseseisvuse ajal. Neil ei tulnud vanas eas rupsikuid lüüa... Minu isa heitis hinge — surm tuli talle kadunukesele järsku —, heast viksnahast kamassipealsed käes, mida ta parajasti tahtis svikkima hakata. Mina...» Kingsepp katkestas jutu, läks töötuppa ja tuli tagasi võimatuseni ärakulunud kingapaariga. «Mina...»

Sellest minast Mats edasi ei saanud, ta hääl murdus. Pisut hiljem lisas meister:

«Teie aga ootate...»

Nurga selgitavad sõnad talle ei mõjunud.

Kõige suurem kiidusõna, mida Mats Tsirkel pruukis, oli «õige». Õige töö, õige töömees, õige aeg, õige punane — neid õigeid asju oli aga kingsepa arusaamist mööda Eestimaal viimasel ajal nõnda väheseks jäänud, et ta sai sõna «õige» kasutada veel ainult eitavas mõttes. Masinaga tehtud töö pole see õige töö, võimumehed Toompeal ei ole õiged mehed ja ka praeguste punaste seas on neid õigeid vähe. Õigeid punaseid aga hindas kingseppmeister niisama kõrgelt kui õiget tööd, mispärast ta Nurga ettepanekul oma korteris ühele põranda all tegutsevale enamlasele varjupaika andis. Sest võib-olla saab ka sellest mehest, kelle haisu politseihurdad ajavad, kunagi õige kommunist, niisugune, nagu olid olnud Anvelt ja Kingissepp, nagu seda oli Nurk isegi. Mats oli kaljukindlalt veendunud, et ainult kommunistid võivad töö uuesti au sisse tõsta. Advokaadid, kes rahameeste armust praegu pukis on, ei pea

tööinimesest lugu. Neid huvitab palju rohkem oma taskute täitmine, tõukult ja torupill.

Kingsepp lõpetas tikutamise ja ta pilk langes elutoa uksele, mille taga kuuldus ettevaatlikke samme. Madise seltsimees valmistub lahkuma.

Tsirkel ei teadnud selle inimese õiget nime, keda ta oli paaril korral varjanud. Nurk ütles tema nime olevat Rein Seeberg, ja kingsepp uskus. Võib-olla ei uskunudki, kuid välja ta seda vähemalt ei näidanud.

Oskar Hallkivile — nii oli Seebergi pärisnimi — jättis Mats Tsirkel esimesest pilgust ausa inimese mulje. Kingsepp polnud mees, kes himustaks juudaseekleid. Kui Hallkivi esimest korda siia tuli, vahetasid nad vaevalt kolm-neli lauset. Nurk rääkis, oli Tsirkel lausunud ja pigise käega kapi kõrvalt paistvale sahvriuksele näidanud. Hallkivi oli tahtnud talle asju selgitada, kuid kingsepp lõi käega. «Juttu ajame siis, kui sina mind ja mina sind tunnen,» ütles Mats ja hakkas vaikselt piipu popsutama. Kingsepp ei pidanud paberossi täismehe vääriliseks. Sigaretisuitsetaja kuulus tema meelest juba päris vurlede kilda.

Tsirkeli korter sobis hästi varjamiseks. See asus vana maja mansardkorral, kõrval muid kortereid ei olnud. Katusealuse teises otsas elas «Terase» metallitehase elektrimontöör Märt Ilves oma õe ja emaga. Mats kinnitas, et Ilves olevat küll isevärki, kuid ausa südametunnistusega mees, kes vaatamata noorusele vaevalt hakkab lobisema seal, kus pole vaja. Teisel arvamisel Ilvesest oli Nurk, kes soovitas tema suhtes silmad lahti hoida, aga kus seda siis tegema ei peaks. Siia tulek või siit minek ei äratanud kelleski kahtlust. Kingsepa juures käib ju ikka inimesi — jalanõude pärast. Paremat konspiratiivkorterit oli raske leida. Hoolimata sellest oleks Hallkivi siit esimesel võimalusel ka siis lahkunud, kui ta polekski oma ülesannete täitmisega lõpule jõudnud. Ei korteri asukoha ega vana Matsi enda pärast oleks tarvis nii talitada. Kuid Mats ei elanud üksi. Tal oli tütar, kahekümne nelja aastane Valve, kes töötas «Lutheris». Oleks Matsil poeg olnud, siis oleks ta sellest teinud esmaklassilise kingsepa, sest ega see praegune kord, kus liistude juures tuleb püksi-

rihma pingutada, igavesti püsi. Valvega oli teine lugu, naisterahvast juba õiget meistrimeest ei tule. Las ta käia pealegi toolivabrikus. Hea, kui üldse tööots käes on.

Tütar oli nagu isa suust kukkunud — niisama skeptiline, kes võõraste juuresolekul harva sõna suust välja sai. Valve meelest polnud tänapäeval enam õigeid mehi. Tagaselja kiruvad meistreid ja vabrikante, suu ees on tummad nagu kalad. Igaüks on valmis kätt kaela ümber seadma — Valve oli nägus naine —, aga Valve ei vajanud ainult voodisoojendajat. Tema tulevane pidi olema vähemalt niisugune nagu ta enda isa, kes viiendal aastal käis mõisaid põletamas. Muudes asjades läksid isa ja tütre vaated kokku, ainult Reinu suhtes jäid nende arusaamised erinevaiks. Valve arvates oli Rein Seeberg õige punane, ehtne kommunist, — seisukoht, mida Mats tingimusteta ei jaganud. Hallkivi kuulis pererahva juttu kogemata pealt, teised uskusid teda magavat.

Kui Valve mind õigeks meheks peab, siis on väga hea, et ma Tallinnast lahkun, mõtles Hallkivi, kes ei suutnud enda eest varjata, et talle olid kingsepa tütre sõnad meeldinud.

Mehe kujutlusse ilmus pigem suure kui keskmise kasvuga noor naine tõsiste sinakashallide silmadega ja heledate, palmitud linapeotäit meenutavate lopsakate juustega. Valvel olid tugevad, mehelike sõrmedega käed. Oskar mäletas imeselgesti, kuidas need käed, mille nahk oli alalisest vineertahvlite kandmisest paksuks ja kõvaks parkunud, temas esimesel tervitamisel tekitasid mulje, nagu hoiaks ta oma peos mitte naise, vaid mehe sõrmi.

Vaikselt liikudes, et sammud alumise korra elanike tähelepanu ei ärataks, läks Hallkivi akna juurde ja jäi selle kõrvale seisma. Kuigi akna vastas teispool tänavat polnud maja, vaid kõrge pehkinud plank, ei unustanud ta ettevaatust. Ka mõne tänaval-kõndija juhuslik pilk üles võib hädaohtlikuks saada.

Vaevalt kuuldavalt enda ette vilistades — kingsepp oli eestoas üksi — vaatas Hallkivi läbi tiheda kardina uulitsale. Kardina riputas mõned päevad tagasi akna

ette Valve. See oli uhiuus, hiljuti poest ostetud, rääkigu Valve mis tahes. Vanaemade päevil selliseid ei kootud, vabrikutöö. Parem, kui ta poleks seda teinud. Võib-olla oligi aknakardin see, mis Oskari südames rahutuse äratas. Pärast seda kui aknale uus, endisest marlikardinast hoopis tumedam ja tihedam eesriie ette pandi, vaatas Hallkivi Valvele otsa ja mõistis otsekohe, et kardin oli tema pärast muretsetud. Naine ei kartnud enda ega isa pärast, ei — Valve hoidis teda. Nõnda iseäralikult särasid seekord Valve muidu nii tõsised tema poole pööratud silmad.

Üle tänava asuv aed rohetas lopsakalt. Käes oli südasuvi. Kõnniteedel liikus rohkesti inimesi, vahetevahel põrises mööda auto. Hallkivi polnud nädal aega väljas käinud. Praeguse leitsakuga oli sahvris ja kogu katusealuses väga umbne. Hea oleks väljas jalutada, kuid ta ei võinud riskida ühegi üleliigse sammuga tänavail. Tulevikus, pärast legaliseerumist, võib ta end pisut vabamalt tunda, nüüd tuleb ülimalt valvas olla. Kas ta üldse legaliseeruda saab? Teda võidakse kergesti salakuulamises süüdistada, mille kohta amnestiaseadus ei käi. Hallkivi mõtles, kas tal on üldse tarvis seda legaliseerumist, mida partei vajalikuks peab. Ära tuleks tal nagunii sõita, ja nii pea ta Eestisse tagasi ei jõua. Tõepoolest, palavat-kiiret legaliseerumisega ei ole. Mine tea, võib-olla puhuvad siis, kui ta kunagi Eestimaale tagasi jõuab, siin juba sootuks uued tuuled. Niisugused tuuled, et tal enam pole vaja kodanlaste amnestiaseadust kasutada. Raske uskuda. Senikaua kui Euroopas reaktsioon möllab, püsivad kapitalistid kõvasti sadulas.

Kell oli pool kuus. Enam ei tohi viivitada. Poole seitsmeni ootab teda Nurk. Kell seitse kümme minutit väljub laev. Ka see on hea, et Valvet kodus pole, mõtles Hallkivi, kuid tundis samas, et ta on kogu aeg naist oodanud. «Mille pärast ma muidu olen nii kaua lahkumisega venitanud,» ironiseeris Hallkivi enda üle ja hakkas kiirustades minekule seadma. Iga vähegi kahtlust äratava paberi põletas ta ise eile ära. Valve märkas, et ta viskas suure peotäie pabereid pliidi alla, ja oli kogu õhtu veelgi vaiksem kui tavaliselt.

Jälle Valve, naeratas Hallkivi endamisi ja vaatas veel kord hoolikalt sahvris ringi. Kui mõni nuuskur peaks oma kärsa siia toppima, siis ei leiaks ta midagi kahtlast.

Välisukse hinged kriuksusid ja kohe selle järel avati elutoa uks. Hallkivi tundis eksimatult, et ruttavad sammud kuulusid Valvele. Kingsepa tütrele, ja mitte kellelegi teisele. Valve kerget kõnnakut oli hõlbus eraldada vana Matsi aeglasest, tõntsist astumisest, kuid ta ei seganud neid ka ühegi juhusliku töötooja omadega, olgu see siis kas mees või naine. Millegipärast erutus Hallkivi täna Valve sammudest, mis kärmesti siiapoole tulid. Mees pööras pilgu sahvriuksele ja surus vaevaga üllatuse maha: lävel seisis hingeldav Valve. Kingsepa tütar polnud tema siin viibides varem kunagi sahvris käinud.

Valve küsiv pilk tungis otse Hallkivi silmadesse. Lahkuja erutus kasvas.

Naine lähenes. Nad seisid kitsukeses sahvris, vaevalt pool sammu vahet, peaaegu puudutades teineteist. Seisid nõnda pilgu aega, tummadena, üksisilmi vahtides. Järsku pööras Valve ümber ja lahkus sahvrist. Toas najatus ta seljaga vastu vanamoelist, kolme kõrge sahtliga kummutit ja vaatas enda ette põrandale. Ta nägu õhetas.

Hallkivi pani kaabu pähe ja astus samuti elutuppa.

«Ole hea,» ütles ta oma erutust vaevaga maha surudes, «vaata, kas töötoas ei ole kedagi.»

«Isa on üksi,» vastas Valve õige tasa. «Jumalaga.»

See «jumalaga» lõikas sügavalt põrandaaluse hinge. Arusaamine, et Valve on teda läbi näinud, tekitas ühel ajal nii rõõmu kui ka valu. Hallkivilt nõudis enda vaoshoidmine tugevat pingutust. Kuid ta ei tohtinud lahkumist veel raskemaks muuta. Kõige parema meelega oleks ta praegu selle kummuti vastu toetuva naise oma käte vahele haaranud, kuid sai siiski endast võitu. Ta astus naise juurde ja sirutas käe.

«Ära mine.»

Hallkivi luges need sõnad Valve vaevalt liikuvailt huulilt. Ta haaras tugevasti naise õlgadest kinni. Hall-

kivi käed valmistasid Valvele valu, kuid mees ei andnud endale aru.

«Ma pean minema,» ütles ta tungivalt. «Minusugune ei sobi kellelegi meheks. Jää terveks.»

Hallkivi laskis Valve õlad lahti, keeras ringi ja lahkus toast pikkade sammudega.

«Minek?» küsis temalt eesruumis kingseppmeister. Hallkivi noogutas.

Mats hakkas oma kätt põlle vastu puhtaks pühkima. Kingsepa targad silmad lugesid mehe olekust, keda ta oli paaril korral timukate eest peitnud, et Valvega polnud midagi halba sündinud. Kui Valve koju tuli ja otsemaid tuppa tõttas, aimas vanamees kohe, mis tütrega oli juhtunud. Seda kartis ta juba siis, kui Rein Seeberg esimest korda ennast nende pool varjas. Valve pole enam plika, poisse ta oskab eemale peletada, kuid Rein ei ole tühipaljas püksipaar, kes lõbu taga ajab. Reinu moodi mees võib Valvele südamesse minna. Kui Rein on õige inimene, nagu Valve seda kinnitab, siis ta tüdrukut hullutama ei hakka. On aga närukael, siis... Ükski isa ega ema ei suuda oma tütart lurjuste eest kaitsta. Täitsamees aga hoiab tütarlast niisama hästi ja veel pareminigi kui lihased vanemad. Nõnda oli vanamees mõelnud, kui tütar sisse tuhises ja lahkuma seadva mehe juurde tormas. Nüüd sai ta aru, et Valve polnud eksinud. Rein on aus mees. Ja küllap vist ka õige punane.

«Kui vaja läheb — sahver on sinu jaoks alati vaba,» ütles Mats Tsirkel tugevasti Hallkivi kätt surudes.

«Aitüma abi eest,» tänas Hallkivi.

Pärast mehe lahkumist tõusis kingsepp ja läks elutuppa. Valve pole varem kedagi südames hoidnud, mine tea... Tütar seisis kardinat sõrmitsedes rahulikult akna juures ja vaatas tänavale. Siit nägi ta Reinu, mõistis isa, tegi nii, nagu oleks ta midagi otsinud, ja läks tagasi tööruumi. Enne pimedat jõuab veel ühe kingapaari ära tallutada.

14

Madis Nurk püüdis korduvalt kindlaks teha, kas teda jälitatakse või mitte. Kuigi ta polnud viimastel päevadel enda kannul ega elukoha läheduses ühtki kahtlast tüüpi avastanud, ei kaotanud ta valvsust. Kuidas ta saigi muretuks muutuda, kui oli korduvalt vastupidist kogenud. Samal õhtul, kui Nurk Kuusktamme pool käis, märkas ta trammis istudes, et teda tähelepanelikult uurib tundmatu lühemat kasvu neljakümne — neljakümne viie aastane mees, kelle näost polnud võimalik midagi välja lugeda. Vabaduse platsil astus Nurk trammist maha. Suur-Karja tänavasse keerates nägi ta, et mehel, kes teda trammis pilkudega puuris, on sama tee jalge all. Asjast täieliku selguse saamiseks peatus ta äriakende kohal ja vahtis väljapanekuid. Nõndasamuti talitas ka kannulkäija. Nurk pani seejuures tähele, et takjana sabas tolkneval isandakesel olid silmatorkavalt kõverad jalad.

Ta otsustas agenti ninapidi vedada. Vaatas kella ja hakkas Balti jaama poole tõttama, justkui kavatseks rongile minna, kõverjalg usinasti kannul. Bussipeatuses avanes soodne juhus: Nurk hüppas liikuma hakkavale bussile, mis sõitis vastasuunas, jättes nuhi bensiinisuitsu.

«Kes võis see kõverjalg olla?» juurdles Nurk. Elukutseliseks nuhiks näis ta saamatu. Mõnikord arvas Nurk, et ta on seda meest ammu aega tagasi kusagil näinud. Aga kus? Nurk ei suutnud seda endale meelde tuletada, kuid ta hakkas järjest kindlamini uskuma, et tema vastu tundis huvi mitte kapo agent, vaid mingi pisike provokaator, keda Pagari tänava mehed on ohtrasti maailma sigitanud.

Seekord oleks ta võinud muretu südamega lasta ennast nuhist saata. Kaitsepolitseil oli ju ülihästi teada, kus ta elas, ja koju ta siis läks. Tänane olukord oli sootuks erinev. Praegu seisis ees kohtumine illegaalselt tegutseva seltsimehega, kes juba täna Eestist lahkub.

Veendunud, et teda ei jälitata, pööras Nurk südalinna suunduvale tänavale.

Eemalt paistis kunstgraniidiga kaetud kivimajalah-

makas. Samas märkas Nurk hoone ees pühkivat lonkurit kojameest. Priidu kohmitseb luuaga väljas, tähendab — kõik on korras, hindas Nurk olukorda.

Priidust, kes laisalt luuda liigutas, möödus ta võhivõõrana ja astus paraadnast sisse. Kõrvalpilguga tegi kindlaks, et Priidu kandis jalas musti kuradinahast pükse ja punakaks hõõrdunud säärikupöidasid. Missugused Priidu jalad on, seda oli tähtis meeles hoida. Nurk ei läinud trepist üles, mida mööda kõndisid mitu terves linnas tuntud tegelast, suured ja tähtsad isandad, vaid laskus keldrikorrale. Seal asus kojamehe korter ja veel kahe kehvema üürniku omad. Üles viisid lihvitud astmed, alla läksid tahutud tuhvid. Ise poleks ta seda osanud tähele panna, aga kui ta esimest korda siia sattus, kõneles trepiastmetest nõndaviisi Priidu. Temal kui endisel murrumehel oli niisuguste asjade peale silma. «Meile, see tähendab toa- ja köögitüdrukutele, kojamehele ja kahele näljarotile, keda vabrikandihärra Saatlev üksnes ligimesearmastuse pärast oma majas kannatab, käivad tahutud tuhvid küll ja küll,» oli Priidu kunagi rääkinud. «Lihtinimestele laudpõrandad ja tahutud tuhvid, saksarahvale parkett ja lihvitud astmed. Üks vahe peab ikka igas asjas inimeste vahel olema, muidu ei saa aru, kes on keegi.» Priidu sõnade meenutamine pani Nurga muigama. On neil saarlastel ikka jumekas jutt.

Pimedavõitu koridoris liikus Nurk edasi sammsammult — silmad jäid välja. Peagi harjusid need hämarusega ja ta avas koputamata kojamehe korteri ukse ning astus sisse. Nõnda oli kokku lepitud.

Tuba oli tühi. Oskar Hallkivi polnud veel kohale jõudnud. Nurk ei muretsenud sellepärast. Küllap ta tuleb, aega veel on. Kingsepp Tsirkelil võis töötoas kundesid olla. Juhtub nende hulgas mõni lobisemishimuline olema, saa siis temast lahti. Pealegi armastab ka Mats ise mõnusat jutupuhumist.

Kuigi Tsirkel saab maailma asjadest isemoodi aru, on ta surmani ustav inimene. Nagu Kuusktammgi, keda põhjendamatult mustati.

Madis Nurk uskus tööinimestesse, nende aususesse, nende klassitundesse.

Vanglas olles ulatus tema kõrvu jutte, nagu oleks eesti tööliste revolutsiooniline vaim nõrgenenud. Eesti tööline olevat ja jäävat kinnise hingega individualistiks, keda ka piiritagused ässitajad ei jaksavat enam üles kihutada. Koos «Dvigateli», «Vene-Balti», «Bekkeri», «Noblessneri», «Volta», «Waldhofi» ja teiste suurte vabrikute hävimisega olevat ka tööliste kollektiivsusetunne otsa saanud. Sääraseid väiteid levitasid peale ametliku propaganda kurat teab missugused alatud provokaatorid, kes lutikatena põue pugesid. Pessimismi nakatumine on kõige kardetavam haigus, mõistis Nurk. Ta töölisevaist tõrkus niisuguste väidete vastu. Tõsi, suured, ägedad klassivõitluse lained olid vaibunud. Streike toimus viimaseil aastail harvem ja neil oli tihti kitsalt majanduslik iseloom. Rahvarohkeid demonstratsioone pole Tallinna tänavad enam hulk aega näinud. Esimesel pilgul paistis töölisklass voonakesest vagusam. Ent kas see ei olnud vaikus enne tormi? Nurk ei kahelnud selles. Kuid vahetevahel torkis kuskil südamesopis siiski okas: aga kui juttudel eesti töölisklassi tasalülitamisest on tõepoolest mingi tõeraas all? Pärast vanglast väljaviskamist, nagu Nurk armastas amnestiaandmist nimetada, ei mallanud ta päevagi niisama viita. Osavalt nuhke pettes otsis ta üles vanu tuttavaid, lõi uusi sidemeid töölistega ja veendus peagi, et õigus oli tema pool seisnud.

Näiline vaikus oli tuli tuha all. Töölised ei laulnud valitsusele hosiannat, nagu «Uus Isamaa» ja mõned kroonulaulikud pasundasid. Sapp pursuide vastu polnud lahjenenud. Inimesed ei olnud 1917. aastat unustanud. Ühishaudu Rahumäe liivaküngastes ja Sõjamäe rabas peeti meeles. Polnud põhjust salata: võlla ja vangla, provokaatorite ja sotside-äraandjate abil oli kodanlusel õnnestunud eesti töörahvas raudu panna. Tarvitseb aga pätsudel ja puhkidel, saatlevitel ja krausidel ilma jääda rahvusvahelise imperialismi toetusest, sattuda nii-öelda üks ühe vastu töörahvaga, ja nende lugu on lauldud. Nurk oli selles kaljukindlalt veendunud. Okkake südames ei torkinud enam. Nüüd, tagantjärele, oli sellele kahtlusekübemele piinlik isegi mõelda.

Muidugi, proletariaat ei koosne inglitest. Kindla-

meelsete, klassiteadlike tööliste kõrval on igasuguseid inimesi — kodanluse sabarakke, kintsukaapijaid ja keelekandjaid, pugejaid ja ülespoole trügijaid, kergesti mõjutatavaid kohtlasi töömurdjaid ja lihtsalt argpükse. Paljud ei näe oma ninaotsast kaugemale. Ühe niisuguse — elektrik Ilvese pärast ei saanud ta täna Tsirkeli poole Hallkiviga kohtama minna. Nurk oli märganud, et meister Franz soosis montööri. Sokutas talle ületunde. Nurk ei kahelnud, et Franz on sidemeis kaitsepolitseiga. Viimaks on ta Ilvesegi nurjatule teele meelitanud. Ettevaatusest katkestas Nurk Mats Tsirkeli pool käimise. «Elame-näeme,» mõtles ta. Aeg annab selguse ka Ilvese suhtes.

Nurk vaatas kella. Kuus. Hallkivi peaks iga minut tulema. Nende jutuajamine ei kesta kaua — kõige rohkem kümme minutit. Võib-olla oli see kohtamine üldse üleliigne. Välispassi oleks võinud ka Tsirkeli poole toimetada. «Ei,» kinnitas endale Nurk. «Hallkivi on tarvis Sambla eest hoiatada.» Nurgas süvenes veendumus, et Sammal, keda ta polnud oma ihusilmaga näinud, mängib kahepaikset mängu. See enne nende vanglast vabanemist Tallinnast jalgalasknud tegelane näib igaüht kahtlustavat. Vastastikusel põhjendamatul umbusaldusel pole midagi ühist valvsusega. Haiglane usaldamatus sööb nagu rooste hinge. Sammal aga näib iga teise seltsimehe aususes kahtlevat. Kuusktamme tembeldas ta lausa äraandjaks. Ainult Ellerheinas ta ei kahtle.

Samas avanes uks ja hämarduvasse keldrituppa astus Hallkivi.

«Hilinesin pisut,» sirutas ta Nurgale käe. «Ei saanud tulistjalu kingsepa juurest tulema.»

«Mats on jutukas jah,» nõustus Nurk.

Nad asetusid laua äärde nii, et oli võimalik aknast välja vaadata. Tänavalt sissetungivad pilgud nendeni ei jõudnud. Kui keegi oleks akna äärde käpuli laskunud, siis vahest oleks võinud läbi eesriide näha tumedaid kogusid, kes laua juures seisavad. Möödujatele jäid nad täiesti varju. Vahetevahel läbi akna paistvad Priidu jalad aga kõnelesid, et õhk on puhas.

Nurk ulatas Hallkivile passi.

«Su nimi on nüüd Andres Tihane.»

Hallkivi silmitses dokumenti.

«Pärale jõudes hakka legaliseerumise asja ajama,» ütles Nurk. «Esita saatkonnale avaldus. Meil läheb sind Eestisse hädasti vaja. Kõik andmed ja juristide arvamised räägivad legaliseerumise poolt. Salakuulajaks ei saa kapo sind tembeldada.»

Millegipärast meenus Hallkivile neid sõnu kuuldes Valve.

«Meile ei ole palju aega jäänud,» jätkas Nurk. «Sellepärast ütlen ilma sissejuhatuseta, et see, mida ma Sambla tegevusest kuulnud olen, tekitab minus imeliku tunde. Võib-olla ma eksin, kuid ma soovitan sulle tema suhtes suuremat ettevaatust.»

«Mispärast?» küsis Hallkivi järsult.

«Mul ei ole fakte peale selle, et ta igaüht kahtlustab.»

«Ka sina kahtlustad praegu.»

Madis Nurk mõistis, et ta ei suuda Hallkivi veenda. Sellest hoolimata küsis ta:

«Kas sa tead, miks ta aprillis Tallinnast lahkus?»

«Jalgealune läks liiga tuliseks.»

«Kas ta elab Taanis oma õige nime all?»

«Ei.»

«Hüva, Oskar. See, mis ma Samblast ja tema tegevusest kuulnud olen, ei ärata minus usaldust. Mina hoiaksin teda «Tõest» eemale, rääkimata otsesest illegaalsest tegevusest. Hea oleks, kui ma eksiksin. Head reisi.»

«Nägemiseni, Madis.»

Esimesena lahkus Hallkivi. Keldriaknast nägi Nurk tema tumehallide pükste sääri ja Tsirkeli poolt ümberõmmeldud kollaseid kroomnahast kingi. Nende kingade taldade vahel viis ta kaasa ka Nurga kirjutuse «Tõele». Kuid Madis Nurk ei mõelnud praegu oma artiklist ega muust, mis võis taldade vahele peidetud olla. Nurk kartis, et tema sõnad sõbra kõrvust mööda lendasid.

Lepapuhmaste, madalate põõsaste, üksikult kasvavate kaskede ja kuuskede vahelt paistsid ehitatava tehase hoonete hallid müürid. Vasakule jäi tume, kohisev kuusik, paremal, jõe pool, sirgusid sihvakad valgetüvelised kased. Taamal sinetas mets, kus kasvas segamini kuuski ja mände.

Jõgissaare tselluloositehase peakorpus, mille massiivsed, klombitud paekivist seinad meenutasid Toomale vanade losside müüre, tundus siin metsade keskel võõrkehana. Aga ega teisedki hooned, mis peakorpuse kõrval ja pisut eemal kerkisid, siia hästi sobinud. Jah, nüüd on silmal seda imelik vaadata, aga aasta-kahe pärast, siis kui käitis töötab, ei ärata enam miski võõrastust. Nõnda mõtles müürissepp, kes püüdis alati kujutleda, milline pilt tekib siis, kui kõik on juba valmis ja korras.

Jõgissaare, loiult tukkuv jaam laiarööpmelise raudtee ääres, oli nagu üleöö virgunud, rabelevaks ja kärarikkaks muutunud. Alalõpmata laaditi vagunitelt maha paekive, liiva ja lupja, tsementi, palke ja laudu, kaste, T-kujulisi talasid ja ümmargust armatuurrauda — ühe sõnaga kõike, mida ehitusel tarvis läks. Reisirongid, millest varem Jõgissaarel maha tuli kolm-neli haigutavat sõitjat, puistasid siia nüüd rohkesti tõtlevaid, kiirustavaid inimesi, nii luitunud ja kulunud rõivais töölisi kui ka puhtamas riides härrasrahvast.

Tselluloositehase ehitamine tõi elu ja tegevust mitte ainult Jõgissaare jaama. Maotu, hall asula jaama taga, mille üle varem laotus hingemattev igavus, kihas nüüd erutunult. Igas majas oli uusi üürnikke. Paremais olid endale peavarju hankinud tehnikud, kümnikud, kontoriametnikud, längu vajunud ubrikutes ööbisid müürissepad, puusepad, armatuuripanijad. Ega kõik ehitusmehed tubadesse mahtunudki. Neid elas kõrvalruumides, pööningutel ja kuurides. Töölisi jätkus ümbruskaudsetesse küladessegi. Ehitajate kannul tuli muudki rahvast, kes küll kätt töö külge ei pannud, kuid ära elas. Nende hulgas leidus pisikesi sahkerdajaid, salaviinamüüjaid, lõbutüdrukuid.

Õhtuti kuuldus nüüd majadest laia laulu, sekka sõimu ja vandumist. Vahetevahel kakeldi. Jumalakartlikud eidekesed õhkasid, poodnikud ja majaomanikud hõõrusid käsi, neiud kilkasid.

Pärast trepikoja valmimist olid ka Kuusktamm, Vana-Jaan ja Toomas Jõgissaarele tööle sõitnud ning nüüd tegid nad raudkividest vundamenti. Toomale oli raudkivitöö esmakordne. Tallinnas ehitati alusmüürid paest. Projekti järgi oli sellegi vundamendi materjaliks ette nähtud paas, aga pikapeale kogunes hoonete süvenditest, kraavidest ja kogu ehitusplatsilt nõnda palju maakivimürakaid, et otsustati ühe elumaja alusmüürid nendest teha.

Toomas õppis kiiresti raudkive paigale panema. Mida ta ise ei osanud, seda näitas Kuusktamm. Koguni hoolikalt ringivahtiv insener ei võinud öelda, et see tööline esimest korda põllukive kiilutab. Tortandelist rääkimata, kes alles hommikul kikkana müürinurgal keksis, sest tema nii peenelt asja ei tundnud.

Kuigi Jõgissaare asus Tallinnast eemal, polnud siin puudust ühegi ala spetsialistidest. Inimesi meelitasid siia sisemised tööd, mis algavad sügisel ja kestavad talve läbi. See väljavaade tõmbas Jõgissaarele rohkesti töölisi. Härra Tortandel laskis lendu lause: «Paarematele meestele jätkub tööd kogu talveks» ja suurustas omasuguste seas, et see kaalub üles kümme kümnikku. Tal oli õigus.

Tööpäevad venisid pikaks. Enamik mehi elas linnas, neil polnud siin suveõhtutel midagi ette võtta. «Meie ületundide eest ei maksa,» kuulutas Tortandel. «Kes soovib, võib töötada kaheksa tundi, kes tahab, tehku kaksteist. Iga artelli oma asi. Tükikaup, mõõdurihm näitab, kui palju kellelgi välja teenitud on. Siin on hea kalarikas jõgi — kelle kont üle kaheksa tunni välja ei kanna, mingu ja õngitsegu. Mind aga ärge sisse rääkige, kui töökaitseinspektor peale satub. Ma ei kavatse teie pärast trahvi maksta.»

Igaüks võis näha, et Albert Tortandel oli läbi ja läbi tööliste huvide kaitsja.

Inimesed naersid niisuguse jutu üle, kuid ettevõtja oli siiani saanud, mis tahtis, — enne kaheksat jäid töö-

lised harva õhtule. Kell seitse hommikul hakati uuesti pihta. Oli neidki, kes juba päikesetõusu ajal kellu või kirvevarre pihku võtsid.

Kuusktamme artell tegi kümnetunnised tööpäevad. Sellest teada saades ei osnud Tortandel, kes Jõgissaarel oli endale täie hoo sisse saanud ja sõnu käisest pildus nagu poissmehepõlves, kui ta rahakamate vanemate tütarde järele jooksis, äkki midagi ütelda. Mühatas ainult. Seda võis Kuusktammest arvata. Tee siis ehitusalal imet, kui sul põikpead igal sammul jalus on.

Tulevase tselluloositehase ametnike elumaja alusmüüri raudkive tõstes tundis Toomas vahetevahel sama, mida ta oli poisikesena segu kandes tundnud, — tahet halvavat väsimust. Nagu ei olekski ta vahepeal meheks sirgunud, õlgadest laiemaks läinud, ristluudest ja käsivartest tugevamaks muutunud.

Toomas ei valinud kive, ta upitas müürile nii suuri kui väikesi, sedamööda, kuidas tööjärg nõudis ja materjali käepärast oli. Kaaslaste arvel nahka vedada ta ei osanud. Aga kes siin siis nõnda palju ei rassinud, kui ramm lubas. Aleksander Oit vahest, jah, tema küll, ülejäänud aga mitte.

Vana-Jaan ja teised heitsid pärast õhtusööki kohe õlgedele — ega raudkivid neidki silitanud. Vana-Jaanil aastad kuuekümne ümber, mis seal imestada. Toomas oli noor, mees, kelle paremad aastad alles ees seisid, ja kui juba nüüd töö hakkab jõust üle käima, mis siis saab tulevikus?

Toomal oli kahju, et ta ei saanud töötada särgita, ülakeha päikesekiirte kõrvetada. Ühtelugu oli tarvis suuri sinakaid või ruskeid kivipõrakaid sülle haarata ja müürile asetada. Kivid rebisid kõhunaha marraskile, mis sundis tööpluusi selga tõmbama. Sageli pidi mõnd lahmakat sikutama kahe mehega. Toomas pani tähele, et Kuusktamm kunagi endale abi ei kutsunud, kuigi tema müüriosa polnud väiksematest kividest tehtud kui teiste omad.

Toomas kiilutas viimati paigale pandud lillaka varjundiga kivi kinni ja läks valima uut. Kivihunniku juures ajas end parajasti sirgu Aleksander, pikk mehevolask, kapsapea-suurune kivi süles. Aleksander Oit

oli mees, kelle aknavahe kippus tööpäeva lõpul teistest ikka madalamaks jääma. Kui seda pealegi teraselt vaadati, siis torkas silma veider asi — siia olid kogunenud kõik väiksemad kivid, nagu ei olekski virnades suuremaid.

Vanemad mehed ei pidanud Aleksandrist lugu. Hoiab konti, öeldi tema kohta põlglikult. Aleksander ei teinud sellest väljagi või siis irvitas.

Selle müürissepa hoiak ei äratanud Toomas usaldust. Ta ei lähenenud Aleksandrile, kuigi nad nii mõnigi kord alevikus koos ringi kolasid.

Kui õhtul ööbimiskohale minnes mööduti tehase peahoonest, mille tellinguil töö alles täie hooga käis, peatas Kuusktamme Ants Aarmann, kelle värvitud silmad vaatasid möödujaid tardunud pilguga. Naeratust nähti tema näol harva. Aarmanni kõrval seisis punase habeme ja nirkkärmete liigutustega, kuivetanud ning kleenuke Ivan Solovjov, kes uhkusega ennast Riia müürissepaks nimetas. Kõigest võis näha, et nad olid Kuusktamme oodanud.

Mehed jäid tehaseseina ääres troppis seisma. Ühtlased hoolikalt asetatud kiviread tõusid nende peade kohal ülespoole, vähemalt viieteistkümne meetri kõrgusele, kui mitte rohkem. Peahoone seinte ehitamist lõpetas Aarmanni ja Solovjovi artell, suurim kogu ehitusplatsil.

«Õhtule?» küsis Aarmann kobamisi.

«Päike alles kõrgel...» ümises Solovjov naeratades.

«Õhtule jah,» vastas Kuusktamm.

«Ära riku korda,» ütles Aarmann ilmse vaenulikkusega ja ta silmad libisesid raskelt üle Kuusktamme, Vana-Jaani, Tooma ning teiste, nagu vaagides nende jõudu ja kindlust.

«Suviseid tunde pole mõistlik pillata,» rõhutas Solovjov.

«Korda?» imestas Kuusktamm. «Missugust korda?»

«Meie, Ants, armastame kalu püüda...» segas end kõnelusse Aleksander.

Toomas pahvatas naerma. Aarmann ei teinud pilget kuulmagi.

«Sa oled Jõgissaarel uus mees, võib-olla ei tea...

Siin on kombeks kaheksani välja teha,» ütles ta endise vimmaga hääles, vaadates Kuusktammest mööda.

Teiste mõtet taibanud Kuusktamm otsustas avameelselt kõnelda.

«Ma saan aru, Ants, miks sa tahad, et ka meie moonaka kombel päeva tõusust loojanguni väljas oleks. Tunnimehed lähevad rahutuks, selles on asi. Meie üle kella kuue ei rüga. Makske oma päevatöölistele ületunnitasu, siis nad vastu ei punni . . .»

Kuusktamme sõnu kuuldes Aarmann ägestus.

«Tikud õpetama,» urises ta ennast vaevaga taltsutades.

«Kes kellele ninna kargas?» õiendas Vana-Jaan pahaselt.

Kõrgelt, peahoone müüri kohalt, vaatas alla mitu paari uudishimulikke silmi.

«Ära pane pahaks,» lepitas Solovjov. «Iga meest me ei saa artelli võtta, tead isegi. Kes mõõtu välja ei anna, jääb tunnitööliseks. Nõnda tehti juba Riias.»

Riia oli Solovjovi käes trumbiks. Niisuguseid maju, nagu Riia linnas ehitati, Eestis ei tehtagi. Peterburi ja Riia müürissepad on müürisseppade põhi. Kes neis linnades on tööd teinud, see iga kelluhoidjat artelliliikmeks ei võta.

«Poisid, lähme,» muutus Aleksander kärsituks. «Mis siin vankaga seletada.» Ja ta hakkas minema.

Ivan Solovjovi päevitunud nägu tumenes.

Kuusktamm jäi paigale.

«Kuidas siis jääb?» raius Aarmann üht ja sama.

«Meie artellis on kõik ühesugused. Kümnest tunnist aitab. Ise oled ametiühisuse liige, tead, et ametiühisus seisab kaheksatunnise tööpäeva eest,» vastas Kuusktamm rahulikult.

«Laadna,» ütles Solovjov ja pööras solvunult ringi.

«Ametiühing, mis siin ametiühing loeb . . . Vaata ette,» ei saanud Aarmann jätta ähvardamata. Maksta kolme-nelja tunni pealt lisatasu, — mis siis neile, artellimeestele, üle jääb?

Kuusktamm ärritus.

«Kas sa, Ants, aru ei saa, et nõndasamuti nagu meie turjal istuvad ettevõtjad Tortandel ja Vihandi,

kükitad sina tunnimeeste kukil? Ja hinnad muudkui langevad. Varsti ei aita neljateist-tunnisedki tööpäevad enam. Olgu kas või poolsada tunnitöölist tellingutel.»

Nelja silma all poleks Kuusktamm nõnda öelnud. Aarmanni-taolisele ametiühingusse pugenud ahnele pisinöörijale, kelle isu süües kasvab, ei pane keegi aru pähe. Ka oma meeste pärast ei rääkinud ta nii. Need teadsid seda isegi. Kuid pea kohal, müüridel kuulasid seda sõnelust paljud mehed.

«Oled ässitajaks hakanud või,» naeratas Aarmann tigedalt.

Toomas oli näinud mitmesuguseid peremehi ja ettevõtjaid. Imelik oli aga kuulda Ants Aarmanni, kes kandis samasuguseid lubjaseid kuradinahast pükse ja puuvillariidest tööpluusi nagu temagi, nõndaviisi kõnelemas. Antsu sõrmeotsad olid lõhki pragunenud, küüned murdunud, käenahk lubjast läbi söödud nii nagu igal teisel müürissepal. Rabas karuna tööd teha, aga mõtles justkui Tortandel.

«Lähme,» ütles nüüd omakorda Vana-Jaan, ja õhtuleminejad hakkasid edasi liikuma.

Ants Aarmann vaatas neile vihaselt järele. Ta pilk sattus üles ja tabas meeste peade kobara. Sülitades keeras artellivanem kannalt ringi ja kadus tellingurägastikku.

Aarmannile näis, nagu oleks Kuusktamm just tema kiusamiseks Jõgissaarele tööle tulnud. Ta oli vihane ka Tortandelile, kes kõikide hoonete müüre tema artellile ei andnud. «Kahele ettevõtjale on Jõgissaare kitsas,» pilkas Tortandel. Söögu nüüd ise oma supp ja katsugu Kuusktamme vaos hoida.

Küün, kus Kuusktamme mehed peavarju olid leidnud, asus umbes kilomeeter ehitusest õhtu pool, asula ja raudtee vahel. Suvel käis see kiiruga elamiskõlblikuks kohendatud sara küll ja küll. Ikkagi katus pea kohal, mis vihma kaela ei lase sadada, ja seinad ümber, mis suurema tuule kinni peavad. Õlgedel magati, pakuotstel istuti, keset sara kokkuplotsitud pliidil keedeti süüa. Laudpõrandat jätkus ainult seinte äärde õlgede alla. Ukseesisel ja ruumi keskel oli põrandaks sama-

sugune muld nagu õueski. Kuivade ilmadega kippus see tolmama, vihmastel võttis poriseks.

Kuusktamm ja teised tulid Jõgissaarele hilja, siis kui juba kõik paremad paigad ehitusmeestest kubisesid. Ei jaamataguses asulas ega ka kõige lähemates külades leidunud vaba nurka. Oleksid nad kümniku vurhvi välja andnud, siis vahest oleks teisiti läinud, aga ei Kuusktammel, Vana-Jaanil, Toomal ega teistelgi olnud läikivaid säärikuid ega kalifeesid, lipsu lõua all ega portfelli kaenlas. Neil ei jäänud muud valikut kui kolida küüni.

Enamik mehi lõpetas söömist, kui küüniuksest lotendava kuuega vanamees sisse astus ja aegamisi hakkas Kuusktammele oma häda kurtma.

«Võttis hinda kandilt maha?» küsis Kuusktamm.

«Maha jah,» kinnitas vanamees.

Toomas jälgis teraselt kõnelejaid. Riisus leivatükiga panniuurde rasvast puhtaks, pistis mõnusa pala suhu ega lasknud ühtgi sõna kõrvust mööda.

«Tunnismehi on?»

«Mida?»

«Neid, kes pealt kuulsid, kui palju Tortandel alguses lubas?»

«Ei seal olnud kedagi teist.»

Mart Veski vaikis murelikult. Kuusktamm mõtles. Tortandel armastab kaupa teha nelja silma all. Mis nõu sa nüüd mehele annad? Kirjalikku lepingut Veski ja ettevõtja vahel pole, üks räägib üht, teine teist. Asja andmisest töökaitseinspektori kätte või kohtusse poleks tuhkagi tulu. Ametivõimude ees jääb õigus niikuinii ettevõtjale, Veskile tuleb öelda tõtt.

«Ettevõtjate taskust ei too keegi enam sinu teenitud senti välja.»

Enda ette põrandale põrnitsedes istus Veski pilgu aega, tõstis siis silmad Kuusktamme poole ja küsis:

«Ametiühing ei saa aidata?»

Toomas imestas, kas tõesti see vanamees usub ametiühingusse? Mart Veski oli maamees, pärit siitsamast, nelja-viie kilomeetri kaugusest külast. Loodab, et ametiühing tema kasuks välja astub? Korraga tekkis Toomal palav soov, et Kuusktamm, et ametiühing tõe-

poolest saaks Veskit aidata. Kas see ei paneks mõndki ükskõikset meest ametiühingust paremini mõtlema? Miks Mart just Kuusktamme poole pööras? Siin oli teisigi ametiühingu liikmeid, ka Aarmanni Ants kuulus ehitustööliste organisatsiooni.

Söömise lõpetanud Toomas ootas Kuusktamme vastust samasuguse huviga nagu Martki. Aleksander ajas end õlgedel küünarnukkidele ja jäi samuti kuulatama. Vana-Jaan nohises.

«Praegu Tortandel vilistab ametiühisusele,» sõnas Kuusktamm. «Ettevõtjad arvestavad ainult jõudu, ja ametiühisuse jõud on tööliste üksmeelses tegutsemises.»

Mart ajas ennast aeglaselt püsti. Kui juba see mees, kes Aarmanni, Tortandeli opmani, täna nõnda läbi võttis, sedaviisi räägib, siis pole enam midagi loota.

Kuusktamm lisas:

«Keegi teine-kolmas meie eest seista ei saa. Me peame ise Tortandeli rinnust kinni võtma.»

Veski ei saanud aru:

«Kuidas rinnust kinni võtma?»

«Kas külamehed seda teha ei oska?» irvitas Aleksander. «Passi üksikus kohas peale, ja kui petis pihku satub, küta kere kuumaks.»

Toomas kujutles, kuidas Mart sasib oma pikkade kätega ettevõtja rinnust kinni ja tuuseldab seda nagu takutuusti, ning puhkes tasakesi naerma.

«Miks siin hambaid hakatakse irvi ajama,» mõtles Mart Veski. Nii need linnamehed on, olgu nad ametiühisusest või kust tahes, võõras häda veab lõuad laiali.

«Ära kuula lobamokkade lori,» ütles Kuusktamm Veskile. «Kui sa, Mart, nüüd läheks ja Tortandelit tõepoolest raputaks, et maksa, vennike, ära, mis lubasid, siis laseks ta sulle protokolli teha ja kõige vähem mõne kuu, võib-olla aastagi sitsiks sa vangimajas. Ega's konstaablit naljaviluks siia saadetud. Kui aga kõik need mitusada meest, kes siin tööd teevad, asjast aru saavad ja üheskoos tegutsevad, peab isegi Tortandeli-sugune sänikael hakkama meiega inimese kombel rääkima.»

«Äh, äh, äh,» naeris Aleksander. «Meie kuulutame

mässu välja, uued mehed tulevad asemele. Igaüks hoolitsegu enda eest ise.»

«Millal sihukene aeg kätte jõuab?» kahtles ka Mart.

«Kui ise kaasa aitame, eks siis jõua kiiremini,» sõnas nüüd Toomas ägedalt vahele.

Vaikus.

Aleksander ajas ainult suu hästi pärani ja tegi end haigutama, et teised mõistaksid, kui ükskõikseks jätavad teda maailmaparandajate sõnad.

«Nii et... olen omast ilma?» küsis Mart veel kord nagu kinnituseks. Ühmas siis vastust ootamata head päeva ja läks aeglaste, väsinud sammudega minema.

Vana-Jaan heitis õlgedele pikali. Kuusktamm pidas endamisi aru. Aleksander hakkas väljaminekule seadma. Igal õhtul olid Aleksandril omad käimised. Mõnikord mängis kaarte, vahel hullas külapiigadega, rahu tal ei olnud.

Toomas vahtis läbi avatud ukse kaugenevale vanamehele järele ja tundis, kuidas tal hakkas umbne siin saras, kus ometi polnud õhust puudu. Uks oli ristseliti lahti, seinapragudest vuhises tuul takistamatult sisse.

Jah, värske õhu poolest oli küün ehtne sanatoorium, nagu vatras lobudiku omanik, jumekas lesk, kes oli teab kuidas mõnelt tehnikult lauad välja nurunud ja katusealuse vastuvõetavaks kohendanud.

Toomas astus õue ja tegi paar sihitud sammu.

Viimasel ajal muutus ta pärast tööd rahutuks, ärritus kergesti, ei suutnud puhuti oma pahurust varjata, mis tegi meeleolu mõnikord nii räbalaks, et võta kätte ja joo end kas või täis. Viina võis Jõgissaarel osta igast teisest majast, seda müüdi küll avalikult, küll salaja. Puskaripakkujad tikkusid otse tellinguile. Poleks Kuusktamme olnud, oleks seda ehk juhtunudki. Täna ei vaevanud Toomast ebamäärane kärsitus; sõnelus Aarmanniga ja Veski lugu käärisid hinges.

«Tule kaasa,» kuulis Toomas end kutsutavat.

Ukse ees seisis Aleksander, laiad helehallid püksid jalas, puhas, üleskeeratud käistega särk seljas. Ta nägi uhke välja, midagi polnud ütelda. Aleksander hoolitses enda välimuse eest. Püksid rippusid tal viigi järgi kokkupandult pea kohal, triiksärk ja pintsak asetsesid

riidepuul. Tenniskingad hõõrus enne väljaminemist tipp-topp ühtlaselt valgeks.

«Kuhu?»

«Sinna,» noogutas Aleksander tähendusrikkalt. «Pill juba mängib.»

Üle võsastiku kandus siia üksikuid kitarrikeelte plõnksatusi ja heledahäälelist laulu. Asula serval olevast plekk-katusega majast kostis lõbusaid, lärmavaid hääli tihti. Seal elasid kolm sõbratari, kes ärkasid hilja ja läksid alles koidu eel magama. Naistel oli alati viina ja külalisi. Aleksander tiris Toomagi ükskord nende juurde, kuid enam ta sinna ei lähe. Las Aleksander käia pealegi, las käia kümnikud ja raudteelased, las käia konstaabel ise, aga tema hoidub kõrvale.

«Mine üksi.»

Aleksander kehitas õlgu ja läks, uhiuus, panderolli all olev kaardipakk taskus. Igaüks saab omal viisil õndsaks. Vennike ei raatsi raha peost ära anda.

Kuid Toomal ei olnud kahju rahast, mida plekk-katusega maja külalistel pidi olema. Mehi, kelle taskus ei kõlisenud hõbedaselt läikivad kahekroonilised, sõbrannad ei sallinud. Võib-olla noorem õde, nagu kivikandja Kamar kõneles, teised mitte. Krabisev punane viiekrooniline ja sinine kümneline tegid naised lausa ingleiks. Kamar laskis seal kümnelise lendu ja kõneles pärast niisuguseid jutte, et isegi paljukuulnud ehitusnaised silmad maha lõid. Tooma hing aga ei igatsenud kallistusi, mille kraadi kanguse määras põuetasku paksus.

Küüniesisele tuli Kuusktamm.

«Igav? Sõida vahel ka linna,» soovitas ta Toomale ja pööras sarasse tagasi ega näinud seepärast, kuidas Toomas näost õhetama hakkas.

«Küllap oletab, et igatsen Salme järele,» mõtles Toomas, kes kuidagi ei tahtnud enda ees seda tunnistada. Oletagu Kuusktamm, mida tahab. Tema ei igatse ei Salme ega Mare järele. Marest vana ei teagi.

Jah, Mare.

Kui Toomas Marega esimest korda kokku sai — ettepaneku selleks tegi pärast bridžipartiid neiu —, kartis noormees, et ta ei oska niisuguse mukitud preili kaaslaseks olla. Mare aga ei eputanud, ei edvistanud keeru-

kate juttudega, temaga oli niisama kodune kui Salmega. Mare ei kutsunud Toomast kohvikusse, ei toppinud talle oma tuttavaid peale. Mehiste eest ta koguni palus nende algavat sõprust varjata. «Mehiste on mõistmatu inimene,» väitis Mare, kui Toomas otsekoheselt küsis, miks ta peab nõnda talitama. Ühel õhtul Maret koju saates ei saanud Toomas õieti arugi, kuidas neiu talle kaenlasse sattus. Toomas oli seekord Maret nõnda kõvasti pigistanud, et neiu enam hästi hingata ei saanud, kuid Mare ei pahandanud põrmugi selle üle. Toomas mäletas toda hilisõhtut hästi. Mare ei tahtnud kuidagi koju minna, ütles, et tal pole und, ja nad jalutasid poole ööni Kadrioru liivatatud teedel. Vahetevahel istusid pingile, ja neil puhkudel tuli neiu hästi Tooma ligi, sest tal oli seljas õhuke kleit ja võis kergesti külmetada.

Võib-olla oleks Toomas Maret seekord veelgi püüdnud sülelda, kuid proua Tortandel astus vahele. Mitte Tortandeli emand oma maises isikus, vaid tema lõhnaõli. Nimelt tundis Toomas Mare riietest ja juustest õhkuvat sama lõhna, mida emand Elfriede alati enda ümber levitas, ja sellest tekkisid noormehel väga segased tunded, mis teda haaranud tuhina maha surusid.

Algul tuli Tooma mõttesse lõhnaõli ja proua Tortandel, hiljem Salme, ja nad oleksid võinud hommikuni jalutada, ikkagi poleks ta püüdnud korrata seda, mis oli nagu iseenesest juhtunud. Nähtavasti sai Maregi sellest aru, ja kui nad kolmandat korda tiigi kaldale jõudsid, leidis neiu, et nüüd tuleks talle ehk juba uni, ja nõnda seekord kõik lõppeski.

Hiljem jalutasid nad veel. Mare kõneles, et Toomas on hea ja tõeline sõber, kellega on julge südaöölgi kõrvuti käia. Vahel nad suudlesid, kuid Mare kasutas endiselt tuttavat lõhnaõli ja igakord segas proua Tortandel ja hiljem Salme. Kui aga Toomas juba hakkas mõtlema proua Tortandelist ja Salmest, siis tõmbus ta Marest eemale.

Järgmisel õhtul sõitis ta siiski linna.

Evald Maasik töötas kolmandat kuud «Maiustuses». Viis korda oli ta palka vastu võtnud. Nüüd võis ta end jällegi lugeda kindlas teenistuses seisvaks inimeseks. «Akadeemia» tellimine ei valmistanud enam muret. Maasiku teenistus polnud jumal teab kui suur, kuid ta oskas piskuga läbi ajada. Ega's «Teraseski» talle tuhandeid makstud, vaevalt viis või kuus krooni kuus rohkem, ja seda polnud põhjust taga nutta.

Mõnikord arvas Maasik, et ta võib-olla kahetseb alateadvuses taga kaustasid, arvutusmasinat, täitesulepead ja valget kraed ning sellepärast ei saa end nõnda tunda nagu «Terases». Ta mäletas selgesti, kui hoolikalt ta oma ametnikupõlves maniküüri tegi ja kaelasideme sõlme pärast muret tundis. Täitesulepea ots pidi ikka rinnataskust välja paistma, portfellita ametis-käimine ei olnud mõeldavgi. Pikkamööda lahtus küll esimene õhin, kuid oma tegevusest pidas ta lugu. Kindel teenistus oli tuhandete inimeste unistus, ja kui Maasikul seda leida õnnestus, siis hoolimata kõigest halvast, mida ta enda ümber nägi, tundis ta ometi teatavat rahuldust, kindlusetunnet ja pisut-pisut uhkustki. Midagi niisugust «Maiustuses» enam ei juhtunud.

Ei, asi ei seisnud endise ametikoha tagaigatsemises. Maasik ei häbenenud põrmugi tunkesid, mida ta nüüd töö juures kandis. Kui ta pärast «Terasest» vallandamist ehitustööle läks, siis häbenes ta oma pressitud pükste pärast. «Maiustusse» tuli ta tunkedes, nagu hoovitöölisele kohane, ega tundnud piinlikkuse varjugi. Oled sa ametnik või hoovimees, ühesuguseks palgaorjaks jääd ikka — nii oli elu teda õpetanud asju mõistma. Võib-olla tuli kõik niisugusest arusaamisest.

«Maiustuse» töötajaskond erines mitmeti metallitehase omast. Siin ei olnud tunda sellist ühtekuuluvuse vaimu kui «Terases». Paljud kurtsid madalate palkade üle, kuid iga inimene hoidus nagu omaette. Oli ka käredama sõnaga töölisi, nagu kütja Sander Lepik, kes kirus Saatlevit, siunas valitsuse poliitikat ja pilkas käitisevanemat.

«Tossike,» ütles ta selle kohta. Ja mõnikord lisas: «Vist on Saatlev talle peoga puistanud.»

Sanderil polnud usku ka maitseainetetööliste ametiühingusse, mille juhatuse liikmeid ta nimetas kollasteks. Ka Ellerhein oli nende jutuajamisel vihjanud vajadusele asendada ametiühingu praegune juhatus uuega, mispärast Maasik kütja arvamist õigeks pidas. Ta ise ei tundnud olukorda ametiühingus. Ehitustööliste organisatsioonis, mille mõnest koosolekust ta oli ühes Kuusktamme ja Toomaga osa võtnud, oli kollast vaimu vähe. Muidugi, ka ehitustööliste ametiühingu liikmete hulgas oli neid, kes teravate küsimuste päevakorda võtmist kartsid. Puusepp Mägistegi kuulus niisuguste hulka. Kuid ka tema kohta oli «kollane» palju öelda. Roosaks võis teda nimetada, mitte aga kollaseks. Maasik teadis, missuguse mõiste olid töölised andnud sõnale «kollane». Kui kütja Sander Lepik peab maitseainetetööliste ametiühingu tegelasi kollasteks, siis on need niisugused inimesed, kes näevad ametiühingus harilikku seltsi, kus käiakse koos, kasseeritakse liikmemaksu, peetakse aastas mõni koosolek ja korraldatakse peoke või kaks. Tööliste hädadest kõneldakse ka, kuid ainult kõneldakse. Tõsist võitlust kapitalistide vastu ei organiseeri need kunagi. Laulmine töölismuusika seltsis on kõige kaugemale minev tegevus, mida nad ette kujutavad. On maitseainetetööliste ametiühingu juhtivad mehed tõesti niisugused, siis pole imestada, et töölised sinna ei lähe, sellesse organisatsiooni ei usu.

Kui Maasik jälle kord kütjaga juttu ajas, ütles Sander Lepik ägedalt:

«Teeme oma ametiühingu. Niisugune ametiühing, nagu meremeestel oli. Kudujatel ja kangrutel on hea ühing, millest valitsusevõimud kuidagi jagu ei saa. Meile on vaja samasugust. Kollased kintsukaapijad ajavad ainult hinge täis.»

«Politsei vist uut ei registreeri,» kahtles Maasik.

Kütja kohendas restil süsi. Vahtis ahju punetavasse koldesse, nagu leiaks sealt nõu. Ajas end viimaks sirgu ja ütles lühidalt:

«Seame ausad mehed etteotsa.»

Kõnelda oli lihtne, tegutseda keerulisem. Seda mõis-

tis Sander Lepik hästi. Sellepärast ta soovitaski Maasikul Tõnismäel ära käia. Seal on nüüd tunda uusi, paljutõotavaid tuuli. Kolmekordses kivimajas kino kõrval, kus asusid ametiühingute ruumid, olevat sageli näha endisi poliitvange. Ega's nad seal niisamuti aega viida. Räägiti, et metallistide ametiühingus olevat kodanluse sabarakud juhatusest minema pukseeritud. Kaua siis nemad lasevad ennast rahulikult pügada?

Kütja sõnad meenutasid seegi kord Ellerheina arvamist, ja Maasik otsustas Töölismajja minna ning Ellerheina üles otsida. Ametiühingute maja, kus harilikult ikka inimesi sagis, oli sel õhtul, kui Maasik sinna läks, võrdlemisi vaikne. Ta juhatati ehitustööliste ametiühingusse, kus Ellerhein alles mõni minut tagasi olevat viibinud.

Ehitustööliste ruumikas toas oli luitunud laudu ja kappe nagu mõnes kantseleis. Seinal rippus suur Karl Marxi pilt, mille värvid olid juba tuhmuma löönud. Pika laua otsas istus seljaga sissetulija poole ajalehte lugev tööriides mees. Rohkem siin inimesi ei olnud.

Maasik ei saanud veel suudki lahti teha, et seletama hakata, miks ta tuli, kui laua ääres istuv mees tõusis, tema juurde astus ja nagu ammusele tuttavale käe ulatas:

«Tere.»

«Tervist,» lausus Maasik rõõmsalt. Tema vastas seisis müürissepp Kuusktamm. Kas tuli see Kuusktamme teeskluseta sõbralikkusest või lihtsalt sellest, et ta leidis eest tuttava mehe, kuid Maasik tundis kohtumisest head meelt. Kuusktamm seletas, et tema sõitnud Jõgissaarelt siia liikmemaksu õiendama, ja viis jutu Maasiku praegusele tööle. Maasik rääkis olukorrast šokolaaditehases, ja peagi sai Kuusktamm teada ka põhjuse, miks ta siia saadeti.

«Kas sa Ellerheina... kaua tunned?» küsis Kuusktamm, kui Maasik oma jutuga lõpule jõudis.

Maasik imestas, miks seda päriti.

«Ma tunnen Ellerheina väga vähe.»

«Kes see võõrast tööle soovitab.»

Maasikul hakkas Kuusktamme umbusklikkusest, mida ta selle küsimustes tajus, ebamugav ja ta jäi vait.

Ka Kuusktamm vaikis. Tema silmad olid tõsiseks muutunud.

Korraga kuuldus kõrvalruumist valju kõnet. Eriti teravalt, plekikõlaliselt kostis üks häältest. «Ellerhein,» osutas Kuusktamm.

«Pea, ära rutta,» sõnas müürissepp, kui Maasik tahtis kõrvalruumi minna, «Ellerhein tuleb siia tagasi.»

«Treimanni kõrvalelöömine oli sigadus,» kuulis Maasik ütlevat kõrget häält, milles nüüd temagi Ellerheinale omase kõla ära tundis.

«Teda ei usaldata enam,» vastas teine, palju rahulikum ja madalam hääl, mis Kuusktamme sõnade kohaselt kuulus Madis Nurgale.

«Kes ei usalda?»

«Töölised.»

«Teie ei usalda!»

«Mis see «teie» tähendab?» mõtles Maasik, kes oli saanud vaidluse tahtmatuks tunnistajaks.

Vaikus. Teine kõneleja rääkis kas väga tasa või ei öelnud sõnakestki.

«Kui me hakkame üksteisele jalga taha panema, siis on sellest kasu ainult kodanlusele. Ma austan teie põhimõtteid, visadust, sihikindlust... jah. Kuid vanu tegelasi üle parda heita — see ei lähe.»

Jällegi polnud vastaskõneleja sõnu kuulda.

Uuesti kostis Ellerheina vali hääl, ja siis vaibus ka see.

Kuusktamm heitis Maasikule pilgu, milles helkis lõbusust.

«Metallitööliste ametiühingu juhatus valiti ümber,» pidas ta vajalikuks seletada. «Treimann, roosast roosam sots, kukkus läbi. Esimeheks valiti Kallas.»

«Kallas? See, kes streigi ajal «Terasest» vallandati?» Kuusktamm noogutas.

«Kallas kaalus metallitööliste silmis taltsutatud töölistegelase üles.»

«Taltsutatud töölistegelane?» ei mõistnud Maasik.

Kuusktamme silmad vaatasid otse Maasiku omadesse.

«Taltsutatud töölistegelane. Meie võimumehed on meistrid neid küpsetama. Sulle antakse sutt-sutt parem tööots kätte, lisatakse mõni sent palka, töötad aasta-

teise, ja mehesõna sa enam suust välja ei saa, kuigi lobised endisest rohkem. Kardad leivakannikat kaotada. Teie käitisvanem on vist kah lasknud ennast taltsutada. Sikku hoitakse ohjas riiginõuniku tiitliga, Rannikut saadikuportfelli, panganõukogu liikme tulutoova ameti ja kurat teab veel millega. Väiksematele vendadele kuupalgaline koht, suurematele nõunikutool, nii need asjad käivad.»

«Türmid ja äraostmised on kaks ohjaharu, mille abil riigilaevukesi tänapäeval kursil hoitakse,» tähendas Kuusktamm, kui Maasik midagi ei lausunud. Ja lõpetas nagu otsustades: «Metallitöölised said oma ametiühisuses härraste sabarakkudest lahti. Kui maitseainetetöölised ka nõnda talitavad, siis ... Teie vabriku kütjal näib nuppu olevat.»

Kuusktamm kaalutles veel pisut ja ütles siis:

«Tule homme samal ajal siia ja kõnele seltsimees Nurgaga. Tema nõu pole halvem Ellerheina omast.»

Uks prahvatas lahti ja sisse tuli Ellerhein.

«Kuulsite?» küsis ta järsult ja toppis mõlemale käe pihku. Just toppis, teisiti ei osanud Maasik seesugust pealetükkivat omamehelikkust iseloomustada.

«Tramm läks mööda jah,» ütles Kuusktamm pilklikult. «Raginat oli kogu õu ja tuba täis.»

Ellerhein silmitses teda kahtlustavalt.

Tuli teisigi inimesi, kes hakkasid omavahel elavalt vestlema.

Maasik viivitas Ellerheina poole pööramisega. Võibolla ta polekski Ellerheinaga kõnelnud, kuid see kutsus ise Maasiku kohvikusse.

17

Sadamasse saabus laev. Autokoorem autokoorma järel voolas «Maiustuse» lattu suhkrukotte. Saatlev oli laia haardega ärimees, kes vaheltkauplejaid ei sallinud. Ega's ta ole mõni nurgatagune pisiettevõtja, kes kahtekolme sorti karamelli valmistab. «Maiustuse» saadusi, eriti šokolaadi, tuntakse kõigis viies maailmajaos. Tema firma võib väärika tellijana sidemeis olla iga välismaa kompaniiga.

Suhkrulaev tähendas Maasikule hommikust õhtuni kottide tassimist. Laojuhataja, näost sinetav ristlipsuga mehetõrs, imestas, kui Maasik suhkrukoti selga vinnas. Ta oli endamisi arvanud, et suhkrukotid võtavad uuel töölisel võhmu välja. Kui Maasik oleks «Terasest» otsekohe siia sattunud, siis oleks võinud see ka juhtuda, nüüd aga käis tema jõud kottidest üle. Seda ei näinud mitte üksnes laojuhataja, vaid ka kütja Sander, kes mitu korda vaatamas käis, kui palju õige suhkrut kokku veetakse.

Pealelõunal toodi sadamast viimane koorem. Suhkruja jahukotid, kakaopallid, mitmesugused tünnid ja kastid täitsid nüüd laoruumi maast laeni. Auto veeres minema, laojuhataja läks linna asju ajama, Maasikule jäi lahedamalt aega. Ta pühkis käeseljaga otsaesiselt higi ja toetas ennast kotivirna vastu.

Puhkas nii minuti-teise, süütas paberossi ja hakkas margariinikaste ümber tõstma, mida laojuhataja enne äraminekut oli teha käskinud. See töö ei rõhunud täie rinnaga peale ja nüüd oli palju parem juurelda selle üle, kuidas neid asju edasi ajada, mida Sander Lepik ja teised töölised plaanitsesid. Ning ka selle Kuusktamme poolt vihjamisi öeldud «taltsutatud töölistegelase» üle, mis talle peamurdmist valmistas.

Vaevalt oleks Maasik praegugi, kaste ja kotte ühest paigast teisi nihutades, suutnud oma mõtetega sinna välja jõuda, kus kõik lihtne, selge ja arusaadav on, kuid ta ei saanudki edasi mõelda. Laouksele ilmus Salme.

«Jõudu, Evald,» soovis Salme ukselt. Neiu kartis laojuhatajat härra Õit, õigemini selle nööppisikesi, läikivaid silmi. Laojuhataja eest oli siiski võimalik kõrvale põigelda, temale võib nina pihta andagi, kui liiga peletükkivaks muutub, aga mida teha direktor Saatleviga, kelle sõna peavad kõik kuulama? Kuid Salme ei tulnud Maasikule kurtma oma muresid, mida tekitavad ülemuste häbematult kilavad silmad.

«Tervist! Tervist, Salme,» Vastas Maasik rõõmsalt.

«Sander palus öelda, et ta tuleb õhtul külla,» teatas Salme, kui oli veendunud, et ühtki võõrast kõrvapaari polnud pealt kuulamas.

Maasik imestas. Nad olid ennegi Sanderiga kõnelnud,

ja ikka kas siinsamas tehases või siis ametiühingus. Seda esiteks. Teiseks üllatas teda see, et Sander ise ei tulnud, vaid sõna saatis. Ja veel Salmega. Muidu ei usaldanud Sander ühtki ilusat tüdrukut. «Kurat teab, kes neist Saatleviga ameleb,» armastas ta nende kohta öelda.

«Hüva,» vastas Maasik.

Edasi küsis Salme: «Mida ka teie sõber Toomas teeb?»

Maasik nägi, kui ilusaks muutus Salme nüüd, kus ta endast võitu sai ja seda küsis, mida ta juba ammu oli teada tahtnud. Toomast oli Salme varemgi rääkinud, üht-teist küsinud, kuid mitte kunagi nõndaviisi nagu täna. Toomas oli üks nende vähestest ühistest tuttavatest, mis ime siis, kui jutt mõnikord tema ümber keerles. Nüüd esiletoodud küsimus ei lasknud end kaksipidi mõista.

«Töötab Jõgissaarel.»

«Jõgissaarel,» kordas Salme ja muutus märgatavalt rõõmsamaks. Kui Toomas ikka veel Jõgissaarel töötab, siis ei saa ta ju temaga leppima tulla ega õhtuti jalutamas käia, ei temaga ega kellegi teisega. Jõgissaare on linnast kaugel.

Salme ei läbenud enam paigal püsida ja kiirustas minema.

Üksi jäädes hakkas Maasik uuesti juurdlema selle üle, millele Kuusktamm oma «taltsutatud töölistegelase» jutuga vihjas. Kas tõesti andis Kuusktamm mõista, et Ellerhein kavatseb temast «taltsutatud töölistegelast» küpsetada? Miks peaks Ellerhein, see kodanlusest sõltumatu inimene, seda tahtma?

Jällegi tuli keegi lattu, seekord küljeuksest. Õis see ei olnud. Laojuhataja puhkimine kuuldus juba kaugelt.

Uus sisseastuja — arveametnik Mehiste — ei soovinud jõudu, noogutas ainult hooletult, just hooletult peaga. See oli Salme kõrval teine inimene, keda Maasik varem tundis. Nad mõlemad olid Väike-Kaarjast pärit, pealegi koolivennad. Sellest hoolimata käisid vabrikus teineteisest mööda. Vahetasid ainult jaheda tervituse, ja see oli kõik. Nende iseloomud ja huvialad erinesid järsult, teineteist nad hästi ei kannatanud.

Mehiste vaatas laos ringi ja lausus siis:

«Härra Õis on väljas asjatoimetusel? Mul on vaja laoseisu kohta mõningaid andmeid. Sina neid vist anda ei saa.»

«Ega vist,» vastas Maasik külmalt.

«Hädavares,» mõtles Mehiste, imedes põses kompvekki — uus iiriste mark, koorega. Väike-Kaarja keskkoolis peeti Maasikut suureks andeks. Kooli lõpuaktusel nimetas direktor teda parimaks õpilaseks ja soovitas tingimata ülikooli astuda. Vennike astuski, vireles aasta-paar Tartus, ja sinna kõik jäi. Kuhu ta on aga lõpuks jõudnud? Vinnab suhkrukotte, kaalub võid ja pühib ladu. Mehistele näis, et juba Maasiku kasv ja välimus sobis hästi laomehe ülesannetega. Keegi ei ütle, et see inimene on ülikooli õhku nuusutanud. Ei, Maasik on nagu loodud kotte kandma. Kandku. Tema, Mehiste, kelle kohta lõpuaktusel ühtki head sõna ei lausutud, arvestab, juhatab.

Mehistet ei ajanud aeg taga. Pearaamatupidaja läks panka õiendama, direktor lahkus äsja vabrikust.

«Kuidas läheb?» tegi Mehiste juttu.

«Tänan, pisitasa.»

«Kas üksluine tegevus ära ei tüüta?»

«Kas sulepea või luuavars peos — mis vahet siin on?»

Mehiste kihvatas. Põhjakõrbenud sell, ja tuleb veel tõgama. Vaimse ja füüsilise töö vahel on ometi tohutu erinevus.

«Mõistan su kibestumist,» ütles ta üleolevalt. «Väiklast enesearmastust maha surudes näed isegi, et kõik ametid pole võrdsed. Füüsiline töö seisab ikkagi märksa madalamal vaimsest, juhtivast tegevusest.»

«Kui palju sa kuus teenid?» küsis Maasik ootamatult.

Mehiste vastas.

«Sama palju kui mina,» lausus selle peale Maasik. «Näed ise, et vabrikandid ei lähtu palkade määramisel sinu põhimõtteist. Nii sulle kui mulle makstakse niipalju, et me kuidagi hinge sees saame hoida.»

«Ma ei nõustu sinuga! On mitut liiki tööd, ja igaühel oma väärtus. Raamatupidaja töö on väärt üht ja kärutaja töö teist. Mis sa õige arvad! Ega sa ei taha

öelda, et vaimse ja füüsilise töö vahel pole erinevusi? Et need on võrdsed? Mis?»

«Saatlevil on ükskõik, kas oled arveametnik või hoovitööline.»

Mehiste unustas silmapilguks, et tal oli iiris suus, ja kui ta tahtis direktorist veelgi rohkem vassivale koolivennale vahele hüüda, läks kompvek kurku ning ta hakkas sündsusetul kombel läkastama.

«Tööl on kahesugune iseloom...» püüdis Maasik tõendada, sest teda oli vaidlus kaasa kiskunud.

Mehiste sai kiiresti läkastamishoost jagu ja küsis mürgiselt:

«Kes seda ütles?»

«Marx.»

Mehiste hakkas pilkavalt naerma.

«Tead, Evald, ära mõtle teiste peadega. Muuseas — kes oli Marx? Kes? On teisigi ja palju geniaalsemaid majandusteadlasi, kes ei mõtle just nii nagu sinu Marx.»

«Kes need sinu teadlased on?» küsis Maasik sarkastiliselt.

Vaikus.

Mõlemad mõistsid, et nad ei või sõnadega enam kaugemale minna. Ja kui Mehiste pidas paremaks kõneainet muuta, ei pööranud ka Maasik endisele teemale tagasi.

«Kas sa oled nüüd jäädavalt ülikoolile käega löönud?» küsis Mehiste mõne aja pärast mitte ilma tagamõtteta. Räuskajale on tarvis mõista anda, kes ta on.

«Jah. Rahakott ei anna mõõtu välja,» vastas Maasik otsekoheselt.

Mehiste muigas skeptiliselt. Rahakott rahakotiks, aga ka võimeid ja toimekust peab inimesel olema. Ta piilus läbi ukse õue. Mehiste ei unustanud kunagi ettevaatust. Direktor ei sallinud logelejaid ja Mehiste ei tahtnud oma hoolsa ametniku reputatsiooni kergemeelselt kaotada.

«Armastad ujuda vastuvoolu,» ütles ta siis ja istus väikese laua nurgale. Lauanurgale toetumise kombe oli Mehiste õppinud Saatlevilt.

«Pärivoolu ujub... sõnnik,» ütles Maasik järsult.

Mehiste nõksatas.

«Tarvis on olla reaalpoliitik,» sõnas ta ja andis oma näole karmi ilme.

«Sul on õigus, Vello,» võttis Maasik tuld. «Olukordi tuleb reaalselt arvestada. Arvestada mitte selleks, et nendega kohaneda, vaid et õieti oma teed käia. Vägivallast ei tohi lasta end hirmutada.»

«Jõud on tegur, mis valitseb maailma,» ütles Mehiste, lõuapärad tugevasti kokku surutud.

«Valitsema peaks mõistus.»

«Tugevam murrab nõrgema, ja kui sa ei taha, et sind murtakse, saa ise tugevaks.»

«Poe, vingerda, kanna keelt, pane jalga taha, valeta, varasta, peta, tarvita küünarnukke, löö maaslamajat, vaheta tõekspidamisi olude järgi!»

«Otstarve pühendab abinõu.»

«Jesuiitide põhimõte.»

«Kaugele sa oled oma sirgjoonelisusega jõudnud!»

«Kui kõrgele sa mõtled põhimõteteta lennata?»

Nüüd ei kannatanud Mehiste enam välja. Pead püsti hoides lahkus ta sõna lausumata laost.

18

Pikk kogu kaardus büroolaua kohale. Mehiste kombineeris kirja. Mitte mõnd ärikirja, mis alal valitsevad kindlad reeglid, vaid isiklikku läkitust, mis oleks ühtaegu nii pihtimus kui ka süüdistus. Kogenud ametnik oli paberid nii seadnud, et pearaamatupidaja, direktori või mõne teise ülemuse sisseastumisel võis ta mürkrohelise kirjapaberi kõige süütuma liigutusega katta ametliku, pooleldi täidetud blanketiga.

Mehiste juures oli täna kõik teisiti kui tavaliselt, mida tuli tõsiselt imeks panna, sest ta inglaslik meelelaad hindas traditsioone kõrgelt. Seekord kasutatav kirjapaber oli taevasinise asemel mürkroheline. Harilikult suunas ta kolleegidele, eriti väiksemamõõdulistele, üleolev-skeptilise naeratuse, täna silmitses aga eranditult kõiki karmilt kokkusurutud huultega. Muidu armastas ta ikka sõnu pilduda, täna vastas kõnetajale lühidalt ei või jah'iga, nagu oleks ta sündi-

nud mitte lobisemishimulises provintsikolkas, vaid muistses Spartas.

Kõik tõendas seda, et Mehiste oli endast väljas.

Eileõhtuse kokkupõrke torm kobrutas alles ta sisemuses. Ta ei suutnud Maret veenda. Pealegi solvas Mare teda raskesti, heitis näkku ühe ebameeldivuse teise järel. Nagu oleks tema, soliidne ametnik, kellega direktor Saatlev, moodne vaimuinimene-tööstur, ülitähtsaid probleeme arutleb, mingi poisike.

Mehiste sülitas mitte sulada tahtva kompveki vastumeelselt prügikorvi ja katsus lõuapärasid veelgi otsustavamalt kokku litsuda. Kiri edenes visalt, laused ei tulnud niisugused nagu oleks tahtnud. Kurjalt enda ette vahtides kogus ta mõtteid, meenutas Shakespeare'i monolooge, ja jätkas kirjutamist.

«Sina heidad mulle ette ebasiirust. (Mehiste kirjutas «Sina», kuigi Mare teda kogu eilse õhtu teietas; tugev isiksus ei loovuta saavutatud edu kergemeelselt.) Tea, Mare, et Sa mind kõige sügavamini haavad. Sa ei mõista mind, minu hinge, minu südant ja Sa ei taha mind tundma õppidagi.»

Nende lausetega jäi Mehiste enam-vähem rahule, neis oli väärikust ja kindlust. Ta lisas veel mõned sügavasisulised fraasid ja sirgus.

Eemalt vaadates nägi kiri ütlemata mõjuv välja. Juba erakordselt jõulise värvitooniga paber kõneles enda eest. Varasem taevasinine võis tõepoolest jätta kergevõitu, veidi magus-lüürilise mulje. Tähed reastusid täpselt ja selgelt. Mehiste ei püüdnud ennast segase käekirjaga huvitavaks teha, ainult allkiri oma konksude ja kõverustega kujutas endast filigraanehist. Varem, kui Vello Mehiste kandis alles isalt päritud nime Müülmann, mille juurde käis eesnimi Alfred, oli allkiri veel kunstipärasem. Ent praeguselgi on individuaalsust. Kui kirjale veel paar tilka muskaati tilgutada, peaks see kõigiti meheliku mulje jätma.

Hetkeline rahuldustunne, mida tekitas pooleldi täiskirjutatud rohelise paberi eemalt vaatamine, kadus kohe. Selle lämmatas kahtluste pilv, mis järjest ähvardavamalt Mehiste kujutlustesse kerkis. «Üks asi näib selge olevat,» mõtles ametnik sügelevat jalasäärt krat-

sides (kedagi teist ruumis polnud). «Mulle on tekkinud võistleja. Ilmselt on see kas väga libe ja lihvitud kergats või siis ääretult pealetükkiv ning brutaalne sell. Midagi kärutajataolist, väikese kolba ja jämedate käsivartega. Naistele sõnnid meeldivad.»

Kuigi kevadest oli saanud suve lõpp, ei suutnud Mehiste juhuslikult nähtud kärutaja lihasterikast kätepaari oma peast välja ajada. Kätepaar ilmus ta kujutlusse visa järjekindlusega ja ikka siis, kui Vello endast kõige paremini mõtles.

Mehiste otsustas ettevaatlikult hakata andmeid koguma ja pistis sule uuesti tindipotti.

«Sa ütlesid mulle, et minus olevat vähe mehelikkust. Kunagi varem pole Sa omi sõnu kasutanud nii järelemõtlematult! Kuidas need mulle valu valmistasid. Ma lükkan Su alusetu süüdistuse kõige kategoorilisemalt tagasi ja ütlen: ma olen valmis oma mehelikkust tegudega tõendama,» kirjutas ta edasi.

Nendevaheline sõnelus oli alanud õieti sellest, et Mehiste püüdis Marele ette heita, nagu hoiduks see temast kõrvale. Mehiste tegi seda küll tasa ja targu, rääkides nõnda, et iga hetk oleks võimalik sõnu tagasi võtta ja nende mõtet muuta. Mare vihastas aga juba tema esimeste lausete juures, mille alusel Mehiste nüüd, juhtunule tagantjärele mõeldes, üha kindlamini veendus, et tal oli niiviisi öeldes õigus olnud. «Meie vahele on keegi kolmas tunginud,» mõtles ta jälle ja muutus veelgi süngemaks.

«Mehiste, härra direktor kutsub teid!»

Direktori isiklik sekretär tõmbas ukse vahelt pea tagasi ja kadus nii ruttu, et Mehiste, kes teda arvestas peaaegu niisama palju kui direktorit ennast, sest oli kuulnud kõiki jutte, mida nende kohta räägiti, ei jõudnud viisakalt kummardadagi. Peitis siis pooleli oleva kirja kausta vahele, lukustas sahtli ja mõtles juba ei tea mitmekümnendat või -sajandat korda, kui hea oleks pealt suletav kirjutuslaud: tõmba kate peale ja mine. Aga see määrati preili Viirule. Teadagi mille eest.

Ta kohendas kaelasidet ja muutis suu pisut vähem karmiks, et intelligentne tagasihoidlikkus ilmnes rohkem esile tõusuks. Kuigi Mehiste ruttas, ei unustanud

ta mõnda kõrvalruumi sisse astumast ja nagu muu seas tähendamast, et direktor teda jälle enda poole kutsub. Nähtavasti on päevakorrale kerkinud olulisi küsimusi, mis nõuavad ühist läbiarutamist. Väliselt näis Mehiste rahulikkus ise, südamepõhjas tundis aga hirmugi — võib-olla on ta midagi tegemata jätnud või sootuks viltu löönud. Ägeduses vallandab direktor inimesi tunnipealt.

Direktor Saatlevi ruumikas kabinetis istus juba kümmekond inimest: tootmisjuht — nii nimetas Saatlev käitise töö tegelikku korraldajat —, pearaamatupidaja, osakondade juhatajad, meistrid. Seda nähes mõistis Mehiste otsekohe, et tema pärast poleks nii palju tähtsaid inimesi kokku kutsutud.

Mehiste ei poetanud end kuhugi seinaäärse tooli nurgale, vaid suundus kasvavat ärritust maha surudes seltskonnainimese kindlusega otse direktori kirjutuslaua ette ja kummardas:

«Teie kutsusite mind, härra . . .»

«Istuge,» lõikas direktor arveametniku sõnad suust.

Mehiste kummardas uuesti ja istus kokkupigistatud huultega vabasse tugitooli — samm, mis poolmeistreid ja meistreid hämmastas.

«Milleks küll see ametnikukõrend siia kutsuti,» imestas biskviidiosakonna meister. Pearaamatupidaja südamest käis läbi pahaendeline aimus.

Tundes rõõmu enda otsustavusest — isegi pearaamatupidaja polnud julgenud tugitooli istuda —, vaatas Mehiste tähelepanelikult, kuid ülemäärast uudishimu ilmutamata ringi. Vastasseinale oli siginenud uus, kullatud raamis presidendi portree. Nurgas seisis punasest puust alusel direktori enda büst, mille materjali Mehiste ei osanud kindlaks määrata. Muus osas oli sisseseade endine: metallmööbel, mille hulgas Mehiste silmi avatles eriti kirjutuslaud, punase puu ja metalltorude maitsekas kombinatsioon. Just samasuguse soetaks ta ka endale, kui tema kunagi peaks . . .

Kõrvalpilgu heitmine direktorile täitis Mehiste südame uuesti rahutusega. Ta rangelt kokkupigistatud suu avanes pisut. Tjaa, peab olema midagi tõsist juhtunud, et Saatlev on enese nõnda turri ajanud.

Samal silmapilgul koputas direktor pliiatsiotsaga kirjutuslauale. Avaras kabinetis muutus hiirvaikseks. Võis kuulda biskviidiosakonna meistri — kroonilise astmahaige — kähisevat hingamist ja kabinetikella ühtlast tiksumist.

«Kutsusin teid mõningate erakorraliste asjaolude tõttu,» algas tehaseomanik vaikselt ja tegi pausi. Ta oli harjunud esinema ja tundis kõnekunsti. Töösturite hulgas peeti teda kuldsuuks.

Vist tulevad jälle palgakärpimised, oletas biskviidiosakonna meister. Tootmisjuht püüdis võimalikult ükskõikset nägu teha, et teistele muljet jätta, nagu teaks ta kõike, millest direktor rääkima hakkab. Iga ruumisviibija katsus mõistatada, kuhu direktori jutt suundub, et esimesena naela pea pihta tabada. Ainult jämeda maadlejakaelaga laoülem kordas endamisi, et peremehel saatanahingel on hea maitse. Direktori isikliku sekretäri nägemine erutas härra Õit alati. Mehiste ei mõelnud midagi, ta ainult kuulas, unustamata seejuures suujoone eest hoolitseda.

«Kas meie tehases on kõik korras? Miks meie ja tööliste vahel pole usaldust? Miks teie pole suutnud inimestele töörõõmu sisendada?»

Need retoorilised laused ei teinud kedagi targemaks. Biskviidiosakonna juhataja hakkas higistama, tema tundis Saatlevit teistest kauemini.

Ka sedakorda ei saanud direktor läbi ilma filosoofilise sissejuhatuseta.

«Usaldus, see on iga usu, iga ühiselt tegutseva inimrühma, iga töörõõmu alus. Tarvis on tööline uskuma panna, et tema toodetud lisaväärtus läheb isamaale, meie väikesele töökale eesti rahvale, kuna kapitalist saab sellest isiklikuks tarvituseks ainult tühise murdosa, mis, mu härrad, nii ka tegelikult on. Teeme me seda, siis on marksistliku vereimemisemüüdi jõud murtud.»

Niisuguse kokkuvõttega kavatses Saatlev lõpetada oma raamatu töörõõmust. Seda järeldust pidas ta uueks sammuks eesti filosoofias, mis arvatavasti äratab üldist tähelepanu. Tänased kuulajad seda aga ilmselt ei mõistnud, nad vahtisid teda juhmide nägudega. Üksnes

kentsakalt huuli kõverdav ametnik tugitoolis noogutas peaga. Kohutav ükskõiksus ja tuimus ärritas Saatlevit hirmsasti. Ta unustas targutleva mõttekäigu, unustas kõnekunsti-reeglid, millest ta muidu alati kinni pidas, ja karjatas:

«Tehas käärib, ja teie, teie... vahite lammastena pealt. Kahtlased ollused õõnestavad meie töölisvanema tegevust. Iga päev võib streik puhkeda, kuid ükski teist pole mulle märku andnud. Teil on ometigi silmad nägemiseks ja kõrvad kuulmiseks! Töölised hauvad streigimõtteid, varitsevad nii-öelda sobivat silmapilku, teie aga vaikite. Streik — mõistate, mida see tähendab?»

Direktori nägu punetas. Kaks aastat tagasi lõi Läti firma Saatlevi nina alt üle mitmemiljonilise tellimuse Lõuna-Aafrikasse, ja ta suutis rahulikult naeratada. Nüüd aga kaotas enesevalitsemise. Streik praegu, kus on ilmumas tema filosoofiline «Töörõõm»!

Kokkukutsutuil oli raske ülimalt erutatud peremeest vaadata. Millest ta räägib? Streigist? Kas on see võimalik? Ja nii üks kui teine arvas näinud olevat, kuidas töölised, pead koos, omavahel midagi sosistavad ja kohe laiali lähevad, niipea kui võõras silmapaar lähemale tuleb.

«Töölised räägivad igasuguseid jutte. Marksismi ussiseeme on siin, meie «Maiustuses» — saate aru, «Maiustuses» — pinda leidnud. Nurisetakse palkade väiksuse üle. Meie ei saa ometigi töölisi üle kullata. Tehase bilanss pole kaugeltki hiilgav. Härra Felder võib mu sõnu kinnitada.»

Pearaamatupidaja tõusis, kummardas ja noogutas peaga.

«Lühidalt — inimesi ässitatakse üles. Ma tunnen oma töölisi hästi, olen nendega viisteist aastat koos tegutsenud. Kas on varem niisuguseid jutte kõneldud? Kui ongi, siis kitkuti ohakad alati õigel ajal välja. Nüüd aga...»

Direktor laskis oma silmad üle alluvate käia.

«Kus on signaalid, ettekanded, tähelepanekud? Tööliste hulka on poetunud mõned vastutustundetud üleskihutajad või mõjutatakse neid väljastpoolt. Kutsusin

teid selleks siia, et üheskoos leida ja tarvitusele võtta abinõud kuritegelike mõtete likvideerimiseks. Loodan, et ükski teist ei tunne rõõmu, kui meie kallile «Maiustusele» «Terase» kibedad päevad kätte tuleksid.»

Toolidel kibelevad meistrid ja ametnikud noogutasid peaga, Mehiste tegi seda mitu korda järjest. Noogutati, kuid esimesena ei julgenud keegi midagi lausuda.

See, mis direktori suust kuuldi, ehmatas koosolijaid. Igaüks tundis, et neil sõnadel pidi alus olema. «Kes on keelekandja?» mõtles biskviidiosakonna meister.

Direktor Saatlev nägi, et nii ei jõua ta kaugele. Palgalistelt pole paremat oodatagi. Ta tundis praegu alluvate vastu eriti teravat põlgust. Jah, tuline õigus on neil, kes väidavad, et iga rahvas jaguneb keskpäraseks massiks ja täiuslikumateks, kelle arv eelmistega võrreldes on tühine. Halli keskpärasusse kuuluv inimene võib olla suurepärane meister oma erialal, kuid tähtsate ühiskondliku elu küsimuste tuum on talle enamasti käsitamatu. Täiuslikumaid annab omanike, peremeeste kiht, kes loomulikus võitluses olemasolu pärast on arendanud välja juhtimiseks vajalikud omadused.

«Kuidas on teie inimeste meeleolu?» küsis direktor karamelliosakonna juhatajalt.

«Hm... Kui öelda, siis... Ma jälgin tähelepanelikult oma inimesi ning võin ütelda... Mul ei ole teist arvamist kui, kui härra direktoril...»

Muidu sõnakas mees oli praegu abitu. Ta armastas mugavust ja õlut, tundis põhjalikult oma ala, kuid tööliste järele ei luuranud. Nüüd oli tal halb — viimaks peitub mõni niisugune ässitaja tema osakonnas? Mehiste vaatas teda hukkamõistva pilguga, huuled tihedasti vastamisi.

«Biskviidiosakonnas?» läks Saatlev üle lakoonilisele kõneviisile, mis on nii iseloomulik sõjaväelastele, kes juhivad mundrisse riietatud halli keskpärasust.

«Faktisid on veel vara teile öelda,» ahmis küsitu õhku. «Oletusi igatahes on. Mõne päeva pärast on mul pilt selge. Minu osakonnas ei sünni midagi, mida ma ei tea...»

Mehiste vaatas ka teda külmalt, lõuapärad kramp-

likult koos. Temal ei olnud alluvaid, ja ta oma süda oli puhas.

Ka nii küsitledes ei jõudnud käitiseomanik kaugemale. Talle räägiti, et siin-seal vahetevahel sosistatakse ja hoitakse nagu midagi osakonnajuhatajate ning meistrite eest saladuses, aga mida nimelt ja kes on ninamehed, seda ei teadnud keegi. Vahepeal rahunenud Saatlev ägestus uuesti.

«Ma nõuan teilt suuremat tähelepanelikkust,» raius direktor vihaselt. «Kahe-kolme päeva pärast teatate mulle tööliste nimed, keda kahtlustate.»

Siinkohal Mehiste võpatas. Õnn, et teised seda ei märganud. Kas mitte tema koolivend Maasik pole üks ässitajatest? See rääkis madalatest palkadest ja Marxist. Just Marxist. Tema, Mehiste, andis sellele veel nina peale. Ütles, et maailmas on olemas teisi, hoopis geniaalsemaid mehi kui see, see... Mehiste läks üle keha kuumaks.

«Hoiatan: kelle osakonnas esimesena streikima hakatakse, see otsigu tööd mujalt. «Maiustus» ei vaja abituid inimesi.»

Mehiste pilk klammerdus Saatlevi suule ja tigedatele silmadele, mille alused olid tugevasti tursunud. Võib-olla on Maasik peaässitaja, keda keegi ei aima. Mehistele tundus, et tema käes on «Maiustuse» saatus, et tema sõnast oleneb, kas streik puhkeb või mitte.

«Me peame ässitajate vastu võitlema,» kordas direktori süüdistav hääl. «Ma ei kõhkle vajaduse korral milleski. Kes pole rahul — värava taha! Värava taha! Meie riigi seadused lubavad streikijatesse suhtuda nagu kurjategijatesse.»

Mida küll Saatlev teeks, kui öelda? Pearaamatupidaja saaks rabanduse — tema olevat Maasikut laomehe kohale soovitanud. Mehiste pea kumises. Siin keerlesid kohutavas kaoses peente jalgadega kirjutuslaud, Maasiku kuju, Mare pilkav nägu ja kärutaja jämedad käsivarred.

«Puhastame tehase igasugusest rämpsust, kes lämmatavad töörõõmu, kes ihaldavad elumõnusid ega taha tööd teha. Kas või pooltele töölistele annan lõpparve, tänavail on tööd armastavaid inimesi küll ja küll.»

Direktor lõpetas oma kõne järsult ja saatis alluvad laiali.

Kui kõik olid lahkunud, poetas Mehiste end direktori kabinetti tagasi. Seda nägi ainult pearaamatupidaja, kellele Mehiste käitumine näis pahaendeline. Sellepärast ta sunnik tugitooli istuski!

«Lubage, härra direktor!»

Saatlev vaatas üllatunult arveametnikku, kes oli, käsi rinnal, tema ette seisma jäänud.

«Rääkige.»

Mehiste ei saanud enam taganeda. Ta püüdis kõigest hingest edasi ja oskas oma südametunnistust rahustada. Mõnel teisel päeval poleks ametnikust võib-olla reeturit saanud, kuid Mare peab veel nägema, kuhu ta jõuab. Mitte vähem ega rohkem kui samasuguse kirjutuslaua äärde, mille juures praegu seisab direktor Saatlev. Siis võib temagi isiklikku sekretäri pidada...

«Teie kõnelesite hädaohust, mille äärel meie käitis eksisteerib.»

Direktor kortsutas kulme.

«Härra direktor, ma tean üht ässitajat, kes külvab...»

Mehiste läks segi, riiginõukogu liikme Saatlevi kõneviisist kinnipidamine käis praeguses erutuses üle jõu.

Saatlev muutus tähelepanelikuks.

«Kus ta töötab? Missuguses osakonnas?»

«Laos, härra direktor.»

«Tema nimi?» küsis Saatlev kannatamatult.

«Maasik, härra riiginõukogu liige. See mees levitab Marxi õpetust. Kuulsin teda ka madalatest palkadest kõnelevat.»

19

Tihe vihmasadu kestis päeva, teise ja kolmandagi. Jõgissaare ehitusplatsil läikisid igal sammul sogased lombid, pori ulatus poolde säärde. Aegapidi vaibus töö müüridel. Kõige kauem pidasid vihmale vastu Aarmanni artelli mehed. Esimesel sajupäeval töötasid nad oma vanema tinase pilgu all õhtuni välja, läbimärjad ja tigedad. Ka järgmisel hommikul ronis artell tellin-

guile. Aarmann käis ühe müürissepa juurest teise juurde, vandus või viskas rõvedat nalja, sedamööda kuidas mees. Varsti muutusid tööliste öösel pooleldi kuivanud riided uuesti läbimärjaks ja vihm peksis värske segu kivide vahelt välja. Siis lõi Solovjov käega, pidas Aarmanni pilgule vastu ja mehed kobisid varju alla.

«Ega te suhkrust ole, et ära sulate,» nurises Tortandel ja mühatas põlglikult: «Memmepojad!»

Aarmann vaatas kõrvale.

Solovjov sülitas.

Ei aidanud ka see, kui ettevõtja nahkmantli selga tõmbas ja ise vihma kätte läks. Ta käis kõik poolelioolevad hooned läbi, ronis koguni peakorpuse tippu ja seisis mõne aja müürinurgal, nagu ei rabistakski jämedat vihma, mida tuulehood vahetevahel otse näkku peksid. Seisis justkui näidata soovides, et vihm ei tee tõepoolest midagi, kui ainult tööd teha tahetakse.

Kümned silmapaarid jälgisid ehitusettevõtte peameest.

«Näete,» urises Aarmann.

«Tal on nahkmantel,» tähendas Solovjov.

Mehed irvitasid.

«Lähme,» tegi keegi ettepaneku. «Kuusktamme poisid olid targemad, ei tulnud narri mängima.»

Aarmanni lõuapärad tuksatasid. Jälle Kuusktamm! Vanamehe-näss hakkab liialt tooni andma. Tema ässitustöö, et päevamehed ületundide eest lisatasu välja pressisid. Enne tegid, mida tema heaks arvas. Nüüd jooksevad tühise sabina pärast tellinguilt laiali, kurat võtku.

Kui Tortandel kontori juurde tagasi jõudis, oli kuurialune, kus müürissepad vihmasaju lõppemist ootasid, tühi. Ainult Aarmann passis uksel.

«Oled mehed käest ära lasknud,» heitis ettevõtja talle tusaselt ette.

Aarmann kihvatas.

«Anna lõpparve.»

«Sulle?» imestas Tortandel.

«Kuusktammele,» lausus Aarmann niisuguse kurjusega hääles, et Tortandel võpatas.

Tükk aega ei öelnud kumbki sõnakestki. Ettevõtjal tekkis ootamatu mõte tõepoolest Aarmann Kuusktammega vahetada. Anda sellele müürissepale samad soodustused mis Antsule, kelle silmad järjest rohkem ablast hunti meenutavad. Meelitada enda poole, teha vanamehest kavalam kubjas kui Aarmann. Raha kasvatab inimesi kõige paremini.

«Lase lahti,» kordas oma mõtet Aarmann.

«Ole tugevam,» vastas Tortandel ja pööras ümber.

«Siga,» pomises Aarmann endamisi, ja raske oli aru saada, kelle kohta see käis.

Lõuna paiku tihenes sadu veelgi. Tehasehoonete hallid müürid sulasid allaladiseva veega otsekui kokku. Tortandel istus rongile ja sõitis Tallinna.

Nähes, et ilm ei pööra, hakati mitmes kohas purjutama. Ka küünis, kus elasid Kuusktamm, Vana-Jaan ja Toomas, liikus viinapudel ringi, hiljem toodi veel teinegi, kuid suuremat joomingut siin ei tekkinud. Vana-Jaan rüüpas mõned suutäied ja seadis ennast magama. «Vanaks jään, pea ei kanna enam,» seletas ta naljatades Toomale. Kuid tema naljatuses oli rohkesti kibedat tõtt. Vanaduse pealetungi tundis Jaan igas oma teos ja talituses. Ta kartis rauga-aastaid ja püüdis nende tulekut otse väevõimuga tagasi hoida. Harva oli selliseid silmapilke nagu täna, kus Vana-Jaan napsitamisest kõrvale põikas. Harilikult katsus aastate all ikka rohkem küüru vajuv müürissepp nii töö juures kui joomalauas iga hinna eest midagi niisugust teha, et tema kohta öelda võis: «Annab noorematele kümme silma ette.» Toomas viinast ei hoolinud. Pea valutas ja ka muidu oli tuju räbalavõitu.

Vana-Jaani tarkuse kohaselt võis viina juua siis, kui meeleolu on rõõmus või kui palavik ligi kipub. Siis olevat kartulihaljas terviseks. Murest muljutud või vihase inimese tegevat riigivalge meeletuks. Kuid Vana-Jaan jõi ise ja jõid teisedki rohkem mure kui rõõmu puhul. Tänagi tõukas tülpimus ja tigedus mehi märjukest tooma.

Toomas ei mõistnud isegi, miks ta end viimasel ajal harva lõbusana tundis. Enesetunnet ei parandanud ka kohtumised Marega. Salmest hoidis Toomas kõrvale.

Hoidis kõrvale varem, eriti aga nüüd, kui ta Sanderi käest kuulis, missugust elu Salme «Maiustuses» elab.

Sander Lepik ei teadnud midagi Tooma ja Salme kevadisest sõprusest. Ta kõneles Salmest kui võhivõõrast, sellepärast olid ta sõnad nii halastamatud. Sander polnud õel ega kättemaksuhimuline inimene. Ta kõneles pakkijapreilist, kes direktorile kõik välja rääkis, kui õnnetust inimesest, kellega härrad meelelahutuseks pisut mängivad. Kütjal näis Salmest isegi kahju olevat.

Direktor Saatlev oli streigikartusel kaheksa töölist vallandanud, nende seas Sanderi ja Maasiku. Kõik need, kes hiljuti astusid ametiühingu liikmeks. Välja arvatud Salme Aasa, kuigi ka tema oli Sanderiga ühel päeval liikmekaardi vastu võtnud. Kütja arvas, et ega üksipäini Salme süüdlane olnud. Küllap mõni teinegi kannuseid teenis. Toomast ei huvitanud see, mida teised tegid. Härrade tallalakkujaist ja sabaliputajaist pole kunagi puudus.

Toomale näis, nagu oleks Salme teda petnud. Teda ja Kuusktamme. Sest ka Kuusktamm usaldas neiut. Toomas ei rääkinud Kuusktammele Salme häbiteost. Milleks teisele muret valmistada.

Mõnikord tundus Toomale, et Sander eksib ja Salmet asjata süüdistab. Siis aga meenus talle Salme viibimine Saatlevi autos, ja kõik paistis jälle tõenäoline.

Kuusktamm oli lõunase rongiga Tallinna sõitnud ja lubanud öösise kiirrongiga tagasi tulla. Nõnda ütles Toomas ka Solovjovile, kes, pudel taskus, Kuusktamme taga otsis. Vana-Jaanile kurtis tublisti nokastanud habemik, et ta on Aarmanniga rängasti raksu läinud.

«Kas Riias sihukestele sänikaeltele kivi pähe ei juhtunud kukkuma?» irvitas seda juttu poole kõrvaga pealt kuulanud kaarte mängiv Aleksander täie suuga, mispeale Solovjov varsti minekut tegi.

«Ei ole igal mehel aru,» põlastas Vana-Jaan Aleksandrit, kes sellest vähematki ei hoolinud. Tal käis hea kaart, metallrahahunnik nina all kasvas, mis loeb mõne äti ähkimine! Õhtuks tegi ta siinsed mängumehed paljaks ja läks jaama juurde rahakamaid otsima. Sõbra-

taride juurde teda ei lastud, seal prassisid konstaabel ja Aarmann.

Kolmandast mehest ei kõneldud, kuid ka kolmas istus ja jõi. Jõi rohkem kui konstaabel ja Aarmann kokku. Konstaablist enam ei olnudki joojat. Politseinik norskas ripakile vajunud lõuaga kõrvalruumis, kuhu ta oli noorema õe Lisete vägisi kaasa tirinud. Selle eest oli Kamar mitme mehe eest väljas. Ta ei taibanud hästi, miks teda siia kutsuti ja vägevasti joodeti. Algul püüdis ta Aarmanni tardunud silmadest selle kavatsusi aimata, hiljem oli talle kõik ükstapuha.

«Joo-joo, sõbrake, joo . . .» laulis ta oma karuhäälega, pilgutas Lisetele silma, kes oli konstaabli küüsist lahti rabelnud, ja lõi lahke kostitajaga klaase kokku.

Algul võõrustas Aarmann konstaablit, toppis talle sinise kümnekroonilise pihku, kuid see laiutas käsi: tal pole süüdistusmaterjali, et Kuusktamme Jõgissaarelt ära koristada. Muretsegu Ants talle tõendid, et on punane ja ässitab, enne ei saa ta midagi ette võtta. Lõpuks andis nõu — jooda mõni rusikakangelane täis ja las see peksab mehe vaeseomaks. Vastuhakkaja jääb põdema, pealegi pole protokollidega jändamist ega midagi.

Aarmann laskis kutsuda kivikandja Kamara, kelle rusikas siis kergesti tõusis, kui pea viinaaurus pöörles.

Hakkas juba pimenema, kui Kamar nõnda joobnuks jäi, et Aarmann usaldas asjaga alata. Ta pühkis suu viinast puhtaks ja pani käe kivikandja õlale. Imelik, sõrmed küündisid ainult kaaslase abaluuni, teist õlga haarama ei ulatunud. Ometi oleks Aarmann tahtnud end hästi südamlikuks teha, teist enda vastu pigistada ja siis kõrva sosistada, mis meeles mõlkus. Nüüd patsuta seljale, — aga mis siis üle jääbki, kui jumal on kivikandja turja nõnda laiaks loonud, et tema käsivars jäi lühikeseks.

«Olen ma täitsamees või mis?» küsis Aarmann äärriveeri.

Kamar jõllitas teda klaasiste silmadega.

«Sul, tõpral, tead, pole mõnikord väga vigagi.»

Ants Aarmann laskis «tõpra» kõrvust mööda.

«Sinust tugevamat meest ja paremat kivikandjat pole ma näinud. Viska, sõber,» sirutas ta klaasi Kamara poole.

Kamar ajas rinna ette ja hakkas tümisevalt naerma. Siiamaani oli ta Aarmanni pidanud ihnuskoiks ja ahnepäitsiks, kuid pärast seda, kui teine kolmveerandiline oli tilgatumaks joodud ning Ants veel kolmanda ja neljanda pudeli laskis lauale tuua, hakkas kivikandja artellivanemat lahkema pilguga vaatama.

«Kuuskümmend kivi, ei, tahad, toon seitsmekümnese kitsetäie üles, äh!» praalis Kamar.

«Usun, sõber, usun! On aga mehi, kes räägivad, et sa oled tühipaljas kelkija.»

Aarmanni sõnad vihastasid järjest rohkem purju jäävat Kamarat.

«Kes see tõbras on?» haaras ta kõrvalistuja rinnust kinni.

Aliide, kes kartis kaklust, hakkas kriiskavalt laulma:

«Kesk õitsvaid lilli ma leidsin sinu . . .»

«Kes?» kordas Kamar veelgi valjemini.

Vanem õde andis nooremale silmadega märku ja see surus oma rinnad lärmaja põse vastu. Sedakorda aga ei aidanud ka Lisete pehmus, mis nii mõnegi riiunorija oli taltsaks teinud, ja Aarmann hakkas kiiresti rääkima:

«On üks siga. Jumala eest, siga mis siga. Norib igaühe kallal, naerab selja taga sind, mind, kõiki. Ma näitan sulle . . . pärast. Kui tahad, õpeta . . . Mis ta topib oma nina sinna, kuhu pole vaja . . . Siga, suur siga . . . Mina olen ametiühingu liige, tean, mis räägin.»

«Siga, siga . . . Siga pole mehe nimi,» urises Kamar, aga rahunes siiski.

«Õigus, sõber, õigus. Ega ta nimi olegi siga, on hoopis . . .»

Aarmann pidas paremaks õdede kuuldes pool suud kinni hoida. Konstaabel on küll suurem libu kui need kaks siin, aga . . . Järsku teeb Kamar Kuusktamme päris vagaseks, neid sekeldusi siis. Kamar on purjus peaga püsti hull, kes ei anna armu oma lihasele vennalegi, nagu räägitakse. Pärast ei mäleta ta kunagi, mida joobnuna korda saatis. Tema ei oskaks hiljem ei ennast kaitsta ega teisi süüdistada. Lisete aga patraks

esimesele kundele kõik välja. Aliide ehk hoiaks keele hammaste taga, Lisete mitte. Pealegi Lisete suksutavat Kamarat.

«Küll ma parajal ajal näitan sulle.»

Aliide proovis uuesti laulu üles võtta. Ehk teeb laul hinged rõõmsamaks.

«Mets mühiseb ja kägu kukub raal...»

Ka nüüd ei saanud laul hinge sisse. Ants nohises tigedalt ja Kamar kippus tukkuma.

Kurjus ei lase laulul lendu tõusta, tundis Aliide, ja ta silmad täitusid järsku pisaratega. Suur jumal, mis temast ja ta õest lõppude lõpuks saab? Kuhu nad välja jõuavad?

Aarmann vaatas kella ja pidas aru. Solovjov rääkis, et Kuusktamm sõitvat tagasi öösise rongiga, see tähendab pool üks. «Kuradi tibla, hakkab Kuusktamme jüngriks. Kuusktamm sandiks peksta ja Solovjov Peipsi äärde sibulaid kasvatama kihutada, siis saab korra majja,» mõtles Aarmann ja otsustas tegutsema hakata. Maksis viina ja suupisted välja, ütles, et ärgu Aliide täna kedagi teist enda juurde lasku, et tema ise tuleb hiljem tagasi, ja kutsus Kamarat.

«Lähme, sõber!»

«Kuhu?» püüdis joobnud mehemürakas oma segaseid silmi avada.

«Liiga palju jootsin talle viina,» kahetses Aarmann. Ent alustatud polnud enam võimalik pooleli jätta. Raha ei saa tuulde loopida. Palju seda edaspidi saabki. Kevade poole, siis tuli viisteist krooni päeva peale ära, nüüd, kus tunnitöölistele on tarvis ületundide eest tasuda, teab kas korjab üle kümne.

«Mul on vaja sinuga mehejuttu ajada. Siin, eitede juures, ju ei saa.»

Sellega jäi kivikandja nõusse. Eitede juures ei saa jah. Taarudes tõusis ta püsti ja tuikus välja.

Lisete oleks hea meelega talle järele rutanud, Antsu eest hoiatanud, kuid ta kartis seda teha. Ants oli konstaabliga sina-sõber, konstaabel võib neile salaviina müümise pärast iga silmapilk protokolli teha. See lurjus ihubki juba nende peale hammast, nõuab järjest rohkem raha, kuigi joob sentigi maksmata. Ants on

halb inimene, sellegipoolest Aliide magatab teda. Volli on hoopis parem, aga lakub iga teenitud krooni maha. Lisete armastas Vollit tulisemalt, kuigi sellel oli harva raha taskus, kui Aliide Antsu, kes mitmekümne tunnitöölise pealt matti võttis, nagu mehed kõnelesid. Ja nii nagu õdegi ohkas Lisete «mu jumal!» ja tundis ebamäärast hirmu tuleviku ees.

Aarmann viis Kamara võsa vahele, kust läbi läks tee, mida mööda Kuusktamm pidi jaamast tulema. Ta ässitas ja õhutas lakkamatult. Kamar ei saanud paljustki aru, kuid peamise oli Aarmann talle pähe tagunud. Tal tuleb siin hea keretäis anda ühele mehele. See mees on tõbraste tõbras, valetaja ja petis, kes kõigile ja eriti temale, Kamara Voltsile, paha soovib.

«Kui ta nähtavale jõuab, siis võta käsile. Anna nii, et mäletab, mehed ütlevad sulle aitäh.»

«Ah mehed,» pomises Kamar, enam mõistmata, kes talle nii rääkis. Ta silmad meenutasid hullumeelse omi, neis leegitses rumalat, metsikut tigedust. Viinast totraks muutunud seitsme jala pikkune koljat oli valmis esimest ettetulevat inimest peksma, hoolimata millestki.

«Mehed jah,» toonitas Aarmann.

«Elajat tuleb leeritada . . .» naeris kivikandja ja sirutas oma pikad jämedad, tohutute kämmaldega käsivarred ettepoole.

«Panen kivituhandele kümme senti juurde,» sosistas Aarmann kõrvalt.

«Mi-is?»

Kamara peas näis mõistus tööle hakkavat.

«Ei midagi,» taipas Aarmann otsemaid, et ta võib oma jutuga rappa minna. «Ütlesin, et tema viib hinnad alla.»

Purjus hiiglane pigistas sõrmed rusikasse.

«Ära halasta.»

Kamar pomises midagi.

«Päris vagaseks pole vaja,» lõi Aarmann kartma. «Vigaseks võib, vagaseks pole vaja . . .»

Kivikandja äigas käega sinnapoole, kust kostis sosin. Aarmann tõmbas pea kõrvale ja toppis ülesässitatud mehele malakat pihku.

«Põrutan sulle endale, tõbras,» vihastas Kamar. «Milleks mul rusikad on, tead . . .»

Jaamas vilistas rong.

«Ole mees, Volts,» taganes Aarmann võsastikku.

Kamar vahtis teivast enda käes ja viskas viimaks minema.

«Mees lööb rusikaga, kaabakas kaikaga,» jõmises ta endale nina alla. Toetas selja võsa veerel kasvava üksiku männi tüve vastu ja jõllitas pimedusse. «Koerale koera palk,» tagus tuimalt joobnud ajus. «Maha löön, jumala eest löön maha.» Idiootlikult naeratades mõmises ta endamisi ja peksis oma määratuid rusikaid vastamisi.

Tuulehoog puistas okstelt vihmapiisku alla. Pärast seda jäi kõik vaikseks.

«Ega sa . . . ei suigu?» sakutas uuesti tee veerde hiilinud Aarmann varitsejat varrukast.

«Tõbras,» pomises Kamar ja artellivanem tõmbus tagasi võsastikku.

Kostsid sammud.

Kamar neid ei kuulnud.

Sammud lähenesid. Teekäänaku tagant paistis tulija tume kogu. Nüüd jõudis see üksiku männi kohale. Kamar märkas enda eest mööduvat meest ja hüppas röögatades sellele kallale.

Aarmann kuulis rabelemist, matsuvaid hoope ja kiirustas jaama poole. Hullunud kivikandja käest Kuusktamm terve nahaga ei pääse. Siit on parem eemal olla, sest mine tea . . .

Võsa vahel rüselesid kaks meest.

«Mis sul arus on?» püüdis Kuusktamm kallaletungija käsi kinni hoida ja sellele mõistust pähe tuua. Seda oli aga võimatu teha. Kamara rusikas tabas teda tugevasti vastu õlga. Müürissepp suutis vaevu jalgele jääda. Hetk hiljem oli Kamar tema ümbert kinni haaranud ja rõhus talle kogu oma hiiglakerega peale. Mõlemad prantsatasid teele pikali, kivikandja kuklaga vastu männijuurt. Joobnu käed vabanesid Kuusktamme ümbert. Otsekohe oli ta aga uuesti jalul, kuid sai siis hirmsa hoobi vastu pead, mis ta tagasi pikali virutas.

Kamar ajas ennast oiates istukile. Silmade ees keer-

les mehe nägu, mis järjest tuttavamaks muutus, nii tuttavaks, et võttis joobnu nuuksuma.

«Tule, löö veel . . .» ütles ta oma nägu ette sirutades ja käsi selja taha peites. «Peksa, kolgi tõbrast . . .»

Siis hakkas Kamar luksudes nutma.

20

Toomas seisis harkis jalu peakorpuse müürinurgal, nagu oleks ta Tortandel, ettevõtja ja sadade meeste käsutaja. Seisis ja vaatas ümberringi, lubjased treeningpüksid tuules lotendamas. Tehase kiviseintest jäid madalamaks kõige kõrgemadki kuused, vaade ulatus kümnete kilomeetrite taha.

Tallinna suunas sinetasid kahel pool raudteed tumedad metsaribad, nii kaugele kui silm võttis. Paremalt paistsid põllud, taluhooned, küünide katused. Läikiva lindina lookles jõgi.

Hoides kokkukeritud mõõdurihma sõrmede vahel, neelas noormees avanevat panoraami. «Kui ilm oleks selgem, näeks veelgi kaugemale,» mõtles ta. Näeks ehk linna korstnaidki. Vähemalt Oleviste torn peaks kätte paistma. Ilm oli aga sombune ja Toomas ei näinud seda, mis jäi metsade taha.

Lõõtsutades jõudis üles Solovjov. Niipea kui Toomas märkas päikese käes värvituks muutunud kaabulotti, kadus hetkeline rõõmus meeleolupuhang niisama järsku, nagu oli tekkinudki. Süüdlane ei olnud selles ei Solovjov ega tema peakate. Ei, see laia punase habemega Riia müürissepp osutus muhedaks vanameheks. Tema pärast poleks tuju halvaks muutunud. Noorte, uudishimulike silmadega vana müürihalli ülestulek tõi aga Tooma metsade ja väljade keskelt tagasi Jõgissaarele, tuletas talle meelde, et kuigi silmad küünivad kümnete kilomeetrite taha, ei ole ta ikkagi mujal kui tselluloositehase ehitusel. Jõgissaare aga oli imenud endasse Tooma tavalise lõbususe, nagu polekski need kivid, mida ta siin paika pani, harilikud, vaid mingid erilised, mis sedamööda, mida rohkem neid käte vahelt läbi käib, muudavad meeleolu järjest halvemaks.

Toomas tundis jällegi, et pea hakkab kergelt valutama. «Pagan teab, mis minuga lahti on,» mõtles ta, jätkates Solovjoviga müüride mõõtmist.

Nad jõudsid sellega lõpule alles pimeduse tulekul.

«Nii et homme õhtul siis...» küsis Solovjov nagu kinnituseks.

«Homme õhtuks on arvestus valmis,» lubas Toomas. Nõnda ruttu lootis ta toime tulevat kohe hommikul ja uskus seda nüüdki. Õhtul on kauem üleval, hommikul tõuseb varem, küllap jõuab. Nagunii pole viimasel ajal ööslti õiget magamist, viskle sageli higisena unetult heintel. Hommikuti oled nagu läbi klopitud. Meestel on asjaga kiire, mis ta venitab. Teda ennast huvitas, kummal poolel on õigus: kas Solovjovil või kontoril. Kuusktamm ei kahelnud. «Tüssavad,» ütles ta kontori poole noogutades ja soovitas Toomal võimalikult täpne olla. Mitte ülepeakaela tormata, vaid hoolikalt mõõta ja vigu tegemata välja arvestada.

«Eks siis näe,» ohkas vanamees habemesse ja hakkas vilgaste sammudega baraki poole minema, kus elasid nende artelli mehed. Homme õhtul selgub, kes eksis, kas nemad või tehnik. Tehnik on koolitatud mees. Ta pole küll Saksamaal õppinud nagu Tortandeli kompanjon Villem Vihandi, kuid varsti saab samuti inseneriks. Rehkendamine on niisugusel mehel selge kui vesi. Ometi uskus Solovjov rohkem oma konarlikku arvutamist kui tehniku õpetatud matemaatikat.

Ja miks ei taha süda seda uskuda, kui tehniku mõõtmine nende käest kuuskümmend tuhat senti ära kisub. Solovjovi koolitarkus piirdus küll kahe talvega, kuid elu oli talle mõndagi õpetanud. Tohoo, kui ta oskab pitspuhtalt müüri laduda, ükskõik kas on tegemist pae-, raud- või telliskiviga, miks ei peaks ta siis toime tulema sellesama müüri mõõtmisega! Solovjov jäi endale kindlaks. Mida ta käed on valmis meisterdanud, seda on ta ikka jõhvipealt välja arvestanud. «Vahest on härra eksinud,» ütles ta rahulikult tehnikule, kes, plaan käes, püüdis teda kontori arvestuste õigsuses veenda. Aarmann jäi uskuma, aga Solovjov vaidles vastu ja kinnitas, et ta oma kätt niisugusele palgalehele alla ei pane. Asja tegi keerulisemaks see, et Solovjov pidas tehnik Tam-

bergi ausaks inimeseks. Tortandel on iseasi, see on juba liiga rikas, et aususest lugu pidada. Siiani polnud Solovjov Tambergi juures ühtki kõverust märganud. Tagasihoidlik, mõistliku olekuga mees, keda oli raske kahtlustada.

Solovjov ei maganud kogu öö ja rehkendas kõik uuesti ümber. Viga ta oma arvestustes ei leidnud. Hingepõhjas tärkas kahtlus ka Aarmanni vastu.

Teised artellimehed toetasid Solovjovi. Aarmann kehitas õlgu.

Kas tuli see Ivan Semjonovitši vagadusest või maastmadalast tekkinud harjumusest, kuid tal oli kombeks risti ette lüüa. Kakluste ajal lõi ta enne risti ette, kui rusika tõstis. Ka nüüd tegi ta seda ja läks Kuusktamme poole. Ta ei kartnud Kuusktamme, kuid põlgas Aleksandrit, suurt lontrust müürissepade hulgas, keda Riia linnas oleks maa neelanud, ja lõi risti ette selleks, et jumalaema meele vagusa hoiaks, muidu võib tema, vana mees, irvhambale vastu kõrvu virutada. Kui aga riid majas, kes siis veel nõu küsib või annab.

Riiuks ei läinud ja nõu ta sai. Nõu ja abimehe, kellega kogu tänase päeva müüre üle mõõtis. Poisist oli otsekohe näha, et ta kirja ja aritmeetikat tunneb. Solovjov ei mallanud kuidagi Toomast õpetada, et see arvestaks kõike ikka akuraatselt, ei tolli ühele ega teisele poole, nii rahulikult märkis poisikeseohtu müürissepp andmeid paberile. Ja käekiri! Ilusam kui Aarmannil, kes ütleb, et tal on gorodskoi seljataga. Ei jää suurt maha tehniku omast, kes prille kannab ja veel täismehest peast pidavat koolipinki nühkima.

Kui nad tellinguil ronisid ja müüre mõõtsid, mõtles Solovjov mitu korda Kuusktammest, kelle kohta Aarmann meestele kõrvu sosistas, et see on kardetav inimene, kelle ees tuleb silmad lahti ja kõrvad kinni hoida. Laulab ja ässitab, tööd teeb moodupärast. Õige ametiühingumees ta pole, kuigi ühtelugu organiseerimisest räägib. Tema, Aarmanni Ants, teab, tema oli enne ametiühingus, kui Kuusktamm sinna tuli. «Kes teeb tööd moepärast, see ei pane kive nõnda puhtalt paika kui Kuusktamm,» mõtles elatanud müürissepp, kes oli Riia linnas õppinud töö täpsust. Vaat Aleksan-

der, kellel telliskivid on määritud nagu tite tagumik, see hoiab silmapetteks kellut peos. Kaardipakk toob talle rohkem sisse. Kuusktammega ei või asi nii olla.

Siis kui tunnimehed hakkasid nende artellilt ületunnitasu nõudma, tundis Solovjov Kuusktamme vastu pahameelt. Hiljem oli halb mõelda sellest, kuidas nad Aarmanniga koera kombel Kuusktammele ninna kargasid.

Nüüd pidas Solovjov Kuusktamme otsekoheseks inimeseks, kes tööd oskab, valskust ei salli ja ülemuste ees küüru ei tõmba. Ainult ühest ei saanud Ivan Semjonovitš aru. Töömees ta on, aga miks ta tunnitööliste pidamise vastu seisab. Nii on see ikka olnud, nõnda tehti juba Riias, Petrogradiski. Mehed tellinguil pole ühest tükist raiutud. Ühe käed teevad kulda, teine on kõdikäpp. Üks jõuab õhtuks sülla klombitud kive paika panna, teine ei saa poolegagi valmis, raha aga jaga peade järgi. Müürissepa, kes laob päevas paika tuhat viissada telliskivi, ja müürissepa, kes vaevalt viis-kuussada kivi seina paneb, vahel on ometigi vahe. Miks Kuusktamm seda ei mõista?

Hoides mõõdulindi otsa, Solovjov arutles ja arutles. Ta andis mõtetes Kuusktammele õiguse ja ei andnud kah. Elame-näeme, otsustas lõpuks. Elu näitab alati, kellel on õigus.

See, et Aarmann Kuusktamme punaseks pidas, Solovjovi ei hirmutanud. Peipsi pole Venemaast kaugemal kui Tallinn, nendegi külas on kuuldud üht-teist sellest, mis elu on Nõukogudes. Aastat kaks tagasi ütles Solovjov nooremale pojale: kui saad, putka üle piiri. Vanamees uskus, et teisel pool traataeda on teed avaramad, siin aga tunnevad nende küla noormehed ainult üht rada — rada, mis viib ehitustellingutele. Töö meest ei riku, arvas Solovjov, kuid miks ei kõlba Petja inseneriks? Mispoolest on ta halvem Tortandeli pojast, kes tudeerivat kõrges koolis?

«Tortandeli rahakott on raskem,» mõtles Solovjov ja mõistis, et tunnitöölised tema põuetaskut ei paisuta. Tema teenib tunnimeestest nüüd küll poole rohkem — seekord on artell väike ja tunnitöölisi palju —, kuid kõik aastad pole vennad. Üks suvi ei koolita veel poega

inseneriks. On olnud küllalt seesuguseid aastaid, kus ta läheb sügisel koju niisama tühjade taskutega, kui kevadel tuli.

«Teab kas seal on artellides tunnitöölisi,» sähvatas just barakiukse ees Solovjovile iseäralik mõte pähe. «Seal, see tähendab, kommunistide juures.»

Barakis ootas teda Aarmann.

«Palkasid inseneri,» pilkas see. «Artelli raha pole loopida.»

Solovjov tegi ristimärgi ja suutis rahulikuks jääda. Kurat ise ajas teda niisuguse tinasilmaga kampa.

Solovjovi ja Aarmanni narid asusid kõrvuti. Sel õhtul nad ei vahetanud ainsatki sõna.

Aarmann lausus nagu muuseas meestele, et Tortandel pole petis ja tööd jätkub siin kogu talveks, mille peale Solovjov tähendas:

«Riia linnas oli sulisid vähem.»

Öösel magas Solovjov rahulikult nagu lapsuke, kelle üle ema valvab. Aarmann vähkres asemel. Mitu korda käis ta ämbrist vett joomas ja heitis iga kord magavale Solovjovile põlgliku pilgu. Tola, ehtne tola. Mõtleb Tortandeliga vägikaigast vedada. Kui õige annaks talle mõista, pakuks nii kaksküммend-kolmküммend krooni. Ent Aarmann taipas, et Ivani mõnekümne krooniga ära ei osta. Saja krooniga vahest küll — Antsu arvates ei oska ainult päris puupead rahast lugu pidada, — kuid siis ei jää talle endale enam midagi.

Järjest rohkem hakkas artellivanemat vaevama mõte, miks Tortandel laskis Kuusktamme enda juurde kutsuda. Lõpparve andmisel tegi tavaliselt musta töö tehnik. Tortandel on osav kelm, kes oskab inimesi oma pilli järgi tantsima panna. Kuusktamm on Solovjovist veelgi jonnakam, kuid mine tea. Pagana mõistlik oleks, kui nad peremehega lõplikult riidu läheksid. Tortandel ei salli, kui talle tõtt näkku paisatakse. Kuusktamm aga armastab just seda teha.

Aarmann siunas mõttes kivikandjat. Ta ei pruugiks praegu unetult asemel viselda, kui Kamar oleks mees olnud ja vanamehe kere tümaks parkinud. Mis võsa vahel juhtus, seda Aarmann täpselt teada ei saanud. Kui ta püüdis Kamara käest välja uurida, vaatas

kivikandja teda nii, et ta pidas paremaks vait jääda.

Kes seda Tortandelit teab, temast võib kõike oodata. Eks talitanud insener mõni aasta tagasi samuti Loorentsiga, kelle asemele seekord tema ise eeskätt-meheks sai.

Järgmise päeva pärastlõunal lõpetasid Aarmanni ja Solovjovi artelli mehed töö peakorpuse hoone juures. Kõik, mis seisis kauba sees, oli valmis. Muul puhul oleks Solovjov uhkust tundnud, tähtsalt ringi kõndinud ja tubli kärakaga hinge kosutanud, täna aga ei valmistanud talle töö lõpetamine vähematki rõõmu. «Ajad muutuvad,» mõtles Ivan. Keisri ajal Riia linnas oli hoopis teine asi. Podrätsikud olid siis ka kelmid, kuid pidasid piiri. Nülgisid hinnaga mis nülgisid, aga mõõduga petma ei tükkinud. Ja kui petsid, siis kavalalt, nii et jaole ei saadud. Tänapäeval aga ... Et ka Petjal ei õnnestunud minema lipsata ...

Õhtuks jõudis Toomas arvestustega valmis. Tema mõõtmise tulemused langesid Solovjovi omadega enamvähem ühte. Vahe nende ja kontori kokkuvõtete vahel suurenes kuuekümne viiele tuhandele.

«Ivanil oli õigus,» ütles Toomas Kuusktammele.

«Seda võis arvata,» vastas Kuusktamm.

Minnes Solovjovi poole arvestusi ära viima, sähvas Toomale ootamatult pähe mõte, mis oleks, kui paneks kõik inseneri seatembud kirja ja annaks välja lendlehe. Nii nagu Kuusktamme sõnade järgi Kingissepa ajal ja hiljemgi olevat tehtud.

Baraki uksel põrkas Toomas Aarmanniga kokku. Artellivanem sirutas käe välja ja nõudis:

«Anna siia.»

Toomas mõistis, mida teine tahab.

«Kas Solovjov on sees?» küsis ta sõbralikult.

«Üks artell, ühed asjad,» käis Aarmann peale. «Arutame seltsis, mis teha. Noh, mis sa ootad.»

Noormees muutus umbusklikuks. Ta tahtis uksel seisjast mööda minna, kuid viimane lükkas õla ette.

Toomale tungis veri pähe.

«Kõtt!» pilkas vanem mees läbi kinniste hammaste. «Ära vigurda, minu artell, minu mure.»

See «kõtt» ajas Tooma marru. Ta tundis, et võib teist lüüa. Aarmanni kurjad, pilkavad silmad, kogu tema väljakutsuv käitumine ärritas teda.

«Lase läbi,» proovis Toomas vahejuhtumit heaga lõpetada.

«Kõtt,» lausus Aarmann uuesti. Ta oli kindel oma mõjule, pealegi on niisugused poisikesed tema käes takukoonlad. «Anna paberid, ja lähme koos.»

Toomas ei vastanud. Ta surus oma õla vastu Aarmanni õlga. Jah, inimest võib hakata kiiresti vihkama. Ei, Aarmann pole inimene, ta on kiskja.

Mehed tammusid jalgel. Aarmann tundis kohkumisega, et poisinolk surub niiviisi tema teelt kõrvale. Kiiresti otsustades lõi ta põlvega vastast kubemesse. Nõnda oli ta omal ajal Sikupillis mõnegi möirakaru rivist välja viinud. Ent ägeduses ei arvestanud ta õieti ja hoop tabas Tooma puusa.

«Kurat,» vandus artellivanem ja taganes hoovõtmiseks kotta. Otsekohe tuli ka Toomas sinna. Nüüd oli ta juba valvel ja kui Aarmann püüdis teda rusikaga rabada, sai ta raevunud artellivanema käsivarrest kinni. «Tugevam kui Sanderi käsi,» tundis noormees. Ta surus kogu jõuga, tõukas artellivanema tuulekoja nurka ja avas sisemise ukse.

«Kes seal kolistasid?» küsis narilt püsti tõusev Solovjov.

«Aarmann vist... komistas. Arvestused on siin.»

Solovjov märkas puna Tooma näol, talle ei jäänud kahe silma vahele ka rehknungimehe hingeldamine, aga kui poiss ise vaikib, miks siis temagi peab lärmi lööma.

«Noh?»

Mehed kogunesid ümber Tooma.

«Minu arvestused näitavad sedasama, mis teiegi omad.»

Ukse taga sülitas Aarmann.

Hommikul pistis Solovjov Tooma arvestused tehnikule nina alla ja põrutas sellele näkku, et nad ei tagane omast mitte üks sent.

Tehnik põikles vastusest kõrvale. Ta ütles, et Tortandel on linnas ja tema omavoliliselt midagi ei muuda.

Tamberg oleks pidanud Tortandeli korralduse kohaselt otsustavamalt käituma, kuid miski hoidis teda tagasi.

Solovjovi teravate silmade ees ei jäänud tehniku ebakindlus varju.

«Tööd tehti enne meid ja tööd tehakse pärast meid,» ütles Solovjov ärritatult. «Töö hoiab maailma püsti. Teie, noorhärra, öelge oma peremehele, kes teile palka maksab, et tööinimesi ei maksa narrida.»

Tehnik ei leidnud vastamiseks sõnu.

Müürissepad jäid inseneri ootama. Uuele töökohale, laohoone seinte ladumisele, ei läinud keegi. Aarmann kõndis üksi telliskivivirnade vahel ning kirus Solovjovi, Kuusktamme, Toomast, Kamarat, konstaablit ja iseennast.

Tortandel ei hakanud seekord pikalt rääkima. Ta ei võtnud Solovjovi jutulegi. Laskis tehnikul edasi öelda, et ettevõte rohkem ei maksa, ja kui artell soovib, kaevaku kohtusse. Kes tahab, jätkaku tööd laohoone juures, kes ei, sõitku linna.

Nelja-viie mehega hakkaski Aarmann seal tööle.

Järgmisel hommikul katkestasid töö aga kõik ehituse poolteistsada müürisseppa. Aarmanngi pidas paremaks kellut mitte kätte võtta. Ta oli ikkagi ametiühingu liige.

21

Valve ootas kannatlikult seda päeva, mil Rein Seebergil uuesti nende sahvrit varjupaigaks tarvis läheb. Lahkudes ütles Rein küll jumalaga, aga kas «jumalaga» öeldakse ainult siis, kui igavesti lahku minnakse? Paljud inimesed ei tarvitagi hüvastijätmisel teist sõna kui «jumalaga». Ei, Rein tuleb tagasi. Ta peab tagasi tulema.

Valve oli valmis Reinu ükskõik kui kaua ootama. Ta seisis sageli akna juures, sõrmitses kardinat ja vaatas tänavale. Valve mõistis hästi, et Rein ei tule nii nagu teised inimesed. Rein ei saa avalikult käia, vaid peab end varjama. Tema on enamlane, ja enamlasi otsivad sajad silmapaarid. Kui Rein tuleb, siis teatatakse sel-

lest isale ette. Nõndaviisi on alati tehtud, ükskõik kas varjas end nende juures Rein või keegi teine. Sellest hoolimata astus Valve akna juurde ja näppis eesriiet. Neil kordadel meenus talle imeselgesti Reinu lahkumine. Rein ei vaadanud tagasi. Sammus piki tänavat, kuni kadus vastutulijate hulka. Viimane, mis Valve temast nägi, oli kaabu. Tavaline tumehall, pisut pleekinud kübar.

Kuhu Rein läks, seda Valve ei teadnud. Valve uskus, et tal oleks palju kergem, kui ta teaks, kus mees praegu viibib. Rein ei öelnud ei talle ega isale, mida ta ette võtab. Ka teised pole sellest kunagi kõnelnud. Põrandaalune tegevus nõuab, et väga vähesed teaksid, kus keegi on ja mida ta teeb.

Valve sai kõigest aru, välja arvatud Reinu sõnad selle kohta, et temasugune ei sobivat kellelegi meheks. Mispärast? Naine suudab kanda neidsamu vaevu ja viletsusi, mis mees. Kas siis on olemas niisugust elu, mida armastus raskemaks teeb? Valve ei tahtnud ega suutnudki seda uskuda. Miks kommunistil ei või olla naist? Aga Leninil oli — Nadežda Krupskaja, isa teadis seda täpselt. Oli juba siis, kui Venemaal valitses alles tsaar. Iseasi, kui Reinul puudub usk temasse, Valvesse.

Mats Tsirkel nägi selgesti seda, mida tütar üle elas. Heast peast ei küsi keegi, kas Kingissepal oli naine või mitte. Isa ei osanud Kingissepa kohta musta ega valget lausuda, aga et Lenini elukaaslaseks oli Krupskaja, seda oli ta tublide meeste käest kuulnud ja isegi lugenud. Nõnda ta tütrele ütleski. Matsil oli alati kahju, kui ta märkas Valvet akna juures nukrutsevat. Ent siin ei saanud miskit parata. Sõnad ei leevenda igatsusvalu. Aidata võib ainult aeg või uus, veel tugevam armastus.

Pärastlõunaste vahetuste puhul ootas Valvet sageli vabrikuvärava juures Märt. Hommikuse ja öövahetuse puhul ta seda teha ei saanud. Hommikune vahetus lõppes keskpäeval ja õine kell kuus varahommikul. Kell kolm päeval oli Märt ise vabrikus ja kell kuus hakkas ta tööle minema. Ta sai Valvel vastas käia ainult igal kolmandal nädalal, siis kui see töötas õhtuvahetu-

ses ja loengud mahti andsid. Valve ei sallinud, et Märt talle vastu tuli. Ta ütles seda mehele, ütles nõnda karmilt ja tõsiselt, et kahtpidist arvamist ei võinud jääda. Valve järsk sõna oli jahutanud nii mõnegi austaja tuhina, kuid Märt seisis õhtul endiselt oma kohal laternaposti all. Isa ütles, et las poiss käib pealegi, kui ta kangesti tahab, sõprust ei maksa põlata. Ent Valve oli juba ammu mõistnud, et Märt vaatab teda teiste silmadega kui sõber, kuigi ka tema kõneleb sõprusest, kõneleb samuti nagu isa.

Valve töökaaslased kadestasid teda, et tal on nii korralik ja meeldiva moega austaja. Valvele vastu minnes pani Märt alati selga uue suveülikonna. Vabrikutüdrukud märkasid otsekohe, et see oli moodsalõikeline ja tehtud heast riidest. Ja ka viinahaisu ei tulnud kunagi tema suust. Mõnigi Valve sõbratar oli Märdi juurest hästi ligidalt läbi läinud ja nuusutanud, et kindlasti veenduda, kas kavaler on alati kaine või mitte. Nüüd ei kahelnud enam keegi selles, et Valve saab tulevikus hea ja viisaka mehe. Vahest on ta pisut kitsi — karsked mehed on sageli ihned, — kuid selle vea võib välja kannatada. Pealegi ei näi ta päris koi olevat, riietus räägib teist. Valve seletust, et Märt on talle ainult sõber, ei võetud tõsiselt. Kes siis niisugust asja tagasi ei ajaks! Nõnda on ikka tehtud ja sellest hoolimata mehele mindud. Vanemad naised andsid Valvele nõu, et ta mitte liiga kaua peigmehe kannatust ei prooviks. Ärgu sedagi unustagu, et tal on juba kakskümmend neli täis. Neid jutte oli Valvel villand kuulata, aga kuhu nende eest põgeneda? Ja ega's talle halba soovitud.

Valve ei rääkinud Märdile vabrikunaiste juttudest. Ta kõneles Märdiga üldse vähe. Mõnikord sammusid nad kogu tee vabrikust koduni teineteise kõrval vaikides. Valve lihtne sitskleit või jahedama ilma puhul tagasihoidlik jakike, pearätt ja kulunud, madala kontsaga kingad ei sobinud Märdi uue ülikonna, laia mantli, hoolikalt triigitud päevasärgi, maitseka kaelasideme ja läikima viksitud kingadega, kuid sellest ei teinud ei üks ega teine vähematki välja. Mõni keksim vastutulija muigas ja võis mõelda, et ennäe, noorhärra noo-

lib vabrikutüdrukut, kas tal paremaid preilisid käepärast pole.

Eriti sõnaaher oli Valve siis, kui ta Märdi kõrval käis, aga Reinule mõtles. Märtki mõistis neil kordadel, et Valve mõtted on mujal, aga kus, seda ei osanud ta mõistatada.

Täna töötas Valve hommikuses vahetuses. Õhtul kraamis tuba ja hakkas siis isale uut särki õmblema. Eestoast polnud isa kopsimist kuulda. Mats lõpetas laupäeval töö varakult, käis saunas, pani kõva kübara pähe, võttis kepi kätte, pistis veel laastukese habemesse ja läks kas mõne sõbra poole või lähemal asuvasse kõrtsi aega viitma. Laastuke pidi sellepärast habemes olema, et igaüks näeks, et tegemist pole mitte mõne vusseriga, vaid puukontsa-töömehega, kes kingseppade hulgas on esimene. Viimasel ajal jäid kõrtsis käigud harvemaks. Mats armastas teisi kostitada, kuid mis sa kostitad, kui näpud põhjas! Nagu poleks ta väljaõppinud meister, kes auga võib kanda laastukest habemes, vaid jumal teab missugune käpard, looder või lakkekrants. Kingsepa sõbrad olid enamasti samasugused nagu ta isegi, vanast ajast pärit meistrimehed, kellel olid omad silmad, omad arusaamised ja omad jutud. Mats Tsirkelil oli ka kaks venda, Mihkel ja Ferdinand, kuid nendega käis ta järjest vähem läbi. Vennad häbenesid isa ametit ja isa nime. Muidugi mõista, kui kõikide kingseppade poegadest saaksid alati kingsepad, siis ei oleks enam õige asi. Liiale läheks. Tema kui vanem poeg päris isa elukutse, aga vennad ei pidanud üldse käsitööst lugu. Üks katsus algul sadulsepaametit, teine proovis höövliga leiba teenida, kuid mõlemad punnisid elu poole, kus mitte käed, vaid tagumik kõige suuremat vaeva näeb. Koolitasid ennast ja on nüüd uhked ametnikud, kes Matsi ja tema tütre leivale ülalt alla vaatavad. Matsil polnud hariduse vastu midagi — kes siis veel oskab tarkust hinnata kui mitte väljaõppinud kingseppmeister —, kuid mis teadmised ja tarkused need on, mis panevad inimesi tööle viltu vaatama? Olgu kas või professor — ministrist ei maksa rääkidagi, kes pole muud kui rahameeste suuvooder —, aga tööd ja töötegijat peab ta ikka austama. Õige professor on

ise läbi ja läbi töömees. Vennad unustasid isa õpetused ja ka isa nime ei kõlvanud neil enam kanda. On siis Ülango ilusam ja paslikum perekonnanimi kui Tsirkel? Ja kui olekski, siis on sellel ikkagi üks puudus: seda nime ei kandnud isa. Mats pilkas oma vendi nii, et need alati näost punetama hakkasid, Ferdinand varem ja Mihkel hiljem. Sellepärast nad üksteisest ka võõrdusid.

Valve õmbles parajasti viimaseid särginööpe ette, kui Märt koputas ja sisse astus.

«Istu,» ütles Valve talle rohkem silmadega kui suuga ja õmbles edasi.

Külaline palus luba suitsetamiseks ja süütas paberossi, kuigi ta keelel oli alles eelmise paberossi viha.

«Mis sa homme teed?» küsis ta võõra häälega. Valve kuulis pingutatud kõla teise hääles, tõstis pilgu särgilt ja langetas selle kohe.

«Lähen ema hauale. Isa tuleb ka,» vastas ta ruttu.

Märt muljus paberossi sõrmede vahel.

«Valve,» algas ta otsustavalt, «ütle, mispärast sa minust eemale hoiad? Nii eemale hoiad, et pead valetama.»

Valve vaatas nüüd tähelepanelikult Märti. Nad elasid temaga hulga aastaid ühes ja samas majas. Kunagi oli Märt teda suudelnud, kuid siis oli ta plikake ja ka Märt kandis alles oma esimesi-teisi pikki pükse. Valve tõukas tookord tormaka eemale, kuid suudlus põles kaua aega ta huultel. Täiskasvanuna tõmbus Valve ikka rohkem ja rohkem mehest eemale. Eemaldumine algas enne Reinu tulekut. Kui keegi oleks küsinud, mis seda põhjustas, siis poleks Valve osanud vastata. Ükski aga ei pärinud ja Valve ei mõelnud sellele.

«Ma ei valeta sellepärast, et tahan sinust eemale hoida, et sa mulle vastik oled.»

«Mispärast siis?»

«Sinu enda pärast.»

«Minu pärast?»

«Sinu pärast, usu mind, Märt.»

Märdi paksude kulmude all asuvais silmades peegeldus tumm imestus. Ta ei mõistnud Valvet. Miski, mis oli temast tugevam, kiskus Märti selle naise poole.

«Isegi siis, kui uskuda tahaksin, ei saaks ma uskuda. Ma ei mõista sind.»

Nööp oli ette õmmeldud. Valve pani särgi kokku ja tõusis.

«Me olime head sõbrad, Valve. Kas ma olen vahepeal pidalitõbiseks jäänud, et sa mind enam ei salli?»

Naine astus mehe juurde.

«Nüüd valetad sina. Sinul on sõprusest vähe. Sellepärast ma ei tahagi, et sa mulle vastu tuled. Sinu vale pärast pean ka mina valetama.»

Ka Märt tõusis. Veri oli ta näost kadunud.

«Räägime siis tõtt.»

«Räägime,» vastas Valve ja taganes akna juurde.

Märt jäi tooli kõrvale seisma.

«Jah, sul on õigus. Ma armastan sind, Valve.»

Valvel oli raske vaadata meest, kelle silmad olid naelutatud ta suule.

«Mina sind ei armasta,» ütles ta ja vaatas aknast välja. Parem käsi haaras tugevasti kardinaservast kinni.

Märt astus Valve juurde.

«Sa hakkad mind armastama.»

Naine raputas pead.

«Hakkad, Valve, tean seda.»

Valve raputas uuesti pead.

«Me oleme alles noored,» algas Märt erutatult, kuid Valve katkestas teda.

«Jäta, Märt. Mine ära. Meil on siis mõlemal kergem.»

Märt ei võtnud mõistust pähe.

«Ma ei lähe enne, kui sa ütled, mis on minus niisugust, et sa mind armastada ei või.»

«Hea küll. Sa ei jäta enne kui viimane sõna lausutud on.» Valve neelatas ja ütles siis järsult: «Kõik meie vabriku tüdrukud kadestavad mind. Minule on sellest vähe, et sa hästi riides käid, head palka saad ja ikka viisakas oled.»

«Mida sina... tahad?»

«Sina mõtled ainult endale.»

Noormees seisis pilgu aega tummalt ja sõnas siis:

«Mõtlen sellepärast endale, et minule ei mõtle keegi.

Ema ja õde vahest, aga sellest on vähe. Sinagi ei mõtle.»

«Mina ei tee seda, siin on sul õigus. Kommunistid mõtlevad töölistele, ja sina oled tööline.»

«Punased? Ei tea. Nemad mõtlevad streikidele ja võimule. Inimestest hoolivad nad vähe.»

«Streikidele ja võimule mõtlevad nad inimeste pärast.»

«Pean ma põrandaaluseks hakkama, et sa mind armastada saaksid?»

«Ei, Märt. Ela nii, nagu sinu arust õige on.»

Tükk aega ei lausunud kumbki sõna.

Siis tunnistas Valve lihtsalt:

«Ära hoia mind oma südames. Mina armastan teist.»

Märt võpatas. See ei võinud tõsi olla. Ta ütles ägedalt:

«Valetad! Valetad sellepärast, et ma ei ole niisugune mees, kellest sina unistad.»

«Ei valeta, Märt.»

Valve otse karjatas need sõnad. Mehe silmad tuhmusid. Pilk aega ta mõtles nagu midagi ja lausus siis tumedalt:

«Head õhtut.»

«Head õhtut, Märt.»

Üksi jäädes vaatas Valve kaua aega aknast välja. Tänavalaternad põlesid juba. Vastasaias õõtsutas tuul puude oksi. Kõnniteel liikusid inimesed. Valve ei näinud ei tänavalaternaid, tuules sahisevaid puid ega mööduvaid jalakäijaid, ta ei näinud midagi.

22

Märt Ilves pesi ennast duši all. Voolav vesi uhtus juustest ja õlgadelt seebi. «Kui saaks hinge nõndasama kergesti puhtaks pesta nagu keha,» mõtles ta käsnaga jalgu nühkides. Ihu võib olla ükskõik kui must ja määrdunud, ikka saavad sellest seep, soe vesi ja nuustik jagu. Ja kui siin, duši all, nahk sinu tahtmise järgi läikima ja rudisema ei hakka, siis mine sauna, kobi lavale,

higista ja vihtle. Mis teha aga hingega? Hingevalu vastu ei aita miski. Ei aita viingi.

Elektrimontööri puresid kaks vaeva: Valve ja meister Franz. Nagu oleksid nad omavahel kokku leppinud, et meest proovile panna. Meistrist püüdis Märt üldsegi mitte välja teha. Hoidis, nii nagu oskas, Steinist kõrvale. Franz polnud küll elektriku otsene ülemus, ent siiski ei olnud nii lihtne temaga kokkupuutumist vältida. Meister tiirles tüütava parmuna tema ümber. Märt muutus jonnakaks. Ta õppis meistrit tasakaalust välja viima sellele üksisilmi näkku vahtimisega. Märdile näis, nagu peidaks Franz enda sisemuses midagi ja kardab, et silmad võiksid seda tunnistada. Nuhiametit meister ei varjanud, see, mis ta silmadele imeliku vaate ja kindlusetuse andis, pidi midagi muud olema. Kuidas ka Märt Ilves meister Franzu ignoreerida katsus, tundis ta sellest hoolimata, et see kiuslik inimene võib ta elu «Terases» väljakannatamatuks muuta. Kokkupõrge, hoopis vihasem kokkupõrge kui sel päeval, mil Franz tulemärkidest sonis, toimub nende vahel varem või hiljem. Ja kui avalikku riidu ei tekigi, siis hoolitseb meister juba selle eest, et tema vallandamiseks varem või hiljem paras põhjus leitakse.

Tehases seati tõepoolest signaalsüsteem sisse ja suure osa tööst tegi seejuures Märt. Klosetiustele signaaltulesid ei asetatud. Nõnda et Franz rääkis sellest ainult tema üle naermiseks. Meister leidis üles Märdi nõrga koha. Siitpeale kõneles ta montöörile kõige mõttetumaid asju ja hõõrus selle ägestumise puhul rahuldatult käsi.

Vahekord Franzuga oli selge. Nõnda selge, et Märt hakkas pisitasa uut töökohta kuulama. Ja ka Valvega polnud enam kaksipidi mõtlemist.

Märdil oli raske mõista ja selle mõttega harjuda, et Valve kedagi teist armastab. Mees ei suutnud ennast temast lahti rebida. Vineerivabriku väravas ta enam Valvel vastas ei käinud, kuid mõtted olid nagu vangis. Valve segas teda ega lasknud elada nii, nagu ta oleks tahtnud. Kõige rohkem takistas Valve õppimist, mis nüüd varasemast palju rohkem aega nõudis. Märt kahtles, kas ta jõuab kevadel lõpueksamid sooritada. Kui

ei jõua nüüd, siis jõuab edaspidi, rahustas ta ennast. Rahast, mis ta oli pulmadeks ja muuks kogunud, jätkub nüüd paariks aastaks õe koolitamiseks ja ta enda õppemaksu tasumiseks. Franz enam ületunde ei sokutanud ja sellest oli Märdi südamel ainult kergem. Milleks seda raha nüüd enam korjata?

Ema märkas poja piinlemist ja tegi juttu, et nad võiksid endale uue korteri otsida.

Kuid ka siin ei taganenud Märt. Ta mõistis isegi, et Valve läheduses on raskem, aga pagemine oleks alandav. Ise endale süljata — ei, see mõte ei mahtunud Märdile pähe. Aitab, et Valve teda alandas. See naine, keda Märt nüüd vaheldumisi armastas ja vihkas, vihkas ja armastas, solvas teda vähemagi halastuseta. Kas saab olla midagi masendavamat sellest, et inimene, kes on sulle kõik, ütleb jäiselt, et sa ise ja kogu su elu, su tegevus, su töö ja su käitumine on nii väike, nii tühine, et seda ei saa armastada.

Märt taipas hästi, millele Valve vihjas, kui ta ütles, et tema, Märt, mõtleb ainult endale. Aga elektrik ei saanud ka siin teisiti talitada, kui ta õigeks pidas. Tooma ja Maasiku seisukohad jäid talle võõraks. Jah, neil võis olla paljus õigus, kuid kas nende tõde on nii suur, et see muudab elu, et see muudab inimesed uueks ja paremaks? Nii heaks, et kõik hakkavad teistele mõtlema?

Seda tööline Märt Ilves ei uskunud.

«Imelik,» arutles Märt dušijoa all end loputades. «Valve põlgab mind sellepärast, et mu mõtted pole punased, meister Franz aga kahtlustab ja kiusab just selletõttu, et ta mind kommunistiks peab. Kui mitte päris enamlaseks, siis ikkagi neile kaasatundjaks ja nende tegevuse kaasteadjaks.»

«Jäta nahk peale.»

Märt jahmatas, nagu oleks meister Franz teda ootamatult tabanud. Kuid kõrvalduši all ei solistanud mitte lühike, kollase näo ja möödalibisevate silmadega kogu, vaid paras mehepõrakas, kelle hääl kostis sõbralikult. Elektrik silmitses katelsepp Nurka ja ütles kergendatult:

«Hakkasid Franzu õpilaseks?»

Nurk naeris lõbusalt.

«Ole hea mees ja laena seepi. Mõtlesin pisut üle kasta, aga sa küürisid ennast niisuguses tõemeeles, et mullegi isu tuli.»

Elektrik ulatas seebi.

«Franzul pole täna aega. Ta uurib oma klaasputkas ajalehti, küll saksa-, küll eestikeelseid,» rääkis katelsepp. «Chamberlain ja Daladier müüsid Münchenis Tšehhoslovakkia Hitlerile maha, Franz on rõõmu pärast poologar.»

Märt jälgis huviga ajalehtedest sammusid, mida Saksamaa ette võttis. Eriti mõjus Märdile Tšehhoslovakkia saatus. Tšehhe kujutles ta endale tarkade, arenenud inimestena, kelle tööstus ei jää palju alla Saksa, Inglise või Rootsi omale. See maa oli talle lähedane ka veel muu pärast. Seepärast, et eestlased ja tšehhid ühel ajal oma riigi lõid. Enne maailmasõda polnud kaardil ei Tšehhoslovakkiat ega Eestimaad. Mis Tšehhoslovakkia kohale oli tollal kirjutatud, seda Märt ei uurinud, kuid nimetuse Eestimaa asemel seisid siis maakaardil «Estljandskaja gubernija» ja «Liflјandskaja gubernija».

«Rõõmustagu,» ütles ta niisuguse tooniga, et Nurk otsekohe taipas, kuhupoole Märt hoiab. See «rõõmustagu» kõlas umbes nii, et peaks meister Franz oma rõõmu kätte kärvama.

«Ka Eestimaale võivad need päevad kätte tulla,» sõnas Nurk seepi tagasi andes. «See teebki Franzu õnnelikuks.»

Märt keeras duši kinni.

«Võnnu all neid juba korra peksti.»

Ütles nõnda ja väljus duširuumist.

Madis Nurk jälgis mõnda aega elektriku käitumist. Üksvahe näis, et meister Franz kasvatab temast endale parema käe. Ilvesest ei saanud aga seebisööjat. See õpetas Nurka temale teravama pilguga vaatama.

Selgus, et elektrik oli põhiliselt aus inimene, mitmeti vastuoluline mees. Jah, igaüht, kes teisiti mõtleb, pole tarvis sellepärast veel kahtlustada. «Parem on kahelda oma tões kui töörahvas,» mõtles Nurk. «Mis marksistlikud tõed need on, mida iga teine-kolmas tööline läheb

nuhkidele üles andma? Ettevaatlikkus pole seesama, mis kahtlustamine.»

Hitleri tegusid Ilves heaks ei kiida, kuid lõpuni ta asju ei mõista, see oli Nurgal nüüd selge. Ta uhas enese kiiresti seebivahust puhtaks ja läks samuti riietusruumi.

Märdi ja Nurga kapp asusid teine teises riietusruumi otsas.

Ilves rõivastus vaikides.

Nurk pühkis peopesaga rinnalt, käsivarrelt ja reitelt veepiisad maha, läks oma kapi juurde, kuivatas end ja hakkas särki selga tõmbama.

Ilves oli võõraste vastu kinnine inimene, temale polnud kerge läheneda, kuid läheneda Nurk talle tahtis. Katelsepale näis, nagu vaevaks Ilvest midagi. Halb on, kui inimene jääb üksi. Elektrik pole uhke, seda mitte. Kui teda kõnetatakse, vastab, viskab vahel isegi mõne sõna esimesena. Hinge hoiab aga luku taga. Mõned põlastavad, et ta õppivat ja trügivat agarasti ülespoole. Nurk ei näinud selles midagi halba, et töömees õpib. Õppigu, töörahvale on teadmisi vaja. Nemad õppisid koguni vanglas. Õppigu, püüdku edasi, kuid ärgu kasutagu edasijõudmiseks redelit, mida mõnikord kodanlus pakub. Nurk mõtles niisuguse redeli all keelekandmist ja kodanlusega ühe laulu laulmist, ühe sõnaga oma klassi reetmist. Meister Franz, kaval inimene, kes pole lihtsalt noorema Krausi hoovipeni, hakkas Ilvese ees redelit püsti ajama, kuid see tõmbus juba esimese pulga juures tagasi. Kui Märdi-taolisest mehest saaks kunagi insener, siis töölisi ta õgima ei hakkaks.

Riietusruumi uks liikus.

Märt ja Madis märkasid mõlemad, kuidas ust väljastpoolt kinni lükati. Ja mõlemad arvasid seejuures üht ja sedasama. Mitte kellelgi teisel, ainult Franzul on niisugused kombed.

Elektrik raputas õlgu.

«Jälk,» ütles ta tugeva sisemise meelepahaga.

«Küürakat parandab ainult haud,» arvas Nurk.

Märt hakkas minema.

«Hüvasti!»

«Head päeva.»

Vabrikuõuel tuli elektrikule vastu Viili-Sass, viiekümnendates aastates lukussepp, kellele igaüks aastaid kümne võrra rohkem andis. Oma hüüdnime kandis ta sama endastmõistetavusega nagu teised pärisnime, mis on passi peal kirja pandud. «Miks ma peaks seda häbenema,» rääkis ta ise. «Viili-Sass on aus nimi, ausam kui noor Kraus. Friedrich Kraus on juba viiekümneaastane isand, aga ikkagi ei peeta teda veel täitsameheks, muudkui öeldakse noor ja noor. Viili-Sass on ametinimi ja aunimi ning minu meelest parem kui mõni niisugune tiitel nagu von või van, mida papad poegadele pärandavad. Ausam sellepoolest, et see on oma kätega ära teenitud. Nõnda et naerda ega häbeneda pole siin midagi.» Kes lukussepa suust niisugust juttu kuulis, see andis talle õiguse. Viili-Sass, ristimistunnistusel ja isikutunnistusel, palgalehel ja pandimajapiletil Aleks Nõmberg, töötas nagu Raudrähkki värtsikambris.

Viili-Sass pidas Ilvese kinni ja ütles ilma igasuguse sissejuhatuseta:

«Varsti lastakse Raudrähk lahti.»

Märt ehmus.

«Noore Krausi rahakapi lukk hakkas tõrkuma. Käisin praavitasin ära. Siis kuulsin poole kõrvaga pealt, kui ta Franzuga kõrvalruumis sellest rääkis.»

«Raudrähk on veel mehe eest väljas.»

«Alati ei aita seegi.»

«Ta on «Terase» põhi.»

«Noore Krausi silmis ei loe see midagi.»

«Franzu urgitsus?»

«Nii täpselt ma ei kuulnud.»

Märt mõtles ja küsis siis:

«Räägid ka Raudrähile endale?»

«Vanast on kahju.»

Rohkem nad ei kõnelnud.

Monteerimisosakonna välisuksel kiigutas end kandadel sigarit suitsetav Franz Stein.

Härra Tortandeli usk endasse kui suuresse ehitajasse oli vahepeal kasvanud. Viimase kivimaja viis ta katuse alla erakordselt odavasti ja ka kiiresti. Siin, Jõgissaarel, hakkas ta järjest rohkem esimest viiulit mängima. Tema kompanjon insener Vihandi oli hea spetsialist tehnilistes küsimustes, kuid rahaasjades andis Tortandel enda meelest talle silmad ette. Kuigi Albert Friedrich ei olnud oma elus ühtki pae- ega telliskivi paika pannud, ühtki korda pintslit värvipotti kastnud, ühtki kriipsu projektijoonistele tõmmanud, pidas ta ikkagi enda kutsumuseks ehitusala.

Juba varases nooruses avastas Tortandel endas võime ette näha. Kas ei narrinud teda kogu pritsimeeste orkester, kui ta Ohaka naist piilus, aga kes naeris pärast! Ja majade ehitamine ning müümine! Terve Elfriede suguselts soovitas hakata lihaga hangeldama, vana Ohakas oli just lihaga endale jalad alla saanud. Kuid tema nägi kaugemale kui lihunikud ja poepidajad, tema valis ehitusala. Nüüd võtavad Elfriede sugulased juba eemalt-kaugelt tema ees mütsi maha, saavad aru, kes oskab raha kokku lüüa.

Kõik oleks kõige paremas korras, kui müürissepad poleks tööd seisma jätnud. Eile streikisid müürissepad üksinda, täna katkestasid töö ka armatuuripanijad ja betoonivalajad, homme ei tööta võib-olla enam keegi. Ehitusettevõtjana oli ta lühiajaliste, päev-kaks kestvate tööseisakutega harjunud, neid juhtus tema ehitustel ikka, ent seekord erines paljugi tavalisest. Kui tõrkusid krohvijad, siis polnud puuseppadel sellest sooja ega külma, ja vastupidi. Nii oli varem. Nüüd aga kääris kogu ehitusplats, seitsesada meest. Õigus, üle poolte tööliste jätkavad veel tööd, aga kes teab, mis edasi sünnib.

Just meeste üksmeel tegi Tortandelile kõige rohkem muret. Varem oli palju kordi juhtunud seda, et kui üks artell nurises madalate tööhindade üle või kaebas ebaõigete mõõtmiste pärast, siis asendas ta selle teisega. Nõnda tuli Aarmann Loorentsi asemele... Üleeile aga naeris Kuusktamm tema välja.

Kuusktammega toimunud kõneluse meenutamine pani Tortandeli praegugi veel mühatama. Kuidas ta ütles? Ah-jaa: usinamat artellivanemat kui Aarmann ei leia te kusagilt, katsuge ikka vanaga läbi ajada... Pilkas, saadanahing, irvitas südames. Vanameest ei või talveks jätta; mida varem temast lahti saab, seda parem. Rumalus oli talle üldse Jõgissaarel tööd anda.

Tortandel oli inimene, kes ei armastanud tüli oma majast välja kanda. Jõgissaarel oli aga ettevaatlikkus eriti vajalik. Kui mõni pahatahtlik kontrollija siia juhtub, võib palju pahandusi tekkida. Ministeeriumiski on sääraseid, kes neile kaika kodarasse viskaksid.

Majandusministri abi sokutas kogu aeg Freibergi. Tööde enda kätte saamine maksis Tortandelile ja Vihandile poolteist miljonit. Paljud asjad Jõgissaarel kartsid päevavalgust. Läheb siit mingi kumu laiali, siis on parastajaid pool Tallinna täis. Kus on rohkem kadedaid inimesi kui eestlaste hulgas? Ja kui veel kommunistid midagi üles tuhnivad, siis ei jää skandaal tulemata.

Äkki ongi Kuusktamm punane, nagu Aarmann kinnitab?

Sellal kui Albert Tortandel muremõtteid haudus, siirdus proua Elfriede oma jalutuskäiguga ehitusest ikka kaugemale ja kaugemale. Räägitagu mida tahes, aga loodus on ikkagi hurmav. Pilved, mu jumal, need on nagu vatitopsud, kerged, pehmed, lihtsalt imekspanuväärsed! Ja lehed! Milline värvide küllus! Proua Saatlevil on küll ükskord kirev kleit, prantsuse siid, näoga ei hakka kokku mitte üks raas, kuid sügiseste lehtede vastu ei saa seegi. Ikkagi paljas tehnika.

Tuulepuhang rebis vahtra otsast lahti veripunase lehe, keerutas seda õhus ja kandis jalutaja jalgade ette, nagu tõendada tahtes, et proua Tortandelil on õigus. Elfriede tõstis lehe üles, nuusutas seda ja surus vastu rindu, kust kevadest saadik ei kadunud imelik rahutuks tegev pakitsus. Ta meeleolu muutus õrnaks, justkui jalutaks oma Albertiga Ohaka selja taga lossimägedes.

Vahtides pilvi, tüvede vahelt paistvat jõge ja puulehti, oleks üksik, teelt kõrvale kaldunud daam peaaegu

komistanud maaslamavale inimesele. Proua Tortandel kiljatas heledalt, toibus aga kiiresti ja vaatas nüüd uudishimulikult istukile tõusvat kehakat meest.

«Vabandage, ei pannud tähele, vabandage jah,» rääkis ta, pilku ära pööramata istujalt, kes näis talle nii tuttav.

«Misasja, teate,» tuli talle vastuseks.

«Kas te ei ole härra... härra...?» püüdis proua võõra nime meelde tuletada.

«Kamar on mu nimi,» ümises istuja.

«Tervist, härra Kamar, tervist!» hüüdis proua Elfriede lahkelt. Just, just niisuguseid päratu laiu õlgu pole kellelgi teisel. Isegi võimlemisõpetaja Melk on selle kõrval kiitsakas.

«Tere jah,» vastati. Või nüüd on ta siis härra!

«Unistate?» küsis naine.

Rohukõrt näriv mees vaatas talle arusaamatult otsa.

Kamar tahtis viimastel päevadel omaette olla, ta otse kartis meestele silma vaadata. Arvas, et kõik teavad, kuidas ta Kuusktammele kallale tungis. Esimest korda elus ei tundnud ta häbi, et teda jalust maha löödi. Ta oli elajakombel täis, purjus mehe võib aga lapski pikali tõugata. Teda polnud küll siiani keegi tõuganud, aga mis sellest. Mispärast ta aga tõstis käe Kuusktamme vastu, kellest ta lugu pidas ja kes tema eest oli varem seisnud? Kas või Tortandeli sarikaliikude ajal, kui ta laua äärde tukkuma jäi ja Anton tema kallal oma keele teravust proovis.

Kuusktamm oleks võinud seekord Kamara kondid tümaks tampida, vastu poleks talle hakatud. Mis aga vanamees tegi? Upitas püsti ja talutas küüni peatäit välja magama. Hommikul ainult päris, miks Kamar teda varitses.

Mehemürakas ei osanud sõnagi lausuda.

«Sul on väärt rusikas,» vastas ta Kuusktammele, «lõi mu ajud selgeks. Mis pärast sündis, seda mäletan, varasemast pole aga mitte mõhkugi meeles.»

Kuusktamme küsimustele, kus ta end purju pani ja kes talle välja tegi, vastas Kamar, et viina võeti sõbrataride juures ja Aarmann maksis. Rohkem vanamees ei uurinud.

Viha Kuusktamm ta peale kandma ei hakanud, lärmi öise juhtumise pärast ei löönud, kuid kes Kamarat tundis, see sai aru, et mehega on lahti veider lugu. Kamar ladus kitsele viiskümmend kivi, kuid häbi polnud võimalik välja higistada. See jäi ja küünistas, lakkamatult küünistas rinnus.

Nüüd, kus müürisseppade töö seisis, oli Kamaral veelgi raskem. Anton kutsus topkat tegema, kivikandja saatis ta põrgu. Aarmann lubas pudeli osta, Kamar läks jõekaldale võssa, kus Tortandeli emand talle otsa jooksis.

«Tohin seltsiliseks olla?» sädistas Elfriede veelgi magusamini ja istus totsti mehe kõrvale.

«Mis ta peaks mu'st tahtma,» mõtles Kamar altkulmu prisket prouat piiludes. Narr lugu.

«Ma ei teadnudki, et teiesugused hiiglased üksindust otsivad. Kas ma segan?»

«Mis siin segada,» ühmas Kamar.

«Aga siiski,» ajas naine pea kuklasse ja naeris kudrutavalt. «Aga siiski...» Naeris ja vaatas häbenematult mehe õlgu, võimsaid käsivarsi ja tohutu suuri jalgu.

«Kuidas proua siia sattus?»

Kamar küsis nii selleks, et mitte mats olla, kes peenema rahvaga ei oska ümber käia. Antonist sai ta krõbeda sõnaga lahti, Aarmannile keeras lihtsalt selja, aga mida teha Tortandeli emandaga? Sandimast sant olukord. Roni veel võssa, kus kilavate silmadega eided ringi luusivad.

«Oi, härra Kamar,» imestas proua Elfriede ja pani nagu kogemata oma kakuna koheda käe kivikandja õlale. «Tulin lihtsalt oma abikaasaga ühes. Kuid kontoris olev seltskond ei pakkunud mulle rahuldust.»

Naine ohkas ja ta puhevile aetud rind surus vastu mehe käsivart.

Kivikandja nihutas kätt edasi.

«Härra Kamar,» sosistas Elfriede, «mõistate te naisi?»

Mees hakkas midagi ebamääraselt aimama.

«Pole selgeltnägemisega tegemist teinud,» sõnas ta tõrjuvalt.

Proua Elfriede sai nüüd aru, miks ta kangekaelselt Albertiga kaasa sõita tahtis. Seltskonnas on mehi küll

ja küll, aga mitte niisuguseid nagu see siin. Sarikaliikudest peale, kui ta mõttes võrdles oma abikaasat kivikandjaga, ei saanud ta enam rahu. Korraga märkas ta, et Albert on muutunud võimatult rasvaseks ja ähib otse vastikult. Magades norskab. Tal ei ole enam ühtegi osa sellest, mis omal ajal Elfriede meeli kütkestas. Nüüd on ta just nagu kadunud Martin. Taevane arm, miks kõik mehed aastatega ühesugusteks tuimadeks jäävad!

Proua Elfriede ei saanud sinna midagi parata, et rinnus pakitses rahutus, mis viimasel ajal teda lakkamatult liikvele ajas. Saatus ei olnud tema vastu aga helde. Kümnik Veermann lõdises nagu palavikus, kui nad juhuslikult üksi jäid — Albert pummeldas parajasti —, kartis iga hetk peremehe kojutulekut ja kõik jäi poolikuks. Võimlemisõpetaja Melk osutus argpüksiks, kes julgeb ainult kätt suudelda. Ebamääraselt lootis ta ehitusel pihakaid mehi kohata, ja näe, eks istugi ta nüüd ühe niisuguse kõrval. Elfriede ei olnud naine, kes vaguralt ohkas ja ootas. Ainult kadunud Martinit oli ta häbenenud, naisepõlves ei kannatanud ta enam meeste saamatust. Alberti ja teisedki oli ta ise välja valinud.

«Te olete nii tugev ja mehine, justkui karu,» najatus proua kogu oma raskusega kivikandja vastu.

Kamar tahtis püsti tõusta, kuid naine hoidis tugevasti tema käest kinni.

«Ärge minge . . .»

Mees jäi istuma.

«Miks te nii tujutu olete? Kas on muresid? Pea valutab, raha otsas? Ma võin teile laenata, härra Kamar.»

Kivikandja vaatas härra Tortandeli elukaaslast, kes ennast häbenematult pakkus, varjamatu vastumeelsusega. Ümmarguseks söönud eit, kellele veri rahu ei anna. Ostis lihakarniga endale Tortandeli ja arvab, et iga mees on müüdav. Lisete on kümme, ei, sada korda väiksem libu kui see. Lisete nutab, kui tema juurde tullakse, see meelitab ise. Ja nagu välk selgest taevast sähvas Kamara pähe mõte, et ta on ise samasugune olnud kui see lõhnatatud ja võitud vananev prouake. «Tips, siin on mees, kellel rahast kahju ei ole!» — eks

ole tema ise nõnda kõrtsitüdrukuid meelitanud! Ootamatult pähe hüpanud mõte mõjus Kamarale just nõndasamuti nagu Kuusktamme rusikahoop — tegi piinavat vaeva ja võttis silmad selgeks.

Mees lükkas Elfriede endast eemale ja tõusis püsti. Kavatses esimese tuhinaga öelda midagi hästi vänget, kuid vaikis, nagu vaistlikult tundes, et sõnad ei tee prouale midagi. Tegu, see aga mõjub. Ja Voldemar Kamar läks ühtegi sõna ütlemata, käed sügaval püksitaskus, minema. Ta ei vaadanud tagasi ja tundis rahuldust, et oli suutnud täitsameheks jääda.

Püsti päi sammus kivikandja jaama poole, et sealtkaudu otseteed barakkide juurde minna, kus leidus temalegi õlgi küljealuse jaoks. Igaüks pole Tortandel, kellele naine peab püksid jalga ostma, tema on mees, kes ise jaksab viina ja viinakõrvast teenida.

Barakis vaieldi. Kamar märkas võõraid mehi, neid, kes ei elanud siin. Igast artellist näis mõni kohal olevat. Ka Kuusktamm istus Solovjovi nari serval.

«Meid nöögitakse igal sammul,» rääkis parajasti Sander Lepik. Sander oli Kamara arvates toredamaid mehi betoneerijate hulgas, mitte niisugune kraaksuv vares nagu Anton. Sander torkas oma karvase rusika kümniku nina alla, hirmutas Veermanni-vennikest nii, et see sokutas enese peakorpuselt ära. Sattus Kuusktamme juurde, ega's tal sealgi hõlbus ole. Vana ei salli kehkenpükse.

«Ja veel ühte asja tahan meelde tuletada. Teeme vabriku valmis, ja — kuhu tselluloos siit minema hakkab?» tõstis Sander häält. «Saksamaale, ausõna, Saksamaale. Aasta-paari pärast loobib ta meile selle eest pomme kaela.»

«Tööline on igal pool tapalammas, nii tööl kui sõjas!»

«Sõda hõljub õhus jah.»

Barakis oli pilk aega vaikne nagu palvemajas. Sõja ähvardav, luine nägu oleks nagu igast madalast aknast sisse sihtinud.

«Tortandelile me järele anda ei tohi!» raksatas Sander rusikaga lauale.

Barakk hakkas uuesti sumisema.

«Linnas on mehi paksult. Ei tee meie, teevad teised. Sügis on ukse ees, kes ei tahaks praegu pikemat otsa. Sul, Solovjov, on hea — sõidad naise juurde, ronid ahjule, kartuli ja sibula eest on eit hoolitsenud, tinti ja rääbist jätkub Peipsis küll ja küll. Mis teeme meie? Uulitsakividele hammas ei hakka. Kus need inglisüdamega ettevõtjad on, kes sinu pealt ei lõika? Kevadel, jah, siis oleks vägikaikavedamisel mõtet olnud, nüüd ei tasu jännata.»

Kamar ei näinud hästi, kes nii kõneles, see jäi teiste varju. Ka hääle järgi ei tundnud ta rääkijat.

«Mehed, ühe mütsi alla!» hõikas Anton üle baraki.

«Asja tuleb tõsiselt kaaluda,» sõnas Aarmann rasket pilku mehelt mehele libiseda lastes. «Ametiühing peab oma sõna ütlema. Niikaua kui ametiühingu juhatus asja arutab, teeme tööd edasi. Omapead mässamine ei anna kopikatki tulu. Siin on töö talv läbi, mida ei maksaks unustada. Ja ka seda, et streik on seadusevastane tegu. Enne kui mõtlematuid samme astuda, anname asja tööinspektorile lahendada. Kui see ei aita, siis las otsustab töötülide lahendamise komisjon. Mul, ja ega teistelgi, pole isu trellide taha minna.»

«Meie ilma paremaks ei tee,» ütles Aleksander sõrmedega taskus kaardipaki servi silitades. Ässad olid selgesti tunda.

«Uulitsakividele hammas ei hakka, see on õige,» alustas nüüd Kuusktamm. «Aga kas sa seda ka mõtled, kuhu me nii välja jõuame? Täna võtab Tortandel meie taskust viiskümmend tuhat, homme petab keegi teine. Hinnad on niigi madalad. Taevataat meid ei kaitse, kui me ise endi eest välja ei astu. Mis Aarmann rääkis ametiühisusest, see oli mõistlikult öeldud. Ametiühisusega tuleb ühendusse astuda, ainult tööle pole tarvis hakata. Töötülide lahendamise komisjon meid ei aita, see kaitseb ettevõtjate huvisid, milleks ta loodi. Kui me homme tellingutele ronime, siis oleme omast ilma. Tortandelil on aega uusi mehi kaubelda ja teisi konkse välja mõelda, et streik nurja ajada.»

«Tõsi, Kuusktammel on õigus,» kinnitas käega põlvele lüües Solovjov.

«Ära õhuta mehi mõtlematule teole,» ägestus Aar-

mann. «Kas sina hakkad meie lapsi talvel toitma, kui tänavatel jõlgume?»

«Keda ma ässitan? Sind või? Kui ässitajatest rääkida, siis on seda Tortandel ja teised temasugused, kes su taskust kisuks viimse sendi. Mitte sinu taskust, Ants, — sulle ta võib-olla annab juurdegi, et teiste taskutest seda rohkem matti võtta.»

Aarmann oli püsti tõusnud ja lähenes meeste vahel endale teed tehes ähvardavalt Kuusktammele.

«Palju sa Venemaalt selle eest kulda saad, et siin päid segi keerutad?» karjus ta enesevalitsemist kaotades kähisevalt.

Ukse juurest trügis ruumi keskkoha poole ka Kamar ja nad jõudsid Aarmanniga ühteaegu Solovjovi koiku äärde. Kivikandja nägemine, kes Kuusktamme kõrvale seisma jäi, ajas Aarmanni segadusse. Millegipärast ei söandanud ta rusikat vanamehe nina alla tõsta, mida teha kavatses. Ja ka Toomas seisis siinsamas.

«Tuntud laul,» tähendas Vana-Jaan.

«Kas insener lubas poole sulle?» küsis Solovjov omakorda Aarmannilt. «Või viskas veerandi? Kümne tuhande eest oled sa valmis omasugust sööma. Ja sina tuled rääkima ametiühingust...»

Aarmann mõistis, et parem on tagasi tõmbuda. Tema sõnal ei ole praegu seda mõju, mis kuu-kaks tagasi. Kuusktamm käänas ametiühingu asja kavalasti enda kasuks. Mehed vaatavad Kuusktamme ja Solovjovi suule, nagu tilguks sealt mett. Kuidas sa oled tugev, kui kõik on nagu aru kaotanud.

«Aarmann kõneles midagi Venemaa kullast,» sõnas Kuusktamm, kelle silmade helk tunnistas, et ta on ärritatud. «Suured härrad hauguvad nõnda ees, pisikesed penid klähvivad järele. Kas käisin mina või keegi teine teie juures, et mehed, pange töö seisma? Ülekohus tegi seda. Tortandel laskis tehnikul Solovjovile edasi öelda, et artell kaevaku kohtu, kui tahab. Mis tal viga nii rääkida, hunt hunti ei murra. Meile ei mõista õigust kohus, meid ei kaitse seadus, meie peame ise endi eest seisma. Mina arvan, et ametiühisus meid toetab.»

«Ametiühing viis potisseppade streigi võidule,» ütles Toomas vahele.

«Potisseppi on näputäis, meid mitu tuhat!»

«Õigus peab võitma,» määratses Anton. «Kui vaja, lähme Toompeale!»

Vaidlevaid mehi jälgides mõistis Kuusktamm, et midagi pole tähtsam tööliste usust oma jõusse. Just seda usku on aastate kaupa püütud nõrgendada. Meie streigime, teised tulevad ja teevad — seda kartsid mehed kõige rohkem. Hommikul loodeti, et Tortandel annab kergesti järele, kui aga seda ei juhtunud, hakati kahtlema. Ühine võitlus kõlas paljude kõrvus tühipalja sõnakõlksuna. Kirjut inimestehulka on raske panna ühtemoodi mõtlema ja tegutsema. Jõgissaarele on kogunenud inimesi igast ilmakaarest. Praegu annab tooni küll elukutseliste ehitusmeeste klassitunne, mille äratas Tortandeli järjekordne sigadus, kuid homseks võivad meeleolud muutuda ja stiihiliselt tekkinud streik iseenesest kustuda. Müürisseppade ja betoneerijate võit Jõgissaarel süvendaks aga ehitustööliste usku oma jõusse.

Meeste hääled valjenesid.

«Mis me tühja laseme päevi maha joosta. Siin talvine tööots käes . . .»

«Meie tapku ennast, tema paneb tuhandeid tasku.»

«Kõik peavad töö seisma jätma! Kõik!»

«Toob uued mehed!»

«Lähme neile jaama vastu . . .»

Barakk sumises suure ülesärritatud mesipuuna.

24

Vambo Saatlev vaatas kordamööda oma kahele kaaslasele otsa. Albert Friedrich lõkendas näost ja piilus ettekandjaid, Andrus istus ja naeratas skeptiliselt. «Mõlemad hakkavad vinti jääma,» nentis direktor ja tundis sellest head meelt. Temagi peas surises ja rindade alt hoovas üle kogu keha meeldiv soojus. Surin surinaks, aga purju ta ei tohtinud jääda. Tunnike veel, kõige rohkem kaks, siis sõidab ta tagasi Lükatile. Väljasõidu lõpp peab olema niisama hea kui algus.

Algus oli tõesti tore.

Kokkuleppe kohaselt ootasid neid fotograafid. «Uus Isamaa» annab järgmises numbris erimaterjali pealkirja all «Töös ja puhkuses käsikäes» või midagi sellesarnast. Alapealkirjad võiksid olla: «Direktor, kes on alati tööliste keskel», «Töörõõmu lätteil», «Ühised huvid» ja nõnda edasi. Küllap nad seal toimetuses ise teavad, mille eest neile makstakse ... Teksti sees kolmeveeruline ülesvõte, kus tema mändide all töölistega palli mängib. Kurat, kui foto viletsalt välja tuleb, siis ta lööb alles põrgu lahti.

«Nädal Pildis» pühendab terve lehekülje, nõnda oli kokkulepe. Sügavtrükis peaksid pildid suurepäraselt mõjule pääsema.

Saatlev kallas karahvinist viina.

«Proosit,» ütles ta lühidalt ja kummutas klaasi suule.

«Terviseks,» mühatas Tortandel ja pühkis higist leemendavat kaela. «Peaks korra ära käima,» mõtles ta, «nägu on kindlasti juba vähkpunane, paneks klosetis pisut puudrit peale.» Varem ei hoolinud ettevõtja vähematki sellest, et napsivõtmine näo punaseks muutis ja higistama ajas, nüüd aga hakkas see pisiasi teda vaevama. Tortandel kandis puudritoosi taskus, kuid tõttöelda aitas puudergi vähe.

Ellerhein ei lausunud sõnakestki, tema jõi vaikselt. Just siis, kui viin hakkas õieti alles maitsma, meenus Saatlevile, et mõned töölised olid keeldunud piltidele tulemast. Mehiste kannab homme küll ette, kes need olid, kuid mine tea, mis kahtlased ollused võivad sepitseda, kui tema ära on. Direktori elavas kujutluses tekkis äkki pilt tühjast kaldapealsest. Tuul kohiseb männiokstes, nende all pole aga kedagi. Ei, mõningad mehed, nagu meistrid ja Mehiste, konutavad veel, töölised on aga jalga lasknud. Nendega ühes ka see kompvekipakkija, kellel on otse filmidiivalik naeratus. Seda kujutledes hakkas direktoril pisut kõhe.

«Kuhu Tortandel putkas?» küsis Saatlev, kes polnud lauakaaslase lahkumist tähele pannud. Nõnda kõvasti oli ta ametis oma mõtetega.

«Puuderdama,» ütles Ellerhein pilkavalt.

Saatlev kihvatas. Algul töölised, nüüd see kah. Kind-

lasti irvitab Andrus tagaselja temagi üle. Joob teiste viina, sööb teiste poolt kinnimakstud toite ja teravmeelitseb. Ta oleks otsekohe Ellerheinale hästi sapiselt midagi öelnud, kuid tahtis enne teada, mispärast Tortandel teda kostitab. Saatlevi teada ei käinud Tortandel Ellerheinaga läbi, nad õieti öelda ei sallinudki teineteist. Purjus peaga tõgas Ellerhein alati Tortandelit, kes vilunud lõugadelaksutajale sõnasõjas alla jäi.

«Kuidas te siia sattusite?»

«Suur ehitaja kutsus,» vastas Ellerhein jalgu laua all sirutades.

«Mis Albertil põleb?» mõtles Saatlev ja taipas — Jõgissaarel on asjad sassis.

«Ausalt öelda, teie päike on looja läinud,» lausus Saatlev nüüd päris kurjalt.

«Ma ei mõista sind.»

«Mõistad küll, mõistad,» noogutas Saatlev pead. «Lasite töölised käest ära. Kommunistid tunnevad paremini asja. Olete kaotanud usalduse. Armeeta väejuhid. Asjata kolisid Vaksali puiesteelt Tõnismäele.»

Ellerhein vaatas Saatlevit pilukil laugude vahelt. Kah poliitik ja filosoof. Keskmine kondiiter, kes mängib riigimeest. President on seesuguseid terve karja üles upitanud, niisugune meeskond tema lekkivat laevukest ei päästa.

«Kes selles süüdi on? Ise sulgesite erakonnad! Loodate, et kroonu organisatsioonid aitavad. Kas tõesti usud, et Tööliskoda suudab töölisi tasalülitada? Ja kelle te sinna etteotsa panite!»

«Ega sina... parem poleks olnud,» vastas Saatlev hoolimatult.

«Jää viisakaks ka siis, kui tõde pole sinuga, ütlesid vanad... egiptlased,» lausus Ellerhein üleolevalt. Nii ei ole egiptlased kunagi öelnud, niisugust tarksõna pole ühelgi kultuurrahval, aga kust Saatlev seda teab? Kingsepp jäägu oma liistude, pagar oma pannide juurde.

Saatlev sai aru, et ta tõesti oli pisut jäme, kuid Ellerheinale on tarvis öelda, kes ta on. Jälle tulid direktorile meelde tõrksad töölised, jutud, mis vabrikus kõigest hoolimata visalt ringi liiguvad, ja võima-

lus, et ta tühja kaldapealse eest leiab. Ootamatult tekkinud tigedusehoog ei andnud järele.

Laua juurde tagasitulev Tortandel leidis sõbrad eest ägedas vaidluses. Õigupoolest pole nad kumbki sõbrad. Saatlev ehk veel kuidagi, see teine aga on lausa kurjategija. Aga just Ellerheina abi läks tal Jõgissaarel hädasti vaja. Sellepärast kutsus ta ka pahempoolse tegelase restorani.

«Usaldus on iga usu, iga poliitilise maailmavaate ja ka töörõõmu alus,» toonitas Saatlev oma lemmikideed. Ta tahtis sellest pikemalt rääkida, kuid Ellerhein, kes neid jutte oli juba kuulnud, ei lasknud teda lõpetada.

«Sinu usku töölised ei tule. Nende kõrvad jäävad sinu õpetussõnadele kurdiks,» irvitas ta väljakutsuvalt. «Ei aita ka fotod, kus direktor töölistega palli peksab.»

Riiginõukogu liige jahmatas. Kes kurat on Andrust informeerinud? Pearaamatupidaja — koolivend? Ja juba pilkab.

Tortandelil oli hea meel. Las vaidlevad, tema nahk jääb puutumata. Miks Saatlev soojendab ussi oma põues? Tundku nüüd...

«Sa pead ennast heaks Nõukogude Venemaa olude tundjaks,» läks Ellerhein pealetungile üle. «Kindlasti oled kuulnud nende moodsast lööklausest: kaadrid otsustavad kõik. Hea oleks, kui Toompeal ka sellest aru saadaks. Mis te teete! Võtame sinu, austatud direktor, kes sa juba kolmat aastat meie esivanemate moonutatud nime kannad. Saatsin sulle hea mehe, kellest oleks võinud eeskujuliku käitisvanema koolitada. Mõõdukas ja tasakaalukas, kes oleks ehk valmis olnud sinu tõesõnu kuulutama, oo prohvet. Mida sa tegid? Viskasid paanikahoos värava taha.»

«Kelle? Kes see oli?»

«Maasiku-nimeline. Töötas laos.»

«Kommunistil pole minu käitises kohta!»

«Keda siis töölised veel usuvad kui mitte kommuniste?» tõstis Ellerhein nimetissõrme üles. «Ja kui kommunist oleks hakanud sinu laulu laulma, mis siis?»

Saatlev vahtis Ellerheinale lahtise suuga otsa.

«Hitleri meetod ei vii kaugele. Vägivald toob kahju. Sa näed ainult uute uskude maid, Saksat ja Venet.

Vaata vahel ka loodesse. Rootsis käib töölisliikumine mitte vägivalla, vaid vaba veendumuse rada. Oled sa, kes sa seisad meie riigilaevukese tüüri läheduses, mõelnud, et vabatahtliku organiseerimise tee viib kaugemale kui ülalt jagatud dekreetidele tummalt alistumine. Usklikeks hakatakse vabatahtlikult, prohvet Mulgimaalt.»

«Jõud otsustab,» toetas Tortandel Saatlevit.

«Politsei ja vangimajad pole veel jõud.»

Tortandel heitis Saatlevile tähendusrikka pilgu. Poleks Saatlev Ellerheina lapsest saadik tundnud, siis oleksid Ellerheina sõnad ta segadusse viinud, nüüd aga ei lasknud ta ennast eksitada.

«Võib-olla tegime tõesti vea, et sind pole kuhugi määranud,» ütles ta mitte ilma tagamõtteta.

«Mind ei saa määrata, üllas riigimees. Mina lähen koos rahvaga.»

Tortandel ühmatas ehmunult. Saatlev aga itsitas.

Ellerhein vaatas võidukalt ringi. Kahju, et need sõnad kõrtsikabineti seinte vahele surid.

Direktor silmitses kella, viimane aeg oli tagasi sõita.

«Tule õhtul minu poolt läbi,» kutsus Tortandel.

Saatlev ei lubanud midagi kindlat.

Tortandel ja Ellerhein jäid kahekesi. Toodi konjakit. Aegamisi ja ettevaatlikult, ühtelugu higiseid kaelavolte pühkides kõneles Tortandel sündmustest Jõgissaarel.

Ellerhein muutus erksaks.

«Tähendab streigitakse?» küsis ta ajavõitmiseks.

«Mässavad jah.»

Ellerhein tundis nii suurt huvi selle vastu, mida Tortandel kõneles, et ta muutus lauakaaslasele kuidagi lähedasemaks, ja see kutsus ka teda õhtuks enda poole.

Pimedas jõudis sinna direktor Saatlev, morn, nagu Tortandel teda harva oli näinud. Saatlev ei kõnelnud kellelegi, mis vahepeal juhtus. Hea, et sellest teavad ainult mõned inimesed. Mehiste vatrama ei hakka, Salme samuti mitte ja autojuht on proovitud inimene.

Vahepeal, kui Tortandel ja Ellerhein tühjendasid konjakipudeli ja sõitsid esimese juurde koju, toimusid Pirita jõe kaldal sündmused, millele Saatlev ei saanud

tagasi mõelda erutuseta, seesuguse erutuseta, kus viha on segatud hirmuga.

Kogu aja, mis kulus restoranist Lükatile sõitmiseks, ei lausunud ta sõnagi. Demokraatlikkuse rõhutamiseks armastas Saatlev vahel alluvatega vestelda, kuid seekord vaikis. Näris juurekesi, mis võtsid suust viinalõhna, ja kogus mõtteid. Töölistele oli tarvis öelda mõned tabavad rahvapärased naljasõnad, mida pole õhust võtta. Mida ja kuidas kõnelda nägusa kompvekipakkijaga, seda Saatlev ei kavandanud. Naistega oskas ta käituda.

Lükatil tuli esimene müks. Sajast rohelissesõitjast oli järele jäänud paarkümmend. Rahvalikud naljatused nagu pühiti peast. Küllap Mehiste välja selgitab, kes lahkujate hulgas eestvedajat mängis. Hea oli aga, et kompvekipakkija kirju seelik männitüvede vahel välkus.

Esimesena oli Saatlevile vastu rutanud Mehiste ja seletanud midagi sügisilmadest, tuulest ja riigimehe kohustustest. Inimesed olevat mõelnud, et direktor enam tagasi ei tule, et kohustused teda kinni hoiavad. Kuidas ta lõpuks ütles? Ah-jaa: «Teid ilusa pühapäeva eest tänades jalutas rahvas linna poole.»

Saatlev vedas tööliste juurde jõudes näo naerule.

«Pidasite tuulele vastu,» ütles ta valjusti. «Pole parata, sügise eest ei saa teid ka direktor kaitsta.»

Mehiste ees, mõni teine tagantjärele naersid.

«Sportimine kah . . . ei soojenda,» tõstis direktor palli, mille mängimise juures teda hommikul pildistati.

Löödi paar korda loiult palli.

«Sügisel on meil, Läänemere tuulisel rannal, ilusaid puhkepäevi harva,» lausus direktor ja otsis silmadega kirjut seelikut. «Talvel korraldame ühiseid suusaretki.»

Seati minekule.

Direktor vaatas paljutähendavalt laojuhatajale ja see tõmbus Salmest eemale.

Jah, laojuhatajast, rasvunud täkust, sai Saatlev kergesti lahti, kuid neiuga . . .

Juba selle autosse saamisega oli tükk jändamist. Ja kui autosse istus, siis tõmbus nurka, nagu varitseks teda ei tea missugune hirmus kiskja.

Saatlev oli lobisenud nagu harilikult, naljatlenud ja pildunud vaimukusi nagu ikka. Tüdruk aga istus ja kiskus seelikut põlvedele. Omalt poolt ei püüdnud põrmugi meeldida nagu paljud, kellega ta oli kuskil käinud ja olnud. Tõmbus ikka rohkem ja rohkem autonurka.

Iru kõrge kalda vahel viis kompvekipakkija käitumine direktori täielikku eksitusse. Kuulas ära Saatlevi jutu, et ka direktor on mees, kellel on inimese süda, meeled ja tunded ja kes kunagi ei jäta head tasumata. Laskis ennast käe alt kinni võtta, vastu külge tõmmata, põsele suudeldagi. Põsk oli küll külm nagu jää, kuid kes võis arvata, et ta nii tugev on.

Istudes raskes, massiivses tugitoolis, mille pehme polster hellitas haledalt läbiklopitud külgi, tulid Saatlevile uuesti judinad seljale, kui ta mõtles kaldalt alla kukkumisele. Niipea kui ta tahtis tüdrukut korralikult kaenlasse tõmmata, rabas see enda lahti ja jooksis põõsaste vahelt kaldale.

«Ärge puutuge!» oli neiu hoiatanud. Tema, tola, arvas, et kompvekipakkija kavatseb kaldast alla hüpata, ja tundis ennast meelitatuna. Mis aga saadan tegi? Vaevalt sai Saatlev uuesti käed tõsta, et tõrkujat taltsutada, kui see ta kaldalt alla tõukas. Algul langes ta läbi õhu, põrkas siis vastu mingit mügarikku ja ülejäänud seitse-kaheksa meetrit keerles nagu vurrkann. Ümberringi ja vastu pead ning külgi sadasid kivid ja liivakamakad, mida ta järsust kaldast alla veeredes lahti kiskus. Lõpuks sumatas vette, mis, tõsi küll, õnneks madal oli.

Poolsegasena ajas ta end istukile, ja siis, vaadates alt üles kõrgele kaldaservale, kus ühtegi hinge ei olnud, hakkas tal nii ligidal seisnud surma pärast kohutav hirm.

Autojuht tuli talle appi.

Preili olevat rääkinud, et härra direktor on vähke püüdes vette sulpsanud, seletas ta.

«Kivi, jah, oli libe,» pomises Saatlev.

Auto juurde jõudes selgus, et mõrtsukas oli kadunud. Mis muud jäi üle, kui öelda, et preilil on läheduses sugulasi, läks neid vaatama.

Kodus vahetas Saatlev ülikonna, tänas taevaisa, et abikaasa väljas oli, ja laskis enda Tortandeli juurde sõidutada. Üksi tunneks ta jälle hirmu, mis vist nüüd küll alaliseks hinge pitsitama jääb.

Mida rohkem Saatlev konjakit jõi, seda räbalamaks ta enesetunne muutus. Kell üks öösel sosistas ta proua Tortandelile: «Mind taheti tappa,» ja hakkas üle keha värisema. Elfriede talutas ta oma tuppa ja toppis vägisi kraadiklaasi kaenla alla, kuid palavikku ei olnud. Niihästi Elfriede kui Albert, kes tuli vaatama, mis vana kalli sõbraga lahti on, nägid imelikku asja — mees väriseb, aga palavikku ei ole.

«Need värinad pole külmavärinad, need värinad tulevad närvidest,» seletas proua oma mehele ja arvas, et direktorile on kõige kasulikum rahu.

«Ärge mind üksi jätke,» halises Saatlev, ja proua Elfriede jäi. Tema pole ometigi kasvatamatu inimene, kes külalise raskel silmapilgul üksinda jätab. Härra Tortandelit vaevas kustutamatu janu ja Ellerheinaga olid jutud alles pooleli. Kui mees nõnda väriseb, siis võib Elfriede rahulikult seal istuda. Lõppude lõpuks pole Vambo siga, vaid ikkagi riiginõukogu liige, haritud pea, kes teab, mis on sünnis, mis mitte. Pealegi on ta maias noorte naiste järele, Elfriede aga ennast enam nooreks nimetada ei saa. Ja nii nagu seda viimasel ajal tihti juhtus, tundis härra Tortandel ka seekord rõõmu, et Elfriede aastad lähenevad viiekümnele.

Rahuliku südamega läks Albert kergelt tuikudes tagasi salongi. Uhkelt sisustatud ruumika toa nimetas Elfriede salongiks kaks aastat tagasi. Varem kutsuti seda saaliks, nüüd aga salongiks. Albert ei taibanud niisuguse ümberristimise mõtet, aga kui Elfriede nõnda tahab, las käia siis pealegi. Kodustes pisiasjades allus härra ilma suurema puiklemiseta prouale, ärialal oli ta aga paindumatu.

Salongis säras Ellerhein. Külalisi polnud palju, peale Ellerheina veel paar-kolm inimest. Teiste pärast poleks Ellerhein oma vaimukusi raisanud, kuid Made Urmi juuresolek sütitas teda. Ellerhein ei hoolinud vähematki sellest, et Vello Tortandel siinsamas viibis. Üks kollanokk ees või taga. Ta oli küll kuulnud, et vanad Tor-

tandelid ja Urmid laste pulmi plaanitsevad, kuid üksik hunt murrab sealt, kus talle meeldib.

Kell kaks ööst tiris härra Tortandel poolvägisi Ellerheina kabinetti ja küsis, kuidas siis jääb.

Ellerhein silmitses majaperemeest tükk aega ja ütles viimaks:

«Ei, härrased, mind jätke sellest supist välja.»

«Sada krooni.»

Ellerhein muigas.

«Kakssada krooni.»

Ellerhein süütas uue paberossi.

«Kolmsada krooni,» läks Tortandeli kael higiseks.

«Härra, kus teie proua abikaasa on, ma tahan temaga hüvasti jätta,» tõusis Ellerhein püsti, kummardas külmalt ja väljus kabinetist, jättes Tortandeli totralt järele vahtima.

Kui peremees toibus ja salongi siirdus, leidis ta eest tühja ruumi. Külalised olid lahkunud. «Ka Made, ka Made . . .» mõtles Tortandel kibedusega. Oleksin pidanud viissada pakkuma, kahetses ta. Siis tegid härra Tortandeli mõtted uue hüppe ja ta küsis endalt:

«Kus Elfriede tõepoolest on?»

Erutatult tuikus ta abikaasa toa poole. Elfriedet seal ei olnud. Saatlev enam ei värisenud, ta magas rahulikult diivanil, õrnlilla vaip üle. Kuub rippus riidepuul, püksid olid üle toolikorju visatud, diivani ees asusid toatuhvlid, tema, Albert Friedrich Tortandeli pehmed vilttuhvlid.

Kogu see korralikkus tegi peremehe südame raskeks. Rinda oleks nagu äkki pistetud veskikivi. Tema, eesel, lootis Elfriede neljakümne üheksale eluaastale . . . Vaikselt pani Tortandel ukse kinni ja taarus magamistuppa. Elfriede rõivastas ennast lahti ja vaatas talle magusalt otsa nagu puhtus ja ilmsüütus ise.

Albert ei lausunud sõnagi, isegi mitte ei mühatanud, võttis padja ning käega vastu seinu ja uksepiitu najatudes vinnas enese tagasi kabinetti, kus ta ennist narriks tehti. Ta oli pettunud kõiges — Saatlevis, Ellerheinas, Elfriedes, iseendas. Sõber petab sõpra, mis sellest ilmaelust niimoodi tuleb, hakkas ta kahtlema isegi selles, kas isiklik kümnekordne maja, tema unistuste

unistus, küünib ikka püramiididest kõrgemale. Vihaselt enda ette urisedes võttis ta pintsaku seljast ja heitis raskelt kušetile. Peas keerles, mõtted läksid segi. Uni aga ei tulnud, veskikivi rinnus rusus.

Äkki ajas ta enda järsu liigutusega püsti ja tatsas uuesti sinna, kus direktor Saatlev norskas. Ta ei heitnud sõbrale ühtki pilku, kummardus ähkides, tõstis oma toatuhvlid üles ja tõi need ära. Pani tuhvlid kušeti ette, kus ta ise magas, ja sellest hakkas justkui natuke kergem.

25

Ants Aarmanni hääl kõlas endise võimukusega.

«Nööri!» karjus ta nurgalt ja hoone läänekülje tõusis suundnöör ühe kivirea võrra kõrgemale.

Eelmisel õhtul, kui lõpetati siseseinte ja idapoolse välismüüri ladumist, kamandas Aarmann kaks nurgameest esiküljele ning otsaseina juurde, hakkas ise kolmandaks ja nad kasvatasid tööpäeva lõpuks nurgad kõrgele üles. Tunnimehed põrnitsesid tigedalt neid kivikordi müürinurkadel, aimates, et homme tuleb tuline ja närviline päev.

Tuligi.

«Nööri!» hõikas artellivanem võiduka tooniga hääles. Teised nurgamehed kordasid kajana ta hüüet.

Nöör tõusis, ja häda sellele, kes õigel ajal ei suutnud oma rida täis laduda. Oled kord nöörist maha jäänud, siis pole hõlbus järele jõuda. Katsu laduda telliskive, kui nöör on rea, kahe või koguni kolme võrra kõrgemale kerkinud.

Nöörist mahajäämist kardeti. Aarmann arvestas seda ja lisas tempot. Higistagu vennikesed, kes käskis streikida, seanahka vedada. Kes ei suuda sammu pidada, otsigu uus töökoht. Tema artell käpardeid ei vaja.

Ise töötas Aarmann raevuka tigedusega. Ta oli väleda ja täpse käega müürissepp, visa ja vastupidav nagu mure. Tulgu Tortandel ja vaadaku, kuidas töö lendab! Laupäeva õhtuks on laohoone müürid üleval, kellegi teise artell ei ehitaks kiiremini.

Seekord tuli Aarmanni artellis iga liikme kohta kaks

tunnitöölist. Hea, et Solovjov ära sõitis ja omakandi mehed kaasa viis. Nüüd maksis artellis ainult tema tahtmine.

Artellivanem heitis uhke pilgu üle hoone esikülje. Meeste turjad aurasid, suitsu ei paistnud keegi tegevat.

Just nagu tellitud, ronis ettevõtja tellinguile. Tortandel pistis Aarmannile käe pihku ja vinnas end ähkides müürile. Seekord ei valinud ta kaptenisillaks nurka, mida harilikult armastas teha, vaid läks, nahkkuue hõlmad laiali, vaheseinale ja vaatas siit. Peanoogutusega kutsus ta artellivanema enda kõrvale.

«Laupäevaks olgu välisseinad üleval,» ütles ta kärsitult.

«Laupäevaks on kõik valmis,» vastas Aarmann hooplevalt.

Mõlemad vaatasid sinna, kus Kuusktamme artell lõpetas kahekordse kontorihoone karniisi ladumist.

«Krohvi annad talle?» küsis Aarmann varitsevalt.

Ettevõtja vaikis. Loomulikult ei saa ta Kuusktammele krohvi anda, seda punast on kardetav ehitusel hoida. Solovjov lahkus ise, Kuusktamm tuleb minema kihutada. Kuusktamm ja kogu tema artell, üks pole seal teisest targem. Hea meelega oleks ta Kuusktammele veel tööd andnud — Aarmanni oleks kergem vaos hoida, kui ta võistlejat kardab. Aga Kuusktamm oli Solovjovist hädaohtlikum. Habemik ajas end uhkuse pärast turri, mängis solvatut, Kuusktammega on lugu halvem. Niisugune urgitseja võib kurat teab mida üles tuhnida. Ei, Kuusktamme ta siia jätta ei või. Teist säärast streiki ta enam üle elada ei taha.

«Kuusktamm haub uut streiki.»

Tortandel võpatas. Parema jala all nihkus telliskivi, võib veel alla kukkuda.

«Käib õhtuti mööda barakke ja pööninguid.»

Ka Tortandeli vasaku jala all liikus telliskivi paigalt, ja ettevõtja hakkas sõnagi lausumata tellingute poole minema. Astus ettevaatlikult, käsi tasakaalu hoidmiseks laiali ajades, nagu käiks ta esimest korda müüril. Mehed imestasid, nõnda aralt komberdas ettevõtja täna.

«Kuidas otsustad?»

«Nööri anda! Mehed looderdavad!» vastas Tortandel põiklevalt. Tellingule hüpates tundis ta ennast jälle kindlamini ja viskas Aarmannile üleõla:

«Laupäeval tulevad puusepad sarikaid panema.»

Ning lisas päris vihaselt:

«Vaadake ette.»

Aarmanni pea kihises segastest mõtetest. Niikaua kui kestis streik, sinatas Tortandel teda, nüüd teietab. Ja milleks see ähvardus?

«Nööri!»

Artellivanem peaaegu röökis.

Albert Tortandel kuulis Aarmanni röögatust ja mühatas. Seekord heast meelest. Las piinleb. Saagu aru, et ta on paljas malenupp, ärgu tükkigu nõu andma.

Hommikul kavatses Tortandel Kuusktamme artelli tööd põhjalikult jälgida, kuid isu uuesti tellinguile ronida oli äkki kadunud. Tellinguile minekul on ainult siis mõte, kui ta saab end kaptenina tunda. Ülev meeleolu, mis tal ikka tekkis müürinurgal töö käiku jälgides, lahtus aga hingest, niipea kui kivid jalgade all liikuma hakkasid. Sellepärast jäi Tortandel seisma kontorihoonest pisut eemale, kuhu kümnik Veermann talle vastu tõttas.

«Noh?» nõudis ettevõtja pahuralt.

«Täna õhtuks lõpetatakse karniis.»

«Näen isegi,» ei olnud Tortandel nagu millegagi rahul.

Kümnik kõverdas huuli. Ettevõtjate juures on palju halvem tööd juhatada kui majaperemeeste teenistuses olles. Seal on ta ise «a» ja «o», seal saaks vaheltki lõigata, siin aga on sul ülemuste kari kukil. Tortandel ja Vihandi, teine insener, tehnikud. Lisasissetulekust ära näe undki. Tuleval kevadel hakkab ta ise ettevõtjaks. Proua Elfriede lubas laenata, ja kui ei laena, ka siis korjab ta vähema puumaja ehitamiseks vajaliku summa kokku.

«Mida nad ... räägivad?»

«Ütlevad, et teie, härra Tortandel, olete suur ... nülgija. Vabandage, aga kui te juba küsisite, siis pean

oma kohuseks tõtt mitte varjata. Just nõnda — suur lurjus ja suur nülgija.»

Ettevõtja libastus kruusakillul.

«Ja see on... kõik?» püüdis ta üleolevalt mühatada.

«Ei ole, härra peremees. Nad ütlevad, eriti see Kuusktamm, et...»

«Aitab,» ropsas ettevõtja käega.

Ülal kolisesid telliskivid, nähtavasti langetas kivikandja oma seljatäie.

Ettevõtja keeras kannapealt ümber ja hakkas kontori poole sammuma.

Endamisi naeratades läks Veermann ehitusele tagasi. Tema hooleks oli korraldada elamubloki ja kontorihoone tööd. Suur lurjus ja suur nülgija — kas pole osavasti öeldud! Veel aasta tagasi ei oleks ta nii väljendada söandanud, nüüd aga, kus tal oli oma hoiuarve pangas, muutus kümnik järjest iseseisvamaks. Ega's ta kavatse Tortandeli juurde aastamoonale jääda.

Karniisikive kohale asetades imestas Kuusktamm, miks ettevõtja üles ei tulnud. Ta ootas teist päeva, et Tortandel ilmub oma võimu näitama. Tallab müüridel kive lahti ja pilkab. Teised hooned käis läbi, aga siit põikas mööda.

Idatuul valjenes ja pani silmad kipitama. Kuusktamm pilgutas ühtelugu laugusid ja kõrvaltvaatajale võis paista, nagu oleksid mehel pisarad silmis. Nõnda näis see Toomalegi, kes kivireaga Kuusktammele vastu tuli.

Aga Kuusktamm ei nutnud. Võib-olla oleks peatäis vihanuttu muutnud südame kergemaks, kuid mis teha, kui jumal pole sind eideks loonud, kellel silmavesi alati käepärast võtta. Leenagi ei nutaks, tema on ometigi naine, mis siis rääkida mehest, kelle südame elu on murede ja valu vastu tuimaks uhtunud.

Müürissepp ei ohkinud, aga tal oli raske tööd teha. Silikaatkivid tundusid käes tinakamakatena, kuigi kaalusid niisama palju nagu ikka. Kümme naela, ei rohkem ega vähem.

Mitu korda tabas Kuusktamm end mõttelt, et kui viskaks kellu käest ja jätaks kõik siiapaika. Tortandel

lootis, et ta ägeda meelega minema sõidab. Neile ei makstaks niisugusel juhul punast pennigi. Kuusktamm oleks ehk sõitnud kõigest hoolimata, kuid Nurk soovitas jääda.

Kibe oli mõelda streigi lõppemisele. Just see kibedus tegi karniisikivid raskeks.

Mitu korda arutles müürissepp endamisi, miks kõik läks nii, et mehed streigile käega lõid ja uuesti tööle hakkasid. Laupäeva õhtul, see tähendab kolmanda streigipäeva lõpul, oli müürisseppade ja valajate meeleolu veel kuraasikas. Esmaspäeval aga alustasid artellid uuesti tööd. Mehed vahtisid üksteisest mööda, tõstsid masinlikult kive, kandsid vihaselt segu ja painutasid kuradeid vandudes armatuurrauda, kuid tööd pooleli ei jäetud. Lõuna paiku polnud enam vähemat kahtlust, et streik on kui mitte täiesti liiva jooksnud, siis ikkagi näruselt lõppenud, ja ka nende artellil pole enam mingit mõtet viimast mohikaanlast mängida. Pärast lõunat asusid ka nemad uuesti tööle.

«Noh, mis me võitsime?» leidis Aleksander paraja aja hammaste näitamiseks.

Toomas lõi ta rusikahoobiga jalust maha.

Aleksander lubas Tooma kohtusse kaevata, sõimas kõiki kaabakateks, ja nüüd töötab ta Aarmanni artellis.

Konstaabel tegigi Toomale protokolli.

Kuusktamm tundis, nagu lasuks peasüü streigi nurjumises temal. Nimelt temal ja ei kellelgi teisel. Kas polnud ta üleliia tagasihoidlik ja oskamatu? Miks käis ta enne streiki nii vähe teiste artellide meestega läbi? Ta oleks pidanud Jõgissaarele tulekust peale rohkem ametiühingu asju korraldama. Jõgissaarel töötas mitukümmend ametiühingu liiget, nende mõju aga polnud üheski asjas näha. Niisugused nagu Aarmann kiskusid inimesi veel tagasi. Kas polnud ta algul aga passiivne sellepärast, et vanaviisi Tõnismäele kõõrdi vaatas? Küllap see nõnda oli. Seda oli nüüd, tagantjärele, väga mõru mõista.

Kuusktamm ja Toomas jõudsid oma kivireaga kokku. Veel üks-kaks silikaati ja serviti paigale asetatavad kivid olidki kohale pandud. Vanem müürissepp ei märganud, et noorem oli temagi müüriosal tosina või roh-

kem kive ladunud. Kõik märkasid seda, ainult Kuusktamm üksi mitte.

«Tõsta nööri,» ütles Toomas.

Kuusktamm tõstis. Seekordse rea moodustasid lapiti asetsevad kivid, mis eelmisest reast tolli võrra kaugemale välja ulatusid.

Jälle eemaldusid mehed teineteisest ja hakkasid kivi kivi haaval uuesti vastastikku lähemale nihkuma.

Tuul tõusis, võttes ka Tooma silmad vesiseks.

Tortandel tõi juba laupäeval trobikonna uusi mehi, krohvijaid ja lihttöölisi. Kaval oli. Müürissepad poleks vahest tööle hakanud, krohvijad lõid aga talasid ruumidesse. Krohvijad polnud ju streiki välja kuulutanud, krohvitöödega ei olnud varem alustatudki. Ümber ehituste käivaid streikijaid pani see aga mõtlema, talvine tööjärg ähvardas käest ära libiseda. Lihttöölised seadis kanalit kaevama, ja see oli hirmutuseks betoneerijatele. Näete, mehi on, neid jätkub teiegi asemele!

Mõnegi mõjukama töölise meelitas ära lubadustega, paari-kolme araverelisemat hirmutas türmiga. Võmmikarja kohale ei kutsunud, kartis, et asi läheb suure kella külge. Toomas-poiss taipas õieti, mida vana rebane kõige rohkem kartis. Varem või hiljem saavad rahvale aga siinsed suliteod ikkagi teatavaks.

Lõpuks laskis Tortandel kõmu lahti, et tööd mõõdetakse üle, ning kui tehnikud ja kümnikud on eksinud, siis makstakse vahe välja.

Esimese hooga arvasid mehed, et streik on ettevõtjad ära kohutanud. «Meie võit!» praalis Aarmann. Teda, Kuusktamme, kuulda ei võetud.

Pettis, rebane. Aarmann ja Solovjovi artellile andis ümbermõõtmine kaksteist tuhat senti juurde. Kaksteist tuhat kuuekümne viie tuhande asemel. Solovjov ütles Tortandelile suu sisse, et tema pole kerjus, pani tööriistad kotti ja sõitis viie kaaslasega ära.

Nüüd saavad kõik aru, et ettevõtja tõmbas neil naha üle kõrvade, kuid mis see enam päästab.

Anton räuskab küll, et valajad lähevad kas või Toompeale, aga Kuusktamm seda ei uskunud. Anton on mees, kes sinna ei istu, kuhu kükitab.

Kuusktamme ja Tooma kivide rida kohtusid jälle.

Ja Toomas jõudis ka seekord hea hulga kivide võrra oma kaaslasest ette.

Nii nagu varem, lausus ka nüüd Toomas:

«Anna nööri.»

Jah, seekord jäid nemad Tortandeli ees nööri alla, mõtles Kuusktamm suundnööri uuele kõrgusele tõstes.

Eks aidanud ettevõtjat naisedki. Küllap manitsesid pühapäeval kodus mehi mõistlikkusele. Temagi Leena arvas, et sügisel on targem kannatada kui streikida. Leena on aga naisterahvas, kes maailma asjadest aru saab. Mis siis rääkida eitedest, kes oma ninaesisest kaugemale ei näe.

Peaasi ei seisnud aga ei naistes, ei Tortandeli kavalates juttudes ega uute meeste toomises. Nemad jäid üksikuks, selles oli põhihäda. Mis viga kapitalistidel nii tööliste vastupanu murda, kui iga ettevõtte töölised omaette jäävad. Nõnda suruti maha põlevkivikaevurite ja «Terase» streik. Nemad siin Jõgissaarel ei suutnud kõiki ehitustöölisigi kaasa haarata, rääkimata toetusest väljastpoolt.

Müürissepad lähenesid jällegi. Seekord ei nõudnud Toomas nööri tõstmist, vaid ütles järsult:

«Krohvima ma siia ei jää.»

«Kes meile krohvi annab,» mõtles Kuusktamm. «Meid läheks siin nüüd rohkem vaja kui enne, rohkem veel kui streigi ajal, aga see pole meie teha,» sõnas ta Toomale. «Tortandel ei ole loll, et ta meiega krohvikaupa sõlmib.»

Tortandeliga oli raske krohvist rääkida, ehitustele ta enam ei tulnud. Kontoris mehi enda juurde ei lasknud, enamiku aega viibis linnas.

Tehnik Tamberg teatas, et miks ei, Kuusktamm ja tema mehed võivad krohvitööd saada. Palume väga — kolmkümmend senti ruutmeeter. Tortandel käskis küll öelda, et rohkem kui kolmkümmend senti ettevõte kanda ei suuda, kuid tehnik ei tahtnud kõnelda nõnda, nagu õpetati. Teistele maksti ju nelikümmend.

Sel päeval, kui Kuusktamme artell ära sõitis, seisis Aarmann jaama ees.

«Hoiatasin sind,» parastas ta läbi hammaste.

Kuusktamm pani rahustavalt käe Tooma õlale.

Perroonile tuli konstaabel.

«Kes küll sigitab maailma lurjuseid?» küsis Vana-Jaan valjusti.

«Vabariik,» põrutas kartmatult Anton, kellele oli samuti lõpparve antud.

Järgmisel hommikul ronis Albert Tortandel ehitustellinguile ja seisis harkis jalu müürinurgal. Rinda paisutas meelt-ülendav kaptenitunne. Kivid ta jalgade all ei liikunud enam.

TEINE OSA

26

Mitmendat korda tabas Toomas end mõttelt, kas ta mitte haige pole. Köhib siis terve inimene kuude viisi, higistab öösiti ja kannatab ühtelugu peavalu? Töö on varasemast palju rohkem väsitama hakanud. Õhtuti veab ta jalgu järele, nagu ei oleks mitu ööpäeva tellinguilt maha saanud.

Kui tagasi mõelda, siis algas see kõik Jõgissaarel. Nii esimesed peavalud kui ka higistamine. Meeleolu oli seal tihti ütlemata räbal. Kuusktamm veel arvas, et ta igatseb Salme järele, ja soovitas sagedamini linna sõita.

Pärast Jõgissaaret hea enesetunne enam tagasi ei tulnud. Muidugi, vahel oli päevi, kus ta endise lusti ja õhinaga telliskive ladus või krohvis. Kuid neid jäi ikka vähemaks ja vähemaks, ning viimasel ajal käib ta alalõpmata pilves näoga ringi. On muutunud tujukaks ja pahuraks nagu vanatüdruk, kelle kõik lootused on loodetud.

Jah, Jõgissaarele järgnenud aastat ei võinud Toomas kiita. Ega's tervis üksi vingerpussi mänginud. Neil Kuusktammega vedas ka tööga halvemini. Jõgissaarelt tagasi tulles krohvisid kuu või pisut üle selle, ja siis oli talv käes. Jaanuarist märtsini ei olnud Toomal ühtki palgapäeva. Kuusktammel ja Vana-Jaanil läks veidi paremini, nad müürisid vahepeal elektrijaamas katelt. Toomal oli tegemist, et raha enne kevadet sõrmede vahelt ära ei pudeneks. Veebruari pidas veel kuidagi vastu, kuid märtsi kahel esimesel nädalal oli sunnitud Vallase toiduainetekauplusest võlgu võtma.

Vürtspoodnik leidis nüüd paraja aja tema õpetamiseks.

«Seda ma ütlesin, et streik ei too head,» vangutas astma tõttu hingeldav Peeter Vallas pead. Tema võistleja, järgmisel tänavanurgal asuva poepugeriku omanik, rääkis kõigile, et polevat sellel Vallasel astmat ega kedagi, rinnad rögisevat tal sellepärast, et tõmbab hallitanud paberosse. Kiskuvat ise neid sorte, mis ei lähe, mida rahvas ei taha, mis riiulitel ära hallitavad. Ega Vallase kauplus ole nii kuiv kui tema magasin, mis kõmab nagu kõlakoda.

«See Tortandel oli sinu jutu järgi vigur ärimees küll. Äriasi on ikka vigur, pettuseta puhast äri ei olegi. Minagi tüssan,» koputas Vallas vastu põlle valget rinnaesist. «Aga teen seda ausalt. Ostan odavamini ja müün kallimalt edasi. Kaaluga . . . ei peta. Tema,» nõksatas Vallas peaga. Toomas mõistis hästi selle nõksatuse tähendust, mis käis nurgapealse võistleja kohta. «Tema katsub ka kaaluga petta. Suhkrule ja soolale raputab vett. Mina nimetan seda kaabakateoks. Tõsiehtne ärimees nii ei talita . . . Kui Tortandel mõõduga pettis, siis oli ta täpipealt samasugune kui,» Vallase pea tegi jällegi nõksu vasakule, «see seal. Streik aga, streik . . .»

Iga kord kui Vallas Toomale midagi kaalus, seletas ta pikalt ja laialt, mida tema arvab maailma asjadest, eriti aga streigist ja muust korra ning valitsusvõimu vastasest tegevusest.

Ka kevad ja suvi jäid harilikust lahjemaks. Kui tööd oli, siis polnud teenistusel väga vigagi, aga seisupäevi tekkis rohkesti vahele. Nädalat kaks ehita vundamenti või trepikoda, niisama kaua otsi uut otsa. Ettevõtjatega, kelle käes olid suuremad ehitused, nad kaubale ei saanud. Nagu oleks neil kõigil Tortandeliga kokku räägitud, et Kuusktammele ja tema kaaslastele taltsast meelt õpetada.

Mägiste soovitas Toomal Kuusktammest lahku lüüa.

«Kuusktamm on töömees ja sirgjooneline mees. Ainult liiga tõrges ja ajavaimu ei mõista mitte üks mõhk. Praegu pole seitsmeteistkümnes aasta. Nüüd on peatähtsus väikesel organiseerimistööl. Tema tun-

nistab ainult streiki ja miitinguid. Kõik ettevõtjad kihutab enda vastu. Varem või hiljem pistetakse trellide taha, ja siis on lugu lauldud. Kahju vanamehest. Ma ei soovita sul tema sabas jõlkuda.»

«Tallalakkuja jutt,» vastas Toomas sapiselt.

«Mina võtan juba kaskümmend kaheksa aastat töölisliikumisest osa,» solvus Mägiste. «Sõim mind ei hirmuta. Aga sina, mehehakatus, saa ometi aru. Venemaa meetodid on meie jaoks vananenud.»

Nende sõnade peale hammustas Toomas veelgi teravamini, ja rohkem Mägiste talle enam nõu andma ei tükkinud.

Mine tea, kui tööga paremini oleks läinud, võib-olla oleks siis ka enesetunne teine. Mõnikord Toomal õnnestuski niiviisi ennast rahustada. Kuid kõha ei küsinud sellest, missugusel ehitusel ta töötas. Higistama hakkas ta mitte puumajaköksi korstnat tehes, vaid Jõgissaarel. Ja siis, kui väljavaated alles kõige roosilisemad olid, enne streiki.

Toomas püüdis haigusele käega lüüa. Siiani oli ta müüriladumisel mehe eest väljas olnud ning on seda ka edaspidi. Ja kui haigus ihus pesitsebki, siis ei tohi tõvele alla vanduda. Nagu kellelegi väljakutset heites ei andnud Toomas endale armu. Mida viletsam oli tervis, seda rohkem sundis end pingutama. Täna käis ta pea kogu hommikupoole ringi. Ülestõstetud kätega töötamine väsitas hullul kombel. Asjata oli ta lootnud, et krohvimine vähem konti vaevab. Viimast laeriba seguga sisse visates köhatas ta iga kellutäie järel. Õnn, et iga mees eraldi ruumis töötas ja kedagi tunnistajaks polnud.

Kas teda vahel kahtlustavalt ei silmitsetagi? Kuusktamm küsis juba südasuvel, miks ta on näost ära langenud. Toomas vastas naljaga. Mida ta aga nüüd oleks ütelnud? Ega Vana-Jaangi asja ees, teist taga soovitanud liiva tuua väiksema kotiga.

Hingeldades astus Toomas akna juurde ja jõi pudelist mõned lonksud külma vett.

Kuusktamm ja Vana-Jaan võivad tema pärast muret tunda. Nende hoolitsust ta kuidagi talus. Teiste oma

aga mitte. Kas tal sellest kergem on, kui võõras inimene moepärast haletseb?

Pudelit tagasi aknalauale asetades nägi Toomas all tänaval Salmet möödumas. Salme sammus kiiresti, nähtavasti ruttas kuhugi. Võib-olla mõni härjakael ootas. Oodaku, mis on temal sellest.

Kunagi oli Toomas kavatsenud Salme käest küsida, miks ta niiviisi tegi, et tööliste streigimõtte vabrikuomaniku kõrvu viis. Kuulata, mida Salmel enda kaitseks on öelda, ja siis nõu anda, et kurameerigu, kuid keel hoidku hammaste taga. Just nõnda otsekoheselt ja kibedalt oli ta rääkida tahtnud. Kuid tõsisest jutust ei tulnud midagi välja. Neil üksikutel kordadel, mil Toomas ja Salme Kuusktammede pool kokku said, vältisid nad teineteise silmi ja kõnelesid hoopis muust, kui mõtlesid. Tooma keel ei paindunud siis Salmet süüdistama. Augusti ja Leena juuresolekul ei söandanud ta halvast suud täis võtta. Ükskord juhuslikult tänaval kokku sattudes proovis müürissepp varjamatult välja öelda, mida ta mõtleb. Salme kuulas algul vaikselt, ei löönud silmigi maha, keeras siis äkki kannapealt ringi ning läks minema. Nõnda uhke oli Salme, ja Toomas ei jooksnud talle järele. Nii jäigi Tooma mõte lõpule viimata.

Nüüd, jälgides tänavanurga taha kaduvat Salmet, arvas Toomas, et tal on täiesti ükskõik, mida Leena õetütar teeb või ette võtab.

Hajameelselt läks ta trepist alla ehitusõuele, kus asus liivahunnik. Seadis kaasavõetud koti pukile ja tõstis sellesse liiva. Varem ta pukist lugu ei pidanud. Täitis koti maas ja vinnas selle siis ühe tugeva pingutusega turjale. Puki tarvitamine oli esimene järeleandmine, mis Toomas endale lubas. Elukutselise liiva- ja kivikandjad kasutasid samuti pukki, nii et ta lihtsalt hakkas teiste moodi talitama. Sellest hoolimata tundis Toomas just liivatoomise ajal kõige selgemini, et ta tervisega on lood halvad.

Koormaga üles minnes mõtles ta, et peaks Vana-Jaani nõu kuulda võtma ja liiva paberist tsemendikotiga tassima. Ka Kuusktamm teeb nõnda. Nii oli ta

juba mitu korda mõelnud, kuid ei vahetanud ometigi kotti.

Valanud liiva segukasti, najatus Toomas käega vastu seina ja puhkas.

Ukseavasse ilmus Kuusktamme pea.

«Saad õhtuks varakult lae peale.»

Tõsi, siiani polnud Toomas kaaslastest maha jäänud. Aga kui jõudu kurnavad köhahood sagenevad, siis ta vist enam sammu pidada ei suuda.

«Täna viid siis ära?»

Toomas noogutas pead.

«Aadressid on meeles? Nimekirja hävitasid? Tubli. Hoia silmad ja kõrvad lahti.»

Keegi lähenes ja Kuusktamm lõpetas jutu.

Pealetõmbamine ajas nagu sisseviskaminegi köhima. Lihtimine oli hõlpsam. Siin sai kätt vahetada ja lihtlaud on pealetõmbamise omaga võrreldes kerge nagu sulg.

Krohvimist lõpetades meenutas Toomas inimeste nimesid ja elukohti, kellele ta pidi viima Oslost saabunud «Tõe» numbrid.

Artur Peterson, Kreutzwaldi 47—8.

Elmar Meemre, Tartu maantee 61—4.

Vassili Muraljov, Katusepapi 14—7.

Endel Sarapik, Kivimurru 2—14.

Gustav Metsis, Tina 13—9.

Viis inimest. Teine neist oli tuntud kirjanik ja viimane ehitustööliste ametiühingu esimees. Ülejäänud olid Toomale võõrad.

Mitte ainult aadressid ei olnud Toomal peas. Ka ajalehe sisu oleks ta võinud eksituseta ümber jutustada. Üks artikkel oli peaaegu sõna-sõnalt meelde jäänud. Selles kirjutati valitsusele lähedalseisvate inimeste mahhinatsioonidest Jõgissaare tselluloositehase ehitamisel. Nad said miljonilisi altkäemakse Saksa firmalt, kes müüs riigile tehase sisseseaded. Märksa soodsam Rootsi ettevõtte pakkumine lükati tagasi. Ka riiginõukogu liige Saatlev, see Salme viisakas peremees, oli asjasse segatud. Kirjutuses kõneldi veel sellest, et vabrik ehitatakse Eestisse, toodang läheb aga Saksamaale. Just nõnda rääkis ka Sander streigi ajal. Too-

mal oli kahju ainult ühest — sellest, et Tortandelist ja tema sigadustest liiga kergelt mööda mindi. Oleks see Toomast sõltunud, siis oleks ta Tortandelile eraldi sõnumi pühendanud. Nurk lubas hoolt kanda selle eest, et Tortandeli mustad teod rahvale teatavaks saaksid. Nüüd saavadki, kuid mitte nii põhjalikult ja üksikasjaliselt, kui ta oli lootnud.

Käimine ühest tänavast teise ei väsitanud vähem kui krohvimine. Toomal oli kogu aeg tunne, nagu oleks ta nüüdsama viiepuudast liivakotti kandnud. Niisugune tina oli jalgades.

Nähtavasti on tal siiski kopsud haiged.

Sarapikule määratud ajalehe pistis ta kirjakasti. Hooviväravast välja tulles nägi ta tänaval terava linnunäoga inimest. Ta oleks selle unustanud, aga paar maja enne Metsise elukohta vaatas autopasuna tuututuse peale juhuslikult tagasi ja nägi seda meest uuesti.

Toomal valgus kuum laine üle keha. Korraga meenusid jutud nuhkidest. Kas teda tõepoolest jälitatakse? Kuusktamm ei hoiatanud niisiis asjata.

Mida teha? Toomas möödus Metsise elukohast ja siirdus Narva maanteele. Siin astus ta esimesse õlleputkasse. Tellis pudeli «Pilsenit» ja vaatas õlut klaasi valades aknast välja. Pressitud pükse, kaabut ja lipsu kandev isand, kelle kongis nina ja kuidagi kokkulitsutud ülahuul andsid näole linnu ilme, läks akna alt mööda. Ta ei vaadanud sissegi, arutles endamisi Toomas, tegemist on siiski ainult juhusega. Samas avanes müüja selja taga kitsas uks ja sealt tuli algul nähtavale tühja viinapudelit hoidev käsi ja hiljem selle omanik — pikkade vuntsidega, nahkset voorimehemütsi kandev mees.

«Prouake, paluksin veel ühe.»

Prouake naeratas lahkelt, punastas millegipärast ja andis veel ühe.

«Ohoo, Toomas-poiss kah siin,» tundis tagaukse kaudu sissetulnud mees õllejooja ära. «Aega on? Läki!»

Toomas maksis õlle kinni ja läks Toomingaga kaasa, kes üle õla jumekale putkapidajale silmi välgutas. «Tolgendab mul tõepoolest nuhk sabas, siis pole paremat võimalust silmist kaduda kui praegu,» mõtles

Toomas voorimehega läbi mitme hoovi ja vahekäigu minnes.

Selgus, et Toomingas, kes täna ühtelugu oma vurruotsi ülespoole keeras, pidas oma ametivenna hobuse matuseid. Mitte just päris matuseid, kuid tänasest päevast pihta kõnnib selle kõrb ruun teise mehe vankri aiste vahel. Toominga sõber ja ametivend olevat maailmaturu konjunktuuri ja kriisi ohver, seletati Toomale. Kitsaste olude sunnil müüs ta oma setuka maha, kurtis Toomingas ja arvas, et küllap tuleb temalgi samade kitsaste olude ja taksode kõlvatu võistluse tõttu varsti oma mära peiesid pidada. Võtku noorhärra tubli kärakas, ruun oli tõuloom, keda maksab mälestada ja leinata.

Peielised olid tublisti nokastanud. Toominga silmad sähvisid, ta proovis paar korda uhkelt ja väljakutsuvalt naerda ning kippus uut pudelit tooma, kuigi ringikäivas kolmveerandliitrilises viina veel jätkus ja ta ise märjukesele nii väga maias ei olnudki. Toomas viitis kummis selgadega meeste keskel poole tunnikest, ja kui keegi teda enam tähele ei pannud, poetus vaikselt tõllakuurist välja.

Hoolikalt ümbrust uurides astus ta tänavale. Linnunäoga meest polnud näha. Lihtne kokkusattumine, rahustas ennast Toomas, mis aga ei keelanud teda korduvalt tagasi vaatamast, kas keegi kannul käib või mitte.

Kell kümme jõudis ta väga väsinuna koju. Ka Metsisele ettenähtud «Tõe» number oli kohale viidud.

27

Mehiste sirutas jalad kaugele laua alla, pistis piibu suhu ja lükkas pea tagasi. Istus nii minutit viis ja vahetas siis poosi. Nüüd kummardas ta keha ette ja küünarnukiga lauale toetuv vasem käsi hoidis piibukahast kinni. Parem käsi najatus põlvele. Pilk oli suunatud kohvikuaknast välja.

Laud asus sobivas kohas. Sealt, kuhu Mare istub, näeb hästi tänavale.

Juba mõni aeg tagasi avastas Mehiste Mare saladuse. Roland tähendas talle nagu muuseas, et Mare kurameerivat ei kellegi muuga kui härra Laanega. Ja-jah, sellesama härraga, kes elab Mehistega ühes majas, sellesamaga, kes aasta tagasi bridžipartiis neljandat kätt mängis. Kõneles veel, et maja on vana lobudik. Ta olevat neid õhtuses hämaruses väga harvakäidavas kohas näinud. Vello teab, et tema armastab inspiratsiooni leidmiseks hulkuda mööda üksikuid teid, otsida looduse metsikust ja kuulata murdlainete kohinat. Ja siis, mõni päev tagasi, nägigi ta neid kahte Lasnamäe veeru all, rahvasuu nimetab seda paika Hundikuristikuks. Härra Laan paistnud väga endassetõmbunud olevat, Mare olnud aga erakordselt elav. Mind nad ei märganud, oh ei. Vellole kui sõbrale võib ta öelda, et neil polnud silmi teiste jaoks, ei Marel ega ka tollel härral.

Mehiste taipas jalamaid, mida Roland ridade vahelt öelda tahtis, miks see andetu epigoon nõnda mõistaandvalt sõna härra toonitas. Ta säilitas külma vere ja jäi väliselt ükskõikseks, nagu polekski jutt Marest, tema peaaegu kihlatud pruudist.

Ka Rolandi värss:

«Ma ootan, sa ei tule,
ma ohkan, sa ei kuule,
tumedaid teid käid teisega»

ei löönud teda rivist välja. Kindlasti sepitses Roland neid labaseid ridu mitu päeva, kui mõnelt kolmanda järgu autorilt maha ei kirjutanud. Häid kirjanikke ei julge plagieerida, kardab, et see kohe avastatakse.

Algul Mehiste ei uskunud sõpra. Ent pärast seda, kui ta oli Mare järele mitu nädalat luuranud, nägi oma silmadega halastamatut tõtt. Seekord ei käinud nad Hundikuristikus, seekord viibis Vallaste kaasüürnik, neetud harimatu tööpoiss, Mare korteris kolm tundi, kella poole üheksast poole kaheteistkümneni.

Õhtu oli pagana jahe, vinge tuul nõelus läbi riiete, lõikas lausa üdini — inglastel on omalaadne komme pealisriiete all vatti mitte kasutada —, kuid tema jäi

vapralt oma valvepostile. Põdes pärast seda ränka nohu, õnn, et ei saanud pleuriiti.

Mare käitumine riivas rängalt Mehiste enesetunnet. Mehiste kannatas Mare truudusetuse all nii raskelt eriti sellepärast, et viimasel aastal oli ta teenistuses tubli sammu edasi jõudnud. Möödunud talvest saadik töötas ta juba raamatupidajana. Palk tõusis kuus kahekümne krooni võrra. Sai endale ajakohase, rulooga kirjutuslaua ja märksa tugevama positsiooni seltskonnas. Tuttavaile saatis ta visiitkaarte, millel asus «Vello Mehiste» suuremalt keskel ja «Raamatupidaja» natuke väiksemalt selle all.

Need ajad, kus ta pidi end rangelt piirama, olid möödas. Mehiste elas põhimõtte järgi, et riietus, korter ja käitumine kõnelevad rohkem kui su töö ja teadmised. Ta ei pidanud enam lõuna ajal sööklas ühe toiduga leppima, et osta kõrge jalaga ja laia kupliga lampi, mille niklist jalg ta korteris kaardus praegu üle pehme klubitooli. Veel möödunud aastal oli ta õhtusel teejoomisel suhkrutarvitamisest loobuma sunnitud — nagunii rahuldasid päeval imetud kompvekid organismi süsivesikute-vajaduse — ja või asemel «Bonat» tarvitama hakanud, et soetada valged püksid, mida kandsid tennisemängijad ja jahisportlased, üldse seltskonnainimesed. Nüüd muretses ta endale vajalikke asju märksa vähema vaevaga.

Mehiste tundlik haistmine märkas rahuldusega, et pärast tõusmist ametis muutus nii mõnegi inimese suhtumine temasse. Teda hinnati rohkem. Ainult Mare käitumine jäi endistviisi arusaamatuks. Vahel näis Mare teda sallivat rohkem kui ühtki teist meest, laskis oma küünarnukki pigistada ja sõrmi suudelda, sealsamas aga hoidis nädalate kaupa kõrvale. Praegu, tagantjärele, sai Mehistele paljugi selgeks.

Enam ei võinud viivitada. Tuli tegutseda otsustavalt.

Esimese hooga oleks Mehiste oma võistleja, tahumatu mehikese, käsile võtnud, sellele kindlalt öelnud, et ärgu tikkugu viiendaks rattaks vankri alla. Mõelgu ikka, kes on Vello Mehiste, ülemaailmse kuulsusega šokolaadivabriku vastutav jõud, kes on Mare, soliidse riigiteenija gümnaasiumiharidusega tütar, ja kes on tema,

lubjatsura. Ta koputas juba Vallase uksele, et taktitundetut nolki enda juurde üles kutsuda, ent kui Toomas ise ukse avas ja, särgikäised üles kääritud, rind paljas, tema ees seisma jäi, otsustas kiiresti ümber. Agulijõmmidel pole aimu aumehelikkusest, härrasmees nendega ei tegele.

Mehiste otsis Mare üles. Ta valvas kannatlikult selle elukoha läheduses, paks kampsun triiksärgi all ning soojad halliruudulised flanellist aluspüksid jalas, ja kui Mare tänavale ilmus, astus sellele risti vastu.

Meenutades kohtumist Marega, tundis Mehiste rahulolu. Ehtsa isandinimese kombel allutas ta naise oma tahtele, talutas teda Hundikuristiku lähedusest läbi ja uuris kõik olulise välja. Mare ei teinud katsetki varjata, et ta oli härra Laanega mitmel puhul kohtunud. Mehiste veendus, et Mare ei teadnud nüüdki õieti, kes Toomas oma elukutse ja seisukoha poolest seltskonnas on. Rääkis ebamääraselt midagi ehitusalast, millega härra Laan tegelevat. «Äärmiselt salakaval ja osav sell,» iseloomustas Mehiste mõttes oma võistlejat. «Jätab mulje, nagu oleks tehnik, töökorraldaja või mõni teine juhtival, vaimsel alal tegutseja.» Mehiste kahetses, et omal ajal Tooma elukutsest ei rääkinud. Siis pidas ta targemaks sellest vaikida, eriti Made ja Rolandi pärast. Kust ta võis oletada, et see tüüp oma jõhkrad kämblad Mare järele sirutab. Mehiste oleks võinud otsekohe seletada, kes härra Toomas Laan tõeliselt on, kuid jättis selle targu tegemata.

Mehiste vaatas kella, mis näitas kolmveerand kuus. Nüüd peaks Mare pärale jõudma. Ta ise tuli tund aega varem, et sobiv laud kinni panna.

Mare ilmumisel istus Mehiste käed vaheliti rinnal, piibuvars tugevasti purihammaste vahel. Galantselt tõusis ta püsti, võttis piibu suust ja kummardas, kitsail huulil pisut pilkav, pisut skeptiline ja pisut filosoofiline naeratus.

Varasemaga võrreldes oli Mehiste kummardus väärikamaks muutunud. Õieti öelda kasutas ta kolme kummardust. Esimene, kõige sagedamini tarvitatav, oli pea kerge noogutus ettepoole, kusjuures silmade pilk jäi külmalt tõsiseks. Nii tervitas ta kõiki eluredelil alamal

seisvaid ja võrdseid. Kõrgemal asuvaile, näiteks pearaamatupidajad (varem algas see raamatupidajaist), majaomanikud, ärijuhid, lihtsalt jõukad inimesed ja teised, kuulus sügavam kaelapainutus, mida saatis tagasihoidlik naeratus. Ka daame tervitas ta nõnda. Direktor Saatlevile kummardas ta kogu kehaga, naeratades nii meeldivalt, kui oskas. Väga ilusate ja ühtlasi väga rikaste naiste puhul suudles ta ka nende kätt. Viimaseid kohtas aga äärmiselt harva.

Talle ei ulatatud seekord kätt — hüva, suurt tunnet sellised pisiasjad ei riiva. Mehiste aitas Marel mantlist vabaneda ja nihutas ta tooli vajalikku asendisse.

Täites igale seltskonnainimesele omaseid viisakusreegleid, paitas Mehiste kõrvalpilkudega saabujat. Mare nägu polnud kaotanud suvist pruunust, sellest õhkus värskust ja veel midagi muud, mida mees endale seletada ei osanud, kuid mis teda köitis. Made väidab küll, et Mare läheb liiga täidlaseks, päris paksuks, et ta võiks karmimalt dieeti pidada ja rohkem võimelda, kuid Mehiste ei jaganud siin kunstniku arvamist. Naiste suhtes eelistas ta rohkem sakslaste kui inglaste traditsioone.

«Olen tänulik, et sa tulid,» algas Mehiste. «Mida endale tellida sooviksid?»

Mare ei tahtnud midagi muud kui ainult klaas kohvi. Koorega? Ei, kooreta. Kooki, tordilõiku mitte mingi hinna eest, kohvist aitab. Mustast kohvist on küllalt.

Mare oli kidakeelne. Ta koguni ei imestanud, et Mehiste oli suitsumeheks hakanud. Seda pidi Mehiste ise tähendama.

«Nikotiinikurat vallutas ka minu,» seletas ta. «Mis teha, kui töö närvidele käib.» Nende sõnadega armastas «Maiustuse» pearaamatupidaja kõike õigustada. Mehiste teadis, et pearaamatupidaja närve saagis mitte niivõrd töö, kuivõrd naised ja võistlus direktoriga naiste pärast, kuid miks mitte leidlikke sõnu kasutada. Mõtteid varjav inimene räägib ikka võõraste sõnadega. Ja Mehiste ei kõnelnud tõtt. Kas saab siis keegi tunnistada, et hakkas seepärast suitsetama, et väljanägemine mehisem oleks? Nagu poleks Mehiste mitte kolmekümne nelja aastane vanapoiss, vaid viieteistkümnene

klutt, kes igatseb kangesti mehe haisu, mida piip andma peab. Mis aga teha, kui Mare arvab, et tal on alalisest piima ja kefiiri lõmpsimisest mullika lõhn man. Need sõnad kandis Mehiste ette Roland. Neetud värssidesoperdaja, kellele tema tagarääkimist vaja on. Mehiste kaalutles, kaalutles ja ostis piibu. Kui juba suitsetada, siis tõmmata piipu. Mehelikkuse ideaal oli ametniku meelest kõrk inglise härrasmees, kontkõhn nagu tema isegi.

Ka siin, kohvikus, näis Marele, et Vello juures on midagi muutunud. Asi ei seisnud ainult piibus, mida ta ülearu kramplikult suus hoiab. Samuti mitte tuliuues tumehallis ülikonnas. Ka ta rääkimisviis on teistsugune. Kõneleb endiselt palju, kuid varasemaga võrreldes siiski vähem. Käitumine on kuidagi rahulikum, mõtlikum. Ilme, ei, mitte üksnes ilme, vaid kogu olek on veidralt pingutatud, kramplik. Puine oli ta ennegi, nüüd aga . . .

Mare mõtted viis mujale Mehiste pealiigutus. Ta tervitas kedagi läbi akna.

«Härra Laan,» osutas Mehiste luitunud pintsakus ja kortsus pükstes mehele, kes aeglaste sammudega kohviku laiast aknast möödus. Mare nägi teda selja tagant. Märkas paika selle pükstel, samuti valgeid plekke pintsakuvarrukal. Püksisääred narmendasid. Veel jõudis naise tähelepanelik pilk näha mööduja ebamäärast värvi soni. Kõige rohkem mõjus talle Tooma käik, mis oli võõras, nii võõras. Selles ei olnud põrmugi rühti, mida Mare endamisi jõuliseks nimetas. Need längus õlad, väsinult külgedel rippuvad käed ja justkui järelelohisevad jalad ei saa ometi Toomale kuuluda! Ent kuulusid, nagu see võimatu riietuski.

«Härra Laan on tubli müüritööline,» seletas Mehiste äärmise heatahtlikkusega, tehes, nagu ei märkakski ta Mare hämmastust. «Nagu tead, me elame ju ühes majas.»

Ja kui Mare vaikis, ütles ta nõrga üleolekuvarjundiga hääles:

«Riie ei riku meest.»

Ta oleks lisanud veel «ega amet alanda» — ka niisuguse kõnekäänu oli ta valmis vaadanud —, kuid

midagi Mare silmis hoiatas Mehistet ettevaatlikkusele.

Terve kohvikus viibimise aja kõneles Mehiste härra Laanest ainult head. Ta nimetas Laant töölise kohta küllaltki arenenud inimeseks, kelle käes ta olevat mõnikord juturaamatutki näinud. Riietuvatki üsna korralikult, ärgu Mare tänast välimust tähele pangu, lihtinimesed käivat ikka nõndaviisi tööl. Pühapäeviti on neil puhtamad ja paremad ülikonnad.

Mitu korda hingas Mehiste lauakaaslasele otse näkku, et see tunneks ehtsat meremehelikku «Dobbelmanni» hõngu. Kaalutles tükk aega, kas küsida või mitte, kui kaugele on isa majaehitamisega juba jõudnud. Krunt olevat Ülangotel juba ostetud. Ent ei küsinud siiski, — Mare võib sellest puhtasüdamelisest uudishimust ebaõigeid järeldusi teha. Lõpuks saab ka kaudsel teel teada, kui kaugel lood on. Inglaslikku halli on hiljem võimalik korraldada ka ümberehituse abil.

Maret koju saates kõneles ta tagasihoidlikult moodsatest vooludest viimase aja teaduses, mis väidavad, et iga rahvas jagunevat eugeeniliselt seisukohalt keskpäraseks massiks ja vähemaarvuliseks eugeeniliselt täielikumate grupiks, teiselt poolt aga puudulikumalt arenenud inimolendite hulgaks. Eugeeniliselt keskpärased inimesed kõlbavad teatavat kvalifikatsiooni nõudvale tööle, puudulikud mustatööle, täiuslikud isiksused on aga kutsutud ja seatud ühiskonda vaimselt juhtima. Möödaminnes nimetas ta ka seda, et riiginõukogu liikme direktor Saatlevi eestkostmisel astuvat ta varsti Isamaaliitu, kuhu koonduvat meie väikese rahva eliitne tuumik.

Trepil suudles ta Mare kätt ja läks keha tikksirgelt hoides täpsete, ühepikkuste sammudega minema. Kõigele vaatamata pakitses ta südames endiselt solvumuse valu. Neetud kolm tundi! ... Ja samas tegi ta veel ühe otsuse: hakata võimlema. Silmade ees vilksatasid kärutaja lihasterikkad käsivarred, millest eugeeniliselt ebatäiusliku ehitustöölise omad palju peenemad ei olnud.

Koju jõudes tundis Mare kergendust, et isa oli nähtavasti läinud venna juurde malet mängima. Onu Ferdinandi poole, — onu Matsiga käivad nad viimasel ajal harva läbi. Muidu oleks taat pärima hakanud, mis tal

viga on, et ta nii iseäralik näib. Millegipärast oli Mare veendunud, et täna õhtul poleks isa teda enne rahule jätnud, kui ta oleks klaasi kuuma piima meega ära joonud, paksu vaiba alla pugenud ja sooja koti jalgade alla pannud. Kas piima meega või kõrvetav-tulist teed vabarnakeedisega, ühte neist oleks ta jooma pidanud.

Isa talitas temaga ikka nõnda, nagu Mare mäletas emagi olevat tema eest hoolitsenud. Ja kuidas ka tütar vastu ei puigelnud, lõpuks andis ta alati järele. Piimaklaas meega või teetass vabarnakeedisega tuletas alati meelde ema, mis Mare meele härdaks tegi. Niisugustel puhkudel jäid isa ja tütar kauaks teineteise juurde. Mare pikutas vaiba sisse mähitult kas voodis või diivanil ja Mihkel istus tema juures lamamistoolis. Nad ei kõnelnud palju, kuid mõtlesid ühest ja samast — emast. Marel hakkas nii alati parem, oli ta siis kas tõepoolest külmetanud, valutas pea või vaevas lihtsalt tusatuju.

Täna aga poleks see kõik aidanud, seda tundis Mare imeselgesti. Kuid mis temaga siis lahti oli, sellest ei saanud postiametniku tütar mitte aru.

Ühes oli Mare aga kindel. Kui Vello oleks öelnud «riie ei riku meest» kusagil mujal, aga mitte kohvikus, kus on kümneid uudishimulikke ja kahjurõõmsaid silmapaare, siis oleks ta kõrvalistujat löönud. Nii palju närusust peegeldus sel hetkel Mehiste värvitutes silmades.

«Kui alatu,» kordas Mare valjusti ja pani romaani kõrvale, mida ta asjata katsus lugeda.

«Toomas on kahtlemata hoopis otsekohesem kui Vello,» mõtles Mare. «Lihtsam ja südamlikum.» Siinkohal mõtted takerdusid. Möödunud aastal, jah, siis jättis Toomas veelgi siirama ja veelgi lihtsama mulje. Hiljem ta justkui muutus, nii nagu Vellogi on teistsuguseks läinud. Midagi võõrast tuli nende vahele. Toomas ei naernud enam nõnda südamest, ei teinud katsetki teda sülelda, sõnad olid uued. Kohtumistest põikles kõrvale. Kõneles hoopis vähe, enamasti vaikis, oli tõsine, koguni tusane.

Hoopis iseäralik näis ta aga sel õhtul, kui isa peapostkontori ülema sünnipäeval viibis. Kõigepealt ei

tahtnud ta miski hinna eest sisse tulla, meenutas Mare üksikasju. Lõpuks andis järele, ent käitus nii, nagu oleks haige või talle täiesti võõras. Istus sõnaahtrana, peaaegu süngena toolil ega tundnud huvi millegi vastu. Vaatas veidralt üles, kui juukseid silitati. Ei, see polnud endine Toomas, kes ta kunagi sülle haaras ja naljatades ähvardas tiiki paisata.

Kõik muu oli muutunud, üksnes tugev käepigistus oli endiseks jäänud.

Ootamatult tärkas Mares mõte, et Toomas on teda petnud. Kunagi ei rääkinud ta endast. Nüüd tagantjärele näis naisele, et Toomas keeras alati jutu mujale, kui see temale suundus. Miks ta temaga kohvikusse tulla ei tahtnud? Miks ta ühtki oma sõpra ei tutvustanud?

Mare silme ette kerkis Tooma kuju sellisena, nagu ta õhtul kohviku akna tagant möödus. Kui korratu välimus, milline lohakas, väsinud käik.

Marele tundus, nagu oleks miski õrn ja habras asi äkki ta käte vahelt maha kukkunud ja tuhandeks killuks purunenud. Nõnda peenteks, väikesteks kildudeks, et seda on võimatu kokku liimida.

Samas ärkas trots enda vastu.

«Keda sa lootsid Toomas leida?» küsis ta endalt.

Ei, tal ei olnud mehe suhtes mingeid kavatsusi. Kui ausalt tunnistada, siis algas kõik sellest, et Toomas tookord joobnu nii mehiselt rahustas. Ta oli siis sootuks erinev Vellost ja Rolandist, näis nii tugev ja kartmatu. «Ma kutsusin ta jalutama,» pihtis Mare endale, «lihtsalt kui toreda inimese.»

«Kui ma poleks teda tööriietes näinud, kas ta oleks siis toredaks ja huvitavaks inimeseks jäänud?»

Mare ei teadnud, mida vastata.

«Lootsid, et ta on samasugune kui Vello? Vähemalt kümnik?»

Mare keeras raadio mängima. Vaikus oli praegu kõige piinavam. Oleks ta suutnud enda vastu lõpuni ausaks jääda, siis oleks ta pidanud kinnitama, et oli tõepoolest midagi taolist kujutlenud. Mispärast ta üldse Tooma tutvust vajas? Toomas oli jooni, mis Mare arvates Vellos puudu jäid. Toomas lootis Mare leida meest,

muu kõik jäi tagaplaanile. Ent seda ei julgenud ta isegi enda ees tunnistada.

Mare aimas ebamääraselt, et see suur ja ilus, mida ta alateadlikult oli igatsenud, jääb tulemata. Ja tunne, et Toomas teda pettis, tugevnes veelgi.

Koju jõudvale isale vaatas tütar niiskete silmadega vastu. Postivalitsuse osakonnajuhataja abi Mihkel Ülango silitas tütre pead ega lausunud sõnagi. Ta ei rutanud seekord kööki ega hakanud piima soojendama või teed keetma. Istus vaikselt diivaniserval ja laskis tütrel nutta. Ei pärinud midagi, asetas vahetevahel käe Mare juustele ja mõtles.

Niisiis mees. Kuum piim meega siin ei aita.

Ja ta ütles vaikselt:

«Otsustasime vennaga, et hakkame alusmüüridega siiski sel sügisel pihta. Ferdinand on juba töömehed valmis kaubelnud.»

Tütar püüdis naeratada, hakkas aga nuuksuma.

«Mis see siis nüüd on?» kohkus isa. Mare oli alati suurima õhinaga majaehitamisest kõnelnud. Kolmekesi, vend, tema ja Mare, käisid nad kümmekond korda Nõmmel sobivat krunti otsimas. Ferdinandi naine tüdines juba kolmanda korra järel, Mare pidas lõpuni vastu. Kihutas veel neidki tagant. Arhitekt nägi tüdrukuga hädapäevi. Mare polnud rahul ühe või teise plaanilahendusega. Ferdinand ütles tõsiselt — pane tütar ametisse või mehele, nii vaevab ta meid kõiki ära. Täna aga ei tundnud ta maja vastu vähematki huvi.

Mihkel Ülango ohkas. Lülitaks siiski teekannu sisse?

«Enne pakase tulekut saame vundamendi valmis. Nõmmel on maapind liivane, väike kahutus ehitamist ei takista. Kevadel on tööhinnad kallimad, nüüd hoiame mõne hea tuhande kokku. Talvel võib puutööd teha, jällegi tuleb odavam ja jõuame kiiremini. Kevadel saad kohe hakata aeda korraldama. Suvel kolime juba oma majja, Mare.»

«Taat!»

«Kõnele, tütar.»

«Kumb vend on sulle armsam, kas Ferdinand või Mats?»

Mihkel Ülango jahmatas.

«Mis sa ütlesid?»

«Kellest sa, taat, rohkem lugu pead, kas Matsist või Ferdinandist?»

«Imelik küsimus . . .»

«Vasta, taat!»

Isa kehitas õlgu.

«Vennad on nad mõlemad ja ka tublid mehed. Ferdinandiga hakkame koos maja ehitama, aga ega Mats sellepärast halvem ole. Sul, tütar, on imelikud tujud.»

Mihkel Ülango ei osanud aimata, miks tütar kangekaelselt teada tahtis, kumba venda ta rohkem sallib. Ferdinand teenis statistika keskbüroos statistikuna, Mats, kes polnud kooliharidust saanud, jäi kingseppmeistriks. Oleks isa pisutki taibanud, mis tütart nõnda tagant sunnib, siis poleks ta vastust võlgu jätnud. Või ta siis oleks häbenenud öelda, et Mats on neist kolmest kõige mõnusam, otsekohesem ja sõnakam mees, kuid mis aitavad head küljed, kui leivakannikas on teistest kesisem. Mine tea, kas ta olekski tõtt rääkinud, meest ei saa valida ainult iseloomu ja südame järgi. Sissetulek on samuti oluline, vahest kõige tähtsamgi.

Isa tõusis ja Mare otsustas sammude ja uste liikumise järgi, et ta läks kööki.

Veerand tunni pärast auras tütre ees tuline tee. Siinsamas oli ka vabarnakeedise purk.

28

Staadionini ei jäänud palju maad. «Hea, et arst on preili Urmile jalutamise ette kirjutanud, takso oleks vähemalt poolteist krooni röövinud,» rõõmustas Mehiste. Mare sõidab trammigagi, kuid Made oma jalga trammi ei tõsta. Made on õrn, tema närvid ei pea trammisõidule vastu. Seda teadsid kõik, kes preili Urmi vähegi tundsid. Eriti nüüd, kus Made tervis kurjakuulutavalt halb oli. Lihtsakoelisemale inimesele ei tähendaks kopsunäärmete tumestus midagi, kuid Made hapruse juures on olukord enam kui tõsine.

«Sõidan välismaale, mägedesse. Arvatavasti Šveitsi või Itaaliasse. Arstid ei ole veel lõplikult otsustanud,

missugune kliima on m u l l e kõige sobivam. Ma ise eelistaksin Itaaliat, teate, sealsete rikkalike kunstiväärtuste pärast,» kõneles Made Urm igaühele. Ka haigena ei saanud ta elada kunstita.

«Mõistan,» tähendas Mehiste sügavamõtteliselt. «Colosseum, Panteon, Püha Markuse kirik, Sixtuse kabel. Näha oma silmadega Michelangelo skulptuure ja maale, Leonardo da Vinci «Püha õhtusöömaaega» ja teisi kuulsaid maale, täis tunglevat, salapärast romantikat. Seal on ka tasakaaluka, harmoonilise Raffaeli «Madonna di Foligno» ja «Sixtuse madonna» (õigus, viimane asub Dresdeni kunstigaleriis), Tiziani suurepärane «Taevane ja maine armastus», Annibale Caracci, Guido Reni, Caravaggio, Rosa ja teiste jalustrabavad teosed.»

Made vaatas teda imestunult. Kas tõesti on Mehiste kodus ka kunstiajaloos? Siiani polnud ta seda märganud.

Mare kergitas kergelt kulme.

Mehiste naeratas rahulolevalt. Nüüd, kus ta vahekord Marega oli paranenud ja ette võib näha tihedamaid kokkupuuteid riidekaupmehe Urmi tütrega, lehitses ta juba mõnda aega Vaga kunstiajalugu.

Staadioni söerajal jooksis pikkade, vetruvate sammudega Väino Tortandel, kes ei paistnud jahedast ilmast väljagi tegevat.

Mehiste võbistas õlgu. Mõistlik kehaline karastus, sellest sai ta aru. Ta ise võimles juba kolmandat nädalat. Nende grupis, mis koosnes vaimsel alal töötajatest, niisuguse hulluseni muidugi mõista ei laskuta. Enamik osavõtjaist kannatas rasvumise all ja paljud vaatasid kiitsakat Mehistet algul arusaamatusega. Hiljem temaga harjuti, kuid Mehiste ise ei kodunenud kaks korda nädalas toimuvate tundidega nõnda kergesti. Eriti häiris teda meditsiinpall, mida teised suure hasardiga loopisid. See oli pööraselt raske, vaevas ristluid ja kõhtu. Viimasel korral asus tundi juhtima mingisuguse intensiivse võimlemiskooli kirglik austaja, kes muutis harjutused peaaegu väljakannatamatuks. Ta laskis neid igasse mõeldavasse suunda painutada, sundis käsi ja jalgu pööraselt venitama, nõudis kükakil

käimist ja kätel seismist, pani neid kangil kõlkuma ja kihutas üle puki hüppama. Tunni lõppemisel nõretasid paksud härrasmehed higist ja vaatasid treenerit tänulike koerasilmadega. Mehiste püüdis üleolevalt naeratada, kuid ta ilme jäi virilaks. Luud ja liikmed valutasid siiamaani. Kõik see on mööduv, trööstis Mehiste ennast ja sooritas hambaid kokku surudes hommikuvõimlemist. Ta muretses endale neljakilosed pommid ja harjutas igal hommikul südikalt.

«Väino on fanaatik,» krimpsutas preili Made suud.

Jooksja jõudis barjääri ääres seisva kolmiku kohale, noogutas peaga ja sõrkis edasi.

«Visa treening on sportliku edu alus,» ütles Mehiste, nii nagu kõneles neile nende õpetaja.

«Kolm ringi veel,» hõikas Väino tagasi vaadates ja tempot kiirendades. Viimasel ringil tuleb arendada täit kiirust. Siis veel kümmekond hüpet. Oodaku, kui tahavad, kui ei soovi, mingu oma teed. Tema treeningut pooleli ei jäta ei Made ega kellegi teise pärast. Nõnda ütles ta oma treenerile, kes tribüüni varjust nähtavale ilmus.

Väino Tortandeli suureks eesmärgiks oli osavõtmine olümpiamängudest. Kui talle oleks antud valida Made ja olümpiamängude vahel, siis oleks ta vist otsustanud viimase kasuks. Made meeldis talle, kuid sporti ei suutnud ka Made üliõpilase südames tagaplaanile tõrjuda. Praegu harjutas ta erilise visadusega. Viimasel võistlusel käis käsi halvasti, kuigi olukord oli eriti soodne. Roomsalu oli välismaale sõitnud, Saksa lootis ta kindlasti lüüa. Lootis küll, aga ei löönud. Kahe lolli sentimeetriga võitis teda Saks, kes saavutas esikoha tagajärjega 7.04. See, et ta viimasel võistlusel seitse kümneni ei küündinud, kipitas Väino südames. Omajagu süüd langes muidugi Madele, kelle juurest ta alles varahommikul lahkus. Kell kaks päeval pidi aga juba hüppepaigale ilmuma. Veinigi ahvatles Made teda jooma. «Teist korda seda enam ei juhtu,» ärvas Väino Tortandel. Sellepärast otsustaski nüüd kindlalt, et treeningut ta pooleli ei jäta.

Ebaõnnestumine ei kahandanud kaugushüppaja indu. Niikaua kui pole lund, tuleb ta üle päeva sõerajale.

Talvel tugev sisetreening ja suusatamine, eks siis kevadel näe. Ta jõuab seitse viiekümneni või kõngeb. Pärast seda, siis võib ta isa äriasjadest hakata osa võtma, enne mitte. Siis toob ta ka papsile inseneridiplomi koju.

Praegu oli Väino Tortandelile sport kõik, või peaaegu kõik. Paps rääkis küll, et tal pole veel täit mehe aru, kui ta äriasjade ja inseneripaberite ning spordi vahel ei suuda õiget vahet teha, kuid poeg treenis sellest hoolimata palju visamalt kui õppis.

Mehiste, kes iial kergejõustikuvõistlustel ei käinud, sattus Väino hüpetest vaimustusse. Tema tundis siiani huvi ainult traavlite ja hipodroomi vastu, kus nad vahetevahel nelja-viie omasugusega rahad kokku panid ja totalisaatorilt ühe pileti ostsid ning alati kaotasid, sest nad ei julgenud rohkemaga riskeerida. Ta ei lasknud oma vaimustust välja paista, ent kadestas hullul kombel noormehe nõtkeid liigutusi ja toredat hüppekaart.

Made jälgis hüppeid tüdinud, igavust tundval ilmel. Muust Väino ei huvitugi kui treeningust, nagu oleks kaugushüpe ainuke asi maailmas. Kui lapsikult Väino pärast ebaõnnestunud võistlust käitus, issand kui naiivselt. Väino on üldse liiga roheline, noor ja tühine. Mis see võõras mees seal hõiskab, et seitse viisteist? Olgu või kaheksa viisteist, kuid osaku seltskonnas daamidega käituda. Väino hakkab tüütama, tundis Made ja leidis, et ka see on lõppude lõpuks labane inimene. Issand, milline õnn, et ees seisab reis Itaaliasse, — siin Tallinnas võb igavusest hulluks minna.

Mare plaksutas käsi.

Kah vulgaarne, arvustas sõbratari endamisi Made, kes millegipärast ikkagi Maret enda läheduses hoidis, kuigi selle tuttavad olid väheütlevad inimesed.

«Suurepärane,» ümises Mehiste, kes Väino Tortandeli suhtes ei olnud veel leidnud täpset hoiakut. Vana Tortandel kuulus nende hulka, kellele Mehiste pühendas oma väärikaima kummarduse. Poeg pole sama, mis isa, kuid siiski . . . Teiselt poolt on Made noore Tortandeli suhtes kuidagi reserveeritud, ja ka Made oli inimene, kellele raamatupidaja tahtis meeldida. Mare imetleb sportlasi, ja ka seda on tarvis arvestada. Igal

juhul sobib tagasihoidlikkus, otsustas Mehiste ja ta tunnustas Väino võimeid mõõdukalt.

Näost õhetav sportlane lõpetas treeningu ja jooksis ootajate juurde. Hea tulemus, seitse meetrit viisteist sentimeetrit, tõstis meeleolu.

«Vabandan,» kummardas Väino Tortandel kergelt. «Viie minuti pärast olen korras. Loodan, et te nohu ei saa.»

Noormees kadus tribüüni alla.

«Härrased,» lähenes seltskonnale mees, kes oli Väino hüppeid mõõtnud, «teie sõber on tõusmas hiilgevormi. Temast tuleb mitte üle-eestimaaline, vaid üleeuroopaline kuulsus.»

Ta oli hästi riietatud ja käitus sundimatult.

«Preili Urm,» pöördus treener Made poole. «Sportlased ootavad, et te oma andest killukese ka neile pühendaksite.»

«Oo, teie, härra Melk,» hüüatas preili Urm meelitatult ja ulatas võõrale oma kahvatu, läbipaistva käe. «Saage tuttavaks — Agu Melk, tulevaste võimlemismängude üks juhte.»

Kunstnik tundis ennast võimlemisõpetaja ettepanekust meelitatuna. Kui tõesti katsetaks? Väino või härra Melk, parem kui härra Melk ise, poseeriks. Ei, ei, issand, ees seisab ju välismaareis! Ja Made tegi selle ka härra Melgile teatavaks.

«Kadestan Napoli küpresse ja tuvisid Püha Markuse väljakul, kes teie bloki lehekülgi hakkavad täitma, ja tunnen härra Tortandelile kaasa.»

Mehiste tammus oma kangetel, valutavatel jalgadel ja mõtles, et vaat kus tuli alles libe sell.

Väino riietus kiiresti ümber. Moodsas sügismantlis ja kaabus, käes väike nahkkohver, nägi ta meeldiv välja. Et mitte liiga tagaplaanile jääda, võttis Mehiste taskust helekollase spetsiaalse tubakakoti ja hakkas huuli torru ajades piipu toppima

Kuuldes, et kavatsetakse Nõmmele minna, maja vaatama, mida preili Ülango isa ehitavat, tegi härra Melk ettepaneku sõita tema autos, mis siinsamas staadioni ees seisvat.

«Olen pisut ka mootorisportlane,» ütles võimlemis-

õpetaja. «Kuigi minu auto pole mingi mugav tõld, vaid kitsuke spordimasin, mahume sinna kuidagi. Häid lambaid läheb palju ühte lauta.»

Mehiste puhus igasse külge sinakashalle suitsupilvi. Nagu äratehtult ei küsinud aga keegi, mis tubakat ta kasutab. Kui tore oleks siis nagu muuseas öelda, et ehtsat meremeeste marki, mis daamidele, ta vabandab väga, võib-olla vänge tundub, kuid tõsisele piibumehele kõigiti suupärane on. Paberossi ja sigareti suitsul on õletule maik man, ka nõnda oleks võinud juurde lisada.

Preili Made Urm sattus ette, autoomaniku kõrvale, ülejäänud kolm seadsid end tagaistmele.

Melk sõitis väga kiiresti ja, nagu Mehistele näis, ülemäära riskantselt.

Algul kõneldi eelolevatest olümpiamängudest.

Melk arvas, et 1940. aastaks peaks Väino jõudma seitse kuuekümneni. Kedagi teist Eestis, kel oleks näha samasugust arenguperspektiivi, silmapiiril ei olevat. Roomsalu on oma lae juba saavutanud, Saksa füüsilis-psühholoogilised võimed maailmaklassi tulemusteni ei küündivat.

«Olümpiamängud?» tegi Mehiste katset vestlust juhtima hakata. «Sõda hõljub õhus.»

«Härra Vapraste,» pistis võimlemisõpetaja teravalt vahele, «te unustate Müncheni.»

Made Urm naeris. Viis, kuidas härra Melk Vellot kutsus, valmistas talle nalja.

Mehiste püüdis külma verd säilitada.

«Kes vaatab elu ajalooprotsessi sügava käigu seisukohalt, sellele ei saa silma torkamata jääda mentaliteedi erinevus punase Venemaa ja lääne kultuuri vahel, mis varem või hiljem viib plahvatusele. Ja meil, eestlastel, tuleb selles heitluses täita ülitäh sat missiooni, mida samuti kunagi ei tohiks unustada. Minu nimi pole mitte Vapraste, vaid Mehiste.»

Umbes nõnda kõneldi Isamaaliidu koosolekul, millest ta osa võttis. «Iga võimlemisõpetaja ees ei saa ometi käpuli käia,» mõtles Mehiste lurinal piipu imedes.

Mare pidi jälle kord tunnistama, et Vellos on midagi muutunud.

«Ah,» hüüatas preili Urm eesistmelt, «poliitika on nii tüütu.»

Väino Tortandel vaatas Mehistele peaaegu tigedalt. Ka paps räägib, et sõjast Venemaa vastu mööda ei pääse, ja murrab pead, missugust kaupa suuremal arvul varuks osta, kuid miks peab sõda tulema enne olümpiamänge?

Härra Melk näitas, et ta on kavaler, ja ei lausunud rohkem ühtki sõna sõjast ega poliitikast. Linnasüdamest välja jõudes lisas gaasi ja kihutas kõigist eelsõitjaist mööda. Kiirusemõõtja osuti kõikus 90 ja 110 kilomeetri vahel.

Siin on lai sirge tee, rahustas ennast Mehiste.

Made ahhetas.

Väino Tortandel vaatas muretult autoaknast välja. Ta teadis, et Melgi auto kiirusemõõtja näitab valesti, märksa rohkem tegelikkusest.

Vendade Ülangote krunt asus Vabaduse puiestee läheduses. Siin kasvasid sihvakatüvelised männid, lillatas samblatutte. Möödunud nädalal Mare siin ei käinud, kuigi isa teda kaasa kutsus maja ehitustöid vaatama. Mihkel Ülango ise sõitis igal õhtul Nõmmele. Ta oli nii elevil, muutus justkui nooremaks. Mare meenutas, et krundi ostmisest ja oma majakese ehitamisest kõneldi juba siis, kui ema veel elas. Niikaua kui Mare mäletas, unistasid vanemad ikka sellest. Teoks sai maja ehitamine alles praegu, ja nüüdki tehti seda kahasse. Igal teisel ajal oleks Mare kannatamatult tõtanud ehitustöid vaatama, kuid viimased nädalad olid sootuks erilised. Ta hoidis end inimestest kõrvale, saatis Mehiste ukse tagant minema, mossitas isaga. Nii juhtuski, et ta alles täna krundile tuli.

Esialgu paistsid puude vahelt liivahunnikud ja hallid paekivivirnad. Valendasid ka silikaatkivipostid. Liivahunnikute tagant helendas hoolikalt tahveldatud lauavirn.

Seltskond lähenes lõbusalt juteldes ehitusele.

«Oivalised männid,» õhkas Made ja arvas, et välismaal olles tunneb ta kindlasti kahju põhjamaa kargest loodusest, eriti aga kuldsetüvelistest pedakatest.

Mehiste ajas pea kuklasse ja kinnitas, et mändide vanus on vähemalt sada viiskümmend aastat. Saja kolme-neljakümne aastaselt loovad männid endale kaharad kroonid, noorematel on latv ikka nagu piik terav.

«Oo, härra Mehiste,» imestas seda kuuldes isegi põhjamaa looduse vaimustatud austaja Made Urm.

Kui krundil oli pisut ringi vaadatud ja veel kord kõneldud ilusatest mändidest, mindi ehitusega lähemalt tutvuma.

Mehiste neelas ahnelt silmade ees avanevat pilti. Väga hea, et tehakse sügavad keldrid ja pealegi kogu maja ulatuses. Jääb ruumi ka pommikindla varjendi jaoks. Huvitav, kui suur põhipind võiks hoonel olla? Küsida polnud sünnis, mine tea, mida arvatakse, eriti see Melk näib lõuapoolik olevat. Kui saaks projekti näha. Põhipind võib olla nii kuusteist korda kümme meetrit. Kuulda on, et hoone tuleb keskelt kahekordne, üles sobiksid magamistoad nagu inglastel. Sellel parempoolsel kaarel rajaneb kas terrass või veranda, kaalutles ta endamisi, ühtaegu kõneldes viisakaid, intelligentsele inimesele omaseid lauseid.

Mare märkas teiste müürisseppade hulgas Toomast.

Mõned päevad tagasi oli ta Toomast juhuslikult kohanud ja selle tervituse jäiselt vastu võtnud. Veendumus, et Toomas teda pettis, oli vahepeal kasvanud, nõnda tugevaks muutunud, et seda miski enam ümber ei lükanud. Oleks ta teadnud, et Tooma siit eest leiab, poleks ta tulnudki. Liiatigi teistega koos. Ja äkki, niisama ootamatult, nagu tärkas veendumus, et Toomas teda pettis, tekkis Mares selle tutvuse pärast piinlikkusetunne. Ta keeras trotslikult Toomale selja ja hakkas tehtud lõbususega vestlema.

Toomas haaras esimese kättejuhtuva kivi sülle. Mille pärast Mare teda juba teist korda solvas? Eelmine kord võis arvata, et Marel oli kuhugi kiire, — ka noortel naistel on mõnikord tegemist. Nüüd aga ei jäänud enam kahtepidi arvamist. Teda ei tahetud tunda. Miks? Ja alles oli Mare teda enda poole kutsunud.

Toomas ei teadnud ennast milleski süüdi olevat. Hetkeks mattus kõik nagu uttu, ta ei näinud enam liivavallil Maret ega selle lõbusalt naervaid kaaslasi, ei kuulnud, mida keegi, vist Kuusktamm, talle sõbralikult ütles, tundis ainult, et paemürakas rõhus raskelt reitele. Toomas surus sõrmed kramplikult kivi konaruste taha, et see sülest maha ei kukuks. Täie jõuga pingutades vinnas ta üheteist-tollise lahmaka üle rinna müürile. Keha muutus higiseks. Samas kadus udu silmade eest ja ta muutus ükskõikseks. Lõõtsutades tõstis ta kivi, mis oli vajalikust märksa paksem, müürilt maha, asetas serviti ja lõi kahe-kolme haamrilöögiga õhemaks.

«Vaadake,» kõneles alusmüüri süvendi kaldal Mehiste, «mida tähendab piiratud intelligents. Tunnen juhuslikult seda noort töölist, ta ei ole omataoliste hulgas just kõige rumalam, kuid . . . Kas poleks loomulikum kivi enne õhemaks lüüa ja siis alles müürile tõsta? Haridust, jah, haridust on laiades hulkades veel vähe.»

Mehiste vaatas paljutähendavalt ringi.

Mare rääkis midagi Melgile, ent Mehistet ta petta ei suutnud. «Piinleb,» konstateeris raamatupidaja rahulolevalt. Las vaevleb, tulevikus on targem. Omad vitsad peksavad. Teda tolle tööpoisi vastu vahetada!

Mare sundis end vägisi lõbusalt käituma. See ei tahtnud hästi korda minna. Ta arvas mõistvat, miks Toomas sobimatu kivi müürile tõstis, korraks sähvatas südames midagi võidurõõmutaolist, kuid hinge see ei kergendanud. Talle ei jäänud silmapaari vahele ka ükskõiksus, millega Toomas edasi töötas. See ei olnud teeseldud rahulikkus, ei, ei olnud. Niisama apaatselt oli Toomas ka teda külastades istunud. Ta ei tähendanud Toomale mitte kui midagi. Ka seda kivilahmakat ei sikutanud mees müürile tema pärast. Tema pärast küll, aga mitte nendest tunnetest tingituna, mida oleks tahtnud.

«Vahest preili astuks kõrvale,» kuulis Mare võõrast häält. Selja taga seisis vanapoolne müürissepp, kelle pilk teda mõõtis.

Mare võpatas ja hüppas sinakashallilt, teravate ser-

vadega paekivilt maha, kuhu ta oli endalegi märkamatult astunud, et keldrivaheseina varju jäänud Toomast paremini näha.

«Kuulge, kuulge . . .» lähenes Mehiste sammu võrra müürissepale.

Kuusktamm ei teinud temast väljagi ja asus paevirnast seitsmetollist nurgakivi otsima.

«Kuulge, töömees,» proovis Mehiste veel midagi öelda, kud Mare võttis ta käest kinni ja palus:

«Jäta, Vello.»

Mehiste jättiski müürissepa suuremeelselt rahule. Oo, ta oleks vanameest õpetanud, kuidas peremehe tütrega ringi käia. Aga kui Mare palub, siis ta muidugi mõista käitub nõnda, nagu soovitakse.

Kuusktamm leidis paraja nurgakivi, mida oli tarvis ainult natuke haamripõhjaga järele aidata, haaras selle sülle ja hakkas kõige lühemat teed kaudu töökohale minema, vähematki hoolimata Mehistest, kes teel ees seisis. Müürissepp astus raskete, Mehistele näis, et isegi ähvardavate sammudega, ja raamatupidaja oli sunnitud talle teed andma.

«On ikka mühkamid,» mõtles Mehiste, kuid kõvasti ta seda välja ei öelnud. Mare pärast taltsutab ta ennast veel kord.

Enne kui Kuusktamm nurgakivi klompimiseks vasara tõstis, heitis ta pilgu Toomale. Pole viga, poiss on ennast pihku võtnud. Kui Toomas paepõraka sülle ahmis, käis valus tuksatus Kuusktamme südamest läbi. Toomas oskab tööd, ta silm valib õige kivi teiste hulgast eksimatult välja. Tema pole rahmeldaja, kelle mõistus töö ajal magab. Kuusktamm märkas ka tõmmuverelise preilikese uhket seljakeeramist, ja sellest piisas talle. Kas tõesti on poiss jõuka rahva hulka kuuluva tüdruku seelikusabasse kinni jäänud?

Vana müürissepp tundis Tooma vastu meelepaha. Ärgu kippugu pisiperemeeste ja ülespoole punnivate ametnikukeste hulka. Sellepärast Toomas küsiski, kas Ülangol, statistika keskbüroo ametnikul, kellega nad vundamendikaupa tegid, ka lapsi on. Otsekohe ei julgenud tütre järele pärida, sänikael niisugune. Ent veelgi rohkem äratas pahameelt noorhärrade ja prei-

lide käitumine, kes neile vaadates huuli kõverdasid. Eriti see kõrend piibuga. Manisk ja lips ei tee veel kedagi inimeseks, piipu kisub pärdikki, kui paras tobi täis laadida ja kätte anda.

Kuusktamm asetas nurgakivi paigale ja läks uut otsima. Tema juurde astus üks noorhärradest ja küsis viisakalt:

«Vabandage, teie tegite ka mu isa juures tööd? Tortandel on minu nimi.»

«Seda küll,» vastas müürissepp, kes nüüd Tortandeli poja ära tundis.

«Kas see hiiglane enam teiega koos ei tööta?»

«Kivikandja Kamar?»

«Jah. Vahest teate juhuslikult, kus see härra nüüd töötab?»

Kuusktamm tunnistas Tortandeli poega uudishimulikult.

«Jõgissaarel.»

«Temast oleks võinud tulla hea kuulitõukaja või raskejõustiklane. Vabandage. Head tervist,» seletas Väino Tortandel ja ruttas kaaslastele järele, kes siirdusid auto juurde.

Kuusktamm märkas, et mees, kes piipu suitsetas, paaril korral tagasi vaatas. Teised sammusid otse, tema kõõritas üle õla. Kust võis müürissepp teada, et Mehiste mõte ikka veel majaplaani ümber keerles.

Pärast tööpäeva lõppu, kui Kuusktamm ja Toomas külg külje kõrval jaama poole sammusid, ütles esimene:

«Ära sa töölise klassitunnet kaota.»

Toomas vaatas üksisilmi kõnniteele ja jättis vastamata. Ta mõistis, miks mees, kes talle mitme aasta jooksul isa eest oli olnud, nõnda rääkis. Vanal on põhjust niiviisi kõnelda. Kas ei käinud ta teed, mis kõveriti kaldus?

Kõige raskemad on need küsimused, mis inimene ise esitab.

Sel õhtul ta oma käsi enam kreemiga sisse ei hõõrunud.

Harjumuse tööd tehes mitmesuguseid maailma asju mõelda omandas Madis Nurk varases nooruses. Kui ta alles «Wiegandi» vabrikus pealelööjaks oli, küsis talt keset tööd ootamatult sepp, kleenuke mehenähvits:

«Millele sa mõtled?»

Madis, kes oli midagi mõtlemata täiest hingest vasaraga vihtunud, vahtis üllatunult seppa.

«Elajas ei mõtle, inimesele on jumal ajud loonud,» põrutati talle nüüd.

Hiljem seesama sepp seletas:

«Mõtle tööst, mida teed, mõtle naistest, mõtle kas või keisri ja jumala vastaseid mõtteid, aga mõtle. Muidu jääd mõistusest nüridaks ja töömeest sinust ei tule. Lobiseda pole vaja, aga mõtlema peab.»

Kas just seetõttu, kuid Nurk armastas tööd tehes kõige mitmekesisemate asjade üle juurelda. Praegu keerlesid ta mõtted alanud sõja ümber. Sõjategevuse algus Saksamaa ja Poola vahel vapustas Nurka. Ta oli oma südamepõhjas lootnud, et tulekahi nõnda kiiresti ei puhke. Mõistus ütles talle juba mullu muud. München pani iga aruka inimese pead vangutama. Partei hoiatas, et Inglise ja Prantsuse valitsuse poliitika soodustab uue maailmasõja puhkemist. Kõigest sellest oli Nurk hästi aru saanud, kuid ometigi muud uskuda tahtnud. Sest süda ei kuule igakord mõistuse häält ega taha halba, kui paratamatu selle lähenemine ka oleks.

Jah, tapatalgud olid käes. Praegu käivad lahingud Poolas. Küllap levivad mujalegi. Võivad kanduda ka Eestimaale.

Nurgale oli rohkem kui selge, et need päevad, mis nüüd on kätte jõudnud, otsustavad paljude rahvaste edaspidise saatuse. Ajalehtedes kirjutati, et valitsus kuulutas Eestimaa neutraalseks. Ta ei uskunud, et võimumehed Toompeal püüavad ausalt neutraliteeti pidada. Ka siis mitte, kui presidenditoolil istuks tegelane, kes ei räägiks üht- ega tegutseks teistmoodi. Kui Hitlerile on kasulik, siis neelab ta niisuguse erapooletu väikeriigi silmi pilgutamata ühe suutäiega alla. Kuid

Pätsu ja tema mõtteosaliste sõnu ei saa puhta kullana võtta. Kas pole kodanlikud kabinetid ikka ühe või teise suurriigi sabas sörkinud ja nende varjust ida poole haukuda klähvinud.

Nurgal püsis hästi meeles kaheksateistkümnenda aasta 12. novembri tööliste meeleavaldus, mille vastu ajutine valitsus üheskoos Seckendorfi soldatitega täägid ja kuulipritsid tarvitusele võttis. Kui ägedate sõnadega olid aga kodanluse poliitikud enne seda saksa okupatsioonivõimu vastu välja astunud! Nurga pea, kes siis poliitikas alles veriroheline oli, ajasid nende kõned päris segadusse. Saadud õppetund avas ta silmad alaliseks. Politikaanide sireenilaul ei suutnud teda enam edaspidi petta. Ei olnud siis ega ole ka nüüd hallparunite ja linnarahameeste eestvõitlejail rahva asi südamel. Mitte rahva kasu, vaid klassi kasu määras kindlaks sammud, mis nad ette võtsid ja võtavad. Kingissepal oli siin tuhandekordselt õigus.

Mitte mingisugune vägi ei oleks praegu Nurka veenda suutnud, et Eestimaa praegune valitsus taotleb ausameelselt erapooletust. Võib-olla soovib Rootsi alanud heitluses tõsiselt kõrvale jääda. Eelmises ilmasõjas tõi neutraliteet talle suurt tulu. Tahab seda ka eesti kodanlus? Nurk kahtles selles. Talle näis, nagu oleks ametliku propaganda poolt aetud juttudel rahusaarest, mille moodustavat Balti mere ümber Norra, Rootsi, Taani, Soome, Läti, Leedu ja Eesti, eriline, peidetud tagamõte. Kas ei ole see erapooletus hädavahend senikaua, kuni saab mõne suure kiskja kõrval Nõukogude Liidule kandu karata?

Madis Nurk polnud ainuke inimene «Terases», keda vallapääsenud sõda rahutuks tegi. Koguni niisugused mehed nagu Raudrähk, kes muidu poliitikaasjadest suurt teada ei tahtnud, ostsid nüüd tööle tulles ajalehe ja lugesid seda lõunavaheajal tähelepanelikult.

Täna uuris Raudrähk hoolikalt «Uuemaid Uudiseid», keeras siis lehe korralikult kokku, võttis kitsaste metallraamidega prillid eest ja otsis ise juttu.

«Nagu neljateistkümnendal,» ütles ta suitsu süüdates.

«Kui ainult hullemaks ei lähe,» kartis noorepoolne

kärnitegija, kes koos Nurgaga oli värtsikambrisse tulnud.

«Läheb. Nüüd on hirmsamad sõjariistad,» arvas Viili-Sass.

Elektrik Ilves, kes samuti siin viibis, küsis Raudrähilt ajalehte.

Keegi polnud märganud, millal meister Franz oli enese uksest sisse poetanud.

«See sõda saab lühike olema,» ütles Franz oma kombe kohaselt ootamatult teiste jutu vahele. «Saksamaa surub oma vastased kiiresti põlvili.»

Töölised vaikisid.

«Ega tea kedagi,» ümises Viili-Sass umbusklikult meistrit piiludes.

«Või arvate teie teist?» pöördus Franz Nurga poole.

«Piiblis on kirjutatud: kes mõõga tõmbab, see saab mõõga läbi ka hukka,» vastas Nurk.

Meister sattus hetkeks segadusse. Kes võis oletada, et kommunist talle pühakirja sõnadega vastab.

«Head sõda kiidab ka jumal,» ütles ta meeste pilke vältida püüdes.

«Ükski sõda pole hea!» põrutas Raudrähk Franzule nii, nagu ei seisaks nende keskel mitte meister, vaid sigadusega mahasaanud õpipoiss.

«Ega ole jah,» pomises Viili-Sass talle järele.

Franz Stein taganes sammu, hüppas siis aga Raudrähi nina alla ja tõstis häält:

«Sõda on ajalooline paratamatus...»

«Verevalamine on rahvaste nuhtlus. Pommid purustavad seda, mida inimesed on oma kätega teinud.»

Raudrähk paiskas need sõnad Franzule näkku, asus kruustangide juurde ja hakkas vihaselt viilima, kuigi lõunatund polnud veel lõppenud. Vali krigin täitis kogu ruumi.

Ilves pöördus ringi ja lahkus meistrit õlaga riivates värtsikambrist.

Nurk jälgis enesekindluse kaotanud Franzu.

Viili-Sass pobises midagi oma nina alla.

«Saksamaa väed on täna-homme Varssavis,» proovis Franz ennast uuesti maksma panna.

Pikad, kõrvu-kratsivad tugevad viilitõmbed ei laka-

nud. Ja terasese tööriista poolt sünnitatud ragina saatel pidigi meister Franz ära minema.

Õhtupoolikul meenutas Nurk mitu korda Raudrähi ägestumist. Kahju, et vana meistrimees ainult oma kätesse usub, ametiühingust eemale hoiab ja töölisklassi ühise võitluse vajadusele käega lööb.

Pärast töö lõppu kiirustas Nurk kojuminekuga. Ta ostis poest pisut toidupoolist — heeringat, leiba ja võid. Naine oli hommikul haiglane ja Madis soovitas tal välja mitte minna. Vaevalt maldas aga Alma kogu päeva toas istuda, ta on praegu niisama püsimatu kui neiupõlves. Nüüd peaks ta aga ennast eriti hoidma.

Mõeldes põhjusele, miks Alma peab ennast eriti hoidma, heldis Nurk. Kumbki ei lootnud enam, et nad lapse saavad. Alma on neljakümne kahene, temal koguneb aastaid varsti viiskümmend täis. Alma armastas lapsi. Kaebas, et pärast vanglast vabanemist kippusid hullavaid mudilasi nähes vägisi pisarad silma. Vanglasse Alma sellest ei kirjutanud, tema aeg lõppes rohkem kui kolme aasta eest. Alles nüüd, kui kahtlust enam polnud, et ta poole aasta pärast emaks saab, jutustas nendest pisaratest. Alma ei kartnud sünnitust, mis neljakümnendates aastates, kui varem lapsi pole olnud, mõnikord väga raskeks osutub.

«Mis naine ma olen, Juhan, kui ma sulle poega või tütart ilmale ei too,» nõnda kõneles talle Alma hoopis erisuguse hellusega. Juba ammu aastaid tagasi mõistis Nurk, et ta Almat armastab. Kivimüürid lahutasid nad kauaks ajaks. Alma areteeriti hiljem ja ta vabanes varem, kuid temaltki rööviti kaheksa aastat. Alma ootas teda ja juba möödunud aastal nad abiellusid.

«Abiellusime küll, aga mis sellest kasu on. Hiljaks jäime. Pursuid võtsid meilt vabaduse ja võtsid . . . ka . . . lapsed.»

See oli esimene kord, kui Alma nii sulaselgelt mõista andis, et ta last igatseb.

Alma nuttis, ja tema hoidis naise õlgadest kinni. Nurk ei osanud trööstida. Ta oli abitu. Isegi siis, kui teda ülekuulamisel peksti, ei tundnud ta end nõnda võimetuna. Tookord sai vähemalt vastugi äiata, olgugi et pärast oimetuks materdati. Mis teha aga nüüd, kui

naine nutab, ja mitte niisama tühisest tujust, vaid suurest kurbusest.

Õnneks nuttis Alma enneaegu.

Oleks keegi varem tema käest küsinud, et kuule, Madis, kas sa armastad lapsi, siis poleks ta vastata osanud. Poisipõngerjat või tüdrukutirtsu vaatas ta ikka sooja südamega, aga kas see just armastus oli, kes seda võis ütelda. Lapsed usaldasid teda, ei võõrastanud. Neil kordadel leidus ikka mõni, kes rääkis, et väikesed lapsed ja koerad saavat silmadest aru, kas on tegemist hea või halva inimesega. Tema oli iga kord mõelnud, et veider on lastest ja koertest nii kõnelda, nagu oleksid need ühesugused hingelised. Praegu tundis Nurk, et ta lapsi armastab. Kohe pärast seda, kui Alma ütles, et ta last ootab, mõistis Nurk seda.

Alma sünnitust ei kartnud, kuid Nurk tundis südamesopis pisut-pisut hirmu. Mis siis saab, kui kõik hästi ei lõpe, kui naise tervis osutub loodetust nõrgemaks? Alma on ikkagi ligi veerandi oma elust vanglamüüride vahel vaevelnud. Sunnitöölt pole ükski tervemana välja tulnud, kongides istutud aastad annavad ennast elu lõpuni tunda. Almagi kurdab valude üle rinnus ja seljas. Arstid kõnelesid, et Almal on närvipõletik, et ta vereringe on häiritud, et tal on muidki hädasid. Nurk tohtreid hästi ei uskunud. Arste on kahesuguseid — ühed aina rahustavad ja tröösti vad, teised puhuvad kõige tühisema palaviku ei tea missuguseks kardetavaks tõveks.

Naist ei olnud kodus.

Praeahjust leidis ta sooja pandud supi, millele oli lisaks kartuleid praetud. «Heeringas jääb niisiis homseks,» mõtles Nurk. Isu soolase järele tundis Alma, hommikulgi rääkis sellest. Enda pärast poleks ta heeringat toonud. Poolmädanenud soolasilgud, mida vanglas alalõpmata anti, olid talt vist küll igaveseks võtnud soolakala-isu.

Laual seisis sedelike, et ärgu Madis teda enne kella üheksat koju oodaku. Söögu, mis on praeahjus, katsugu kuidagimoodi läbi ajada. Kuhu Alma läks, sellest ta ei kirjutanud. Konspiratsioonireeglid, neist ta ei saa vist enam kunagi lahti.

Naise väljaminek tekitas ühteviisi nii rahuldust kui muret. Nähtavasti polnud Alma tõsisemalt haige, ja see rõõmustas. Ent samal ajal teadis Nurk ülihästi, kui vähe Alma endast hoolis, kui asjaolud seda nõudsid.

Nurk süvenes kella poole seitsmeni Kominterni seitsmenda kongressi materjalidesse ja läks ametiühingute majja koosolekule, täpsemalt öeldes referaatõhtule. Referaadiga eesti uuematest kirjandusteostest esineb Evald Maasik, inimene, kelle vastu ta oli huvi tundma hakanud.

30

Koosoleku algus venis. Kõneleja ja kuulajate pärast oleks võinud see õigel ajal alata. Osavõtjaid oli rohkemgi kui tavaliselt, need sagisid koridoris, ajasid erutatult juttu, vaidlesid. Sinakashallis, läikivate nööpidega mundris politseinik ei mõistnud, mis lahti on. Koridor kubises inimestest, alla koosolekuruumi tuli aga mõni üksik. Võimu esindaja haigutas igavust tundes. Möödus veerand tundi ja igavuse kõrvale sigines kahtlus. Kordnik otsustas koosoleku eest vastutaja üles otsida ja aru pärida, mis janti siin tehakse. Kui on koosolek registreeritud, selle pidamiseks luba antud ja politsei esindaja kohal, siis tuleb see ka ettenähtud ajal ja ettenähtud paigas maha pidada. Jaoskonnaülem hoiatas neid. Kahtlased ollused püüdvat nüüd, kus Euroopas on sõjamöll valla pääsenud, pead tõsta. Valitsus nõudvat, et politsei oleks hoopis valvsam. Mundrikandja ajas end püsti ja läks heal drillitud sammul põiki üle ruumi trepi poole. Just siis, kui ta trepi juurde jõudis ja jala esimesele astmele asetas, avanes ülal uks ja inimesi hakkas saali kogunema. Tagasipöördumine oleks nüüd rumal olnud ja politseinik sammus aeglaselt trepist üles. Mundri hele laik eraldus selgesti allatulijate tumedatest riietest.

Koridor sinetas poberossisuitsust.

Nurgas lõpetasid kaks meest jutuajamist. Politseinik tundis ühes ära ehitustööliste kutseühingu esimehe Metsise, turske, punetava näoga ja tasakaaluka olekuga

inimese, kes oli varemgi vastutavaks koosolekukorraldajaks olnud.

«Hilinete,» ütles ta etteheitvalt. Ta oleks tahtnud palju käredamini käituda. Kordnik Sarve peeti üldiselt järsuks inimeseks, mõned sõimasid koguni tooreks. Kumminui tõusis tema käes kergesti, kui oli tegemist tõrksate joodikutega. Kojamehi hirmutas ta protokolliga, poisikesi valju käriseva häälega. Kuid siin, kutseühingute majas, ei saanud ta kunagi olla nii järsk ja resoluutne, nagu tahtis. Siinsed inimesed vaatasid talle otsa kas põlglikult või ükskõikselt. Ebasõbralike pilkudega oli kordnik Sarv harjunud. Millal seaduse esindajale on hea silmaga vaadatud? Põlgus ja ükskõiksus olid halvemad. Mis tähtsus on mundril, mis tähtsus on hõbedaselt läikivatel nööpidel ja helkival mütsirandil, kui see inimestes aukartust ei ärata. Kuigi ettekirjutuse kohaselt ta koosolekuile minnes kumminuia kaasa ei võtnud, tundis kordnik Sarv, et siin majas ei tõstaks tema autoriteeti ka see. Oleks tema ees pisutki hirmu tuntud, küllap ta oskaks siis nõuda, kärkidagi, kuid nüüd kõneles ta siin ikka poole suuga ja parema meelega ei kõnelnud üldse.

«Tuleb ette,» vastas Metsis niisuguse häälega, nagu ei kõnelekski ta politseinikuga.

Kordnik Sarv valmistus ütlema, et tuleks täpsem olla, kuid jättis selle siiski tegemata.

«Miks nad viivitasid? Mille üle nad rääkisid?» mõtles ta uuesti alla koosolekuruumi siirdudes. Ja vastas endale: «Vist sõjast. Sõjast räägivad nüüd kõik. Kojamehed kõnelevad, joodikud lärmavad. Jaoskonnaski seletatakse sellestsamast.»

Kordnik Sarve oletus pidas seekord paika.

Kui Madis Nurk koridoriuksest sisse astus, nägi teda kohe Metsis ja tõmbas käisest kõrvale, sinna, kus ta Kuusktammega juttu ajas.

«Ütle, seltsimees Nurk, mis nüüd edasi saab?»

Kõik need päevad, mis olid möödunud sõjategevuse algusest, päriti seda saeveskis Metsiselt endalt. Seimrimehel oli tegemist, et õigesti vastata. Aga kuidas sa õigesti seletad, kui endagi peas on rohkem küsimusi kui vastuseid. Andku nüüd Nurk head nõu.

«Mis teie saeveski töölised arvavad?» küsis kommunist vastamise asemel.

«Arvatakse mitut moodi. Enamus kaldub selle poole, et ega Hitler Poolamaaga lepi. Kaugel meiegi Poolast asume. See mõnisada versta.»

«Päts kuulutas ju Eestimaa erapooletuks.»

«Kuulutagu! Aga kui saksa tankid siia jõuavad, siis saadab Laidoner oma «Uku» ja «Pikri» nende sappa ja muudkui padavai punase Venemaa poole,» ütles Kuusktamm.

«Nõnda võib juhtuda küll,» nõustus ka Metsis.

«Töölisklass peab selle eest seisma, et Eestimaast fašistliku Saksamaa liitlast ei saaks,» lausus Nurk. «Üheksateistkümnes aasta, kui valged eesti vägesid Judenitšiga koos Petrogradi peale saatsid, ei tohi korduda. Selle eest tuleb ka ametiühingutel välja astuda.»

Metsis kuulas mõtlikult.

«Pärast Oktoobrit oli kodanlusel hea sõjakas olla — inglased ja ameeriklased toetasid, soome lihunikkudest ja taani-rootsi palgasulastest rääkimata.»

«Praegu aga ei pääse inglise sõjalaevad väinadest läbi,» ütles Nurk. «Ma ei usu, et Nõukogude Liit rahulikult pealt vaatab, kui sakslased Baltikumi tungivad. Nii et praegu pole kodanlikul vabariigil oma teistki amme — preisi militarismi — käepärast.»

Metsis vaikis pisut ja sõnas siis:

«Meil on abimees käe-jalajuures.»

«Tõsi. See teadmine peaks töölistele kindlust andma.»

«Annabki, Madis, annabki,» elavnes Kuusktamm.

Koridoris rääkis iga inimene sõjast. Oleks rääkinud all saaliski, oleks kõnelnud koosoleku ajal, aga seal kükitas võim, kellele on suur voli kätte antud. Kõnetoolis sai valitsuse tegudest rääkida ainult mõistu, aga kokkukogunenud tahtsid kõnelda otsekoheselt. Sellepärast nad suitsetasidki koridorides ja kõrvaltubades, arutlesid, mõtlesid, vaidlesid.

Ka Maasikut erutas kokkutulnute hulgas valitsev õhkkond. Ta ei tundnud vähematki piinlikkust, et koosoleku alguseks määratud aeg oli juba ammu möödas, inimesed aga ei kippunud saali. Maasikut ei riivanud inimeste näiline ükskõiksus tema ettekande vastu. Ta

mõistis, et ka temalt oodatakse rohkem kui tavalist referaati, ja tundis veidi hirmu. Hirmu mitte politseiniku, vaid kuulajaskonna ees, kelle nõudlikkust ta ebamääraselt hoomas. Tema asemel peaks täna esinema seesugune inimene, kes on kodus niihästi kirjanduses kui ka poliitikas. Nagu näiteks Ellerhein. Millegipärast jäädi aga valikuga tema juurde. Armastusest kirjanduse vastu on vähe heaks referaadiks, väitku Metsis ja Ellerhein, mida tahavad, mõtles Maasik murelikult.

«Seltsimees Maasik, aeg oleks vist alata,» tuli Metsis tema juurde.

«Minu poolest võib.»

«Läki,» sõnas Ellerhein peremehelikult.

Inimesed hakkasid trepist alla minema.

Nurk, kes pisut hilines — ta kõneles midagi nelja silma all Kuusktammega —, astus saali parajasti sel ajal, kui Metsis koosolekut avas. Nurk, keda nähes kordnik Sarv oma silmad pärani kiskus, istus tagaritta. Laskis silmad kokkutulnuist üle libiseda, nagu otsides kedagi, ja hakkas siis ettekandjat jälgima.

Teravad näojooned, tumedad ringid silmade all, mille värvi oli eemalt raske kindlaks määrata. Ent nende silmade elavus, mis kasvas sedamööda, mida kaugemale loeng jõudis, paistis ka tagaritta, kus Nurk istus. Kuidas kõneleja ennast valitseda püüdiski, paisus ta erutus ja kandus kuulajatesse.

Maasik alustas kõnet luuletusekatke ettelugemisega.

«Madridi all
moodne Attila ja Hannibal
seisavad röövleina väravail,
nagu Napoleon muiste Moskvas,
kuna siselinna tänavail —
kaugelekostvas
mürskude mürinas vaibub kisa,
surija laps hüüab viimast korda isa:
«Mi padre, mi padre!» »

Kuulajad mõistsid otsemaid, et koridoris alanud kõnelus kestab siin väikeses saalis, kestab sellest hoolimata, et politseinik nurgas valvab.

«Niisiis saabus viimne vaatus,
langes liisk:
jälle võitis
vägivalla paatos.
Üle laipade triumfivanker sõitis,
kaasas pimestatud massi kriisk.
Süda leppimatu aga
vastukisast hõõgub:
sama ohver vaga
kas su enda kodunurk
võõra peo all kui kord lõõgub
kinni tema kurk?»

Kuulajad plaksutasid.

Kordnik Sarv vaatas tuimalt saali. Plaksutamise kohta tal ettekirjutust polnud, las peksavad käsi kokku. Läbi pea venis loid kahtlus, et neil luuletustel võib olla oma peidetud tagamõte, kuid ta polnud hoolikalt kuulanud. Pärast võib ju küsida, kust salmid võetud on, rahustas ta ennast. Ah soo, need on alles aastat kakskolm tagasi trükist ilmunud, kellegi Barbaruse ja Semperi omad, lugegu siis ja plaksutagu kui palju tahavad. Seaduserikkumist siin ei ole. Oleks põrandaalusest väljaandest loetud, siis oleks teine asi. Kui aga on avalikult trükitud, ju siis neile on ikka luba antud. Eks need vastuta, kes loa andsid.

Nurk pidi endale tunnistama, et Maasik oli oma loengu targalt läbi mõelnud. See ei olnud erapooletu, akadeemiline ettekanne, vaid võitluskõne.

Miskipärast seletab Ellerhein, et meie haritlaskond olevat mäda, et selle hulgast pole kerge leida kodanlikust mõtteviisist rikkumata inimest. Kirjanikud olevat kodanluse poolt ära ostetud, kunstnikud müüvat oma hinge valitsevale kildkonnale, teadusemehed vahetavat ehtsate karjeristidena konjunktuuri järgi tõdesid. Kooliõpetajaist ja teistest rääkimata. Need olevat diktatuuri palgasulased, kelle opositsioon koolireformi vastu olevat «torm veeklaasis». Ei, haritlaste seas on marksismile lähedal seisvaid või selge marksistliku maailmavaatega inimesi. Näiteks kas või seesama Maasik. Tõsi, Maasik pole ei kirjanik, teadlane ega

kooliõpetaja, ta on omaaegne ametnik, kes nüüd on sunnitud kehalist tööd tegema. Kuid temasuguse mõttelaadiga inimesi on küllalt intelligentsi teisteski kihtides. Ausate demokraatide häält pole terror ega valitsuse propagandamasin suutnud lämmatada. Fašismi ja sõja vastu astuvad välja isegi niisugused inimesed, kellest poleks võinud seda uskuda. Ellerhein kas eksib või vassib sihilikult.

Nurk ei vabanenud Ellerheina suhtes umbusaldusetundest, mis oli vanglas oleku ajaga võrreldes küll märksa vähenenud, kuid mitte täiesti kadunud. See jäi kuskile aju- või südamesoppi edasi elama ja sosistas vahetevahel kõrva: Madis, hoia silmad selged. Kohe pärast seda, kui kommunistid vanglast vabanesid, otsis Ellerhein nendega kontakti, kõneles rahvarinde taktikast ja pilkas ennast oma kunagiste rumalate seisukohtade pärast. Ta vaidles, jäi ühtedes küsimustes nõusse kommunistidega, teistes kaitses visalt omi arvamisi. Ellerhein käis nagu mingit oma rada, mille tuumani Nurk polnud siiani jõudnud. Kuigi Ellerhein käitub inimesena, kes eesti haritlasi kõige paremini tunneb, ei saa siingi teda sõnapealt usaldada, arutles Nurk kõnet jälgides endamisi.

Nurk märkas ka seda, kuidas politseinik järjest rahutumaks muutus, istmel ennast nihutas, kord ehmunud, kord tigeda, samas üllatunud, siis jälle arusaamatu pilguga kõnelejat jälgis. Ilmselt tundis ta, et miski pole korras, et ta kohusetruu seadusevalvurina peaks vahele segama, aga ei osanud kuskilt kinni haarata.

Kuulajatele kõne meeldis. Nurk järeldas seda tähelepanust, millega Maasikut jälgiti, käteplaksutustest, heakskiitvaist vahelehüüetest, inimeste ilmetest.

Ettekande lõppedes hakkas väike saal erutatult sumisema. Politseinik rääkis midagi Metsisele, vehkides ägedalt parema käega.

Vaheajal tutvustas Ellerhein Maasikut Nurgale.

«Hästi esines, eks ole,» ütles Ellerhein ja naeratas nii, nagu oleks mitte Maasik, vaid tema ise äsja loengu maha pidanud. «Nagu elukutseline kirjandusteadlane.»

Nurk märkas, et Maasikul oli piinlik kuulda Ellerheina õlale-patsutavat tooni, kes sõrme üles tõstes jätkas:

«Kirjandus on poliitika, seda sa oleksid pidanud samuti kas otse või mõistu välja ütlema. Seadusesilm oli segaduses... Ja sellest aspektist valitsevat poliitikat veelgi teravamalt arvutama. Muidugi mõista, otse sa sellest poleks kõnelda saanud. Rohkem oleks tulnud pihta anda kirjanikele, kes on kodanluse sõiduvees.»

Maasik vaikis, mitte solvunult, vaid nagu Nurgale näis, järelemõtlikult.

Sõnavõtte oli rohkesti. Ka Ellerhein kõneles. Ta esines just sel ajal, kui politseinik vahepeal välja läks. Väitis, et kirjandus on poliitika, ja rääkis pikalt niikaua, kuni kordnik tagasi oma kohale istus.

Lõppsõnas ei nõustunud Maasik Ellerheina põhiväitega. Kirjanduse ja poliitika vahele ei saa panna võrdusmärki, kirjandus ja poliitika ei ole üks ning sama. Poliitika avaldab kirjandusele väga suurt mõju, kuid kirjandus kui kunst on omaette nähtus.

«L'art pour l'art,» hüüdis Ellerhein pilkavalt vahele ja vaatas ümberringi. Ent naeru ta sõnadele ei järgnenud. «Kunst kunsti pärast põhimõte,» kordas ta eesti keeles, kuid ikka ei tabanud kõrvad naeruturtsatusi. «Ära lase end segada,» ütles ta siis üleolevalt Maasikule. Mis teha, kui inimesed esteetika põhiküsimustes ei orienteeru.

«Siin pole tegemist kunst kunsti pärast põhimõttega. Marx ja Engels...» tahtis Maasik oma mõtet argumenteerida, kuid kordnik Sarv hüppas püsti.

«Ma hoiatan,» hüüdis ta ärritatud häälega. «Kui teie kommunistlikku propagandat jätkate, lõpetan koosoleku!» Ta oli vahepeal jaoskonnaülemale telefoneerinud ja saanud korralduse koosolek esimesel juhul katkestada kui on märgata, et maksvat korda kas või mõistu arvustatakse ja kommunistlikku kihutustööd tehakse. Nüüd, kus kõlas Marxi nimi, arvas ta olevat paraja silmapilgu kätte jõudnud.

Metsis muigas.

«Olge mureta, härra kordnik. Koosolek lõpeb niigi iga minut.»

Keegi naeris laginal, politseiniku arvates väga väljakutsuvalt, otse teotavalt. Kas ta võib ka naeru lugeda

maksva korra vastu väljaastumiseks? Oleks pidanud sellegi kohta jaoskonnaülemalt selgitust paluma.

Pärast koosolekut kõneles Ellerhein valjusti Maasikule, et nad pole teineteisest lihtsalt aru saanud. Kuigi Ellerhein takjana Maasiku küljes rippus, leidis Nurk mahti viimasega kohtumise üle kokku leppida.

Aeglaselt jalutades sammus Nurk kodu poole. Ta oli koosolekuga rahul. Maasik ja Ellerhein pole ühest savist voolitud. Asjata püüab Ellerhein näidata, nagu oleks tema Maasiku poliitiline ristiisa. Ennem võib see juba Kuusktamm olla.

Mida kaugemale linna südamikust, seda harvemaks jäid laternad kõnniteede ääres ja pimedamaks muutusid tänavad. Hingates täie rinnaga värsket õhku, vaatas Nurk tähistaevast, mis siin, agulis, palju selgem oli kui Tõnismäel.Vähem elektrivalgust, sellepärast, arvas Nurk.

Kongiaknast paistis ainult peopesasuurune lapp taevast. Vanglas viibides õppis Nurk armastama värsket õhku ja avarust, mida kumbagi kongis ei olnud. Harjumuse käies sügavalt hingata pärandas talle samuti Patarei. Jalutusaegadel püüdis ta viimast kui kopsupoori värske õhuga täita. Oli kordi, kus puhas õhk mõjus nagu viin — pani pea ringi käima. Seda juhtus ikka pärast kartsast vabanemist. Värsket õhku sai pisutki jalutuskäikudel, avarust aga mitte sealgi.

Esimest korda kartsa sattudes ei saanud Nurk kuidagi lahti tundest, et ta viibib kivist puusärgis. Enne seda oli ta istunud mõnda aega üksikus, mis just närve polnud kosutanud. Hallitanud kongimüürid pigistasid, muljusid hinge. Samal ajal jõudis temani teade, et Alma on raskesti haigeks jäänud. Ühel päeval hakkas laest alla nirisema lubja- ja prahipuru. Äärmuseni ülespiitsutatud meeltes tekkis kujutlus, nagu võiks lagi iga silmapilk alla variseda ja ta enda alla matta. Ta nägi koguni hallutsinatsioone. Just siis, kui Nurk kartis oma mõistuse pärast, tegi vanglaülem talle ettepaneku esitada armuandmispalve. Nurk vahtis vanglaülemat segaste, ebainimlike silmadega. Selle kõrval ei näinud ta musti, kes ülemat alati saatsid ja ka seekord truualamlikult kaasas jõlkusid. Ei, vanglaülema kõrgi

teiste seltsimeeste näod. Ka Alma oli nende hulgas. surnumatjanäo kõrvale ilmusid Arraku, Treinsoni ja Pea vastu, julgustasid teda võitlusvendade pilgud. Pea vastu, luges ta ka Alma palavikulistest, hõõguvatest silmadest. Nurk ei vastanud vanglaülemale ainsatki sõna. Mustad olid tollal rääkinud, et kommunist kartsast läheb hulluks. Nad eksisid. Pärast vanglaülema külaskäiku suutis ta end kokku võtta. Hiljem, järgmiste kartsakordade ajal, hoidis ta end juba paremini peos.

Almat ei olnud veel kodus.

Kell lõi kümme.

Alles kolmveerand üksteist jõudis naine tagasi.

Nurk taipas Alma näost, et oli juhtunud midagi iseäralikku. Naine tuli üsna ta juurde ja sosistas:

«Hallkivi on surnud.»

Seistes mehe kõrval, teda oma küljega puudutades rääkis Alma, mis ta teadis. Hallkivi oli hukkunud juba üheksa kuud tagasi. Ta oli pidanud sõitma Hispaaniasse, kuid laev ei jõudnud pärale. Torpedeeriti. Aurikult polevat pääsenud ükski elav hing. Kõik, nii meeskond kui ka vabatahtlikud, enamasti poolakad ja tšehhid, olevat uppunud. Arrak käinud Stokholmis, ja sealt ta olevat need andmed saanud. Ja veel selle, et Sammal on teadmata kadunud. Arvatakse, et ta olnud provokaator ja lasknud Kopenhaagenist jalga. Lõpuks seletas Alma, et tema on käinud seltsimehi Sambla suhtes hoiatamas.

Nurk võttis naise käe oma pihku. See oli kuum. «Alma ei hoia ennast, tal on palavik,» mõtles mees. Mis loeb aga palavik, mis loeb hullemgi häda, kui õigel ajal edasiandmata teade võib seltsimeestele saatuslikuks saada.

Nurk heitis pilgu avatud aknast välja. Äkki meenus talle Priidu keldrikorteri madal aken ning sealt paistvad Priidu ja Oskari jalad. Rinnus surus valusalt.

Väljast kostis äkki valju võõrkeelset kõnet. Alumisel korral oli keegi raadio kõvasti mängima keeranud. Diktor rääkis bravuurselt välklöökidest idas.

Nurk sulges oma toa akna ja palus Almat:

«Kui sa väga väsinud pole, siis räägi uuesti, mida Oskarist kuulsid. Ja nõnda, et midagi vahele ei jääks.»

August Kuusktamm ajas habet.

Täna toimus habemeajamine ladusalt, nuga oli hästi terav, vesi parajalt tuline, pintsel mõnusalt pehme. Päevavalgus langes näole ja peeglile nii, et ka valguse üle ei tarvitsenud nuriseda. Taburetil ootas silmapesukauss külma veega, käe ulatuses rippus puhas rätt. Leena oleks külmale veele sortsu sooja lisanud, kuid August põlgas leigega pesemist. Jah, täna läks kõik libedasti, August viskas naljagi. Mõnikord oli lugu hoopis halvem, koguni pahandust võis lõuakõõpimine majja tuua.

Leena tundis oma põsega juba pruudipõlves, et Augustil on tihe ja kõva habe. Mida vanemaks mees sai, seda jämedamaks ja karmimaks tüükad muutusid. Nüüd on Augusti lõug otsekui raspel. Tugeva habemetüüka pärast andis Leena mehele andeks, kui see mõnikord rohkem ütles, kui põhjust oli. Mõistis, et Augustil endalgi oli pärast halb, kui habemeajamine meele üleliia ägedaks ajas. Teinepool oli muidu kannatliku meelega, kes heast peast halba ei ütelnud. Leenat August hoidis, rohkemgi veel kui vaja. Varem, kui August vinditas, tuli ta laupäevaõhtul töölt koju, lillekimp käes, nagu oleks tema teab kui suur proua. Imelik oli pärast seda majarahvale silma vaadata. Kainest peast oli August tagasihoidlikum. Mullu Jõgissaarelt laupäevaõhtul koju sõites tõi ikka värskeid oksi või lilli. Ega ta neid kuskilt ostnud, ise korjas. Seistes pliidi juures ja valvates, et piim üle ei kee, oli Leenal kahjugi, et mees enam Jõgissaarel ei tööta. Jõgissaare päevadel olid lilled, nüüd enam ei ole. Hakaku või uuesti napsitama, siis... Leena sülitas kiiresti kolm korda, — jumal tänatud, et mees nüüd põrgujoogist eemale hoiab.

Nooremas põlves ajas Kuusktamm habet harvemini. Käis teinekord ringi, karvane nagu Eesav. Võttis vahel naise ümbert kinni, surus oma lõua selle põse vastu, põrmugi hoolimata, et Leenal pärast nägu õhetas, nagu oleks ta siilide käes olnud. Nüüd aga kõõbib lõuga üle päeva, harva jääb kaks päeva vahele. Peiupoisipäevil

hoolitses ta enda eest vähem, hooples veel pealegi oma habemega.

Leena polnud veel täpselt aru saanud, kas häbeneb August halle karvu või nõuavad uued asjad, kõik need ametiühingus käimised ja koosolekud, mis mehe õhtud enda alla võtavad, seda, et lõug oleks sile. Või on mõnele nooremale silma heitnud. Eks ole niisuguseidki vanamehi nähtud. Nendegi uulitsal võttis number kümnenda maja omanik, seitsmekümne kahe aastane känd, uue naise, priske, naeru lõkerdava kolmekümne viiese emanda. Ei kannatanud lesepõlve välja. Leena mõtles nõnda niisama. Need ajad, kus Augusti väljaskäimised südame rahutult tukslema panid, olid möödas. Ei petnud mees teda tollal, kui alles lusti ja kihku täis oli ja naised ta ees kas meelitavalt laud maha lõid või häbenematult-kutsuvalt suisa silma sihtisid, mis teda siis nüüd kõverale teele ajab. Ei, August pole seda sorti mees, kellele teise inimese valu ja mure on ükskõik, liiatigi veel oma naise pisarad.

«Ulata käterätik.»

Kausi kohalt tõusev mees sirutas pahklikud käed Leena poole, kuigi rätt siinsamas varna otsas rippus. Nõndaviisi oli harjutud. Augustil oli mõnus rätti just naise käest vastu võtta ja Leenale ei tundunud selle andmine sugugi mitte tüütav. «Ei ole niisugusel abielul õiget jumet, kus mehe harjumused naisele vastikuks lähevad ja vastupidi,» mõtles Leena. Ega's kõik inimesed, kes paaris elavad, veel teineteisele sobivaks elukaaslaseks ole.

«Kohe hea tüki noorem,» lausus August pärast näo kuivatamist veel kord peeglile pilku heites.

Nõnda ütles ta juba siis, kui alles kolmekümnendaid aastaid käis, nõnda räägib edaspidigi, teadis Leena ja naeratas. Ka tema oli nõndasamuti pehmelt ja justkui tunnustavalt aastakümneid naeratanud.

«Mis kellaks ma siis toidu sooja panen?»

Mees arvas, et ta jõuab tagasi nii kuueks-seitsmeks, võib aga ka olla, et terake varem.

«Muud käiku sul ees ei ole?»

Leena häälest kõlas murevarjund. Hoolimatu inimene poleks seda märganud, ent Kuusktamme kõr-

vust see mööda ei läinud. Ta vaatas Leenale küsivalt otsa.

Naine võttis mehel käsivarrest kinni ja justkui tõukas teda akna juurde.

«Oota.»

Ja mõni minut hiljem:

«Näed, August.»

Nende akna alt möödus heledaruudulise soniga mees.

«See luusib juba mitu päeva meie maja ümber. Iga kord on isesugused riided seljas. Tundsin näost ära. Vaata, missugused peast eemalehoiduvad kõrvad tal on! Eile tuli meie ukse taha, ütles end olevat pildisuurendaja. Käis peale, et ma sinu ülesvõtte talle suurendada annaks. Lubas tagasi tulla. «Proua ehk mõtleb ümber,» nii ta ütles. Silmad aga kilasid toas ringi.»

Kuusktamm ei lausunud midagi.

«Esialgu mõtlesin, et varas. Aga mida meilt võtta on?»

August Kuusktamm läks Ülangote maja juurde lõpparvet tegema kindlas veendumuses, et ta on kaua aega juhm olnud ega ole oma naist nagu kord ja kohus tundnud. Leena võiks täita mõndagi ülesannet, ja mitte nii, nagu seda vahel varem juhtus. Tollal naine ei teadnudki õieti, mida mõni pakk sisaldas, mida ta kellelegi edasi toimetas. «Lollpea, muidugi teadis, ainult sina arvasid, et Leena neist asjadest tuhkagi ei taipa,» sõitles müürissepp ennast. Kui Nurk järgmine kord usaldatavat inimest vajab, siis soovitan Leena, otsustas Kuusktamm. Eidel on terav silm ja hea mälu, sisse ta ennast vedada ei lase.

Leena vaatas lahkuvale mehele järele. Millal küll need ajad tulevad, kus ausaid inimesi ei nuhita. Möödunud kevadel, kui poliitvangid vabaks lasti, lootis ta, et olukord kas või pisutki vabamaks muutub. August ütles küll, et Päts ja Laidoner tegid seda verise südamega, kuid tema uskus rohkemat. Nagu ikka, jäi Augustile seegi kord õigus. Türmid on endistviisi täis, neid ehitatakse juurdegi. Lihtsa tänavavõmmigi nägu jõllitab järjest jultunumalt otsa, suurematest võimumeestest rääkimata. Majaomanikud ja poemehed aja-

vad vatsad uhkelt õieli. Igaüks, kes teisiti mõtleb kui nemad, on valitsuse silmis kurjategija. Salme kõneles, et vabrikandihärrad kiusavad tüdrukuid hullemini kui vanasti parunid. Ega seegi mõistlik asi ole, et Poolamaalt sulaseid sisse veeti. Meil pole meestel enestelgi tööd, aga võõraid tassitakse lisaks. Augustile makstakse täna viimast korda palka, uus tööots ei oota kusagil. Talv ukse ees, mida sa pärast jõulu patta paned? Siis veel seda sõda, hirmsamaist hirmsam nuhtlus.

Leena ohkas.

Kõige raskem pole see, kui August tööta jääb. Ta on seda varemgi talvel olnud. Hoopis hullem on siis, kui nad ta vangi panevad. Aastat viis tagasi, kui ta ise «Sitsis» töötas, oleks Leena saanud talle pakkigi järele saata. Nüüd, kus paistetus liikmeist jõu võttis, pole temast tegijat ka siis, kui tööd oleks kahe käega valida. Nooruses kippusid Leenale ikka pisarad silma, kui ta mõtles, et August võidakse tema kõrvalt ära viia. Nüüd jäid laud kuivaks, kuigi mure südames väiksem polnud. Aastatega tuli tarkus, sellepärast suudab ta nüüd pisaratest võitu saada, arvas Leena. Kui igaüks oma nahka hoiab, siis jääb kord maailmas ikka samaks, palveta niipalju kui tahad. Pagarinaine ajab meest Kaitseliitu, et nad igapidi riigitruud välja näeksid ja toetust leiaksid, kui raha juba nõnda palju kogutud on, et oma pagariäri lahti lüüa. Eks kunagi mõelnud ka tema, et oma vürtspood paneks elule kindlad jalad alla. See kärbes pirises peas hea hulk aastaid. Kõik näis imelihtne: kaks noort ja tervet inimest teenivad ja töötavad, patuasi, kui midagi järele ei jää. August laitis selle mõtte maha, naeris välja, vihastas viimaks, tema aga unistas edasi.

Tulid sõjad ja viletsuse aastad, mida hakati kriisiks kutsuma. Töö ja mure sõid tervise. Leena ei saanud isegi aru, millal vürtspood peast kadus. Pärast kahekümne neljandat aastat see igatahes sündis. Küllap tuleb tund, kus elu pagariemandalegi mõistuse annab.

Leena äratas mõtetest koputus uksele.

«Kui eeslikõrv jälle oma kavala jutuga tuleb, siis virutan ukse nina eest kinni,» otsustas Leena. Seda-

korda ei seisnud ukse taga laiade kõrvadega sala, vaid Salme. Õetütart nähes hingas Leena kergendatult.

Salme külastas neid mitte just tihti, aga siiski vahetevahel. Viimasel ajal hoidis õetütar neist nagu eemale. Nemad Augustiga ei osanud arvata, miks ta enam teed nende juurde ei leia. Noor otsib noori, targemat nad välja ei mõelnud.

Leenale õetütar meeldis ja ka August vaatas tüdrukule hea silmaga. Eriti pärast mullust kevadet. Õde pahandas siis veel Augusti peale, et see haridusest ei oska lugu pidada ja veab Salme ehitusele, kus ta oma käed ära rikub ja hukka läheb. Kuigi õel ja ta mehel puudus aknast ja uksest sisse vahtis, oli õde ei tea mida valmis tegema, et aga Salmel ei tuleks lihtsale tööle minna. Nõnda istus Salme isa-ema kaelas aasta, kaubanduskooli lõputunnistus äri- ja kontoriuksi tema ees ei avanud. Kevadel käis tüdruk kui painaja Augustile peale, et viigu see teda ehitusele, tema tööd ei karda. August, kes Maalit tundis, ei tahtnud tuld võtta. Lõpuks andis järele ja Salme käiski kuu aega ehitusel. See ei mahtunud Maalile hinge ja ta ei jätnud enne, kui sai tütre kompvekivabrikusse. «Kompvekivabrik pole ikka sama, mis ehitus,» õigustas õde ennast. «Seal on puhas töö ja päev läbi näsi magusat.» Muidugi, «Maiustuses» on Salmel kergem, kuid ega Maali suu kõrvalt palasid kokku hoides tütart kompvekivabriku jaoks koolitanud.

Parem oleks siiski olnud, kui August poleks järele andnud, mõtles Leena õetütre silmi nähes. Neis oli nukrust, varjatud nukrust, kui lõbusalt ka Salme naerda ei püüdnud. Kas ei anna talle direktorid ja teised ülemad rahu, või on Toomas nõnda tugevasti tüdruku südames, et silmad ja sõnad seda enam peita ei suuda.

Kust võis Leena täpselt teada ja tunda, mis Salmega toimub, kui see isegi enam endast hästi aru ei saanud. Nii käis ta laojuhataja Õiega isegi teatris, kuigi teadis, et kutsuja on abielus ja vahib kõiki noori naisi ablaste silmadega. Läks, kuigi ei tahtnud minna, kuigi paljas mõte härra Õiega koos teatris istuda oli vastumeelt. Salme aimas, et kui direktor teda kuhugi kut-

suks, siis läheks ka temaga, kuigi Saatlev pole Õiest parem.

Teatris nägi neid Maasik. See tegi ta enesetunde veelgi raskemaks.

Etenduse ajal — mängiti parajasti Karel Čapeki «Ema» — oli Salmel kergem. Laval toimuvad sündmused haarasid teda siis nii, et ta ei kuulnudki laojuhataja sosistusi ja unustas mõni rida tagapool istuva Maasiku. Vaheajal tuli kõik halb tagasi.

«Preili Salme, lähme koos õhtustama?» käis härra Õis talle tookord peale.

Salme vaikis.

«Ma olen aumees. Ärge uskuge kuulujutte.»

Neiu ei lausunud sõnagi.

«Te vabandate, lähen ja suitsetan.»

«Minge,» vastas Salme nägu veidi kaaslase poole pöörates.

Salme jäi üksi ja Maasik tuli tema juurde.

«Tervist, Salme.»

Salme ehmus. Ehmus nii, et praegugi võpatas sellele mõeldes. «Tervist,» oli ta siis kiiresti vastanud ja mehele väljakutsuvalt otsa vaadanud.

«Tahaksin sinuga rääkida. Kui sa seotud pole, siis ootaksin pärast etendust.»

Salme raputas pead.

«Siis ehk homme, ülehomme?»

«Ma ei tea.»

Salmel oli nüüd veelgi halvem. Ei, ta ei lase ennast enam solvata! Salme kõrvu põletasid Tooma etteheitvad, häbistavad sõnad, kes teda nende juhuslikul kohtumisel solvanud oli. Millega oli ta põhjust andnud, et teda kahtlustati? On see tema süü, et teda lahti ei lastud? Salmel oli raske kaastööliste hukkamõistvaid pilke taluda. Mitu korda otsustas ta tehasest ära minna, kuid ei teinud seda siiski.

Kuhu ta olekski läinud?

Mõtelgu inimesed, mida tahes, uskugu Toomas, et ta on härrade sabarakk, tema pole ühtki alatut sammu astunud. Salme ajas jonnakalt pea kuklasse ja jätkas «Maiustuses» tööd.

Töölised oleksid ta elu päris põrguks teinud, kui ta

oleks täiesti üksi jäänud. Tema eest seisid aga kaks naist: üks kõige vilunumaid pakkijaid — Juuli Rästas, kelle kohta räägiti, et ta mõned aastad tagasi Saatlevi näo nõnda lõhki kiskunud, et see oli tükk aega ennast vabrikust eemale hoidnud, ja väledate sõrmede ning veel väledama suuga priske, ümara näoga nooruke Helga Vinkel.

Kui Juuli kuuldes räägiti, et Salme on Saatlevi armuke, vaidles ta vihaselt vastu.

«Salme on nagu mina. Teda direktor ei püüa.»

Helga vastas pilgates igale näpuga-näitajale:

«Miks sind tööle edasi jäeti? Kelle kintsu sina kaabid?» Ja seletas puhtsüdamlikult edasi: «Kui direktor oleks minu enda juurde kutsunud, head veini pakkunud ja lahket juttu ajanud, mina oleksin talle kõik ära rääkinud. Mina ei saa teisiti, mina pean lobisema. Mina kõnelen rohkemgi, kui tean. Meie perekonnas armastavad kõik ema poolt sugulased kangesti laterdada, ja mina olen nagu ema suust kukkunud. Salme on sootuks teistsugune. Tema on iseäralik tüdruk. Mina usun, et ta kratsiks Saatlevi näo veel rohkem lõhki kui Juuli kratsis. Ma ei tea küll, kui hirmsasti Juuli direktorit lõhkus, kuid et Salme peremehe kõrvad pea küljest ära rebiks, seda usun ma kaljukindlalt. Salme ei kõnele midagi välja, tema suu võib vakka seista, tal on taltsas keel.»

Kompvekipakkijad jätsid Salme rahule.

Oleks Toomas kuulnud, mida Juuli ja Helga rääkisid, siis oleks ehk temagi järele mõtlema hakanud, kuid tema töötas sellal ju Jõgissaarel, ja sinna nende sõnad ei ulatunud. Ka Maasiku kõrvu pole need puutunud. Maasik mõtleb sedasama, mis teisedki töölised. Inimesed armastavad ikka näpuga näidata. Kust Toomaski Salme kohta käivaid laimujutte kuulis kui mitte Maasiku suust? Ei, Maasikuga polnud tal midagi rääkida.

Leena silmitses rahutult õetütart, kes täna nõnda imelik näis. Istub, silmad vaatavad sissepoole, sõna ei lausu.

«Miks sa pole enam meil käinud?» küsis ta siis nagu ikka küsitakse, et jutujärjele jõuda.

«Mina olen märgitud inimene, tädi.»

«Mis märgitud? Kust sa, laps, sihukesed imelikud sõnad võtad?»

«Kas Toomas pole rääkinud?»

«Tema sinu nime suhu ei võta. Ei heas ega halvas mõttes.»

«Aga August?»

«August ikka on küsinud, kuhu sa jäänud oled.»

«Ja muud mitte midagi?»

«Mina ei saa sinust aru, Salme.»

«Minust ei saa mitte keegi aru. Ma ise ka mitte,» ütles Salme ja jäi uuesti vait. Tädi ei tea sellest, mida tema kohta räägitakse. Tädi ei varjaks, tema püüaks mõista ja lohutada. Toomas pole kas kõnelnud või on tädimees Tooma käest kuuldu enda teada jätnud. Kuigi Salme täiesti kindel polnud, kes pidas paremaks vaikida, kas Toomas või Kuusktamm, hakkas ta hingel ometigi soojem.

«Mis märgist sa lobisesid?»

Salme ei kuulnud tädi küsimust. Ta oli oma mõtetes kinni ja pahvatas järsku:

«Kas te teate, et Toomas on haige?»

Salme ei tulnud siia kavatsusega rääkida Tooma haigusest. Mis on temal Toomast? Toomas kõnnib oma rada, tema oma. Toomast oleks ta tahtnud kõige vähem kõnelda. Kuid ometigi rääkis.

Ikkagi poiss, mõistis Leena.

«Tal on tiisikus.»

«Tiisikus?» ehmus vanem naine ja ta jooksvatõvest moondunud liikmetega käed hakkasid värisema.

«Tiisikus,» kinnitas neiu. «Sülitab verd.»

Salme jutustas, miks ta nõndaviisi ütelda julgeb. Kohtas mõned päevad tagasi Toomast. Harilikult lähevad teineteisest mööda, vahel Toomas ei tervitagi teda ja ka seekord oleksid nad nõndaviisi talitanud, kuid Toomas nägi nii halb välja, et ta teda peatas. Märkas kohe, et Toomas on kahvatu, et ta köhib, et ta on tugevasti haige. Toomas ise oli käega löönud, — tühine külmetus, läheb mööda. Tõsi küll, pea valutab, vastanud ta vastu tahtmist Salme küsimustele, aga ka see tulevat külmetusest.

«Sa, tädi, tead ju, et minu vend suri tiisikusse.

Mind Toomas petta ei saa. Küsisin, kas ta öösiti higistab. Jah, vastas tema alguses, hiljem ajas tagasi. Ja köha tuleb tal sügavalt rinnust. Köhib just nii nagu Valter, ja silmaalused sinetavad. Ei, tädi, külmetusest see köha ei tule.»

Salme ei rääkinud tädile kõike. Ta ei kõnelnud sellest, et Toomas tema käest järsult küsis, mis tal on tema haigusest. Tööinimesed saavad oma haigusega ise hakkama, härradel on vaja tröösti jaid. Nõnda tigedalt oli Toomas öelnud ja kibedalt suud kõverdades edasi läinud.

Leena jälgis kiiresti rääkivat neidu. Nii ei muretseta võõra pärast. Kus on Tooma silmad, et ta ei näe, mis Salmega sünnib? Tüdruk suudab Tooma tervisest rääkides vaevaga pisaraid tagasi hoida, poiss aga naerab. Samal ajal mõistis Leena, et niisugustes asjades, nagu Salme ja Tooma suhted, vahelesegamine palju kasu ei too. Rikkad võivad abielluda külmade südametega, nemad ei suudagi teist inimest nõnda palju armastada kui armastavad raha. Kui tööinimesed pole teineteisesse tugevasti kiindunud, nõnda tugevasti, et isegi viletsus ja mured selle vastu jõuetud on, siis elavad nad mõne aasta pärast nagu kass ja koer. Riid ja sõim on majas igapäevased külalised, näritakse teineteise hing seest. Parem kannatagu üks, kui et kaks õnnetuks saavad.

Kas tõesti on Toomal kuri tõbi küljes? Augustki rääkis, et poiss olevat viimasel ajal vahetevahel loid ja pahur. Jäävat järjest kõhnemaks. Tiisikusest ei saada naljalt jagu. Toomal on aga tugev tervis, tema võib siiski paraneda.

«Kas tal just tiisikus on? Tohtridki eksivad. August köhis ka verd, kartsime kõige hullemat, pärast selgus, et oli kopsu veresoone katki tõstnud.»

«Tädi, mina tahaksin kogu hingest, et see nii oleks. Aga Toomast nähes tuli mul otsekohe vend silmade ette, temaga oli kõik samasugune. Ütlesin Toomale, et ta arsti juurde läheks, kuid mind ei võta ta kuulda, mind ta ei salli, mina olen talle kõige halvem inimene maailmas. Toomas kuuleb igaühte, aga mitte mind. August peaks temaga kõnelema, just August. Sinu meest ta usub, usub kõige rohkem. Ärgu ainult öelgu,

et mina tema haigusest kõnelesin. Ma ei taha seda. Kui ta teada saab, et mina siin käisin ja temast rääkisin, siis ta võib-olla ei lähegi arsti juurde.»

Leena naeratas. Nõnda oli temagi omal ajal Augustist mõelnud. Tõelist armastust vist ei olegi ilma kannatuseta.

Tädi naeratus tähendas Salmele palju. Neiu oli juba ammu aru saanud, et tädi mõistis teda mõnikord rohkem kui ema. Praegugi kõneles Leena ilme Salmele, et tädi temast aru saab, justkui julgustab ja trööstib.

«Küllap August nii rääkida oskab, et poisil oma tervisega mängimise isu ära kaob. Kuid mina arvan, et sina, Salme, liialdad. On Toomas tõesti haige — häda ei hüüa tulles —, siis ei aita halisemine. Julge ja rõõmus sõna, mis südant kinnitab, on parem viletsast tohtrist. Vesiseid silmi läheb haigele inimesele kõige vähem tarvis. Mina tean, minu luud-liikmed on ilmamuutuse ees nõnda tuld täis, et mõistus kipub segi minema. Siis on naabrimuttide haletsemist ja ohkamist vastik kuulda.»

Toomas istus sellal lauavirna varjus palgijupil ja ajas juttu Antoniga, kes juhuslikult olevat siit mööda läinud, tuttavad mehed ära tundnud ja ligi astunud, et mõistlikkude inimestega paar sõna vahetada. Muresid justkui kallatakse kaela, hea, kui saab vahel hinge pealt ära rääkida.

«Sul siis tööotsa polegi?» küsis Toomas selga vastu virna toetades. Ülangod peavad korrast lugu. Iga lauajupp on ära tahveldatud, järelejäänud kivid on jõutud juba kokku koguda ja kletkasse laduda. «Kord ja arvestus, ilma selleta pole olemas suurt ega väikest riiki,» armastas toonitada süngeilmeline Ferdinand Ülango, kes tellingute jaoks naelu andes need ühekaupa üle luges. Teine vend, Mare isa, oli lõbusam, kuid tantsis igas asjas esimese pilli järgi.

«Kust tööd võtta? Mina vantsin kuu aega ringi, paremat midagi. Eks sa ise tea, kuidas lood on. Sõja aeg, nüüd läheb kõik veel halvemaks. Ütlen sulle, meie elu on mäda, põhjani mäda. Praegune valitsus tuleb Toom-

pealt merre peksta, enne meiesugust elada ei lasta. Kuusktamm räägib õigeid sõnu, et punastel on vaja võim oma kätte võtta.»

«Sotsialistlik revolutsioon tuleb igal maal varem või hiljem,» ütles Toomas.

«Just, just. Maailmarevolutsioon. Ega Komintern Moskvas maga. Kahekümne neljandal aastal läks vähe sandisti, nüüd peaks paremini õnnestuma. Sõja aeg on mässuks sobiv. Venemaalgi oli enne sõda, siis revolutsioon. Punaarmee väed ka sees, kohe kindlam tunne. Uus töökoht juba teada?»

Toomas köhatas ja tundis vastikut, lääget maitset suus. «Jällegi veri,» mõtles ta, sülitas kõrvale ning ajas röga jalaga laiali, et teine selles verd ei märkaks.

«Ei ole,» vastas müürissepp, püüdes võitu saada ebamugavast tundest, mis temas iga kord pärast veresülitamist tekkis.

«Sul näib tervis na räbal olevat,» jätkas Anton, kelle pilk puuris noormehe kahvatut nägu.

Toomast oleks nagu löödud. Kas tõesti Anton nägi?

«Lurjused!» kukkus Anton siunama. «Meiesugune rügagu ennast sandiks, nemad prassivad. Kaanid, täitmatud kaanid. Tead, Toomas, mina olen küll vana, kõverjalgne mees, aga kui teie kord pihta hakkate, siis ärge mind unustage. Mõne mehe põrutan ikka mättasse.»

Ütles nõnda ja läks. Toomas jäi segaste tunnetega istuma. Mida Anton oma viimaste sõnadega mõtles? Kerkis ootamatult küsimus, kas Anton on üldse aus mees. Kuusktamm ei kõnele, Nurk ei räägi, keegi ei tarvita nii ägedaid sõnu kui Anton. Ent Toomas ei jõudnud äkki pähe torgatud küsimust mõtlema hakatagi, kui Kuusktamm ja Vana-Jaan välja tulid kuurist, mille ühte otsa Ferdinand Ülango oli midagi kabinetitaolist sisse seadnud. Seal asus korralik büroolaud, mille rohelisel kattepaberil kunagi ühtki nurka kõveras ei olnud, ja vineerist kantseleikapp, milles oli hulk kaustu, mitmesuguseid seaduseraamatuid ja ehitusalast kirjandust.

«Kaks tundi,» vangutas Vana-Jaan pead.

Kuigi müürisseppade arvestus Ferdinand Ülango mõõtmiste tulemustega ühtis, võttis lõpparve tegemine

kaua aega. Ferdinand Ülango palus «töövõtjaid tähelepanelikud olla» ja kontrollis nendega plaani järgi iga vundamendijupi, iga korstnajala aluse, iga trepiposti veel kord läbi. Nad oleksid kauemgi seal istunud, aga kui statistik jälle meelde tuletas, et kord ja arvestus on iga ühiselu-raku, olgu see siis kas perekond või riik, aluste alus, ja kus valitseb korralagedus, seal pole ka riiki nagu Venemaal, kus enamlased hävitasid korra ja teadusliku arvestuse, siis ei kannatanud Kuusktamm enam välja. Müürissepp põrutas, et sile lauapaber ja kaustad kapis pole veel kord, ja kui tahetakse korrast tõsiselt kõnelda, siis saab sellest juttu olla ikkagi seal, kus maa ja vabrikud on rahva käes, majandus korraldatud riiklikkude plaanide kohaselt. Muidu on küll statistika, kuid majanduses möllab tohuvabohu, üks kriis ja krahh tuleb teise järel. Ferdinand Ülango neelatas korra, neelatas teise ja maksis näost järjest tumedamaks tõmbudes sõnagi lausumata saadaoleva summa müürisseppadele välja. Kui uks nende järel sulgus, ütles ta vennale:

«See inimene on hullem kui Mats, see inimene on riigivastane. Sellel mehel on sotsialistlikud mõtted, ja meile ehitas ta vundamendi.»

«Korstnad ka, ära unusta korstnaid,» täpsustas Mihkel pooleldi naljatades.

«Vundamendi ja korstnad.»

«Trepid pani samuti.»

«Vundamendi, korstnad ja trepid.»

«Ja puhta vuugiga rõdupostid.»

«Vundamendi, korstnad, trepid ja puhta vuugiga rõdupostid.»

Pisut aega valitses kuuris vaikus.

Siis ütles Ferdinand Ülango, ise näost peaaegu must:

«Tuleb vaikida, muidu . . .»

«Kindlasti on tarvis suu pidada, sest . . .» arvas ka Mihkel Ülango, ja nüüd oli ta naljast kaugel.

Kumbki ei öelnud oma mõtet välja, kuigi vennad olid omavahel. Mõlemad aga mõtlesid üht ja sama: kui teada saadakse, et nad kommunistidega ühenduses seisavad, siis ei ole homme üks enam vanem statistik ega teine osakonnajuhataja abi postivalitsuses. Neid ei pääs-

taks ka kaitseliitlase munder ega tutvused. Maja jääb siis katuse alla viimata, võib-olla kästakse vundamentki lammutada, maha kiskuda vundament, korstnad, trepid ja puhta vuugiga rõdupostid. Võidakse areteerida või Tallinnast välja saata. Sest nüüd, pärast pakti sõlmimist Venemaaga, on valitsus väga närviline, seda on igast asjast tunda.

«Töö tegid tubli.»

«Korralik töö.»

Vennad ohkasid. Ferdinand tõusis ja vaatas ukse vahelt välja.

«Läinud.»

«Jumalale tänu.»

«Puuseppade ja teistega tuleb ettevaatlikum olla.»

Uus vaikus.

«Vaata sina.»

Nüüd vaatas Mihkel Ülango.

Ei vundamendi ääres ega ka lauavirnade juures paistnud enam ühtki hinge. Siis käis Mihkel, kelle meeleolu hakkas lõbusamaks muutuma, ümber kuuri ja veendus, et ka juhuslikke pealtkuulajaid või neid teisi, salajasi kõrvu, läheduses polnud.

Elektrirongis sattusid vennad müürisseppadega ühte vagunisse. Ferdinand tiris Mihkli töömeestest võimalikult kaugele. Hea meelega oleks ta otsekohe kõrvalvagunisse ümber istunud, kuid juba lirises vile ja rong hakkas liikuma.

Töölised aga ei märganud neid ei siis, kui nad peale tulid, ega näinud ka nende lahkumist järgmises peatuses. Nad mõtlesid oma mõtteid. Vanemad müürissepad heitsid aeg-ajalt pilgu nooremale, kes mitte midagi nägevate silmadega vaguniaknast välja vaatas.

Nüüd siis teadsid teisedki tema haigusest, mõtles Toomas. Unustas korraks süljele jalaga liiva peale ajada, ja juba võttiski Kuusktamm ta õlast kinni ning küsis:

«Poiss, sa oled haige?»

Toomas vastas ebamääraselt, et nähtavasti on midagi lahti jah. Soovituse peale arsti juurde minna ei lausunud ta midagi. Kuusktamm tuletas talle meelde, et olgu muidu mis mehed Ülangod ka olid, aga seadusest

pidasid kinni ja võtsid töölised haigekassa alla. «Raha on neil alles napilt,» tähendas selle peale Vana-Jaan. «Kes rahast rikas on, see naerab seadustele, mis on välja antud vaeste ja lollide jaoks. Ülangod peavad seadusi veel austama, Tortandel ei pruugi seda enam teha.» Ja imestas, miks Toomas varem, siis kui töö alles käis, ambulantsi ei läinud, ega's vabad päevad mööda külge maha jookse. Nüüd, kus lõpparve juba käes ja allkirjad antud, ei saa ta midagi muud kui nädal või paar arstiabi, mis on kõik.

Oleks Toomas mujal hakanud verd sülitama, oleks ta seda ehk teinudki. Siin takistas aga Mare. Mare pärast ei läinud ta polikliinikusse. Ta pole kerjus, ta ei vaja ei daamikeste tervitusi ega nende papade nelja protsenti.

Toomas ei uskunud, et tal on tuberkuloos. Salmel jäi selle haiguse nimetus küll suhu kinni, kuid seda ta oletas.

Salme on sootuks teistsugune kui Mare, sootuks teistsugune, mõtles Toomas. Ent ka Salme kaastunnet pole talle tarvis.

32

Valve seisis akna juures. Siin seistes oli ta näinud, kuidas puudel lõid kolletama esimesed lehed ja võrade rohelusse tekkis järjest rohkem ning rohkem värvilisi laike. Koos sügisega tulid tuuled, mis halastamatult oksi sasisid ja katkusid. Nüüd olid puud juba üsna hõredad, varsti on need päris raagus.

Siis tuli lumi.

Valve oleks tahtnud, et puud mattuksid praegu paksu, kohevasse rohelusse, et üle tänava asuv aed, seal kasvavad vahtrad ja kaks kõrget kaske jääksid ikka niisuguseks, nagu nad olid siis, kui Rein lahkus. Nüüd tuletasid puud kannatlikule ootajale meelde, kui kiiresti aeg möödus, kui palju on juba päevi, nädalaid ja kuid üksteisele lisandunud, aastastki teine saanud, aga Reinust pole endiselt midagi kuulda.

«Jumalaga!»

Mida hõredamaks aed läks, seda raskemaks see Reinu viimane sõna Valve mälestuses muutus.

Täna puhus tuul eriti julmalt. Iga kord kui järjekordne puhang oksi sasis, langes tänavale rohkesti lehti. Neid justkui sadas alla.

Pimenes. Sügisel saabub hämarus vara.

Valve astus isa juurde.

«Ma lähen ametiühingusse.»

Mats Tsirkel tõstis silmad ajalehelt.

«Mine.»

Hea oleks, kui tütar ametiühingus tegevust leiaks. Tehku või ükskõik mida, ärgu ainult tundide viisi üksisilmi aknast välja vaadaku. Asjata ootab ta Reinu, kes neile tagasi ei tule. Vähemalt niikaua, kui ta peab elama põrandaaluse elu. Õige mehena ei taha Rein Valve südamele koormaks olla. On aga sellest hoolimata. Naise hing on juba kord niisugune.

Valve oli ametiühingu liige mitu head aastat. Maksis korralikult liikmemaksu, kuid koosolekutest osavõtmiseks leidis siiani harva mahti.

Mats ise viibis alati nahatööliste ametiühingu peakoosolekul. Muul ajal ta seal just tihti ei käinud, aga kui peakoosoleku aeg kätte jõudis, käis saunas, vihtles hoolega, riietus musta kuube, võttis kapist kõva kübara, nurgast kepi ja läks. Sõna ta ei võtnud, istus ja kuulas, ajas vaheaegadel vanade, tublide meistritega juttu ning jõi pärast koosolekut pudeli või kaks õlut, teinekord pipranapsigi, nii kuidas oli möödunud koosolek, kuidas oli tuju ning raha.

Valve on rahutum, Valve on veelgi otsekohesem inimene. Teda ei vea härgadegagi sinna, kuhu süda ei kisu. Kui ta on nüüd otsustanud ametiühingusse minna, siis peab see midagi tähendama. Loodab Reinust midagi kuulda? Otsib lihtsalt meelelahutust? Otsustas omalt poolt ühingu asjadele käed külge panna?

Mats tundis, et temas endaski oli midagi käärima hakanud. Mõnikord kukkus rinnus nõnda tuikama nagu viiendal aastal. Sel päeval, kui ta ajalehest luges, et Nõukogude Liidu ja Eesti valitsuse vahel sõlmiti vastastikuse abistamise pakt, ei leidnud ta öösel und. Leping

Venemaaga tähendas rohkem kui põhjamaade blokk, mille riikidel polnud õiget jõudu ega nende valitsustel vist mitte ausat mõtet. Pätsul on kindlasti riukad varuks nagu kõigil advokaatidel. Nüüd kutsub ta hapu näoga Venemaaga sõlmitud lepingu kohustustest kinni pidama ja kaine pilguga sündmustele otsa vaatama. Kas tal kainet meelt jätkub? Või haub plaane, kuidas venelasi ninapidi vedada. Mats, kelle silmade ees presidendi kurss polnud varjule jäänud sellest ajast pihta, kui see tegelane alles «Teataja» juures radikaali mängis, ei uskunud riigipead sõnapealt. See mees oli osav, tarkki, ainult tegutses nagu advokaadid ikka, kes on harjunud kaitsma selle huvisid, kes rohkem maksab. Advokaate uskus kingseppmeister Mats Tsirkel kõige vähem maailmas.

Valve hakkas vahetevahel õhtuti Tõnismäel käima. Ametiühingute majas kõneldi kellestki Oskar Hallkivist, põrandaalusest kommunistist, kes olevat Hispaania rannikul põhjalastud laevaga uppunud.

Sellest kuuldes mõtles Valve ärevusega Reinule. Kus Rein on? Kas ka temaga pole midagi juhtunud? Põrandaalune on ju lindprii, seda võib iga politseinik ja kaitseliitlane tappa. Valve tundis head meelt sellest, nagu üldiselt arvati, et nüüd, pärast lepingut Nõukogude Liiduga, ei julge kodanlus enam põrandaaluseid selja tagant tappa nagu varem.

Mitu korda tabas Valve end hirmsalt mõttelt, nagu poleks hukkunud mitte talle võõras, tundmatu kommunist, vaid Rein. Kuid ta kinnitas endale ikka ja jälle, et see ei saa nõnda olla. Iga kord kui kahtlus suureks läks, astus ta akna juurde ja vaatas tänavale. Nii seistes ja vaadates rahunes hing pisut.

Ühel päeval viidi Valve otse töölt kaitsepolitseisse nagu mingi kurjategija. Pagari tänaval koheldi teda algul väga viisakalt. Igerik, tavalist tänavaülikonda kandev mees nimetas teda preiliks ja palus tülitamise pärast lahkesti vabandada. Riigi huvid nõudvat, rõhutati.

«Kui kaua te tunnete Madis Nurka?»

See oli esimene küsimus, mis talle esitati.

«Olen ainult paar korda näinud.»

«Kus?»
«Ehitustööliste ametiühingus.»
«Ametiühinguid pole olemas, preili. Meie vabariigis tegutsevad kutseühingud.»
Valve vaikis.
«Millal te nägite Nurka esimest korda?»
«Mõned kuud tagasi.»
«Kus kohas?»
«Ametiühingus.»
«Kutseühingus, tahtsite öelda.»
Valve ootas uut küsimust.
«Miks te astusite kutseühingusse?»
«Ametiühingute tegevus on seadusega lubatud.»
Ülekuulaja hakkas heasüdamlikult naerma.
«Vabandage, preili Tsirkel, ma ei küsinud teilt ju seda. Teil võiks olla pisut põhjust arvata, et me seadusi tunneme. Ehk vastaksite siiski mu küsimusele.»
Valve vaatas otse assistendi näkku. Selle pisut kissis silmadest polnud võimalik midagi välja lugeda. Talle meenus valitsuse otsus ametiühingute kohta.
«Selleks, et süvendada austust ja kohusetunnet töö vastu.»
Uurija muutus tõsisemaks.
«Meil on andmeid, et te olete Madis Nurgaga pikemat aega hea tuttav. Palun öelge meile täpsemalt, millal teie tutvus algas?»
«See on vale.»
«Mis? Mis on vale?»
«Ma ei tunne Nurka pikemat aega.»
«Mõtelge hästi järele.»
Valve ei lausunud sõnagi.
«Kus te Nurka tundma õppisite?»
«Ametiühingus.»
«Mõtlete ehitustööliste kutseühingut, preili?»
Sellele küsimusele jättis Valve vastamata.
«Kas te teate, et Madis Nurk on kommunist?»
Valve vaikis.
«Teate, teate, preili. Ta istus ju selle eest neliteist aastat vangis.»
Ülekuulatav vaikis endiselt.
«Millest te rääkisite?»

«Millal?»
«Siis, kui temaga kutseühingus kohtusite.»
Valve kohkus.
«Ei mäleta.»
«Tuletage hästi meelde.»
«Võis olla midagi tühja-tähja. Täpsemalt ei mäleta.»
«Miks Nurk käib ehitustööliste kutseühingus, ta on ju metallitööline?»
«Ma ei tea.»
Valve vastas ülekuulajale järjest lühemini. Temalt küsiti veel palju igasuguseid asju, vastused andis Valve neile ikka ühesugused.
Kidura kasvuga küsitleja kirjutas mitu lehekülge täis ja lahkus, paludes teda veerand tundi oodata.
Tuli oodata. Teist võimalust ju ei olnud. Viieteistkümnest minutist sai tund, teine. Aeg venis.
Valve oli südamepõhjas kartnud hoopis teistsuguseid küsimusi, kui talle siin esitati. Algul, siis kui ülekuulaja päris, kui kaua ta Madis Nurka tunneb, ehmus ta tugevasti. Nurk tõi ju Reinu neile! Aga Reinust ei räägitud poole sõnagagi. Ei Reinust ega sahvrist. Nähtavasti kahtlustavad nad Nurka milleski niisuguses asjas, mida ta ei oska arvata. Kui juba inimese kohta teatakse, et ta on kommunist, siis on iga tema samm, iga sõna ja toiming võimude meelest hädaohtlik.
Pikkamööda rahunes Valve täiesti. Ainult üks asi pani teda mõtlema — mispärast arvatakse, et tema peab Nurgast palju teadma?
Kolme ja poole tunni pärast tuli uus ülekuulaja, suur kondine mees. Vaevalt sai ta uksest sisse, kui käratas:
«Kaua te lollikest mängite!»
Naine silmitses uurijat hirmuta.
«Me teame kõik!»
Valve naeratas õige pisut. Ta pole ju ometi laps. Küsimused, mis esimene ametnik oli esitanud, tõendasid, et siin majas otsiti ainult jälgi ja teati veelgi vähem kui tema.
«Me teame kõik!» korrati veelgi ähvardavamalt.
Valve suunas oma suurte sinakashallide silmade pilgu politseiametniku väljakutsuvatesse, julmadesse silmadesse. Oma tugevaid karedaid tööinimese käsi hoidis ta

rahulikult süles. Nõnda istus ta ülekuulamise lõpuni. Ei tea, ei ole näinud ega kuulnud, rohkem ta suust ei tulnud.

Kaitsepolitsei assistent hirmutas. Lubas Valve Lasnamäe vangla müüride vahele hallitama saata.

Naine vaikis.

Siis võttis ülekuulaja lauasahtlist ühe päevapildi ja asetas Valve ette lauale.

«Tunnete seda inimest?»

Nüüd tuli olla rahulik, rahulikum veel kui enne. Nõnda rahulik, et vähematki kahtlust ei teki. Hea, et silmad on pööratud fotole, nii ei võinud ülekuulaja mitte midagi märgata. Käed ei tohi värisema hakata. Hääl samuti mitte, hääl kõige vähem. Vastamisega pole tarvis rutata, oletagu nuhk, mida tahab.

Nõnda püüdis Valve ennast vaos hoida. Viimaks raputas ta pead. Suud avada ei julgenud, hääl võis reeta.

Väike ülesvõte jäetigi sinna, kuhu see oli pandud. Rohkem kui tund küsitleti teda veel, kuid ta ei tohtinud silmi fotole suunata. Mis huvi saab olla tundmatu, võõra inimese vastu. See tund oli Valvele kõige piinavam.

Siinsamas, käeulatuse kaugusel, asetses laual Reinu ülesvõte. Just see tegi ülekuulamise lõpu masendavaks. Kas Rein on nende küüsis? Kui piinavad võivad olla mõtted, sinu enda mõtted.

Assistent aga nõudis uusi vastuseid.

Viimaks lasti Valve tulema. Nähtavasti ei täitnud ta kapo lootusi.

Pime sügisöö laotus üle linna, kui Valvel lubati koju minna.

Kus on Rein? Kas ta on veel vabaduses või on kinni võetud? Miks talle Reinu fotot näidati? Oli see tavaline võte, mingi pisteproov, või tõsisem kahtlustus? Kas ta suutis Reinu pilti nähes ennast nii valitseda, et ülekuulajas vähematki kahtlusekübet ei tärganud.

Valvele tundus, nagu istuks ta endiselt kaitsepolitseis, käe ulatuses Reinu pilt, mida ei tohi sõrmede vahele võtta, mida ei või vaadatagi, kuidas ka seda teha tahaks. Ühe asja üle tundis Valve siiski rõõmu. Oskar

Hallkivi ei saa olla Rein Seeberg, surnute kohta oleks vaevalt tahetud uusi andmeid saada.

Juba eemalt nägi Valve, et nende korteri aknad olid valged. Isa on alles üleval. Miskipärast muutus ta sellest ärevaks.

Valve jooksis kiiresti trepist üles. Tööruum oli tühi. Tagatuppa astudes nägi Valve otsekohe, et kapp oli paigalt nihutatud ja sahvriuks seisis praokil.

Ega ometi Rein ole tulnud?

Sahvriuks avanes ja sealt astus välja isa. Kedagi teist sahvris ei olnud. Miks käis isa nüüd, öösel, sahvris?

Kohutava aimuse külm, hoolimatu käsi surus Valve südant.

«Kus sa nii kaua olid?» küsis isa võõra, justkui lämbuva häälega.

«Ülekuulamisel.»

Kingsepp astus tütre juurde.

«Jäid õigeks inimeseks?»

«Nad ei teadnud midagi. Näitasid mulle Reinu pilti. Nad otsivad ta jälgi. Uurisid, mida ma tean Nurgast ja kas ma Reinu tunnen. Reinu nad kätte ei saa. Usu, isa, ei saa,» rääkis Valve ärevalt, ennast ja isa veenda püüdes.

Mats hingas raskelt. Ta suu ei tahtnud avaneda ega kõnelda seda, millest Nurk oli teda informeerinud. Viimaks ütles ta vaevaselt huuli liigutades:

«Rein puhkab merepõhjas.»

Valvele selgus kõik.

«Isa!» sirutas ta oma käed isa poole. «Isa!»

Tütre silmades, hääles, kogu ta olekus väljendus meeletu ahastus.

33

Teade Raudrähi vallandamisest levis tehases kulutulena.

«Inimestega käiakse ümber nagu koertega.»

«Demokraatia!»

«Seatemp, puhas seatemp!»

«Franz kotti!»

«Hakka noorest Krausist pihta, kui mees oled.»

«Raudrähist paremat spetsi annab otsida.»
«Kes sellest küsib. Vana, ja värava taha.»
«Kurat!»

Meister Franz kuulis igal pool üht ja sama juttu. Kui tema kottiajamisest kõneldi, siis surus ta kõheda tunde maha ja naeratas kurjalt. Mõistusega oli ta ähvardustest üle. Kes söandaks avalikult tema vastu kätt tõsta! Nüüd, kus tööotsijate voor vabrikuväravate tagant ei kao. Kuid kuskil sügavas hingesopis liigutas ägedaid sõnu kuuldes alati midagi ebameeldivalt.

Franz möödus mitu korda värtsikambrist, tihkamata sisse astuda. Ja ka pikemat aega ukse taga kuulatada oli riskantne. Mehi käis ühtelugu sisse ja välja, nagu oleks ei tea mis juhtunud, nagu oleks äkki kõigil hädapärast tööriistu vaja.

Lõpparve maksmist Raudrähile piilus meister Franz pealt. Järsk käitumine Raudrähiga meeldis Steinile. Vana Krausi ajal oleks raskem olnud. Tema armastas vahetevahel töölistele silmi teha ja oli teinekord lubamatult pehme. Noor Kraus on hulga kindlama käega, päris preislane.

Franz neelas kontoriukse varjust silmadega leti kohale kummarduvat värisevate kätega lukusseppa, kuid seda, mida lootis, ei näinud. Raudrähi pea jäi püsti, kuigi lahtilaskmise otsus pidi talle tulema ootamatult.

See, et Raudrähk pead püsti hoidis, röövis poole võlu silmapilgult, mida meister oli aastaid oodanud. Raudrähi isikus lahkub tehasest viimane mees, kelle silmad olid tema häbi näinud. Kaheksateistkümnenda aasta algul peitis ta enese sakslaste maaletulekust marru aetud tööliste eest väljakäigukohta prillilaua alla. Nahatäiest ja kottiajamisest Franz pääses, kuid mälestus läbielatud hirmust ja jälgist, haisvast varjupaigast kummitas teda siiani. Ta ei julgenud pikka aega inimestele näkku vaadata, ei kannatanud siiani otse otsa vaatavaid silmi. Raudrähki, kes ta august välja tiris, hakkas ta piiritult vihkama. Vihkas vaatamata sellele, et lukussepp mehi tema kaela ei juhatanud, üksnes soovitas inimesele paslikuma peidukoha valida.

Jah, Raudrähile teatati vallandamisest alles täna.

Kutsuti kontorisse, kõneldi vajadusest vanadusepäevil puhata, räägiti midagi mõne krooni suurusest pensionist kuus ja pisteti ümbrik palgaga pihku. Vanamees küsis asjalikult, kui palju ümbrikus on väljateenitud töötasu ja kui suur on see summa, mis talle lahtilaskmise puhul ette makstakse. Kaastundlik kassapidaja seletas kannatlikult kõik sendipealt ära. Raudrähk kuulas, võttis raha ümbrikust välja ja andis ettemaksusumma tagasi, mis laekuri täielikku segadusse viis.

Pannud sõnagi lausumata raha lauale, sammus Raudrähk sirge seljaga kontorist välja. Muidu käis lukussepp ikka, pea kõhnade teravate õlanukkide vahel, kassa juurest läks ta aga ära püsti päi.

Kuidas Raudrähk värtsikambris käitus, seda ei õnnestunud Franzul jälgida. Liiga palju vooris selle vahet töölisi. Meistril ei olnud seda kindlust, et värtsikambri uks avada. Neetud mälestused segastest aegadest, mis tema tahet halvasid. Et selline aeg saabub, kus tema ka kõige metsikumaid mehi arvestamata kõikidest ustest sisse ja välja käib, selles meister ei kahelnud. Kel vähegi on loogilist mõistust, see näeb, kuhu ajaloo areng viib. Saksamaa kord on varsti kogu Euroopas. Täna aga ringles ta värtsikambri läheduses, vajutades endale mällu tööliste nägusid, kes lahtilastule näisid kaasa tundvat.

Ka Märt kuulis, mis oli Raudrähiga juhtunud. Temale kõneles sellest Viili-Sass.

«Raudrähk sai sotid,» teatas see elektrikule. Sass näis nii rusutud, nagu oleks mitte keegi teine, vaid tema ise tunnipealt vallandatud.

Nad läksid Raudrähi töökohale koos, Märt kiiremini ees, Sass aeglasemalt järel. Sass poleks saanudki nii ruttu tormata kui elektrik. Tema rinnad ragisesid nagu Raudrähil, kuigi oli kümme aastat noorem.

Raudrähk nokitses klupe kallal.

«Viska nurka,» ütles Viili-Sass talle vihaselt.

Vana meistrimees jätkas tööd. Tõstis silmad üles ja ütles Märdile:

«Lasti priipõlve peale.»

Viili-Sass sülitas. Temale mõjusid Raudrähi sõnad piitsahoopidena. Praegu töötab ta veel tehase vanade-

kodus, nagu noored ja tormakad tulipead värtsikambrit nimetasid, pea ei või aga ka teda Jüri saatus tabada. Algul värtsikambrisse või remonti, hiljem kas valveputkasse, öövahiks või lausa värava taha. Nii see käib.

«Ammu oli aeg,» sõnas Raudrähk pärast vaikust, hakkas köhima ja kummardus uuesti pooleli oleva töö kohale.

«Viska nurka,» kordas Sass, kellele näis täiesti arusaamatu, et lahtilastud inimene jonnakalt tööst kinni hoiab.

«Mis klupe mulle on teinud, et ma selle peaks nurka viskama,» küsis Raudrähk. «Töö on vanem kui meie.»

Viili-Sass sülitas uuesti.

Märt seisis tummalt keset pikka ja kitsast värtsikambrit.

«Mehed, ega's te matustel ole. Sass,» pöördus Raudrähk kaaslase poole. «Võta raha ja muretse pudel. Kahte korda Krauside juurest minema ei aeta.»

Sass hakkas ennast väljaminekuks seadma.

«Kus su tööjärg on?» päris Raudrähk Märdilt.

«Valukojas. Ventilaator ütles üles.»

«Ära siis aega raiska. Tule pärast.»

Värtsikambrisse astus katelsepp Nurk.

«Mis sulle kontoris öeldi?» küsis ta Raudrähilt.

Raudrähk ei tahtnud sellest rääkida. Ta lõi käega, köhatas ja ütles siis:

«Kui mõnest masinast või värgist enam asja pole, kui see laguneb ja roostetab, ega siis veel metall raisus ole. Vala ümber, ja kõlbab jälle. Inimesega on lugu sandim. Jääb vanaks ja armetuks, aga ümber valada ei saa.»

Märt ei läinud ära.

«Mida tegema hakkad?» päris katelsepp endastmõistetava lihtsusega.

«Sõidan vist maale, kui korda läheb. Majaperemees ihub hammast... Eks vaata.»

Raudrähk vajus mõtesse, elavnes aga kohe.

««Teras» müriseb minutagi edasi.»

«Müriseb küll,» kostis nurgast, kus Sass kohmitses, nagu kurb kaja.

«Peabki mürisema, Sass. Töö elab igavesti.»

«Töö teenib inimest, Jüri,» sõnas Nurk. «Inimene on kõige tähtsam.»

«Võib olla,» nõustus vallandatu. «Võib olla.»

Sass surus soni sügavasti pähe ja väljus. Lahkus ka Nurk. Ukse juures seisis endiselt Märt.

Raudrähk hakkas oma lauaosa korda seadma.

«Mine, mine, Märt. Ära lase tööd oodata.»

«Rääkisid esiteks peavarjust . . .» Märt ei teadnud, kuidas jätkata. «Kui sul on elukohta vaja, siis . . . tule meie juurde. Oota, ma ei kõnele viisakusest, mõtlen tõsiselt. Isa voodigi on alles . . .»

«Ole meheks, poeg, vahest tulengi. Elame-näeme . . .»

Raudrähk võttis nagu kogemata Märdi õlast kinni. Ta oleks tahtnud nagu midagi öelda, kuid ei saanud sõna suust välja.

Mis ta oleks pidanud rääkima? Kas sellest, kuidas ta oma elupäevad vabrikus murdis tööd teha. Kogu jõu ja hingega. Kui oli alles sepa juures poisiks, siis tahtis lüüa ikka kõige suurema vasaraga. Ja nõnda kogu elu. Töö oli talle kõik. Armastas seda nii, et ei osanud näha midagi muud, ei osanud näha tulevikku. Tööd peab inimene armastama, tööd peab rohkem armastama kui raha, tööd peab armastama nii nagu elu, kuid pimedaks ei tohi jääda.

Sellest oleks ta võinud rääkida. Noorele mehele öelda, et vaadaku maailma lahtiste silmadega. Tema seda õigel ajal ei teinud, mida peab nüüd raugaeas kahetsema. Uskus rumalana, et see mees, kes tööle tugevasti pihta annab, on kõigist ette. Mis ta sellest sai, et rabas ööd ja päevad kokku. Elu lõpul nägi, et eksis. Ta on kuuekümne kuuene, aastate poolest alles noorevõitu mees, aga rauk. Tudiseb. Üleliigne. Teistel jalus. Arumeli Juhan, keda Märt ei tunne, veskikoha pidaja Vigalas, on kolm aastat vanem, aga paistab kümne võrra noorem. Schelbet, «Terase» aktsionäri, tunneb Märtki. Tal on seitsekümmend viis turjal, ise lõkendab näost, silmad hakkavad noori naisi nähes kilama.

Ka sellest oleks võinud mõne sõna lausuda, et ta oli noores eas mehepurikas, nagu neid «Terases» praegu vähe on. Turjakas, käed nagu kruustangid, terve ja

tugev. Läbi kulus. Nemad aga, Arumeli Juhan ja Schelbe, on alles jumekad mehed. Nooruses andis ta neile kümme silma ette, nüüd on nende kõrval köbi. Mispärast? Tema käed hoidsid puhkamata viilipeast või vasaravarrest kinni, nemad panid teisi enda eest adra või alasi taha.

Kas märkab Märt, mida tänapäeval hinnatakse? Kõiki teisi, aga töömeest mitte. Ärgu tulgu keegi rääkima, et ametimees on Eestimaal au sees. Hosiannat lauldakse neile, kes oskavad nii elada, et lillegi ei liiguta, aga rikkust koguvad. Kiidetakse neid, kes on kavalad teisi petma, enda eest orjama panema.

Kõigest sellest oleks ta võinud ju kõnelda. Raudrähk aga ei rääkinud ei ühest ega teisest, ja Märt väljus.

Ust avades põrkas ta kokku meister Franzuga. Elektrik lükkas meistri hoolimatult kõrvale ja läks sõnagi lausumata edasi.

Viili-Sassil kulus tagasitulekuga rohkesti aega. Väravaputkas istus uus valvur, sedakorda noor, kalkide silmadega volask. Hommikul valvas veel Taavet, arusaaja vanamees, nüüd aga... «Nii et putkassegi pannakse noored,» mõtles Sass kurvalt, oskamata Raudrähi rahaga midagi peale hakata. Niisugune politseiniku olekuga valvur küsib kindlasti, kus sa lähed, tea kas lasebki välja. Proovida Sass ei julgenud. Teda päästis hädast autojuht. Viinavõtja inimene, taipas õhust, miks mees nõutult värava ees tammub. Sai tasuks pudelist paraja suutäie, ega vana roostekoi seda keela. Tubli mees, see Raudrähk, aga näe, hundipass anti temalegi.

Kui Sass, pudel värvli vahel, värtsikambrisse tagasi tuli, ei leidnud ta enam Raudrähki eest. Oma lauanurga oli lahkunu ilusasti korda teinud, riistad akuraatselt riiulitele asetanud, nii et Sassi hinges valusasti pigistama hakkas.

Koos kahe teise värtsikambri mehega jõid nad õhtuks pudeli tühjaks.

«Miks ta ise ära läks, kui märjukest laskis tuua?» küsisid nad üksteiselt mitu korda ja tundsid, nagu võtaksid peiede viina.

Pärast kella nelja ei rutanud Märt tavalise tuhinaga ehitusele, kus ta juba teist nädalat õhtupoolikuti töötas. Täna näis niisugune rassimine asjatu. Miks ta üldse nõustus Riksiga, elektriala tundva mehaanikuga? «Lootsin raha kokku ajada?» mõtles ta ükskõikselt. Riks teenis igal suvel sadakond krooni vabrikupalgale lisa, miks ei või ka tema niimoodi teha. Installatsiooniasjandus ehitusel ei olnud kes teab kui keeruline, tehasetööga võrreldes isegi vahelduseks. Hea ka selles mõttes, et kui meister Franz tema lõppude lõpuks töölt lahti kangutab, siis on ta olukorraga ehitustel juba tuttav. Kus teda mujalgi oodatakse?

Märt leidis küll palju põhjendusi, millega oma tegevust õigustas, kuid enesetunne ei jäänud rahule.

Hilinedes jõudis ta ehitusele.

«Katsume kolmandal korral lõpule jõuda, krohvijad tulevad homme platsi.»

Märt ei vastanud, võttis tööriistad ja bergmanntorude kimbu ning läks tusaselt nurgatuppa, kus eile hämarus töö katkestas.

Trepikojas sattus Märt vastamisi Toomaga, kes, puhtad riided seljas, talle vastu tuli. Mida Toomas siin tegi? Kas tema on üks homseid krohvijaid? Millegipärast ei oleks Märt täna tahtnud sõpra siin kohata. Ta vaatas Toomast mööda, nagu oleks tal Franzu süda, mis ei talu võõrast pilku. Sellepärast jäid talle märkamatuks ka tumedad ringid Tooma silmade all ja haiglane õhetus põskedel.

«Tervist,» sirutas Toomas käe. «Millal sa töökohta vahetasid? Franz lasi sulle sule sappa panna?»

Küsis nii ja naeratas, nagu rõõmustaks teda see, et teine on «Terasest» vallandatud.

«Ei,» tunnistas Märt. «Juhuslik ots.»

Toomas oleks peaaegu öelnud, et tulid pilliraha teenima, sai aga sõnal sabast kinni. Märt poleks sellest ehitusmeeste väljendusest aru saanud. Nii pilgati perepoegi, keda just tõsine vajadus tellinguile ei ajanud. Ja kas üldse praegu norimiseks põhjust oli? Kes teab, mis tuli Märdi selja taga põles.

«Hakkame siin krohvima,» seletas ta selle asemel kõhatades. «Kas kahes kohas töötamine ära ei tüüta?»

Märdile kõlasid sõbra sõnad etteheitena.

«See paar nädalat ei tapa kedagi,» vastas ta ja lisas nagu enda õigustamiseks: «Meil lasti täna Raudrähk lahti.»

Lausus nii ja vihastas endale. Ta pole midagi niisugust teinud, et peaks silmad maas ringi käima ning teise inimese õnnetust enda vabandamiseks kasutama.

«Vana lukussepp?»

«Seesama.»

Märt oli Raudrähist mitmel puhul kõnelnud. Tooma kujutluses meenutas see lukussepp, kellest sõber ainult head rääkis, mitmeti Vana-Jaani. Pisut ka Kuusktamme, aga peamiselt siiski esimest. Eks karda Vana-Jaan sedsama, mis täna olevat Raudrähiga sündinud.

Toomas mõtles nagu midagi ja sõnas siis:

«Kapitalistide komme. Tööline kulub läbi ja ta visatakse kõrvale. Inimese väärtus on meil väike.»

Märt sähvas ägedalt:

«Kus see suurem on? Kas punaste silmis? Venemaal?»

Toomas jäi rahulikuks.

«Arvan küll.»

Elektrik hakkas edasi astuma. Bergmanntorude otsad peksid vastu trepiastmeid.

Toomas pidi talle järele minema, kuid mõtles ümber.

34

«Ah!» hüüatas preili Made Urm kohkunult, kui troska tugevasti õõtsus. «Ma ju ütlesin teile — sõitke ettevaatlikult.»

Riidekaupmehe tütar oli tavalisest kahvatum ja ka nukram.

Pukis istuv voorimees Robert Toomingas ajas oma kummis selja sirgeks. Nõnda need linnaisad talitavad: teid ja tänavaid, mis viivad suurte ninade elukohtadeni, sillutatakse ja asfalteeritakse igal aastal, mujal võib hobune jalaluu murda. Kuid ega troskaratta aukusattumise pärast maksa veel kiljatada ega hädaldada.

Terve eluiga on osatud sõita, ja nüüd tuleb võõbatud seelikukandja õpetama. Oleks troskas istunud ausa tööga halliks läinud inimene, kelle kondid ei salli raputamist, või siis jälle haige, kellele iga järsk tõuge valu valmistab, oleks Toomingas etteheidet arvestanud. Praegu aga . . .

«Me ei sõida pilvedel, freulein!»

«Kui juhmid, kui ütlemata häbematud võivad olla inimesed,» nentis Made nördinult. Ja jämedad, issand, kui jämedad. Mitte ainult voorimehed. Väinogi on tahumatu, nii tahumatu. Muu teda ei huvita kui sport. Nutab olümpiamängusid taga. Istub, vahib enda ette, ja kui midagi räägib, siis ikka lapsikusi ja totrusi. Milliseid naiivsusi, mu jumal. Algul ütles lihtsalt «ära sõida», mida võib veel kuidagi taluda. Hiljem väitis, et sõitmine on lollus. Daamiga nii banaalselt kõnelda!

Sõitja ohkas kuuldavalt.

«Ma palun, sõitke nii ettevaatlikult kui vähegi saate.»

«Kannatage, freulein,» lausus voorimees üle õla. Sõidaks ta sünnitajat, siis oleks teine lugu. Imelik, miks kadakad nii hädalised on. Eile istus Toominga troskas tante, kes hoidis korvi põlvedel ja soigus veel hullemini kui praegune sadamasse sõitja, vana sahkerdaja Urmi tütar. Eilne mamsel vedas portselani, mis küll tänasel peaks kaasas olema? Kaks poeselli tõstsid kasti troskasse. Kui Toomingas aidata tahtis, peletas preili teda hüüatustega eemale. Kas ka portselan või kristall? Vaevalt, kast on kitsas ja kõrge. Vedagu mida tahes, peaasi, et õhk klaariks saaks.

Äkki on seinakell?

Toomingas vaatas selja taha. Piklik, vitsplekiga ümberlöödud kast, — pommidega ajanäitaja võiks seal tõesti olla. Miks preili seda ise sadamasse sõidutab? Voorimees saatis oma tugevate kulmupuhmaste alt uudishimuliku pilgu troskas istujale.

«Taevas, kui jultunult see tüüp jõllitab,» mõtles Made Urm. «Taktivaesus, ülim taktivaesus. Väinoga paras paar.» Ometigi kohendas ta sügismantli rinnaesist ja andis näole võimalikult ükskõikse ilme, nagu ta ikka käitus, kui mõni mees teda silmitses.

Nüüd tuli munakivisillutisega tänav ja Toomingas muigas endamisi.

«Oh!» ehmus preili Made. «Sõitke ringi!»

«Kustkaudu käsite?» peatas Toomingas hobuse ja kallutas end küljega tahapoole.

Made Urm ahhetas nõutult. Voorimees peaks ise teadma, kus on tasasemad tänavad. Miks kujuneb ärasõit nii ängistavaks, võimatult ängistavaks?

«Sõitke edasi,» lõi ta siis lootusetult käega. «Aga pikkamööda. Pikkamööda, ma palun!»

Troska hakkas rütmiliselt õõtsuma. Nad sõitsid nii aeglaselt edasi, et Madel tekkis mulje, nagu liiguks ta matuserongis. Pealetükkiv tunne oli vastik, vastik ja tüütav nagu paljud möödunud sündmused.

Made Urm pettus ka Väinos. Tortandeli pärija siirus ja vahenditus osutus lihtsalt hingeliseks vaesuseks. «Just hingeliseks vaesuseks,» kinnitas endale riidekaupmehe tütar. Sport on talle kõik. Kunsti ei mõista Väino rohkem kui ta isa, kes on hakanud väljakannatamatult higistama. Kuidas küll Ellerhein tema kohta ütles? Ah-jaa — pakt kurnab suure ehitaja higinäärmed välja! Kui tabav, issand, kui tabav! Võib-olla oligi isa higistamine see, mis Made silmad poja suhtes lõplikult avas. Sest kui ta ükskord haletses, et vanahärra kael nõnda läigib, küsis Väino kohtlaselt, mis sellest siis on. Higistatakse ju ikka. Otsekohe kujutles Made ka Väinot alalõpmatult leemendavana, milleks polnudki tarvis kuigi palju fantaasiat, sest söerajal nõretas noormees sageli higist. Nüüd nägi Made seda ainult uue pilguga, ja siitpeale külmenes ta oma austaja vastu. Ta ei saa ometi esteetiliselt alaarenenud mehega kestvas vahekorras olla.

Madet solvasid ka Väino Tortandeli hinnangud tema etüüdide kohta. Härra Melk kiitis neid, lausa ülistas. Tema on üldtunnustatud spordipedagoog, eriteadlane inimkeha alal. Väino kehitas aga Made «Kettaheitjat» vaadates õlgu ja ta hinnang oli lame nagu ikka profaanidel. Kunst pole ju spordiõpiku joonis, kus iga liigutus peab olema fotograafiliselt täpne. Härra Melk lähenes tema «Kettaheitjale» hoopis avaramalt. Ning lõpuks koormas Madet ka austaja kiivus. Väino ani-

maalne armukadedus oli väljakannatamatu. Ta kahtlustas Ellerheina, kahtlustas Paestikku, kahtlustas Melki, kahtlustas koguni direktor Saatlevit.

Preili Urmil ei olnud kahju Eestimaalt lahkuda. Seda kinnitas ta endale ja teistele, kes soovisid kuulda. Tal oli villand väikeriigi kitsusest, ta ihkas Euroopasse, millest rääkis veelgi rohkem. Made ei armastanud Eestis midagi eriti. Euroopa on kahtlemata hoopis midagi muud. Ta oli viibinud ainult Riias, Helsingis ja Stokholmis. Papa ei võtnud tütart kaasa oma ärireisidele, mis ulatusid Prantsusmaale ja Inglismaale. Papa armastas sõita üksi, suurepärane, tark inimene. Kuid Riiaski oli Tallinnaga võrreldes suurlinnalik õhkkond, mis siis mõelda Berliinist, tõelisest maailmalinnast. Arstide ettekirjutuse kohaselt oleks Made pikemale ravireisile sõitnud, kuid sõda takistas. Madel oli muidu täiesti ükstaspuha, mis sünnib Poolas, mis toimub Saksamaa ja Prantsusmaa piiril, ainult kitsendused, mis sõda endaga kaasa tõi, häirisid. Nüüd pääseb ta siiski välismaale. Papa on veendunud, et Saksamaa võidab, et parem on olla kindluse südames kui ääremaadel, kus sõjavanker võib veerema hakata. Saatlev pilkab papat, aga papa ütleb, kes pärast naerab, naerab paremini. Ning lõpuks, ka seda räägib papa, on nende ees kogu maailm lahti. Made püüdis mõnikord mõistatada, missugune see maailm on. Itaaliast mõeldes tekkisid ta kujutlusse erakordselt sinine meri ja uljad lennuväelased, Šveitsi puhul maalilised mäeküljed nukumajakestega ja tuhanded välismaalased, eelarvamusteta, avara hingega turistid. Prantsusmaal varjutasid kõik muu kunstnikud, kes tema kujutlustes olid vaimukad ja sundimatud, seejuures võrratud kavalerid. Saksamaast polnud ta kunagi unistanud. Saksamaal olevat küll rohkesti vormi kandvaid mehi, kuid sakslased tundusid talle liiga puised, kuivad, isegi kalgid. Ent kasvatus oli neil laitmatu.

Millegipärast meenus see kõik Madele praegu, kui ta nagisevas ja rappuvas troskas munakividega sillutatud tänavat mööda sadama poole sõitis. Kas tuli see kividest, mis panid sõiduki õõtsuma ja hüplema, kutsari ülbest pilgust, mis meenutas talle preislasi, või sootuks

millestki niisugusest, mida ta ei osanud isegi mitte arvata, kuid Madel tükkis nutt kurku. Minevik näis tühja jooksnud ja tulevik korraga ähmane. Tallinnas oli papal suure läbimüügiga riideäri, mille osakonnad asusid Tartus ning Pärnus. Ilma ärideta oleks papa niisamasugune hall olevus nagu see voorimees, mõistis Made Urm järsku. Ei, veelgi igapäevasem, sest tal ei ole niisuguseid silmi.

«Tervist, preili Urm, tervist!»

Made unustas enda hetkeks ja vahtis pärani silmi kõnniteele, kust hääl kostis.

«Madele sobib rohkem naiivitari kui blaseerunud seltskonnainimese osa,» mõtles Ellerhein, kelle tervitus ajaski sõitja hetkeks segadusse. «Oleks värskem ja erutavam.»

«Oo, teie! Peatuge, palun, peatuge!»

Made esimesed sõnad olid määratud Ellerheinale, järgnevad voorimehele.

«Milline erakordne pilt! Möödunud sajandisse kuuluv luitunud kaless viletsa setukaga, milles sõidab moodne eurooplanna salapärase rautatud koormaga. Ja kõik meie hallipäise Tallinna iidsete tornide taustal. Veel kord: tervist, preili Urm!»

Kunstniku ilme oli juba harilik või vahest veelgi tülpinum.

«Teie ei naeragi... meid,» sõnas ta huuli põlglikult krimpsutades.

«Naerda? Milleks? Ärge tehke mulle, igasuguse kitsarinnalisuse erivaenlasele, põhjendamatuid etteheiteid.»

«Iga ajaleht hurjutab.»

Preili Made Urm ohkas kõlavalt.

«Võib printsipiaalselt nõustuda või mitte nõustuda teie otsuse ja tegevusega, mitte aga pilgata. Väikesi inimesi on aga alati tuhandekordselt rohkem kui suuri,» rääkis mees troska juurde astudes.

Made vaatas teda läbi ripsmete.

«Vana rebane,» mõtles pukis Toomingas, pahane, et tema tõumära setukaks nimetati. Troska oli tõepoolest pärit 1898. aastast — nii kerget ja vastupidavat sõiduriista tänapäeva sepad ja sadulsepad enam teha ei mõistaks.

Kohtamine Ellerheinaga mõjus preili Urmile nii, nagu oleks troskale pandud topeltvedrud. Igatahes ei kaevanud ta enam põrutamise üle. «Oleks Väino samasugune härrasmees nagu Andrus, siis vahest olekski ärasõitmine lollus,» mõtles Made. «Väino on aga piiratud, kitsas, väiklane ja mühakas.» Ja siis ilma ühegi seoseta: «Papal on raha Šveitsi ja Londoni pankades. Papa vist ei jäägi Saksamaale.»

Toomingas arutles samuti endamisi. Ka tema mõtted keerlesid Mihkel Urmi juures. Mis valu hangeldajat Hitleri rinnale ajab? Ilmasõja ajal spekuleeris endale püksid jalga, teine sõda aitas tagant. Ega's Puhk üksi veriste sinelitega raha teinud. Sõjaväe varustamise ja muu sahkerdamisega ajasid kümned tõusikud tuhandeid kokku. Nüüd on tal ärid, majad, raha. Kust ta loodab rammusamaid söödamaid leida? Pakt ehmatas ära? Kardab venelasi? Tunneb hirmu punaste ees? Vist küll. Miks muidu end sakslaseks tembeldas. «Mis sakslane ta on,» põlastas Toomingas. «Pursib kolmanda riigi keelt läbi häda. Eitki on kadakas.»

Algas asfalttee.

«Nõõ,» liigutas Toomingas pisut ohjaharu. Tema mära pole rikutud daame, kes piitsa nõuab.

Sadam askeldas närviliselt. Laevade ja aitade juurde vooris küll auto-, küll hobusekoormaid. Preili Urm ei leidnud firma esindajat eest, ja oskamata selles saginas midagi ette võtta, laskis voorimeest oodata.

Toomingas ronis pukist alla ja sirutas selga. Pani hobusele heinatorbiku pähe ja süütas paberossi. Ootas kümmekond minutit, siis otsustas minna kai äärde. Vaevalt jõudis ta mõned sammud astuda, kui preili talle järele ruttas.

«Te jätate hobuse üksi!»

«Minu märal pole bonnet vaja.»

Made Urm tahtis sisseharjunult hüüatada, kuid säärane ennekuulmatu jõhkrus mattis hinge ja ta jäi poolavatud suuga nahkkuues mehele otsa vahtima.

«Teie olete minu teenistuses, teie ei tohi sõiduki juurest lahkuda,» leidis ta lõpuks sõnu.

Robert Toomingas läks pikkade sammudega troska juurde tagasi. Ta on sõidutanud igasuguseid inimesi,

saksu ja sante, vedanud mitut sorti kraami — uhkeid nahkkohvreid ja räti sisse köidetud pampusid. Kui su troska kannab numbrit, siis ole hea ja sõida üht ning vea teist. Kuid ka voorimees pole peni, keda iga puuderdatud ja mingitud hilpharakas kamandada võib. Oleks Made nüüd näinud sõidukiperemehe silmi, milles välku sähvis, siis oleks ta hoopis ära kohkunud. Preili tippis aga Toominga taga ja mehe silmad jäid tema eest varjatuks. Alles siis, kui voorimees troskalt kasti sülle sasis ja hoolimatult kaile maha laskis, taipas Made Urm, missuguse halva pöörde asi võttis.

Toomingas kargas pukki ja keerutas piitsa.

«Hei, andke teed,» hüüdis ta kõlavalt, mis Miira kõrvad kikki ajas. Oleks hobune mõelda osanud, siis oleks peremehe hõige talle meenutanud ammuseid aegu, kui ta, kael rõngas, toredasti traavis, Toomingas pead tagasi ajades kõmisevalt naeris ja mõni säravate silmadega prouake troskas heledasti kiljatas. Juhtus tollal sedagi, et peremees kolis pukist tagaistmele ja laskis tal sammu käia või hoopis puhata. Peremees ei unustanud kunagi heinu ette anda, kui tahes tuliselt prouakese või preilikese pilk ei lõõmanud. Hobusele, isegi tõuloomale, oli mõtlemine aga tundmatu nõrkus, kuid peremehe tormakas «hei!» äratas temaski midagi, mis sundis eesjalgu kõrgele loopima.

Troska veeres nõksatades minema. Porilaua ots riivas kasti ja see hakkas kõikuma. Preili Made Urm jõudis viimasel momendil kahtlaselt kõikuvale kastile appi, mis vajus ta kätele. Nõnda maadlemas nägigi teda Roland Paestik.

Paestik töötas esimesi päevi «Uuemate Uudiste» toimetuses reporterina. Sadamasse tõi teda peatoimetajalt endalt saadud ülesanne kirjutada tundeküllane isamaalik pilt sakslaste lahkumisest. Verivärske ajakirjanik kohendas kaelasidet, libistas sõrmedega üle rinnataskust paistva täitesulepea läikiva otsa, kummardas ettepoole, nagu polekski ta seitsmenda suurriigi esindaja, vaid seisaks endiselt leti taga — neetud sissejuurdunud harjumus, millest ta ei jaksanud ega jaksanud lahti saada —, ja aitas alles siis Made Urmi rängast koormast vabaneda.

Preili Urm hüüatas ning kohendas kiiresti oma soengut. Ta tundis end süütu kannatajana, barbaarse voorimehe ohvrina ja vaatas ka appitõtanut vastava ilmega.

«Ebameeldiv intsident,» naeratas Paestik. Pool aastat tagasi poleks ta nii enesekindlalt käituda söandanud. Siis oli ta alles komii, nüüd juba reporter. Ajakirjanikud on vabad, üleolevad, kohanemisvõimelised ja ilmtingimata sõnaosavad. Sellisena püüdis Paestik viimasel nädalal igal pool ka käituda.

«Tänan teid,» vastas Made Urm hingeldades.

«Ka teie,» ütles reporter tähendusrikkalt, nagu see oli sünnis «Uuemate Uudiste» toimetusliikmele ja vabale, sõltumatule luuletajale. Nende ajaleht avaldas järjest kaks artiklit, milles ärasõitjate arvel ironiseeriti. Pilge käis peaasjalikult kadakate ja teiste kaasajooksjate pihta, ehtsatest riigisakslastest hoiduti targu kõrvale. Paestik ise sepitses vastavat isamaalikku, heroilis-satiirilist luuletust. Peab ütlema, et Roland Paestiku kunstilised tõekspidamised olid sel suvel ja sügisel tugevasti muutunud. Otsisklevast esteedist, kelleks ta ennast ise pidas, oli saanud tõsimeelne elulähheduslane. Mitte mingi tänavameeleolude laulik, ei, sellest oli Roland Paestik, alias Roland Ränk, kaugel. Ta püüdles palju kõrgema poole. Olla eestluse, eesti tõu töö ja rõõmude laulik — see oli Paestik-Ränga praegune kutsumus. Alus, millele ta nüüd oma kunstitempilt ehitas, oli varasemast palju kindlam. «Kultuuriliidust» anti talle mõista, et tema esikteose, rõõmulauliku väljaandmine võiks tulla kõne alla, kui kogu kümmekonna isamaaliku luuletusega täiendada. Nende kallal ta praegu ihu ja hingega töötaski.

«Kas te nägite voorimehe numbrit?»

Paestik raputas pead.

«Purunes, issand, kindlasti purunes!»

«Soovitan valida uus . . .» Reporter neelas küll viimase sõna «kaup» alla, kuid punastas sellest hoolimata. Neetud letitagused kombed, mis on nagu pigi küljes.

«Roland, te olete võimatu!»

Ajakirjanik tammus jalgel.

«Lubage, Made, ma teen numbri kindlaks,» ütles Paestik ja kadus vastust ootamata siia-sinna ruttavate inimeste hulka.

Made Urm mõistis, et Paestik ei tule tagasi.

Seistes kasti kõrval, võitlesid temas tükk aega pisarad blaseerumusega ja jäid kaotajaks. Madel oli tõepoolest ükskõik, kas Saksamaale jõudes on kastis killud või äsja valminud kipskuju. Niikuinii ei sobi skulptuur tema andele. Skulptuur eeldab rahulikke, tasakaalukaid natuure, tema närvide peenuse juures on parem jääda akvarelli juurde.

Mõtles siis nördinult, kuidas ta omal ajal Rolandit õhutas ja tiivustas. Isegi oma võlga pole see ära maksnud.

Parajasti siis, kui papa firma esindaja ta üles leidis, otsustas Made Urm, et ta Saksamaal või seal, kuhu papa elama asub, tutvusi piinlikult valib. Siin, Tallinna sadama kail, jooksid riidekaupmehe tütre vabameelsed mõtted lõplikult ummikusse.

Kui reporter Paestik oleks kavatsenudki Madele antud lubadust täita, ka siis poleks see tal kerge olnud. Toominga troska veeres juba Mere puiestee alguses. Seal istus juba uus sõitja, kelle voorimees ise tänavanurgal oli peale kutsunud. See sõitja oli Kuusktamm, kes oli elektrijaamas katlamüürimise otsa kuulamas käinud. Aegamisi rauges Toominga ägedus, silmad justkui kustusid ja selg vajus kühmu.

«Enam ma saatanahingi ei sõiduta!»

Kuusktamm arvas teisiti. «Mina sinu asemel sõidutaks.»

Toomingas andis ohje järele. Miira kõrvad vajusid longu. Tema hobusepeas valitses jällegi suur ükskõiksus. Kabjad peksid tuimalt tänavakive.

«Kas sul, August, pole kunagi süda täis karanud, et ehita aga igale lurjusele, igale paksmaole, igale röövlinäole maju. Niisuguselegi, keda sa oma paremat taht-mist mööda üldse tulehoonesse ei laseks. Miks peavad nüüd, kus diktatuur moes on, voorimees ja müürissepp need viimased demokraadid olema, kes teenigu igaüht, ka kõige suuremat närukaela.»

«Sina oled veel suurem demokraat kui mina. Sina

vead ka niisuguseid, kellel pole taskus punast krossigi. Korjad vahel uulitsalt üles ja sõidutad koju.»

«Mina pean inimestest lugu, aga ega igaüks, kes rahast rikas, veel inimene ei ole.»

«Sul jääb õigust ülegi, Robert. Kuid neid härrakesi ja prouakesi, kes praegu laevadega vaterlandi purjetavad, veaksin kas või ilma tasuta.»

Toomingas naeris kurinal.

«Sina räägid, aga mina juba sõidutan saksu maksuta.»

Edasi jutustas ta vahejuhtumist kaupmehe tütrega.

«Mehe tegu,» andis Kuusktamm Toomingale õiguse.

Mõned head aastad tagasi, siis kui taksolõksid veel tänavaid ei haisutanud, oleks Toomingas Kuusktamme tubli sõna eest kas või samasse «Musta Kassi» baari viinud, millest nad parajasti mööda sõitsid. Täna aga ei tohtinud ta kõrtsiuksele vaadata. Urmi tütreharakas oli Toominga esimene kunde. Voorimehel ei olnud kahju kroonist või poolteisest, mis vett vedama läks, vaid heast suutäiest, mis sõbraga võtmata jäi. Suvel pidasid nad ametivenna kimli peiesid, kauaks temagi enam suudab vee peal seista. Kes Miirat ostab, kuigi on tark loom, targem ja leplikum kui paljud kahejalgsed, kuid ära vaevatud. Vahest mõni juut seebiks, ausamat ostjat ta vaevalt leiab. Miira vääriks küll pensioni ja ausammast, aga maailma elu on nõnda seatud, et töömees ja tööloom ärgu tänu lootku.

Toominga mõtted kiskusid vägisi nukra poole, nagu polekski tema see, kes mõnikümmend minutit tagasi kail toredat traavi tegi. Kui ka kuraas ta maha jätab, siis pole elul enam mõtet...

«Mõned kõnelevad, et sakslaste ja kadakate ärasõit tähendavat sõda,» käänas ta jutu teisale.

«Sõda juba käib.»

«Meie maal ta veel ei kõmise ega paugu.»

«Leping Nõukogude Venemaaga hoiab Hitlerit esialgu eemale.»

«Esialgu?»

«Elame, näeme.»

Ka Toomingat pani sakslaste ärasõit mõtlema. Viiendal aastal põletati parunite mõisaid, kaheksateistküm-

nendal topiti mõisnikke elevaatorisse, aga lahti ussiseemnest ei saadud. Nüüd lasevad ise jalga, nii vonnid kui teised sakslased, ja suur jagu kadakaid pealekauba.

Nad sõitsid tükk aega vaikides, siis küsis Toomingas:

«Kuhu ma su viin?»

Kuusktamm justkui ärkas.

«Pea siinsamas kinni.»

Toomingal ja tema Miiral ei tulnud täna seisuplatsis kaua konutada.

«Kas olete vaba?»

Toomingas uuris tähelepanelikult tema poole pöörduvat elatanud mutikest. Võta või jäta, kui ka see sadamasse ei kipu.

«Kuhu te sõita soovite?»

«Alguses Allemanni uulitsasse ja siis . . .»

«Kui juba Allemanni tänav, siis on sadamaots kindel,» mõistis Toomingas. Kadakad pole unustanud, et Koidu tänav varem Allemanni nime kandis. Ta lõpetas naise sõnad:

«Siis sadamasse?»

Sõidusoovija imestas, kui täpselt tema mõtteid loeti. Naise hämmastus kasvas veelgi, kui voorimees ütles:

«Makske kaks krooni ette, siis astuge troskasse!»

Rõõm rõõmuks, aga rahaga on rõõmu rohkem.

35

Keldrikorteris valitses hämarus. Sõõrmeisse tungis läpastanud õhk. Samasugust niiskust ja hallitust iseloomustavat lehka oli Märt mõnikord tundnud Raudrähi riiete küljes. Ettevaatlikult astudes, et pimedas mitte komistada, leidis ta koridori lõpus ukse, mis kandis numbrit neli. Koputas.

Keegi ei vastanud. Märt koputas uuesti, seekord kõvemini. Vaikus. Proovis kolmaski kord. Ukse tagant ei kuuldunud kippu ega kõppu.

Märt katsus käepidet — uks oli lukus.

Seisis siis pilgu nõutult paigal. Lahkuda nii, midagi

teada saamata. Märt ei tahtnud. Samas avati ja suleti kusagil uks.

«Vabandust,» ütles Märt valjusti.

Välisuks avati uuesti ja jäetigi lahti. Muutus valgemaks.

«Ahaa, meile on külalisi tulnud.»

Märt pöördus ja nägi tundmatut vanameest, kes talle lähemale lonkas. Sammu kaugusel temast jäi lonkur seisma ja Märt tundis, et teda tähelepanelikult silmitseti.

«Mis saksal ka asja oli?»

«Ma otsin Raudrähi-nimelist meest, kes siin majas elama pidi,» seletas Märt.

«Raudrähki?»

Tulija kuulus ilmselt umbusklike inimeste hulka, kes igast võõrast kohe jumal teab mis arvab.

«Jah, Jüri Raudrähki, kes «Terases» töötas.»

«Raudrähk elas ja elab siin. Kui küsida tohib, kes teie olete?»

«Töötasime temaga koos.»

«Raudrähk rääkis, et vabrikus olnud ligemale tuhat meest.»

«Minu nimi on Ilves,» ütles Märt naeratades oma nime.

«Ärge naerge, noormees, maailma on nõnda palju kabajantsikuid siginenud, et neid tükib igale poole... Ah «Terasest» ja Ilves...»

Lonkav mees meenutas midagi.

«Märt või?»

«Märt.»

Noormehele näis, et küsija hingas kergendatult.

«Märt siis... Tähendab, Jüri ei eksinud öeldes, et kui Märt mind otsima tuleb... Tema rääkis ikka Märt. Perekonnanime ei tarvitanud. Elektrimontöör?»

«Seda küll.»

«Klapib, klapib, kõik klapib. Võõras poleks otsima tulnud. Ärge pahandage, et ma muudkui pärin, vanad inimesed on uudishimulikud... Teen oma kambri ukse lahti, astume minu poole, eks siis jutusta. Valgem ja... Nõnda et Märt. Ja-jah. Raudrähk ütles, et tuleb, ja

näe tulitegi. Tundis, sinder, inimest. Inimest tundis, aga kaabakat ei tundnud.»

Majahoidja hakkas paremat jalga liibates koridori mööda tagasi minema, Märt järgnes talle. Ta kuulis võõrastusega, kuidas teine kõneles Raudrähist minevikus. Kas oli midagi halba sündinud?

Võti ragises lukuaugus ja vanamees tõmbas Märdi enda järel sisse.

«Vaadake ette, uks on madal ja ega toalagigi võlvitud ole. Kirik ja kohtusaal ehitatakse kõrged, eluruumile passib ka madal lagi.»

Kojamees oleks nagu pilganud kedagi kolmandat, kes kohal ei viibinud.

«Siin on valgem. Loe või piiblit. Meie Jüriga lõime rohkem kuutkümmend kuut. Tema luges vahel ikka ka raamatuid, teinekord teen minagi seda pattu, aga pühakirja hoidsime harva käes. Võtke platsi, tool on asjaline, kõlbab igaühele istumiseks.»

Märt istus. Tuba oli väike, mööblit kasinalt. Laud seina ääres, voodi nurgas, mõni tool. Laealusest aknast paistis päevavalgust sisse ja ta võis nüüd näha mehe nägu, kes üht-teist näis Raudrähist teadvat.

«Uurite mind? Uurige, uurige. Teie vaatate mind, mina silmitsen teid. Muidu ei tea, kellega räägid. Nimi ei selgita midagi, juhuslikud tähed... Õieste või Lilleste, mis see ütleb. Nägu aga ja silmad tunnistavad palju. Teil olevat seal tehases üks meister, kes inimesi ikka kõrvalt ja selja tagant piiluvat...»

Vanamehel oli elav hääl, mille kõla muutus vastavalt jutu sisule.

«Mõtlete nüüd, kes see vatraja on,» hakkas lonkur jällegi rääkima. «Tähtis mees ma pole, suured isandad ei ela keldrikorteris. Auväärsed mehed ei kannata niisket lufti. Meiesugune aga! Meie ei kannatavat jälle päikest. Direktor Saatlev, selle maja omanik, ütles seda mulle. Tema pole väike vend, ehee... Ta on tehaseomanik ja direktor. Riiginõukogu liige pealekauba, kas see ei tähenda midagi? Mitte riigivolikogu liige, ärge segage neid kahte, vaid riiginõukogu liige. Riigivolikogusse lasti prostoiinimesigi hääletama, riiginõukogu valisid suured mehed isekeskis. Teadsid, kellele kõrge

koht anda, koolitatud pead. Valisid Saatlevi, tähendab, Saatlev on isandate hulgas esimesi mehi. Lausub tema sõna, siis hoia kõrvad kikkis ja kuula, kuidas kuldraha kõliseb.»

Kõneleja nooruslikuks muutunud silmad moodustasid sügavakortsulise näoga terava kontrasti.

«Tähtis mees ma pole. Tolmukübe Saatlevi isanda kõrval. Rikas rahvas kardab minutaolisi. Meie pärast rabeleb terve ministeerium. Türmisidki laiendatakse... Mõni mõistmatu inimene mõtleb, et vangimajade asemel võiks elumaju ehitada. Eksib vennike, näha kohe, et ei oska asju võtta üldriiklikult. Saatlev mõistab, tema hääletas vangimajade laiendamise poolt... Mina olen, noormees, siinse maja kojamees, uue nimega majahoidja.»

Kojamees vaikis.

«Tahtsin küsida,» sõnas Märt, «kas teie ei tea, millal ma võiksin Raudrähiga kokku saada?»

«Raudrähiga, Raudrähiga,» kordas vanamees ja naeratus kadus ta näolt. Silmad oleksid nagu äkki peitunud sügavatesse kortsudesse ja ta paistis nüüd hoopis vanem.

«Millal võiks Jüriga kokku saada... Ei oska ütelda. Ma ei tea, kus ta praegu on. Ei tea.»

«Kas on midagi juhtunud?»

«Vana meister ei eksinud, ei eksinud... Tunnete Jüri pärast ärevust. Isa ta teile ei olnud... Kraus ja ta poeg ei muretsenud tema eest. Neile andis Jüri kõik, mis tal oli. Jõu ja tervise... Teile ei andnud midagi, aga näe — mure on hinges... Siiamaani ma ei tea, et Raudrähiga midagi oleks juhtunud. Siiamaani ma ei tea mitte midagi. Nädal aega tagasi läks. Tuli hommikul vara — und Jüril viimasel ajal ei olnud — minu juurde, pistis võtme pihku ja kadus. Tagasi pole tulnud, võti seisab sahtlinurgas, nii nagu ma selle sinna viskasin. Ei rääkinud, missugune tee jalge all on, mina ei pinninud.»

«Kuhu ta võis minna? Vahest oli jutuks? Mulle kõneles, et kavatseb kord maal õe pool ära käia. Ehk sõitiski sinna?»

«Õe poole? Võib-olla läks, võib-olla ei läinud. Ta võis

kõike teha. Viimasel ajal muutus Jüri kinniseks. Tuli koju ja kadus nagu rott urgu. Vahel astus minu poole sisse, istub tunni, teise, sõna ei lausu. Või siis kirub sõda. Hing oli vanamehel haige. See vaevas. Mina tundsin Jürit üle paarikümne aasta. Pidasin temast lugu, tema mind ei põlanud. Jüri tundis tööd, raud oli tema käes savi, tegi sellest, mis soovis, teate isegi. Sellepärast austasin teda ja sellepärast, et ta rinnus südant kandis. Hingesopini oli ta süda puhas. Mis ta minus leidis, raske arvata, aga läbi me saime. Mõlemad kõdunevad kännud, vahest selletõttu.»

Kojamees peatus ja näis nagu millegi üle järele mõtlevat. Silmad elustusid uuesti, kogu nägu omandas teise, nooruslikuma ilme.

«Ega Raudrähi — mina nimetan teda ikka Jüriks ja rauakoiks — elu kerge olnud. Hilja võttis naise, kes sünnitamisel suri. Laps heitis seitsme aasta pärast hinge. Tohter ütles haiguse kohta mitu keerulist nime, mina mõtlen, et süüdi oli meie kelder. Mõni arvab, et tal pidi olema palju raha. Ta oli kokkuhoidlik mees, jah, viina võttis parajalt, uhkust taga ei ajanud. Kavatses linna serva hütti ehitada. Kui tütar suri, lõi käega. Laenas raha õele, et see saaks mõne vakamaa kartulimaad osta. Siis jäi vanemaks, hakkas vähem teenima, palk kulus ära. Saatlev ütleb ikka, et ainult laiskvorstid ja joodikud elavad Eestimaal halvasti, teistele olevat vabariik suisa Eedeni aed . . . Mine võta kinni, eks kõrged härrad tea paremini . . . No-jah, Jüri just kõige suurem koonerdaja ei olnud, tema uskus, et töö inimest toidab. Töö toidab küll, kui teda on, niikaua kui jaksad teha. Mõnele annab töö silku ja leiba, teisele saia ja liha, näh, Saatlev teinud enda kätega vabriku valmis ja maja kah pea peale . . .»

Märt hakkas mõistma, kes on see kolmas, keda kojamees pilkab.

«Teil on kiire, meiesugustel on aega vähe. Te veel õpite, tean, Jüri rääkis. Kui kuhugi vaja minna, ma ei hoia kinni. Jüri eksis, ta murdis nõnda palju tööd teha, et muud ei näinud. Teinekord tuli minu juurde, viil ja metallitükk peos, nokitses omaette ja ajas juttu . . . Märkas liiga hilja, et oli elu valesti elanud. Saatlev

on teisest mastist mees, tema tunneb elukunsti. Miks ei peaks ta riiginõukogus olema. Missugune on riik, niisugune on ka tema nõukogu... Jüri, mina, teie ja teised tööinimesed ei oska elu seada, meid on tarvis juhtida. Saatlev ja tema sõbrad siis tüürivadki. Ma räägin kogu aeg Saatlevist. Tühisest tüübist polegi, mida kõnelda. Tuli paar nädalat tagasi keldrisse. Ehmatasin päris ära, mis nüüd lahti on. Saatlev ei armasta keldrit, ütlesin seda juba. Krimpsutab keldri tulles alati nina ja palub välisukse pärani hoida. Käis Jüri juures, ütles korteri üles. Käskis küll mind seda teha, aga mina vastasin, et pühin uulitsa ja hoovi puhtaks ning hoian mustaveetorustiku korras, vahekord üürilistega on härra enda asi. Oli teine kuulnud, et Jüri on töölt lahti saanud, ja kohe «pole teda vaja meilgi pidada». Riigimees teab paremini kui meie. Ikkagi seesamane silmaring ja perspektiiv ja rahva saatus südamel. Hoolas teine pealegi. Juba aasta tagasi hakkas mulle rääkima, et Priidu, te hoidke sellel pikal töömehel silm peal, on teine nii otsa jäämas. Häda eest tuleb hoida, õpetas mind. Maja on suur, viis korda, aga näe, iga üürnik on temal südamel...»

Märti hakkas kojamehe jutt järjest rohkem huvitama.

«Sedaviisi jah,» jätkas vanamees pärast pausi. «Maailma asjadest arusaamiseks peab ikka mõistus olema. Jüri rügas «Terases» ligi poolsada aastat välja, keegi ei öelnud aitähki, Saatlev on viisteist aastat kompvekitehase direktor ja juba peetakse juubelit. Räägib, et teeb juubelit vabrikule, au võtab aga endale. Tema ja temasugused oskavad elada. Jüri ja mina ei osanud. Mõnikord arutasime Jüriga nõndaviisi. Imelik küll, teha oskame kõike, iga asjaga tuleme toime. Teeme adra ja künname, karastame kirve ja raiume, monteerime masinavärgigi kokku ja paneme käima, aga oma elu ei oska elada. Jätame selle seadmise Saatlevi ja Krausi hoolde, kellel on viletsamad käed kui meil. Kes nende päidki teab...»

Märt tõusis püsti.

Kojamees ulatas talle noa.

«Vaadake, siin on nuga. Sellel on kaksteist eri suu-

ruses ja moes tera ning mitu muud osa: korgenser, kruvikeeraja, viil, saeke, käärid, kõike jõua üles lugedagi. Neid valmistas Jüri nõnda-ütelda peo sees, palja viili ja haamri abil. Olid tal alles käed. Tema oleks kuulipritsigi valmis teinud, kui ta poleks tapariistu vihanud... Ära minnes jättis noa minule ja ütles: «Kui Märt mind otsima tuleb, siis anna see talle.» Tema ei eksinud, mina ei peta. Säh, võta...»

Märt võttis noa vastu imeliku tundega, mis ei lahkunud temast ka siis, kui oli jutuka kojamehega hüvasti jätnud ja kodu poole sammus. Nuga hoidis ta tugevasti kokkupigistatud rusikas.

«Küllap Raudrähk sõitis õele külla,» rahustas ta ennast. Maal on tal kergem, õde hoolitseb. Tinutab mõnele ämbri või lüpsiku, kohendab äket või atra, elab ära. Pealegi on maaõhk kopsudele rohuks.

Sõrmed surusid peos olevat nuga järjest kõvemini.

Märt mõtles Raudrähile ja kojamehe jutule nõnda keskendatult, et tükk aega ei märganud Valvet, kes tema ees läks. Valve kõrval kõndis katelsepp Nurk. Õieti öelda ei märganud Märt neid, vaid nemad Märti.

Kui elektrik poleks nuga peos pigistanud, siis oleks ta võinud mõelda ei tea mida, sest Valve tuttavaid vaatas ta nüüd kahtlustavate silmadega. Täna aga kergitas ainult kübarat ja keeras põiktänavasse, kustkaudu kõige lühem tee koju viis.

Valve jõudis talle järele.

«Mis sa nõnda... kihutad?»

«Kihutan?» imestas Märt ja märkas, et ta tõepoolest väga kiiresti käib. «Kihutan jah,» tunnistas ta. «Vahel juhtub nii.»

Vaatas siis Valvele otsa ja ehmatas. Ta ei olnud kunagi näinud kellegi silmades nii palju allasurutud, hõõguvat kurbust.

«Mis sa peos hoiad?»

Märt jäi seisma.

«Nuga,» avas ta sõrmed, mis olid kauasest pigistusest kangestunud. «Kingiti mälestuseks.»

Edasi läksid nad vaikides.

Valve ei teadnud, kes kinkis Märdile noa. Ta nägi ainult seda, et mehe käitumine oli harilikust erinev.

Märdi suur, pingutusest valgeks tõmbunud sõrmenukkidega rusikas oli see, mis kõigepealt Valvele silma hakkas. Selle imeliku rusika pärast ta Märdile järele tõttas.

«Valve, mis sul on?» küsis Märt ootamatult.

Kuid Valve ei soovinud endast rääkida.

Nõnda, vaikides, käisid nad teineteise kõrval kuni koduväravani.

36

Kompvekipakkijate lauad kirendasid värvilistest paberitest. Naiste sõrmede vahel helkis hõbedat ja kulda. Siin virvendas punast ja sinist, rohelist ja kollast ning paljusid teisi toone. «Maiustus» valmistas jõulupühiks rohkesti uudissorte, mis pakti kirevatesse paberitesse. Torkab pakend silma ja tõmbab, ostetakse. Kompvekid on nagu naised, kus esimesel kohal on välimus. Nõnda rääkis direktor Saatlev.

Jõulusorte pakiti esimest päeva. Pakkijate käte vahel vilksatavad puhevil habemetega jõuluvanad, laialiaetud tiibadega inglid, ümara roosa näoga jõululapsed, säravad tähed ja tumerohelised kuused tõid töölistesse elavust. Nagu iseenesest tekkisid pühademõtted. Iga uus kompvekisort oli pakkijate igavas töös teatavaks vahelduseks, kuigi huvi jätkus teinekord ainult veerandtunniks. Jõulukompvekid mõjusid kauem.

Kõige rohkem äratasid tähelepanu hoopis isevärki piltidega kompvekipaberid. Need, millel sätendasid hõbetiibadega lennukid, pärjatud suurtükid ja millegipärast helesiniseks värvitud tankid. Direktor Saatlev nimetas neid marke aja kajastuseks ja lootis suurt menu. Eriti oli ta uhke «Pühadepommile», mis kujutas kuldkollast lennukimürsku.

«Mulle uued sordid ei meeldi,» kõneles Juuli Rästas, kompvekke osavasti paberisse keerates. Salme ei teadnud kaua aega Juuli perekonnanime. Kogu vabrik kõnetas teda eesnime järgi, isegi direktor, kelle näo Juuli kümme või rohkem aastat tagasi lõhki kiskus. Salme igatses väga, et ka tema käed niisama kärmeteks ja tarkadeks muutuksid kui Juuli omad. Just tarkadeks, sest Juuli võis ka kolmekordse kattepaberiga komp-

vekke pakkida kinnisilmi, nagu oleks ta sõrmedel mõistus olnud. Juuli osavuseni ei jõua ta vist kunagi, mis sellest, et tal on nobedad käed, nagu laoülem kiidab. Härra Õis on tagamõttega meelitaja, mis teab tema pakkijate tööst.

«Pommid ja suurtükid on koledad. Kes neid ostab? Mina ei taha sõjast mõteldagi, mina ei ostaks niisuguste paberitega kompvekke,» sädistas Helga. «Ka tänavune jõuluvana on inetu. Mullune oli palju muhedam. See-kordne on tuim ja puine nagu meie raamatupidaja. Pista piip hambu, lõika habe maha — justament Mehiste. Ainult kerekam. Asi ta pole.»

Tumedate silmade pärast kutsuti Helgat Sõstrasilmaks.

Salme polnud möödunud-aastast, laia valge habemega jõuluvana näinud ega osanud öelda, kas tänavune on parem või halvem.

Juuli jäi Helgaga nõusse.

«Pole seda muhedust ja on odavam,» ütles ta põlglikult.

«Kaks senti kilo kohta, mäletan hästi,» hoidis Sõstrasilm jutujärge ülal. «Maitse kah lääge. Kliister mis kliister. Peale kartulijahu selles vist midagi muud ei ole. Jõuluvana peaks ilmtingimata olema pehme ja maitsev šokolaadikompvek, mitte aga tärklisepulk. Kus see läheb — ise jõuluvana, habe ees, kingitustekott käes, punane müts peas, kuusk seljas, aga mekki pole. Saepuru. Mina küll seda jõuluvana ei ostaks. Pühadepomm on magusam, aga sellel on jälle paber inetu.»

Helga lobises, aga käed olid temalgi kärmed. Valmispakitud kompvekkide kotid olid tal ainult pisut kergemad Juuli omadest.

«Ülemöödunud-aastane oli veelgi ilusam ja kallim. Jõluvanade eest saime siis seitse senti kilost,» sõnas Helga jutu vahele Juuli.

«Seitse senti,» imestasid mõned.

«Ma ei valeta. Ja raskemad olid, kilo sai rutem täis.»

Juulil oli kolm last, sellepärast seisid tal tööhinnad hästi meeles.

Sõstrasilm ohkas.

«Ka inglipea on odavamaks läinud.»
«Tähtedel on endine hind.»
«Ainult tähtedel.»
Pakkimisruumis tekkis vaikus.
«Oi, ingel lendas mööda,» hüüdis Sõstrasilm. «Kui äkki kõik vaikseks jäävad, siis lendab tingimata ingel mööda... Nii räägitakse ... Mina pakiksin meelsamini neid lehmadega, mida eile tegime. Olid hästi rasked. Ka suus ei hakanud vastu. Paberikompvekid võiksid kõik olla suured ja rasked, iiriseid ja väikesi vähilakku müüdagu paljalt nagu purgikommi.»
Iirised ja väikesed vähid olid pakkijate nuhtluseks.
«Kes teab, kas tuleval aastal enam üldse jõulukompvekke pakime,» lausus Juuli. «Sõda võib kõik segamini keerata.»
«Sõjast ei ole midagi koledamat,» väitis Helga. «Minu ema räägib ikka seda. Tal jäid kaks venda Poolamaa soosse.»
«Põhjatuulega pidi mürin Narva-Jõesuus kuulda olema.»
«Sõda toob rahvale häda kaela,» kinnitas Juuli.
«Meie president talitas targemini,» arvas Salme.
«Kellega ja millega ta oleks venelaste vastu läinud? Inimesed ei taha ju sõda,» sõnas Juuli.
«Mina olen soomlaste poolt,» tunnistas Sõstrasilm. «Mina olen ikka väiksemate poolt, kellele suured liiga teevad. Oleks Vene Soomest väiksem, oleksin venelaste poolt. Aga Venemaa on kümme või viiskümmend korda suurem kui Soomemaa, venelasi on palju rohkem ja soomlased on meie sugulased. Sellepärast tahan, et Soome võidaks.»
«Sõda pole kellelegi vaja,» sõnas Juuli. «Sul, Helga, ei ole lapsi, sellepärast vatrad sõjast kerge südamega.»
«Minu süda ei ole nii kerge, kuigi mul lapsi pole,» vastas Sõstrasilm.
Pikkamisi jutt soikus. Ka Helga vallatu suu oleks nagu lukku keeratud.
Juuli ja Sõstrasilm vaidlesid tihti. Sellest hoolimata said nad hästi läbi. Ühele Juuli sõnale pani Sõstrasilm kümme vastu. Salmele meeldis nende arutlusi kuulata. Juuli jutt käis ikka lühidalt ja sirgelt, kuna Sõstra-

silm endale sagedasti vastu rääkis. Õhtul väitis ta teist kui hommikul, sedamööda, kuidas meeleolu oli. Ta ise kaebas mõnikord oma keele üle, mis tema sõna ei kuulavat.

Salme lähenes Juulile ja Sõstrasilmale pärast seda, kui need tema kaitseks välja olid astunud. Möödunudaastasi asju ei tahtnud Salme meeldegi tuletada. Veel praegu vaatavad talle paljud viltu, ei usalda täiesti. Salme märkas vahel, kuidas inimesed tema lähenedes jutu lõpetasid või teisale keerasid. Ta kahetses laojuhatajaga teatris käimist. Vanad jutud puhuti nüüd uuesti lõkkele. Biskviidiosakonnas koguni hoiatati. Öeldi, et tööliste viha kaalub ülemuste armastuse mitmekordselt üles, ärgu Salme seda unustagu.

Hea, et laojuhataja sügisel hakkas karamelliosakonna uue töölise, plaatinablond preili ümber keerlema, muidu kes teab . . .

Vaikus pakkimisruumis ei kestnud kaua.

«Lapsed,» ütles Sõstrasilm, «mul on «Püha öö» sõnad segi. Esimene salm on meeles, edasi läheb sassi. Tahtsin õetütrele õpetada — ta on imeilusate silmadega tüdrukutirts, mitte minusugune mustlane —, kuid olen ära unustanud.»

Juuli tahtis teda aidata, läks aga samuti segamini. «Oota,» lausus ta siis, «ma parem laulan sulle, lauldes tulevad sõnad kergemini meelde.»

Tarkade kätega kompvekipakkija alustaski tasahäälselt laulu. Kõik kuulsid, et tal oli meeldiv, pehmelt kõlav hääl. Juuli mõtles lauldes oma kolmele lapsele, kahele poisile ja tüdrukule, kellel olid samuti sinised silmad nagu Helga õetütrel. Lapsed ootasid jõulusid ja küsisid igal õhtul emalt uuesti, kas hea vabrikuonu ka seekord neile kombusid saadab. Hea vabrikuonu! Laseb töölistele paar peotäit kotti puistata ja ootab tänusõnu. Tibukestele on maailma kurjusest vara kõnelda, las usuvad pealegi, et vabrikuonu on hea ja helde. Kuidas nad võivadki sellest aru saada, et onu, kes saadab maiustusi, on halb.

Juuli hakkas esimese suure sõja alguses koolis käima. Ta mäletas selgesti, kuidas ema talle ja vennale siis ikka jahukörti keetis, mis hirmsasti tüütas, mida

süüa ei tahtnud, kuid sööma pidi, sest muud ei olnud. Kõige viletsamad olid seitsmeteistkümnes, kaheksateistkümnes ja üheksateistkümnes aasta. Juulil oli meeles seegi, kuidas kottis silmadega majaperemees süüdistas revolutsiooni, mis toonud rahvale viletsuse kaela. Isa aga rääkis teist. Ütles, et viletsuses olevat süüdi sõda ja niisugused inimesed nagu majaperemees ise, kes toidukraamiga spekuleerivat, ja üldse kõik rikkad, kelle huvides sõda peetakse. Isa sai kaheksateistkümnendal aastal Keila all surma, sakslaste kuul tabanud teda pähe, nagu ema nuttes kõneles. Juuli ei tahtnud, et tema lapsed peaksid sedasama üle elama, mida tema elas, sellepärast ta lauliski täna kogu hingega.

Kui Juuli uut salmi alustas, ühines temaga teisigi. Laulis Sõstrasilm, laulis Salme, varsti laulsid kõik. Viis paisus ja heljus värviliste paberitega kaetud pakkimislaua kohal. Naiste silmade pilk mahenes, tundus, nagu viibiksid nad oma mõtetega kuskil mujal, mitte aga «Maiustuse» lubjatud seinte vahel.

Samas avanes uks.

Ruumi sisenes kümmekond valges kitlis meest, kõige ees direktor.

Laul väreles, väreles ja suri. Kõigepealt jäi vait Juuli, tema järel teised.

«Jõudu! Laulge, laulge, lapsukesed,» ütles üle näo särav tehaseomanik nii lahkelt, et Sõstrasilm oma suukese lahti unustas. Saatlev oli viimasel ajal palju muutunud. Varem leidis ta harva lahket sõna, nüüd aga naljatab. Juuli ütles küll, et direktor ei naera head naeru, tema hambad jäävad naerdes kokku. Sõstrasilm mõistis seda isegi, sest inimene peab naerma kogu suuga, kogu näoga, mitte aga ainult huuli irvi kiskudes. Täna naeris Saatlev kogu näoga, naeris tõelisest heameelest, mispärast Helga imestaski.

«Siin, härrad ajakirjanikud, näete tehase kõige väledamate sõrmedega noorikuid ja neidusid, kes meie maitsvaid saadusi kauni ja hügieenilise rüüga ehivad,» kõneles direktor kaasasolevaile meestele. «Alustasime juba uudissortide pakkimist. Niisugused suupärased kompvekid nagu «Jõulurahu», «Pühadepomm», «Ingli-

süda», «Suurtükk» ja teised, ei tohiks küll üheski eesti kodus puududa.»

Tehaseomaniku välimus ilmutas ülimat rahulolekut. Pakkijate laul tuli kõige sobivamal silmapilgul, — mis sellest, et naised nende sisseastumisel otsekohe vait jäid. Paremgi veel, muidu võiks mõni skeptiline leheneeger arvata, et see oli lavastatud. Vambo Saatlevi rahulolek oli nõnda suur, et teda ei vihastanud ka noore naistöölise nägemine, kes oleks peaaegu tema mõrtsukaks saanud. Siniseks klopituna ja läbimärjana autos kodu poole sõites otsustas ta jalamaid vallandada riivatu tüdruku, kes tema vastu kätt tõsta julges. Millest see tuli — kas tema romantilise mehesüdame pehmusest, või mõjus kaasa ka Elfriede hingestatud andumine, mis paljukogenud Saatlevit lausa hämmastas —, ent ta ei viinud oma esialgset otsust täide. Nii nagu omal ajal Juuli, jättis ta nüüd ka Salme edasi vabrikusse. Direktor surus maha kerge ebamugavustunde, mis pakkijapreilikese ja tolle ängistava õhtupooliku meenumisel tekkis. Ime, et kaldast allalangevad kivipangad teda oimetuks või päris surnuks ei peksnud.

Salme sõrmed kangestusid direktori pilku endal tundes. Ta imestas siiani, miks Saatlev teda töölt ära ei ajanud. Vahejuhtumist polnud ta kellelegi kõnelnud. Isegi ema ja tädi eest varjas ta oma hirmu ja muret. Algul oli ta uhke ja trotslik, arvas koguni, et direktor teda kardab ega julge vallandada. Salme elas üle neidki silmapilke, kus ta uskus, et tehaseomanik on temasse armunud ja sellepärast talle on andestanud. Möödus päevi, ja ta naeris enda välja. Direktori käitumine jäi neiule arusaamatuks. Ent iga kord kui ta Saatlevit nägi, tundis ta vastumeelsust selle inimese vastu, kes suhtus temasse nagu libusse. Salme oleks meelsasti töölt lahkunud, aga mida öelda kodus? Viimases hädas võiks ta emale kõik ära kõnelda, kuid mis hakata peale hiljem? Veel koledam kui direktor on tööta kodusistumine. Mehe vastu suudab ta ennast kaitsta, aga kust leida uut kohta? Praegu töötavad pooled vabrikud kolm-neli päeva nädalas. Kui tal oleks uus töö teada, siis ei viivitaks silmapilkugi, vaid tõttaks tulistjalu sinna. Uuel kohal vabaneks ta sellest häbist, ms teda

siin «Maiustuses» koormab. Salme kuulis mõnikord, kuidas töölised kõnelesid naistest, keda direktor oma armukeseks teinud, ja iga kord kõrvetas teda kuum häbilaine. Juba see, et ta Saatlevi kõrval tol pühapäeval jõe äärest lahkus, määris ja rüvetas. Küllap räägitakse tagaselja temast samuti nagu neist teistest. Nüüdki vahib Saatlev teda. Nii mõnigi silmapaar paneb seda tähele.

Õnneks hakkas keegi rääkima.

«Kuidas teie oma tööga rahul olete?» kostsid ükskõiksed sõnad läbi suure ruumi. Üks võõrastest meestest küsis nii Juulilt, kes kohe ei taibanud, et just tema poole pöörduti. Ajakirjanik pidi oma sõnu kordama, enne kui pakkija sellest aru sai.

«Ärge olge nõnda tagasihoidlik,» lausus tehaseomanik. Kuigi ta hääl kõlas pehmelt, otse mesiselt, tajus tööline selles peituvat hoiatust. Kui ta nüüd ütleks nõnda, nagu mõtleb, ütleks, et «Maiustuses» kompvekkide pakkimine on see viimane töö, mida ta teha tahaks, siis direktor temaga nalja ei mõistaks. Naine tundis vaistlikult, et see mõjuks Saatlevile hullemini kui näo purukskratsimine. Direktor on praegu küll hoopis vagusam, päevapealt ta enam kedagi lahti ei lase, korraldab väljasõite ja liputab muudki moodi tööliste ees saba, kuid ka sellel on oma piirid. Aasta tagasi oleks isegi Juuli, kes vaatamata elu käest saadud vitstele ikka trotslikult pea püsti hoidis, peremehele niisugusel puhul vastanud, et «olen rahul», kuid nüüd ei tulnud sõnad, mida direktor ootas, üle ta huulte.

«Tööta leiba ei saa,» vastas ta ebamääraselt. Sõrmede vahel keerles «Jõulurahu», mis oli ammu juba paberisse pakitud.

«Kuldsed sõnad,» ütles nüüd direktor kiiresti. «Tööst võrsub leib, tööst kasvab jõukus, tööst sünnib rõõm.»

Juuli käes olnud «Jõulurahu» visati järsult kotti. Kompvek jäi teiste omasarnaste peale lebama, laialisirutatud hõredate tiibadega vanaroosas rüüs ingel allapoole.

Salme sai aru, et Juuli on erutatud. Et kõige targemate kätega pakkija endale vihane oli, seda ta mõista ei osanud.

Juulit jälginud Sõstrasilma ripsmed hakkasid värisema.

Reporteril «Uuemate Uudiste» juurest tärkas hea idee. Roland Paestik võttis õlal rippuva fotoaparaadi ja laskis silmad üle naistööliste käia. Valik langes Salmele.

«Preili,» tegi ta pakkijale ettepaneku, «laulge midagi ja ma pildistan teid. Laulge nii nagu enne, nagu siis, kui me sisse astusime. Kas «Püha ööd» või «Lõbusat õllepruulijat», ükspuha — peaasi, et laulate.»

Paestik seadis fotoaparaadi korda. Ta närveeris pisut. Kolleeg «Uuest Isamaast» ei saanud just kõige paremat vastust.

Salme ei katkestanud tööd. Tundis, kuidas sõrmed muutusid puiseks, paberid ei tahtnud enam kuidagi ümber kompvekkide minna.

«Vaadake ülespoole, kompvekki hoidke sõrmede vahel. Ja laulge. Laulge ning naeratage. Teil on kindlasti ilus naeratus,» pildus reporter sõnu.

Ent Salme pea kummardus veel sügavamini alla.

«Teie foto ilmub «Uuemates Uudistes» ja seda näevad kümned tuhanded inimesed. Ärge häbenege, sõbratarid kadestavad teid. Mehed saadavad kümneid kirju.»

Salme ajas pea äkilise liigutusega püsti. Ta pilgus oli midagi niisugust, et Paestik sammu tagasi astus. Saatlev tundis seda pealiigutust. Kuigi ta ei näinud naise silmi, mis olid fotoaparaadiga mehele pööratud, oli direktor kindel, et need vaatasid leheneegrit praegu samasuguse otsustavusega kui tookord teda seal kõrgel ja järsul kaldal. Parem on siit kiiresti ära minna, viimati juhtub midagi skandaalset.

«Preili Aasa on uje ja häbelik,» sundis peremees end naeratama. Nüüd irvitas ainult huultega, märkas Sõstrasilm, hambaid hoiab kõvasti koos. «Ärgem häirigem teda ega teisi,» jätkas direktor. «Meie siin «Maiustuses» austame üksteise tundeid. Läki edasi, mu härrad.»

Salmet jälginud Juuli sai kinnitust, et ta polnud tüdrukus eksinud. Salmele ei tohi keegi näpuga näidata.

Meestesumm kadus ukse taha. Direktor Saatlev juhtis reporterid koridori kaudu šokolaadiosakonda. Ajakirjanduse esindajaile tuli tutvustada kogu tehast. Lii-

kumine ühest ruumist teise, treppidest üles ja alla, kuumast jahedasse ja vastupidi, ning lakkamatu seletamine väsitas ja tüütas. Ent kellelegi teisele Saatlev ajakirjanike saatmist ei usaldanud. Isegi tootmisjuhile mitte. Asjatundjana on ta suurepärane, kuid ärist ja majanduspoliitikast ei taipa mõhkugi. Praegune aeg aga nõuab erilist paindlikkust ja osavust. Nüüd on vaja manööverdada. Manööverdada senikaua, kuni kestab see lollimast loll olukord, kus nende vanad abimehed Inglismaa ja Saksamaa karvupidi koos on. Riiginõukogu liikmena kiitis Saatlev töölistele silmategemise poliitika heaks. Ta jagas Tõnissoni arvamist, et kui praegusel ajal tahetakse riigis kõikide kihtide ühisfronti luua, siis ei tohi sotsiaalsete küsimuste lahendamisel tagasihoidlik olla. Uluots on aga liiga paindumatu, samuti president. Polnud midagi parata, direktoril endal tuli lehemehi saata ja neile oma ettevõtet, omariikluse ja eestluse magusat last, tutvustada.

Lõpuks viis vabrikuomanik toimetuste liikmed tagasi oma kabinetti, mille ilme oli vahepeal põhjalikult muutunud ja meeldis nüüd külalistele varasemast hoopis rohkem. Kabineti keskel asus laud, mis oli kaetud napside ja külmade suupistetega, kõnelemata kõige mitmekesisemaist maiustustest, tehase omatooteist.

«Palun teid silmapilguks lauda istuda ja pisut keha kinnitada,» ütles direktor koduse peremehetooniga. Pärast esimeste jääkülmade napside võtmist tõusis Saatlev püsti ja tegi nii-öelda kokkuvõtte.

«Härrased,» algas ta, ja kõik, mõistes, milles asi seisab, avasid taskust võetud blokid. «Nagu ma teile, ühiskonna südametunnistuse rüütleile, kohe algul ütlesin, palusin ma teid siia seoses minu tehase peatselt saabuva viieteistkümnenda aastapäevaga. Tutvustasin teid põgusalt «Maiustusega», mille poolt valmistatud kompvekke söövad nii inglise lordid kui Aafrika ürgmetsade elanikud, ja kui käitis seda väärt on — seda otsustate muidugi teie ise —, siis kirjutage minu elutööst ka oma lugejaile. Ütleksin ainult niipalju, et minu käitis on suurim ja moodsaim kogu Eestis, ja meie poolt turule lastud kauba kvaliteet teeb kõigis viies maailmajaos meie väikesele kodumaale ja tema usinale rahvale

au. Kui sõdivat Euroopat midagi veel ühendab, siis on see «Maiustuse» toodang, mis tungib kõikjale, kus elab inimesi.»

Saatlev nägi rahuldusega, et enamik ajakirjanikke tema viimase lause üles kirjutas. Ta jätkas:

«Siinkohal pean ma oma kohuseks rõhutada mõningaid momente, mis minu arvates omavad laiemat tähendust.

Esiteks pean alla kriipsutama, et «Maiustus» on oma viieteistkümne eluaasta kestel kasvanud meie oludes tõeliseks suurkäitiseks. Seda tänu tõsisele ja visale tööle. Kordan — see on nõudnud hiigelpingutusi. Ent oma rahva nimel pole me kunagi ennast tagasi hoidnud.»

Direktor kõneles paarkümmend minutit, jõudis kümnenda punktini ja lausus:

«Viimaseks juhin ma teie tähelepanu veel ühele erilisele asjaolule, mis on «Maiustuse» kasvule kaasa aidanud. Küsiksin teilt, lugupeetavad härrad, kas teie kotkapilgud märkasid minu tehases midagi erilist, midagi niisugust, mis on omane ainult meie käitise töölistele? Midagi sellist, mida me tänapäeval kõikide töötavate rahvakihtide juures kahjuks ei näe. Ma kõnelen nimelt töörõõmust, mis «Maiustuses» valitseb. Toon siinkohal ainsa, üsna pisikese näite. Meenutagem, härrased, pakkimissaali. Kui rõõmsalt ja hingestatult seal meie sisseastumisel lauldi! Kurb inimene ei laula. Maharõhutud, viletsuses virelev inimene ei hõiska. Töövõtja, kes ei tunne töörõõmu, on tumm. Töörõõm on kõrgeim rõõm, mida peab tundma iga eestlane alates kõige lihtsama töö tegijast kuni direktorini välja, veelgi rohkem — ministrini ja presidendini välja. Julgeksin tähendada, et meie, kes me oleme seotud «Maiustusega», seda tunneme. Laul on minu tehases igapäevane asi. Seda ka nüüd, kus sõjatont kummitab. Siin valitsev ülev töörõõm tõendab üliselgesti, et pole olemas mingisuguseid vastupidiseid huve näiteks minu kui käitiseomaniku, minu kui tööandja ja lihttöölise-töövõtja vahel. «Maiustus» on aga üks rakk meie riigi organismis. Mida on meie väikesel, tuulisel sünnimaal praeguste aegade tormikeerises kõige rohkem vaja? Rahva ühismeelt,

seesmist tugevust, kõikide kihtide koostööd. Meie tehases seda juba ... on. Tänu painduvusele, millega käitist on juhitud. Taolist ettenägelikkust on tarvis ka riigielu korraldamisel. Siis laulab kogu meie rahvas. Siis ei saa ajaloo keerdkäigud meile kardetavaks. Palun teid sellele küsimusele täit tähelepanu osutada.»

Saatlev lõpetas ja ajakirjanikud aplodeerisid talle vintis inimeste hasardiga. Blokid pisteti tagasi tasku ja haarati uuesti klaasid.

«Pean märkima,» sõnas mõne aja pärast sama mees, kes Juulilt päris, kuidas ta tööga rahul on, «et lugupeetud härra direktor Saatlevi sõnad töörõõmust ning tööandjate ja töövõtjate huvide ühtelangemisest on sügavad ning rajanevad eestluse põhiolemusel. Jääb loota, et see terve riiklik mõtteviis ja kõikide kihtide harmooniline koostöö, mis ehivad tehast, kus meil on praegu rõõm ja au viibida, sama tugevasti juurduksid kogu meie kodumaa mulda.»

See ajakirjanik töötas «Uue Isamaa» toimetuses.

«Ühinen teiega,» ütles õhinal Roland Paestik, kellel alkohol aitas unustada äpardust pakkimissaalis. Edasirühkiva inimesena haistis ta direktor Saatlevi tähtsust ka riigitegelasena. Toimetaja oli seda eriti rõhutanud. «Ärge unustage, et «Maiustuse» omanik on riiginõukogu liige,» õpetas vana ajakirjanduslik kala noort reporterit, kes otsis suuri teemasid. Praegu, pärast nelja-viit klaasi, tundis Paestik end kahekordselt kirjanikuna. Esiteks on temalt ilmumas luuletuskogu ja teiseks avaldatakse iga päev tema poolt kirjutatud sõnumeid, koguni üks följeton on juba trükivalgust näinud. «Mind otse üllatas pilt, mis meile pakkimissaali astumisel avanes. Neidude ja naiste käte vahel hiilgas kullasära ja läikles hõbehelk, suudest tõusis taeva poole harras viis. Milline harmoonia! Panen ette, kolleegid, tõsta klaas töörõõmu auks!»

Libe poiss, mõtlesid vanemad ajakirjanikud juues.

Lõpuks võttis direktor veel kord sõna.

«Üldiselt on teada, et ma ei tegele mitte üksnes «Maiustuse» juhtimisega. Olen vanaaegne, aateline inimene ja mu süda ei luba jääda pealtvaatajaks seal, kus ma tunnen, et meie väikese kodumaa korda ja kodu-

rahu, meie virga rahva kodusid ja tulevikku varitseb hädaoht.

Avaldan lähemal ajal pikema filosoofilise uurimuse, mis käsitleb töörõõmu probleemi äärmiselt keerukat kompleksi. Selle juhtmõtteks on: töörõõmu kadu on eestlusele tõsiseks hädaohuks. Istutagem iga eesti mehe ja naise põue sama tugev töörõõm, nagu meie üllad esiisad seda tundsid karja kasvatades ja alet põletades. Analüüsin seda probleemi kõikidest tema keerukatest aspektidest lähtudes ja teen konstruktiivseid ettepanekuid, kuidas töörõõm eesti inimese südamesse tagasi tuua. See suur probleem kätkeb endas töö, hariduse, kasvatuse, kõikide kihtide koostöö, riikliku mõtlemise ja riigijuhtimise küsimusi. Loodan, et meie ajakirjandus minu raamatule väärikat tähelepanu pöörab. Vabariigi president, kes on minu teosega üldjoontes tuttav, andis sellele kõrge hinnangu.»

Ajakirjanike suled ja pliiatsid lendasid üle blokilehtede. Roland Paestik, kellel oli kommertsharidus, jõudis kiirkirjas üles märkida iga sõna. Ta tundis seetõttu oma üleolekut teistest ja mõtles, et ta peaks ka luuletusi hakkama kirjutama kiirkirjas. Jõuaks rohkem. «Uue Isamaa» reporter kirjutas puhtale blokilehele suurte trükitähtedega «TÖÖRÕÕM» ja vedas sellele kümmekond joont alla. Ta pole ometi esimest aastat sulemees, kellel endal ei ole mõtet ega fantaasiat. Ka tema hakkas purju jääma ja ka tema püüdis üleolevalt naeratada.

Saatnud reporterid minema, helistas direktor kohale oma isikliku sekretäri, Marlene Dietrichi huultejoonega kaunitari, kes jäi ukse juurde väljakutsuvalt seisma. Ta oleks võinud astuda otse mehe juurde, võtta selle rinnalt või õlalt mõne helbekese või juuksekarva (hoolimata kõigest langesid vabrikandil juuksed peast, hõre laik kuklas laienes ja laienes), teeselda pisut naiivsust, ent jäi täna ometigi ametlikuks.

Saatlev ei teinud sekretärist väljagi, kuigi oli selle oma kabinetti kutsunud. Ta pilk libises naisest nagu üle. Saatlev pööras koguni ümber ja vaatas aknast välja.

Minutid lendasid.

Sekretär ei kannatanud teenimatut solvamist välja. «Härra direktor, te kutsusite mind,» püüdis ta võimalikult külmalt öelda, kuid hääl värises nagu kiuste.

Korraks lõid Saatlevi silmad läikima, kuid ainult hetkeks. Kõleda peremehetooniga andis ta korralduse: «Laske kabinet sellest rämpsust koristada.»

«Pagan võtaks,» mõtles direktor. «Kui uhkelt ta kukla tagasi ajas, milline temperament.» Isegi Liinat, oma isiklikku sekretäri, ei talunud Saatlev enam.

37

Mida kauem Märt lehte käes hoidis, seda tõsisemaks ta muutus. Venna nägu tõmbus nii süngeks, et Virve kartma hakkas. Veel imelikum oli Märdile vaadata, kui selle pilk ajalehelt laenurka suundus. Mida ta näeb? Virve ei märganud seal midagi erilist. Kollaseks tõmbunud lubjatud laelauad ja lohkuvajunud tapeet, muud silma ei hakanud.

Vend on nüüd alati kole tõsine. Kingseppmeistergi ütleb, et Märt on liiga vara naeru maha matnud. Vana Tsirkel ei salli ülemäärast lõkerdamist. Kui tema juba räägib, et Märt võiks lõbusam olla, siis on see õige. Varem vend ikka naljatas. Mullu jäi aga hoopis tõsiseks. Virve mäletas täpselt, millal see juhtus. Siis oli õunte aeg. Ema tõi turult iga kord ka natuke õunu. Ja Märt ei läinud enam õhtuti Valvele vastu. Varem käis, mitu aastat kohe. Majanaised rääkisid kogu aeg, et temast ja Valvest saab paar. Nüüd nad enam nii ei kõnele. Vangutatakse ainult päid. Tookord oli vend niisamasugune kui praegu. Kaame nagu surnu kirstus. Ema muretses Märdi pärast, Virve taipas seda ja ka tema tundis siis hirmu.

Kingsepa tütar oli varem Virvele meeldinud. Kuid nüüd Virve ei sallinud teda. Ta ei läinud kunagi neile, kui Valve kodus oli. Muidu armastas meistri juures istuda, selle juttu kuulata ja jälgida, kuidas pooltald saapale alla läheb. Virve proovis ka ise tikke sisse lüüa. Kingsepa käes paistis kõik imelihtne. Ühe-kahe haamrilöögiga kadus tikk naha sisse. Virve lõi tiku aga nagu

kiuste katki. Just sellelt kohalt, kus tikk naaskliga tehtud augukese sisse pistetakse. Tüdruku käsi, sellepärast, narris teda meister. Virve tahtis, et tal oleks poisi käsi, mis kopsiks tikke niisama kindlalt kui vana Mats ise.

Märt vahtis kaua-kaua toanurka, ei rääkinud ega liigutanud. «Järsku jäi ta haigeks ega saagi enam pead pöörata,» mõtles Virve ehmunult. Ta ei kannatanud välja ja ütles tasakesi:

«Märt.»

Vastust ei tulnud. Ema rääkis, et ka isa oli vahel nii istunud. Istub ja istub, ema kõneleb küll, aga isa ei kuule. Ema rääkis ka sellest, et Märdil on kange süda, et ta on mõnikord sõge nagu sikk, kes teiste arvamist kuulda ei võta. Ükskord lõi vend suure haamriga väga kõvasti oma sõrme pihta. Sõrm läks siniseks ja paistetas üles, pärast tuli küüs ära. Ema ütles, et Märdil on väga valus, kuid Märt ise naeris. Temalgi tulid pisarad kurku, nii koledaks läks venna sõrm. Märt aga kõneles, et kui on hirmus valus, siis kas naera või nuta, tõsiseks jääda ei tohi. Kui tõsiseks jääd, siis on kõige valusam, nuttes või naerdes on kergem. Vend kinnitas siis, et tema nutta ei oska ja peab sellepärast naerma, kui haiget saab. Järsku valutab tal nüüd ka midagi. Ja praegu, kus ta ka naermise on unustanud, ei jää muud üle, kui peab tõsine olema.

«Märt!»

Seekord vend kuulis ja vaatas õele otsa.

«Ära istu nii.»

Märt naeratas. See oli nukker naeratus. Kui vend rõõmsalt naeris, siis võttis kogu ta nägu justkui uue ilme. Silmadesse ilmusid lõbusad sädemed. Virvel oli kahju, et Märt oli naermise unustanud. Jätku parem tõsidus maha. Seda aga teha ei saa. Elu on kole tõsine, sellepärast. Kingseppmeister ütles nõnda, ja Virve uskus.

«Mida õele öelda,» mõtles Märt. Võttis uuesti äsja loetud ajalehe kätte ja otsis silmadega mõnerealist sõnumit. Ta ei märganud ise, et käsi värises. Virve nägi seda. Ta ei saanud teisiti, kui pidi oma suure venna juurde astuma ja selle käsivarrest kinni haarama.

Nähes õe alles lapselikku, kõhna, pikkade peente sõrmedega kätt, kattis Märt selle oma karedanahalise peoga ja ütles:

«Raudrähk on surnud.»

Virve on kolmeteist-aastane, varsti saab neljateist-kümneseks, las ta teab tõtt.

«Loe, Virve.»

Õde võttis venna käest ajalehe ja luges:

«Hooletus tõi surma.

Eile keskpäeval jäi Tallinna lähedal kaubarongi alla kuuekümne kuue aastane Jüri Raudrähk. Kuigi vedurijuht andis korduvalt signaali, ei kuulnud seda rööbasteel kõndiv mees. Rasket rongi oli võimatu pidurdada ja see sõitis vanakesele otsa. Surm oli silmapilkne. Nagu näitab juurdlus, põhjustas raske õnnetuse surmasaanu tähelepanematus.»

Lugemise lõpetanud, vaatas tüdruk vennale küsivalt otsa.

«Kas Raudrähk oli kõva kuulmisega?»

«Ei. Ta ise rääkis, et silmad kipuvad töntsiks jääma, kõrvad aga kuulevad hiire krõbistamist nurgas.»

«Miks ta siis vilet kuuldes raudteelt kõrvale ei astunud?»

«Ta hing oli puruks tambitud, sellepärast.»

Virve ei mõistnud täiesti venna sõnu.

«Vabrikuvärava taha viskamine tappis Raudrähi südame. Mõistad, Virve?»

Õde vaatas vennale ärevalt otsa.

«Raudrähk oli ju hea töömees?»

«Paremat lukusseppa kui Raudrähk pole ma näinud,» kinnitas Märt.

Virve kuulas ahnelt venna sõnu. Puhaste, süütute silmadega vaatas ta Märdile otsa, pühkis vahetevahel sõrmenukiga silmist pisara ja püüdis vennast aru saada. Märt polnud temaga kunagi varem nii rääkinud, venna hääl oli hoopis, hoopis teistsugune kui tavaliselt.

Virve meelest oli enesetapmine kõige hirmsam asi. Raudrähil, kes Märdi jutustuste põhjal Virve kujut-

luses nii selgesti elas, pidi väga raske olema, et ta enda rongi alla heitis. Need inimesed, kes ta vabrikust ära ajasid, on halvad, väga halvad.

«Kas sind ka ära aetakse, kui sa vanaks saad?» küsis Virve.

«Mind samuti, kõiki.»

Virve oli muutunud niisama tõsiseks kui vend.

«See pole ju õige, nii ei tohi,» ütles ta erutatult.

«Elu on juba kord niisugune.» Ja lisas siis kohe ägedalt: «Virve, kui sa tahad inimese moodi oma elu lõpetada, siis ei tohi tööliseks jääda. Sellepärast, Virve, õpi. Minu õppimine on juba hiljaks jäänud, aga sina jõuad. Üks meist peab saama hariduse. Aga mine tea, kas aitab hariduski. Meie maal on praegu võõrad väed. Vägede järel tuleb harilikult ka võõras võim... Tšehhoslovakkia pühiti maakaardilt minema, Eestimaa võib uuesti Venemaa kubermanguks muutuda. Siis ei tee meid inimeseks enam hariduski. Siis otsustab rahvus.»

«Kingsepp ütleb, et Punaarmee väed on head väed. Hitleri armee olevat halb, aga Vene sõjavägi hea.»

«Ühegi võõra maa vägi ei tule teisele maale heade mõtetega.»

Ema koju jõudes istusid poeg ja tütar teine teisel pool lauda. Märt kõneles niisugustest asjadest, millest ema ei mäletanud teda varem rääkinud olevat. Muidu oli Märt nagu kadunud Kaarli suust kukkunud. «Mida sa ise oma kümne küünega suudad elult võtta, see on sinu. Keegi ei tule teisele lusikaga putru suhu panema. Kord võib olla nii- või teistsugune, elu käib oma rada,» arvas Kaarel. Märt mõtles samuti. Mõnikord, kui Märt töölt tuli ja rääkima hakkas, tundus emale, nagu oleks Kaarel kusagilt kaugelt koju jõudnud ja ajab nüüd temaga juttu.

Kaarel ei suutnud oma kümne küünega elult kuigi palju võtta, tappis ennast ülearu ja läks enneaegu hauda. Märt on isast veelgi visam. Poja plaanid ulatuvad kaugele. Kes ainult tänasele päevale mõtleb, ei see viitsi poole ööni raamatute taga istuda. Mai lootis, et ükskord, kui Märt kooli lõpetab, algavad temal ja neil kõigil paremad päevad. Poegi nagu Märt on vähe, tema hoolitseb ema ja õe eest rohkem kui mõni mees

oma naise ja laste eest, tema neid hädasse ei jäta. Vahel, kui Mai kuulis ja nägi, kuidas haritud inimesed ametita ringi lonkisid või musta tööd tegid, tikkusid tal vägisi muremõtted pähe. Eriti veel siis, kui kingsepp-meister Tsirkel oma juttudega välja ilmus. «Meil on korra juba niisugune sant aeg, et õige inimene Peipsi piiri ja Läänemere ranna vahel õnne ei leia,» armastas vanamees oma pead vangutada ja teiste südametest usku ära võtta. Ent ema surus kahtlused väevõimuga tagasi. Märt juba kimpu ei jää, Märt jõuab kord kaugele, trööstis ta ennast.

Kui ta nüüd hakkab end poliitikasse segama, mis siis juhtub? Võivad tulla niisamasugused päevad nagu pärast suurt sõda ja keisri tapmist, kus vend venna vastu välja astus. Segastel aegadel said paljud õnnetult otsa. Praegu pole hea Pätsu põhjata ega ka venelaste arvel suud pruukida. Varem hoidis Märt oma mõtted ikka endale, mis siis poisisse nüüd on tükkinud? Hullutab lapse ka ära.

Virve jälgis Märti just nõnda, kuidas Märt omal ajal isa suust tulevaid sõnu neelas.

Õhtust söödi vaikides. Vaikides sellepärast, et poja ja tütre jutt uuesti Raudrähile läks ja ka ema õnnetusest kuulda sai.

Mai ei võtnud palagi suhu. Teade Raudrähi surmast tõi ta silmade ette pildi, kuidas Kaarel puusärgis lamas, must ülikond seljas, krobelised käed ristis rinnal. «Kas on keegi, kes Raudrähi ära peseb ja puusärki paneb, kes hoolitseb, et ta viimasele teekonnale läheb ristiinimese viisil,» mõtles lesk kurvalt. Viimati maetakse nagu koera. Ega ametivõimud muust hooli, kui et surnule muld peale saaks.

«Kas tal oli ka kedagi, kes ta hauda paneb?» küsis ema.

Märt ei teadnud seda. Arvas, et vahest õde.

Mai ohkas.

Pärast õhtusööki heitis Märt veel kord pilgu ajalehte. Kui ta töölt koju tulles «Uuemate Uudiste» värske numbri avas, tabasid silmad peagi sõnumi, milles kõneldi õnnetusest. Muud ta polnud enam märganud. Ta polnud näinud suurt kirjutust šokolaaditehase

«Maiustus» ja selle direktori Saatlevi viieteistaastase tegevuse juubelist, mille juures ei puudunud ka fotod. Suurem kujutas tehaseomanikku kirjutuslaua taga töötamas ja väiksem teda töölistega nõu pidamas. Nõnda kirjutati piltide allkirjades. Direktor Saatlev näis Märdile pildil heasüdamliku ja targa inimesena, kes naeratas nõnda, et ta laiad hambad selgesti välja paistsid.

«Seesama, ilmselt haritud inimene, tõstis Raudrähi korterist välja,» meenus Märdile kojamehe jutt. Siis hakkas ta lugema.

Ülistavate sõnadega kirjeldati siin «Maiustuse» arenemist moodsaks suurtööstuseks, mis olevat iluks ja auks kogu väikesele eesti rahvale. Mitmel korral rõhutati, et «Maiustuse» tõus on eelkõige ja peaasjalikult selle omaniku ning direktori visa töö tulemus.

Alapealkirja all «Direktor Saatlev rahvajuhina ja filosoofina» teatati, et lähemal ajal ilmub juubilari sulest uurimus «Töörõõm eestluse ühiselu ja riikluse alussambana». Märt luges üksikuid tsitaate ja kokkuvõtteid, mis olid ajalehes ära trükitud.

«Rahvas, kes ei tunne töörõõmu, on määratud hukkumisele. Mispärast langes Rooma? Mispärast ei püsinud koos hunnide hiigelvaldused? Rooma patriitsile ja vallutajale-hunnile oli töörõõm tundmatu. Ajaloo sõrm hoiatab. Ükski, kelle südamele on kallis oma rahva saatus, ei tohi unustada, et töörõõmu ei suuda asendada ei mõõk ega kuld. Me ei või silmi kinni pigistada tõsiasja ees, et paljud meie maa töölised ja põldurid on kaotamas töörõõmu. Töörõõmu vaod meie hinges sügavamaks!

Inimene, kes viskab käest vasara ja pihid, kes laseb lahti sahakured ja laskub streigini, on kaotanud töörõõmu. Kas saab keegi, kelle hinges lõõmab ürgne töötahe, vastutustundetute ässitajate mõjutusel streikima hakata? Meie tuultes ja tormides tugevaks saanud tõu, ürgeestluse omaduseks on töökus, töökus ja veel kord töökus. Tsivilisatsiooni õnnetus on nõrku iseloomusid rüüstanud, ja meil on inimesi, kes pigem nälgivad, kui tööd teevad. Andkem neile tagasi töörõõm! Streikijat ja tööpõlgurit võime võrrelda ühiskonna organismile hädaohtliku nakkushaigusega, mis tuleb

vajaduse korral isoleerida, et mürk ei leviks kogu rahva organismi. Mida armsam laps, seda kibedam vits, ütleb rahvatarkus. Me peame olema humanistid selle sõna kõige paremas mõttes ega või kõrvaltvaatajaks jääda jõudude suhtes, kes on seadnud oma sihiks töörõõmu hävitamise, selle pühima surmamise, mille meie muistsed esivanemad meile sadade põlvede jooksul on pärandanud. Kõige suurem hädaoht, mis töörõõmu ähvardab, peitub kommunismi õpetuses, millest lääne kõrgem kultuur on juba jagu saamas.

Töörõõmu vähenemisele on suuresti kaasa aidanud alusjuurteni väär hariduspoliitika. Haridus on nagu püssirohi, millega ei tohi mängida. Koolides õpetatud eluvõõras «tarkus» on töörõõmu kasvu tugevaks piduriks. Haritlaste üleproduktsioon on luksus, mida meie väikeriik endale lubada ei saa.

Kokku tõmmata üldhariduslikke koole ja avada õppeasutusi, kus noortele õpetatakse ametit ja sisendatakse töörõõmu. Meie töövõtjate hulgast pärinevale noorele piisab nelja-aastasest haridusest. Edasi on vaja noor indiviid panna eriala õppima. Kui noor on kaks-kolm aastat mingisuguses töökoolis õppinud, siis esiteks on ta saanud eluks vajaliku hariduse, teiseks oskab ta juba 14—16-aastaselt mingit ametit ja kolmandaks pole väärtarkused, mida tänapäeva keskkool ja gümnaasium nii ohtralt levitavad, võtnud talt omadust tunda tõelist ja sügavat töörõõmu. Meie esiisad ei osanud lugeda, kuid nad lõid laulu alet põletades ja karja kasvatades.»

Märt laskis lehe käest lauale langeda.

Raudrähk armastas tööd. See, kes ise pole oma kätega midagi teinud, ei mõista kunagi sügavalt, mis tähendab füüsilisest tööst rõõmu tunda. Kuidas hinnati Raudrähki, inimest, kellele töö pakkus suurimat rahuldust! Pigistati tühjaks nagu sidrun ja visati kõrvale.

Kellel on õigus: kas Saatlevil või tema kojamehel, kes väitis, et elu tuleb rahameeste käest ära kiskuda? Kojamehe jutt oli niisamasugune nagu Tooma jutt, Tsirkeli jutt, nagu punaste jutt. Kas pole siis olemas veel mingit muud tõde peale Saatlevi ja kommunistide tõe?

Elektrimontöör Märt Ilves uskus, et on.

August võttis naela otsast kuurivõtme ja lahkus toast. Leena kuulis trepiastmete nagisemist. Mehe sammud lohisesid, justkui ei tahaks jalad sinna minna, kuhu nad minema peavad.

Leena surus kurku tõusva ohke alla.

Puud tõi August juba eile õhtul kuurist üles. Istus hiljem tükk aega pliidiesisel pingikesel ja toppis aeglaselt halgusid ahju vahele. Unustas vahel halu pihku ja vajus mõttesse. Leena oletas, et August vaevab pead sõja ja teiste maailma asjade pärast, ega tülitanud teda. Küll hakkab ise rääkima, kui on mõtetega õigele teeotsale jõudnud. Mees jäi aga kidakeelseks. Sõda võis mõistagi tuju nii rikkuda, et aruga inimesel jutuajamise lust tükiks ajaks ära kaob. Või vaevavad teda muud mured? Mured ja asjatoimetused, mida ei saa uisapäisa ette võtta.

Miks ta kuuri läks? Puid lõhkuma, et tusast võitu saada? Ei, vanamehel on muud plaanid peas.

Kuusktamm ei viibinud kuuris kaua. Peagi tuli ta midagi käte vahel kandes tagasi. Müürihaamer ja kirkad, tundis Leena otsekohe tööriistad ära. Ka see suur neljakandiline kellu, mille ta alles möödunud suvel ostis. Ehtne rootsi teras, oli August siis uhke olnud ja sõrmenukiga vastu kellut löönud, et kuulaku Leena, kuidas see heliseb. Justkui kelluke, õrnalt ja selgelt. Pannina plärisevaid kellusid müüdavat küll ja küll, niisugust andvat tikutulega otsida.

Kas on August tööotsa leidnud, et riistad kuurist tuppa toob? Vaevalt. Alles eile lõi ta käega ja ütles, et kevadeni tuleb püksirihma pingutada. Olgu Leena kokkuhoidlik perenaine, et nad aprillini vastu peaksid. Mis tal kokku hoida oli? Poolik kapsatünn ja setveriku osa kartuleid sahvris. Paar purki pohlamoosi, ja mõned pudelid sissekeedetud mustikaid. Viimase ribitüki küljest lõikas hommikul viilu kartulite praadimiseks. Nädala pärast pole majas enam liharaasugi. Või lõppes jõuludeks. Osta nüüd seda veerand naela viisi.

Liha ja võid ei pruugigi panipaigas olla, kui rahakoti vahel on siniseid ja punaseid pabereid või taskus

kõlisevat metalli. Karnides ripuvad jalgupidi konksu otsas ridamisi sead ja loomad, igas vürtspoes müüakse võid ja rasva, muudkui mine ja osta. Aga kui juba kolmandat kuud tööta ringi huigutakse, kust seda raha siis võtta.

Oleks Augustil ehitustel pühadeni välja vedanud, siis jätkuks veel mõneks ajaks pekki ja muud. Tööjärg lõppes aga novembris, enne suuri külmi. Detsembris nokitses veel mõned päevad puutööd teha, jaanuar kippus tervena tuulde jooksma. Ja nõnda tuli Leenal kuu aega plaanitsetust varem pisukeste talvetagavarade kallale asuda. Sügise poole suve õpetasid ajalehed üksteise võidu, et inimesed koguksid enestele kahe kuu toidutagavara. See oli selge sõjamärk. Leena, kes muidu trükitud kirja naljalt ei uskunud, oleks seekord tõesti lehtede hoiatust kuulda võtnud, kuid auke oli nii palju ees, et suvel teenitud raha sõrmede vahelt kiiresti kadus. Tänavune talv on aga eriti sant. Turul tõusevad ühtelugu toiduainete hinnad, ükski vürtspoodnik ei taha naljalt võlgu anda.

«Risuks teised ees,» laskis August tööriistad kolinal taburetile ja kordas nagu südame kinnituseks: «Roostetavad niisama.»

Leena rinnas tuksatas valusasti. Kes teadis temast paremini, mis värkide müümine mehele tähendas. Haamreid, kirkasid, kellusid ja labidaid hoidis August nii, nagu oleks neil elu sees. Hea riist on pool tööd, kinnitas. müürissepp. Mehe hoolitsus oli kandunud Leenassegi, kes mõnikord neid riiulilt pihku võttis ja üle vaatas, kas pole rooste kallale tükkinud. Narrus küll, müürihaamer võib kümme aastat nurgas vedelda ja ikka on see asja eest, aga eks ole niisuguseidki narrusi, mis hingele sooja annavad.

«Meie veel nii suurt häda ei tunne,» ütles Leena vaikselt ja mõtles, et parem ta viib laulatussõrmuse pandimajasse, kui et August läheb tööriistu vööritsejatele müütama.

«Sõrmus võtab vähem ruumi kui need siin,» luges mees Leena mõtteid. «Haamril on põhi vilets ja kirkadel kah... pennid haprad.»

Neljakandilisest tsemendisleihvimise kellust August

ei rääkinud. Ja nagu kiuste, et ta on hoopis unustanud, helises hõbedaselt kellu, mida August kogemata kirkavarrega riivas. Kuidas küll August täib head ja tarvilikku asja ära anda?

«Nagu hõbedast teine, kuule, kuidas kõlab,» sõnas Leena omaette.

August muigas. Eit oskab ... Jätaks tõepoolest kellu viimata? Kuid kellule lootis ta kõige rohkem. Haamreid ja kirkasid on talvel täikal külluses, võib-olla jäävad need kättegi, kellule aga leiab tingimata ostja. Vähemalt kaks krooni makstakse selle eest ikkagi.

Kuusktamm lõi haamril ja kirkadel varred küljest ja asetas tööriistad vanasse kulunud kohvrisse. Kellutki ei jätnud välja.

«Palju sa loodad saada?» küsis Leena riietuvalt mehelt.

Augustil polnud teadmata, et naisel on kuskil sahtlivõi kirstunurgas mõned kroonid kõige mustemate päevade jaoks tallele pandud. Las need seisavad. Tuleb tõbi kallale või on raha hädapärast mujale vaja, eks siis võta. Ja mis neist kümnest või kahekümnest kroonist võtta ongi?

«Ega ma oma hinge maha müü,» vastas ta naljatades ja tõmbas palitu selga.

Vanakraamiturul luusis rohkesti ehitusmehi. Siia ei kogunetud ainult ostmise ja müümise pärast. Paljud käisid täikal selleks, et tuttavatega kokku saada ja kuulda, kuidas kuskil töödega lood on. Juttu ajavate meeste salkasid võis näha nii raudtee ääres kui ka müügilaudade läheduses. Suitsuvine ja valged hingeõhupilvekesed keerlesid peade kohal.

Kuusktamm hoidis tuttavatest kõrvale ja siirdus ühe kaubitseja juurest teise juurde. Ta tähelepanelik silm eraldas müüjate hulgast otsekohe elukutselised käsikaupmehed, kes aastate jooksul roostetanud viilide, peitlite, vasarate, rauasaagide, uksehingede, jalgrattaosade, kruvide ja muu säärase pudi-padiga täidetud kastide taga konusid ning järjest rohkem pekki kasvasid. Aga ka häda ajas siia inimesi oma viimast müüma.

Raske ja vastik oli müürissepal oma kohvri sisu

pakkuda. Hinge nõrgus sandimast sant tunne. Ta oleks võinud vööritsejatele käega lüüa ja hakata ise oma tööriistu müüma, kuid siis oleks rõhuv alandus kestnud veelgi kauem.

Kuusktamm leidis kiiremini ostja, kui oli loota julgenud.

Pikk, klaassilmaga sahkerdaja, osav varastatud asjade müüja, kunagine murrumees, ostis terve ta kohvritäie ära.

«Head äri ma sinu värkidega ei tee,» ütles ta raha makstes. «Aga kui inimene hädas on, siis peab aitama.»

Müürissepp mõistis, et müügilaual peab ju ka ausate inimeste käest ostetud kraami olema.

Kuusktamm ajas paaris kohas tuttavatega juttu. Ta oleks hea meelega kauem aega viitnud, kuid ees seisis veel üks käik.

Vaevalt sai ta mõned sammud teha, kui talle järele hõigati:

«Pea kinni, ega jumal ole kiiret loonud!»

Tema poole tuli ettesirutatud käega Ants Aarmann, väike paberisse mähitud pakk kaenla all.

Kuusktamm seisatas.

Aarmann oli väga heas tujus. Suu kõverdus naeruks, karvase soome mütsi serva alt läikisid väljakutsuvalt tinased silmad. Lai õhetav nägu tundus suur ja jõuline. Kõrval silkas Mägiste.

Aarmanni meeleolu oli hea juba turule tulles, kuid siin muutus see veelgi paremaks. Kurat võtaks, rohkem kui pooled müürissepad on tuuleleival. Iga teine-kolmas mees teretab, et kuidas seal Jõgissaarel ka lood on?

Jah, asjad olid Jõgissaarel ausad. Juba teine talv polnud seal kehvem suvest. Krohvi jätkus, tsemendisleihvimine käis, katlamüürimine seisis ees ja muudki oli. Kevadel algab Tortandelil mitu uut suurt ehitust, parema otsa valib ta endale.

Tallinnas oli sel talvel töötuid rohkem kui möödunud ja ülemöödunud aastal. Täiturg meenutas Aarmannile 1929. aastat, kus temagi talvel käppa imes. Praegu aga on ta Jõgissaarel nagu vana jumala selja taga. Las kiruda teised sõda, mis paljud tööd seisma

pani, las siunata valitsust, las hädaldada, tema käib oma rada. Tark inimene elab alati.

Aarmann ei saanud teisiti, ta pidi turulähedasse kõrtsi minema ja seal mõned topkad viskama. Leti ees sai ta kokku Mägistega, kes seal rohkem nina soojendas kui napsiklaasist lugu pidas.

Trahteris pehmenes pisut Aarmanni pilk. Ta kutsus Mägiste kõrvale ja uuris, kuidas on meeste meeleolu Tortandeli linnaehitusel, kus see sisemisi puutöid tegi. Ostis Mägistele viieteistkümnese topka ja kuulas.

Ehitusettevõttes «Tortandel ja Ko.» seisid ees töölisnõukogu valimised, mis tõidki Ants Aarmanni linna. Kes siis veel kui mitte tema peaks nõukogusse valitama! Müürissepp ei kõhelnud enda läbiminekus. Aasta tagasi, jah, siis oleks asi mitmes suhtes kahtlane olnud. Kuusktamme kamp ajas inimeste päid segi. Igal mehel oli korraga suu põigiti nina all. Nüüd on olukord teine, sootuks teine. Näkku enam kraaksuma ei tulda. Töö näidaku, mis mees keegi on, mitte lõuad. Aarmann oli veendunud, et tema artellist paremat müüriladumises ei ole. Ja kui artell on esimene, siis on seda ka artellivanem. Lõppude lõpuks igaüht valida ei lastagi. Mees, kes nädal siin, teine seal töötab, mis tähtsust tema sõnal võib olla. Tehku enne aasta või paar ühes kohas tööd, näidaku, et suudab võistlusele vastu pidada, siis alles tõstku kätt ja otsustagu. Aarmann ei teadnud täpselt, mida seadus siin ette nägi. Mägistelt, põliselt ametiühingu-tegelaselt, kelle nimi ka Tööliskojas heas kirjas seisis, lootis ta üht-teist kuulda.

Kuuliski. Seaduseandjad polnud pea peale kukkunud, tühipükse nad ei kaitse.

Kõrtsist välja astudes, et turult veel tiir läbi teha, rõhatas Aarmann magusalt ja nohises kõrvalsammuja poole:

«Eh, paras talveilm.»

«Krõbedavõitu, niru,» puristas Mägiste. Oleks temal ka pool tosinat topkasid keres, küllap siis ihu kuumust ajaks ja ta auraks nagu Tortandeli parem käsi. Kuid Aarmann koonerdas, üheainsa korra tegi välja. Viieteistkümne-sendise topka klaas on nagu neitsi sõrm-

kübar, kõik hambadki ei saanud märjaks, mis sooja see annab.

«Ära ilma sarja, ilm on aus,» puhkis Aarmann, justkui oleks juulikuine leitsak, ja kohendas oma paksult vateeritud, karakullkraega talvepalitu hõlmu.

«Niisuguse käreda rusikamehe kõrval peaks käitisnõukogus ilmtingimata minusugune kindla karakteriga mees olema, muidu litsub ta kõik oma küüne alla,» arutles endamisi Mägiste, ja ta mõtetes segunes kuraas murega.

Aukus põskedega naise müügikoha juures, kes enda ette lauale laotatud puhtal linasel riideräbalal höövleid müütas, seisatas Mägiste.

«Mees pani kõrvad pea alla,» noogutas Aarmann Mägistele. «Osta! Niisuguse käest saad poolmuidu.»

Mägiste uuris kaua höövlipakkusid. Katsus üht, silitas teist, proovis pöidlaga terasid. Vahtis höövleid silmi kissitades nii alt kui ülalt, nii seest kui väljast. Hoolimatu või oskamatu töötegija polnud nende kasutaja olnud. Ka hind oli alla keskmise. Puusepal läks vaja pikkhöövlit, kuid üks hääl ta sisemuses manitses, et . . . vaata veel ringi, ehk leiad parema ja odavama. Mägiste ei ostnudki. Ja seesama sisemine hääl sundis teda edasi minnes paar korda höövlite poole üle õla tagasi vaatama. Kurat, kui nüüd halvasti sai tehtud . . .

Aarmann, kellele vahepeal paberisse mähitud pakk kaenla alla siginenud, jälgis Mägiste tegevust ja muigas kurjalt. Kui kõik Tööliskoja poolt soovitatud mehed niisugused on, siis teeks ta targemini, kui neist kõrvale hoiaks. Aga ta lohutas end mõttega, et küllap on sealgi täitsamehi, kes nooti tunnevad ja teavad, kuidas rahvaga ümber käia. Tal polnudki muud valikut, kui Tööliskoja omadele toetuda. Ametiühingus vaadati temale viltu. Aarmann aimas, et selles langes peasüü Kuusktammele, kes nüüd on juhatuse liige. Tema on kaugel, Jõgissaarel, ei saa enda eest iga minut kosta, mis viga vihameestel susida. Kuid tühja, õigus paneb ennast varem või hiljem maksma. Katsugu ametiühing Tortandeli töölisvanemale vilistada! Suuremat ehitusettevõtet Eestis ei ole. Ega siis võim ametiühingus ometi Kuusktamme-taoliste ässitajate kätte lähe. Ja mis see ameti-

ühing üldse on ära teinud: korraldab niisama teeõhtuid ja kõnehommikuid. Kõned võivad olla ju kes teab kui kõvad, kuid teod otsustavad. Mägiste on muidu kergevõitu, aga ühes asjas on ta silm selge. Uisapäisa vehklemist heaks ei kiida. Kahtlaste kõridega koos ei karju. Ainuke mees, kes minu eest on juhatuses hea sõna lausunud. Nüüd on ka tema Tõnismäe omadega raksu läinud, nagu ennist kõrtsis kaebas.

Siinkohal Aarmanni mõtted takerdusid. Pilgu seisis ta nagu nõutult. Kui juba Mägistet, vana, vilunud ametiühingu-meest, hakatakse Tõnismäelt kõrvale tõrjuma, mis seal siis toimub? On's sotsid hulluks läinud? Kui Kuusktamme mõju kasvab ja Mägiste oma kahaneb, siis on asjakäik rohkem kui imelik... Aarmann ei jõudnudki oma arutlustega kuhugi välja. Ta raske silm jäi peatuma Kuusktammel.

Aarmann otsustas kähku.

«Tere kah,» andis ta Kuusktammele käe. Sellelt ära esimesena teret oota, kangekaelne kui sõnn.

«Tere,» vastas kõnetatu ja ulatas ka oma käe.

Meeste silmadest õhkus nii palju külmust, et Mägiste südamest halb aimus läbi sähvatas.

«Tükk aega pole näinud,» ütles Aarmann.

Kuusktamm vaatas otse ta tinastesse silmadesse. Aarmann kannatas pilgu välja ja päris süütult:

«Kus sa nüüd siis ka liigutad?»

«Mis sul asja oli?» küsis Kuusktamm järsult.

«Niisama. Mehed vaidlevad, ega sellepärast veel eluaegseteks vihapidajateks jääda. Igaühel oma pea ja omad arusaamised. Lähme, käristan välja. Liiku tarvis teha, näe, ostsin tsemendisleihvimise kellu. Hea asi, mängib nagu viiul.»

Aarmann harutas kaenlaaluse paberisse mähitud pakikese lahti. Kuusktamme silme ees helkis tuttav ja omane riist. Tema kellu sattus niisiis Antsu kätte. Kuigi talle pidi olema täiesti ükskõik, kes kellu uueks peremeheks saab, mõjus selle nägemine Aarmanni käes ometigi Kuusktammele.

«Ega ma viletsat oleks ostnud,» jätkas artellivanem, pilk nagu naelutatult Kuusktammel.

Ja kui teine ka nüüd vaikis, viskas:

«Müüja kiitis, et sellega olla varem hea meister tööd teinud. Võttis neli krooni.»

Kuusktamme näolt libises vari üle.

«Kellu on väärt värk, ka kümme pole selle eest palju,» sõnas ta rahulikult. «Kuid on alles teadmata, kas mees, kes seda kasutama hakkab, ka midagi maksab. Jumalaga.»

Ütles nii ja keeras minekule.

Enesevalitsemise kaotanud Aarmann karjus talle järele:

«Tahad, kingin tagasi!»

Midagi mõistmata taganes Mägiste totra naeratusega Aarmannist eemale.

Kuusktamm sammus ümber pööramata edasi. Silmapilguks ärkas temas tuhin, mis nooruses sageli teoks sai: läheks õige ja virutaks saatananahale vastu vahtimist. Kuid aastad olid talle jõudu andnud ennast valitseda. Aarmannile ei tohi näidata, et ta tundis end riivatuna. Vihapurset Ants vist ootaski. Kurat teab, mis sel kalgi südamega inimesel mõttes mõlkus.

Vanakraamiturg jäi selja taha.

Ägedus müürissepa hinges vaibus. Rahulikult mõtles ta, et Aarmann on mõneski suhtes töölistele kahjulikum kui otsene kurnaja. Sellel on oma õiget nägu raskem peita kui Aarmannil, kelle tööst krobelised käed varjavad hoolimatut kiskjahinge. Kuusktamm ei märganudki, kuidas tee jalge all kadus. Haigla kerkis nagu ootamatult ta ette.

Haiglas tundis Kuusktamm ennast alati ebakindlana. Hea tervis oli teda siiani kliinikute ja arstide eest kaitsnud. Kuid kolmkümmend neli aastat tagasi sattus temagi hospidalisse, linade vahele. Kümme päeva, mis ta seal lamas, olid piinarikkad. Uuel turul saadud õlahaav valutas ja hinge puuris kahtlus — kas annavad või ei anna ära? Vanemas tohtris, kes vene keelt rääkis puhtamalt kui eestit, oli ta kindel. Noorem arst, kelle kitlitaskust ühtelugu Koodi-Jaani «Postimees» paistis, vaatas teda alati veidrate silmadega. Noorema pärast laskiski ta end esimesel päeval, kui jalul jaksas seista, haiglast välja kirjutada. Neli kuud elas redus, söandamata koju minna.

Kuusktamm andis üleriided ja kohvri garderoobi ning läks aeglaste sammudega trepist üles.

Tooma palat asus teisel korral.

39

Kahest laiast ja kõrgest aknast voolas palatisse selge talvepäeva kirgast valgust. Katustel säras sinkjalt lumi. Sakiliste karniiside ja sokliga korstnast tõusis hõre suitsuvine. Niisuguse joonega kortsnaid praegu enam ei ehitata. Nüüd tehakse lihtsamalt. Toomale meeldisid uuema aja korstnad rohkem. Südalinna kõrgetele kivikatustele need hästi ei sobiks, viimasel ajal ehitatakse katused lamedad ja korstnadki jäävad madalaiks. Lühike kortsnapits nõuab lihtsust.

Haigla aias kasvasid vahtrad, mõned toomingad ja kastanid. Kaskki paistis nende hulgas. Puude ladvad küündisid üle haigla katuse, kiikusid hooti käivais tuulepuhanguis korstnatest kõrgemal.

Toomas lamas küljeli teki all ja vaatas läbi akna õue. Kahest kõrvalvoodist kostis lõunauinakut tegevate meeste hingamist. Ühe kopsud kähisesid, vingusid ja vilistasid, teine hingas sügavalt ning rahulikult nagu laps. Neljas palatielanik, kontkõhn sisselangenud rinnakorviga mees, kes vahetevahel köhatas ja tumesinisesse klaastopsi sülitas, luges piiblit. Viies voodi oli tühi. Seal põdenud haige lõpetas eile õhtul oma võitlemised. Valge lina all kanti ta surnukambrisse. Kus surnukamber asus, kas haigla õuel või all keldris, seda noormees ei teadnud ega tahtnudki teada.

Tooma närve ei löönud palatinaabri surm segamini. Tublist, kogu hingest elada tahtvast keskealisest maalrist, kes vahetpidamata harilikku kooliõpilase vihikusse joonistas, oli temalgi kahju. Ka Toomast tegi Johannes Tilk tabava karikatuuri. Lehekesi maalri joonistustega leidus iga haige öökapis. Ta jagas neid nagu oma elu viimaseid kinke. Vahest lootis ta, et mõni lehekene säilib ja teda, tähelepandamatut inimest, meenutab.

Perekonda Tilgal ei olnud. «Tiisikeril on parem üksinda põdeda kui naise ja laste elu rikkuda,» ütles ta ja vaidles ägedalt kõhna juuksuriga, kes väitis, et elult

tuleb võtta kõik, mis võtta on. Viimase küüniline, ropp jutt ajas maalri marru. Ta väitis tuliselt, et niisuguse mõttega inimene oleks pidanud laka- ja kabjakandjana sündima, ning joonistas sellekohase vihase pilkepildi, mis palju naeru sünnitas. Juuksur proovis oma vastase kohta lorilaulu kirjutada, kuid see jäi nüriks ega valmistanud kellelegi lõbu.

Maalril oli verejooks tekkinud töö juures, kust ta esmaabiautoga haiglasse toodi. Juuksur püüdis palatinaabrilt teada saada, kui palju ta verd kaotas, mida enne verejooksu tundis ja kuidas verejooks seisma pandi. Kas jääkottidega, soolase vee joomisega, kaltsiumiga või mingil muul moel. Tilk ei armastanud sellest rääkida. Haiglas tekkis tal uus verejooks.

«Nüüd on lõpp,» sosistas juuksur Toomale, vahtides ise üksisilmi maalrit, kes suurte suutäite kaupa verd sülitas.

«Ära mulle surma kuku,» katsus see rõõmsalt naeratada.

Maalri surm, keda Toomas tõemeeli kunstnikuks nimetas, kohutas juuksurit hingepõhjani. Seni oli ta oma surmahirmu varjanud, nüüd ei pidanud närvid enam vastu. Öösel ta ei maganud, viskles voodis ja ohkis, häirides kogu palatit.

Toomas surma ei kartnud. Ta ei suutnud lihtsalt mõista, et luine vikatimees siinsamas peatsi taga luurab. Kunstnik põdes juba aastaid, poisieast peale, nagu ise rääkis. Tema ema ja õde surid tiisikusse, isagi köhinud verd, enne kui Kiisa jõkke uppus. «Mina olin terve poiss, minu jõud käib haigusest üle,» mõtles Toomas veendunult. Haigestumist võttis ta kui juhuslikku ja mööduvat nähtust, kuigi juuksur arstiteadusele toetudes tõendas, et tiisikuse küüsist ei pääse keegi. Tooma süda uskus rohkem kunstnikku, kes mõni tund enne oma lõppu kinnitas, et temasugune noor mees kindlasti veel kaua aastaid elab ja sadu hooneid ehitab. Surijad pidavat tõtt kõnelema.

Toomas viidi haiglasse poolvägisi, siis kui ta vastu hakata ei saanud — neljakümnekraadise palavikuga. Vallas kutsus arsti, kes ütles, et härra Laanel on raskekujuline kopsupõletik, ja ta on vaja viivitamatult haig-

lasse saata. Poodnik muutus energiliseks, mõtles, pidas naisega nõu ja pakkus talle raviraha laenuks. Keskhaiglast toodi ta varsti nakkushaiglasse üle. Pool Vallase rahast jäi järele — siin peeti teda linna hoolekande-osakonna kulul — ja ta saatis viisteist krooni korteriperemehele tagasi.

Kopsupõletik möödus ja Toomas oli kindel, et ta ka tiisikusest kuu-kahega jagu saab. Suvel, siis ikkagi, kui tõbi kangekaelne on. Hangib tööotsad Nõmmele, värske männiõhk ja päike teevad imesid kümme korda viletsamate kopsudega, kui temal on. Sööb tugevasti, üle jõu ei rassi — miks ei peaks ta paranema.

Haiglas olles luges ja mõtles Toomas palju.

«Tiisikus paneb inimese elust ja surmast mõtlema,» tähendas juuksur mitmel puhul.

Toomas ei mõelnud elu kaduvusest ega surma igavikkusest. Ta mõtles selle üle, mida raamatud kirjutasid. Juuksur kirtsutas nina raamatute üle, mida müürissepp luges. «Ära raiska aega,» õpetas ta Toomast. «Poliitika on mustkunst vale ja tääkidega.» Toomas vastas talle, et see poliitika, mida tema loeb, on teadus. Habemeajaja kehitas õlgu ja võttis padja alt uue testamendi.

Tänagi vaidlesid nad selle üle. Juuksur pilkas, niipalju kui oskas, Tooma huvi marksismi vastu. Kui aga jutt Soome sõjale kaldus, jättis ta poliitikale ülalt alla vaatamise ja asus erutatult Mannerheimi, tema liini ning sõjakunsti kiitma.

«Terve mehena oleksin ma juba ammu Karjala kannasel,» suurustas ta.

«Sina?» imestas Tooma uus voodinaaber, elukutselt parkal.

«Nõnda nagu ma siin seisan.»

«Ei usu,» raputas ka Toomas pead.

«Miks?» ägestus vastane.

«Kardad surma, sellepärast,» öeldi talle.

Sellega vaidlus lõppes.

Nüüd luges juuksur demonstratiivselt piiblit, parkal norskas ja Toomas silmitses korstnapitsi.

Uks liikus.

Toomas ei pööranud pead. «Mõni õde või põetaja,»

mõtles ta, silmad korstnas kinni. Niisuguse korstnapea tegemine sööb terve päeva. Teab, kas jõuabki päevaga valmis. Iga kivi loodi ja mõõda. Et täna olid külastajate tunnid, see läks Toomal meelest.

Kuusktamm oli teda korra juba vaatamas käinud ja saatis nüüd vahetevahel Leenaga raamatuid. Toomas palus, et ta saadaks just Leenaga, mitte kellegi teisega. Kõige vähem tahtis haige näha Salmet. Kui Salme pilt mõnikord kujutlusse tekkiski, siis hakkas Toomas otsekohe muust mõtlema. Ta teadis Salmest küllalt, ja sellest aitas. Miks peaks tema oma klassi reeturite ja rahameeste armukeste küljes rippuma?

«Tere,» kuulis ta voodijalutsist karedat mehehäält.

Kiire liigutusega tõusis Toomas istukile. Ta tahtis voodist välja tulla, et Kuusktamme kätt pigistada ja temaga nagu mees mehega juttu ajada.

Kuusktamm tõrjus haige voodisse tagasi.

«Ära ennast segada lase. Mina armastan rääkimise ajal lesida ja ega pikutamine ka sinu konti riku. Nii kui siit valla pääsed, kukud kohe tormama, kes sind ei tunne. Püsi vähemalt praegugi paigal.»

Kuigi Toomal oli häbi, et Kuusktamm näeb teda nii armetuna teki all lamavat, kuulas ta ometi vana meistri sõna.

«Olen sülelapsena väetiks jäänud,» naeratas ta süüdlaslikult.

«Sind seo ketiga voodi külge,» torises Kuusktamm.

Toomal oli hea meel, et Kuusktamm kõneles temaga nagu täies tervises inimesega. Müürissepp ei rääkinud tema näo kahvatusest, sellest, et ta on üsna kõhnaks jäänud ja vahetevahel köhatab. Varsti unustas Toomas, et ta haiglas viibib, ja rändas koos Kuusktammega ühelt ehituselt teisele. Külaline rääkis nõnda, et juuksur raamatu rinnale pani ja kuulatama jäi.

Tuli välja, et müürissepp teadis hulga naljakaid lugusid.

«Minu isa krohvis kord Koreste mõisas,» rääkis Kuusktamm tasase häälega. «Ega siis tükitööd tuntud. Ikka päevakaup. Müürissepad tegid moonakatest lühema päeva. Hommikul tulid hiljem platsi, lõunaaja pidasid paraja, õhtulegi jäid inimese kombel. Härra südamesse

see ei mahtunud. Kannatas päeva, kannatas kaks, kolmandal tuli ise vaatama. Pistab pea ukseaugust sisse ja näeb — krohvijad kükitavad seina ääres, suitsud tossavad ees. Härra küsinud, miks mehed tööd ei tee. Ei saa, vastanud minu isa, kips tõmbab. Mõisnik pärinud veel, et kas kips peab alati tõmbama. Muidugi mõista, antud talle vastuseks. Kui mehed järgmisel hommikul platsi tulnud, näinud nad, et häärberiesine on tünne täis. Igas tünnis kivistunud kips. Eks saks kamandanud mõisateenijad õhtul välja, lasknud tünne kokku vedada ja ikka kott kipsi sisse ning vett peale. Las aga tõmbab, et krohvijad seanahka vedada ei saaks. Sinna need tünnid olid isast jäänudki. Härra polevat pärast oma nina enam ehitusmeeste asjadesse toppinud.»

Toomas naeris lõbusalt.

«Vabandage, härra,» küsis juuksur peenelt, «ma ei taibanud puänti.»

«Puänti?» ei mõistnud parkal.

«Puänt on, teate . . .» otsis juuksur sõna.

«Lõpunõks,» seletas Toomas.

Kuusktamm mõistis, missuguse inimesega tal tegemist on, ja nöökas sõbralikult:

«Mõisahärra kah ei taibanud.»

Parkal mügises naerda.

Kuusktamm hajutas Tooma kartused, et valgesoomlased Leningradi alla jõuavad. Ta vaatas haigele otse silma ja küsis:

«Kas ka sina oled uskuma hakanud, et venelastel on papist tankid?»

Sõbralik pilge kergendas Tooma südant.

Ära minnes tähendas Kuusktamm nagu muuseas:

«Pidin unustama. Napp maksis võla ära. Tead, see palvevend, kellelt meil aasta-poolteist tagasi väravapostide eest saada jäi. Siin on sinu osa — viis krooni.»

Kuusktamm ulatas kaks tuhmilt läikivat kahekroonilist ja vasevärvilise metallraha Toomale.

«Olen kroonu lobil,» tõrjus noormees. «Külm aeg, sul läheb rohkem vaja. Kevadel õiendame.»

Vanem müürissepp surus nooremale raha pihku.

Toomas tuli Kuusktamme keelust hoolimata teda

saatma. Vanamees vaatas kõrvalt Toomast. Endine õlakas poiss on tublisti kokku kuivanud. «Peaks tal tervis tagasi tulema,» mõtles Kuusktamm. Valjusti aga ütles:

«Mais hakkab Loovere sauna ehitama. Ootame sind sinna nurgameheks.»

«Silikaadist või kärgedest?» küsis haige õhinal.

«Silikaadist.»

«Sõrmedele pehme,» arvas Toomas, kelle usku peatsesse tervenemisse külaline oli kõvendanud.

Rõõmsalt tuli Toomas oma voodi juurde tagasi. Ta käsivarred ihkasid midagi sikutada, tõsta, lihased otse sundisid — pinguta meid. Tegi õhuakna lahti ja hingas suurte sõõmudega karget, külma õhku. Sulges siis akna, võttis öökapile jäänud rahade hulgast kroonilise ja andis selle juuksurile.

«Möödunud nädalal küsisite laenu.»

Pikk mees, kelle luude ümber rippus lõtv, kollane nahk, neelas alla kibedad sõnad, mis ta oli sepitsenud Kuusktamme naljatuse eest tasumiseks. Ja esimest korda kuu aja jooksul, mil Toomas siin palatis viibis, kuulis ta juuksuri häält lihtsalt ning loomulikult kõlavat, kui see ütles:

«Aitäh.»

«Tema kord on kätte jõudmas,» arvas endamisi Tooma voodinaaber, flegmaatiline nahaparkal. «Muidu ütleb ikka kuidagi peenemalt, kas «merssii» või vähemalt «võtke vastu minu tänu», nüüd aga «aitäh». Räägitakse, et vanaduses ja surma eel minevat inimene lapseks. Eks näe . . .»

Järgmistel päevadel ei püsinud Toomas voodis. Hakkas salaja, arstidele ja õdedele märkamatult, lahtisel rõdul võimlemas käima. Hõõrus igal hommikul ja õhtul oma keha külma veega. Jalutas kümneid kordi haigla pika koridori ühest otsast teise. Kahe krooni eest laskis endale võid tuua. Nurgamehel peab sitkust olema.

Ühel ööl tõusis aga palavik uuesti. Nähtavasti külmetas ta rõdul võimeldes. Hommikul kerkis kraadiklaasi elavhõbedasammas kolmekümne üheksa pügalani. Toomas lõi selle alla, andis koristajale krooni ja palus tuua asuniku.

Kolmekümne viie aastane lopsakas naine, kelle ülahuul, eriti suunurgad, olid kaetud tihedate tumedate karvakestega, vaatas noormeest pika pilguga ja jäi nõusse.

Palavikus hõõguvate silmadega käis Toomas mööda kõledat koridori. «Ma ei tohi lasta end tühisest külmetusest pikali panna,» kordas ta endale. Vägisi sundis ennast lõuna ajal sööma. Vaikse tunni ajal pidi Toomas haiglakorrale alluma ja voodisse heitma. Enam ta poleks jaksanud jalul ollagi. Hingata oli raske, liikmeist kadus jõud.

Ta viibis selles ebamäärases olukorras, kus inimene pole enam ärkvel, kuid ei ole veel täiesti ka uinunud, kui uks avanes ja kaks inimest, mees ja naine, sisse astusid.

Mees tuletas oma välimuselt Mehistet meelde. Samasugune puise kehahoiakuga isand, kalk nägu, terav nina ja kaugele peast eemale hoidvad kõrvad. Silmad olid täpipealt Mehiste omad, üleolevad, külmad, valvsad. Ainult et Mehiste oli veelgi kõhnem kõrend, see hakkab juba mehe vurhvi välja andma. Aga suunurk, ah! Jah, suunurk on tal samuti iirooniliselt ülespoole kistud.

Naine, taevas hoidku, on ju Mare. Mare mis Mare! Pisut kahvatum, pisut kõhnem, pisut tõsisem. Lilli surub vastu rindu, silmad jooksevad ühelt voodilt teisele.

Uni, käis Toomal läbi pea, inimesed ei saa üksteisele nii sarnased olla.

Nüüd sosistas mees midagi naisele ja nad hakkasid tema voodi poole tulema.

«Kurat,» mõtles Toomas, «et see põetaja pudeliga viibib, — palavik ajab aru täitsa segi.»

«Tervist, tervist, härra Laan,» hakkas mees rinnatooniga rääkima ja tuli üsna-üsna ta voodi juurde.

Hääl oli samuti Mehiste oma. Tehtud südamlikkus ja pingutatud sügavus.

«Tervist,» kostis ka naise suust.

«See pole uni ega sonimine,» veendus Toomas. Mehiste ja Mare seisid tõepoolest tema voodi ees. Aga miks vaatab Mare teda hirmunult?

«Tervist,» vastas Toomas ja jäi edasi lamama. «Keda te otsite?»

«Tulime teie juurde, härra Laan. Vanu sõpru ei tohi nende rasketel päevadel unustada,» vuristas Mehiste. Küll on otsa lõppenud, mõtles ta haiget vaadates ükskõikselt. Silmad aukus, nägu hõõgub. Kevadet vist enam ei näe.

«Palun,» sirutas Mehiste Toomale maitsekalt paberisse köidetud pakikese. Mare ulatas kimbukese alpikanne.

Toomas võttis pakutud asjad vastu ja asetas need öökapikesele. Ta käed värisesid. Värisesid kas palavikust või erutusest.

«Palun, Mare, ole nii lahke ja too klaasikesega vett. Näed, härra Laanel endal on raske seda korraldada.»

«Võtke minu klaas,» tuli juuksur Toomale appi. «Mul on neid kaks. Veekraan on siinsamas ukse kõrval.»

Tummalt tõusis Mare püsti, võttis juhatatud klaasi, täitis selle veega ja tuli tagasi Tooma sängi juurde. Nüüd ei leidnud haige enam ta silmades hirmunud pilku, Mare oli end vahepeal kogunud. Sisse astudes tundis naine Tooma otsekohe teiste haigete hulgast ära. Toomas vaatas neid nii veidralt, ta tumedad silmaalused ja sisselangenud, kõhnad põsed, raske, katkendlik hingamine ja vooditekil nii kahvatutena paistvad käsivarred lausa ehmatasid preili Ülangot. Ta tundis äkki end süüdlasena noormehe ees, kelle juurde Vello teda millegipärast tõi. Süütunnet asendas kaastunne, mis ta hinge tulvas. Tooma olukord oli ilmselt raske, võibolla koguni lootusetu . . .

«Kavatsesime juba ammu teid külastada, kuid kohustused ei võimaldanud. Kes oleks seda möödunud kevadel võinud uskuda, et teil nõnda läheb. Tuberkuloos on väga raskelt ravitav haigus. Kochi kepikeste vastu pole siiani veel tõhusat medikamenti leitud. Katsetatakse kullaraviga, isegi ipriidiga. Raskusi valmistab just pisikute ümber olev kest, mis on ravimite toime suhtes pagana vastupidav . . . Kuid lootust ei või kunagi kaotada. Tean inimesi — tõsi küll, üksikuid, kuid miks ei või teie, härra Laan, just nende üksikute hulka kuuluda —, kes on täiesti tervenenud.»

Toomas vaikis. Põsed õhetasid endisest rohkem. Milleks nad siia tulid?

Marel hakkas oma kaaslase sõnade pärast piinlik. Miks räägib Vello nii taktitult?

Ukse vahelt paistis põetaja pea, mis kohe kadus.

«Mul on halb olla,» ütles Toomas. «Rääkidagi on raske. Ärge pange pahaks.»

«Poiss vigurdab,» mõtles parkal.

«Ei pääse temagi,» arvas endamisi juuksur.

«Oh, mis te nüüd, härra Laan. Me mõistame teie olukorda. Voodis olevalt inimeselt ei saa keegi nõuda konveratsioonireeglitest kinnipidamist. Olge mureta.»

Ja pärast väikest vaheaega:

«Raske, kurnav füüsiline töö murdis teid maha. Ent tuberkuloosi ohvriks langevad ka vaimsel alal töötajad... Julm haigus.»

Edasi väitis ta, et raamatupidaja koormat pole kerge kanda. Ning lõpetas oma vadistamise märkusega enda ja Mare eelseisvast abiellumisest.

Nüüd oli Mehiste kõik ära öelnud ja võis minema hakata. Mare näeb, kuhu Laan on välja jõudnud. Võrrelgu ise, võrrelgu ja mõelgu. Tema tee läheb üles, Toomal alla, see peaks praegu igaühele päevaselge olema.

Mare võrdleski. Tal oli järjest piinlikum Tooma haigevoodi juures istuda ja Vello juttu kuulata. Naine ei mõistnud lõpuni, miks peigmees talle nii visalt peale käis, et nende kohuseks on Toomast külastada. Võibolla mõtles Vello kõige paremat, tahtis tõepoolest teisele head teha, kuid neiu ei saanud lahti siinsamas tekkinud tundest, et ta peigmehe käitumises on terake inetut tagamõtet. See tunne paisus ja rõhus ning justkui lukustas suu. Marele näis, et nende külaskäik koormab Toomast. Kas Toomas ei aima sama, mis temagi? Nimelt seda, et Vello tuli siia mitte tema, vaid peaasjalikult enda pärast.

Ühe hetke jooksul haaras Mare oma pilguga mõlemat meest. Tooma padjale asetatud peas hakkasid ikka rohkem ja rohkem välja paistma silmad. Mitte niivõrd silmad kui neis peituv pilge. Kas tõesti Vello seda ei märka? Kõige kohutavam on see, kui ta märkab, kuid

siiski jätkab, jätkab varjatud külma kaalutluse sunnil. Vello istus toolil nii jäigalt, ta pilk justkui kompas tolltollilt haige keha. Vahetevahel piilus ta paljutähendava pilguga palatis ringi.

Praegu Mare vihkas seda pilku, milles oli nii palju osavõtmatust ja tühja, õõnsat poosi. Ta tegi endale etteheiteid, et Velloga nõustus. Mida arvab Toomas temast? Kas haige mõistab, et ta tahtis küllatulekuga hüvitada oma käitumist sügisel? Kui Mare poleks alusmüüri süvendi kaldal Toomale uhkelt selga pööranud, siis ei oleks ükski vägi teda siia toonud. Vello oskas äratada temas kaastunnet Tooma vastu, kes olevat suremas. Toomas on tõepoolest väga haige, kuid kas Vello korraldas selle külaskäigu puhtast kaastundest? Mare ei teadnud, mida oma küsimustele vastata.

Härra Laan vabandagu, kui tuldi ebasobival ajal. Nad ei teadnud, et ta seisukord on nii raske, kummardas Mehiste pead õige kergelt ette nõksatades ja ajas enda täies pikkuses sirgu.

Mare vaatas andekspaluvalt Toomale otsa.

Kui külalised ukse juurde jõudsid, hüüdis Toomas neile sosinal järele:

«Härra Mehiste!»

«Palun, palun, härra Laan.»

«Ma unustasin teile peatse abiellumise puhul õnne soovimast. Andke andeks, palavik, meeled on segased... Ja peske kodus hoolega oma käsi, tiisikus on tõepoolest kardetav, eriti vaimsel alal tegutsejaile. Jumalaga.»

Mehiste kummardus viisakalt kogu palatile ja laskis Mare ees uksest välja. Vaat kus on saatanahing, irvitama kipub. Marele õnne ei soovinud. Koridoris ütles ta oma kaaslasele lühidalt ja resoluutselt:

«Galopeeriv tiisikus.»

Mitte midagi ütlemata ruttas Mare allkorral asuvasse riietehoidu.

Pruudi vaikmine ei viinud Mehistet segadusse. Ka Tooma pilkava õnnesoovi ja hoiatuse surus ta kuhugi tagaplaanile, kust see enam tema enesearmastust riivata ei saanud, kuid tasumist nõudva arvena meelde püsima jäi. Rõõmsate mõtetega lahkus ta haiglast, silme

ees Tooma jõuetult vaibal lebavad käsivarred. Tema käed on aga täis elu, need muutuvad pideva võimlemise mõjul üha tugevamaks ja on tulevikus samasugused nagu kärutaja kätepaar — jämedad ja lihaselised.

Samas tegi ta endamisi otsuseks matusele mitte minna — Mare nägi juba küllalt.

Õhtusöögi ajal kummutas Toomas asuniku ühe suupealhoidmisega tühjaks, jõi kaks klaasi tulist teed peale ja puges teki alla.

Palatisse üht-teist toimetama tulnud tumedavereline põetaja leidis Tooma magavat. Pole viga, mõtles ta, niisugusele poisile toob teinekord palumatagi pudeli. Siis, kui öövalvesse jääb.

40

Meesteparve peade kohal hõljus aurupilvena hingeõhk. Ootajatekobar vabriku raudväravate taga lainetas alatasa, laienes, tõmbus uuesti koomale, nihkus paremale ja vasakule, kerkis vahel nagu kõrgemalegi. Tammuti jalalt jalale, trambiti, peksti käsi vaheliti. Tuttavad pusklesid üksteisega, võhivõõradki surusid õlgu kokku. Nii nagu keegi oskas, nõnda tegi ta endale sooja. Külm ei lasknud kedagi paigal püsida.

Pakane kestis. Päikesetõusul näitasid kraadiklaasid kolmkümmend kaks pügalat alla nulli.

Maasiku pöiad külmetasid. Tagus üht jalga vastu teist, proovis kohapeal hüpatagi, kuid külmatunne ei andnud järele. Kogu keha tõmbus jahedaks. Mere poolt puhuvad jäised iilid tungisid otse kontideni. Tuule vastu ei aidanud villane džemper, pintsak ega soe pesu. Palitu oleks pidanud paksem olema. Kõige rohkem peaks sooja kasukas, hea, pehme lambanahkne kasukas. Kuid ka kasukakandjad vehkisid käsi ja tampisid jalgu. Mis siis rääkida temast, kelle ihuvarjuks oli õhuke sügismantel. Madal krae ei kaitsnud kõrvu, kuigi ta tõmbas pea nii õlgade vahele kui vähegi võimalik. Õnn seegi, et labakindad käsi kaitsesid, vähemalt sõrmedes oli inimlik tunne.

Kolmandat päeva ootas Evald Maasik aktsiaseltsi «Eestimaa Paber» vabriku juures. Töötute hulgas elas

visalt kuuldus, et siinses vabrikus hakatakse kanalit kaevama, milleks töölisi — kangi- ja labidamehi — juurde võetakse. Igal hommikul kogunes paarsada meest kõrgete väravate taha, ja kuigi direktsioon laskis ootajaile öelda, et uusi inimesi ei vajata, ilmuti järgmisel päeval uuesti. Ka Maasik tuli ja raiskas siin paarkolm tunnikest ära. Eile ja üleeile polnud viga, ilm oli pehmem, kõigest seitseteist-kaheksateist kraadi allapoole nulli. Öösel muutus aga selgeks ja pakane hakkas uuesti paukuma.

Ta sai aru, et ootamine on mõttetu, kuid jäi siiski edasi.

Maasik pidas ennast nüüd juba üht-teist näinud ehitusmeheks. Ta oli pärast «Maiustusest» hundipassi saamist kive kandnud, segu valmistanud, lagedele saepuru ja liiva tassinud. Suvel rassis paemurrus. Oktoobris kaevas alusmüüri süvendit. Detsembris vinnas krohvijatele liiva üles, ja see jäi sel talvel viimaseks tööks. Jaanuari algul näkkas: kühveldas kolm päeva lund, teenis mõned kroonid, kuid pikemat otsa ei õnnestunud kuskilt leida. Ellerhein lubas muretseda tõlketööd, aga siiani oli see ainult jutuks jäänud.

Parema kõrva lest oli päris tuim.

«Hõõru lumega,» soovitas Kamar. «Lumega on kõige parem, tead. Piiritus on ehk ettemgi, aga kust seda võtta.»

Maasik hõõrus lumega ja kõrv muutus uuesti tundlikuks.

«Kodus määri vaseliiniga,» andis kivikandja uuesti nõu.

Maasik kadestas Kamarat, kes seisis harkis jalu tema kõrval, palituhõlmad eest lahti. Ümber kaela sõlmitud salli serva vahelt paistis särgi rinnaesine. Soni oli tal nagu ikka poolviltu peas. Hoolimata kehvast kehakattest ei paistnud ta külma tundvat, kui aga tundis, siis ei teinud sellest välja.

«Keeruta sall ümber kaela ja tõmba püksirihm kõvasti kinni, ei siis külm põue pääse,» seletas kivikandja. Mõnikord lisas, et kui veri on nõrk, siis ei aita seegi. Seo või kolm salli ülestikku ja pinguta vööd, kuipalju tahad, ikka lõdised. Vesise verega mehel olgu

tingimata kasukas. Kasukas, karvane läkiläki või soome müts, villased sokid, vildid või vähemalt säärikud ja soojad flanellist voodriga kalossid. Ja pikkade käistega kampsun, parem, kui omakootud, vabriku lirtsud ei anna sooja. Täitsa nõrga verega meest ei soojenda kasukaski, sellele ei aita miski.

Maasik mõtles pooleldi naljatades, pooleldi tõsiselt, et tema soontes voolab vist küll üpris lahja lake, et ta nõnda külmavares on.

«Lihunikud joovad elusat härjaverd, aga ometigi kannavad nahkkasukaid,» noris Kamara kallal Aleksander Oit, kellel oli korralik vateeritud palitu seljas.

«Härjaverd,» põlastas hiiglane, kes ei leidnud kähku parajat vastust.

«Härjaveri soojendab härga,» arvas Maasik.

Kamar mürises naerda. Jäi siis tõsiseks ja kirus:

«Koera tunne on siin passida.»

«Tänapäeval on koer kõrgemas hinnas kui inimene,» lausus Vana-Jaan.

«Ära ütle,» sõnas Aleksander. «Sõda käib, meeste aktsiad tõusevad.»

«Naiste silmis küll, seda jah. Kindralitele on meiesugune tolmuköbe,» silmitses müürissepp uurivalt Aleksandrit. Kas see siis Jõgissaarel ei ole, et siin ringi tolgendab?

«Kõneldakse, et praegu kaubeldakse mehi Soome sõtta. Neile, kes üle mere sõidavad, pandavat hea patakas raha peo peale,» teadis keegi rääkida.

«Kes ennast tappa tahab lasta,» viskas Vana-Jaan. «Palgasoldati leib on viimane.»

«Sina oled maitsnud!» käratas Aleksander taadinässile, kelle suust viimased sõnad kostsid. «Mina aga arvan, et need mehed, kes nüüd soome velledele appi lähevad, tulevad Leningradist hea noosiga tagasi.»

«Petrogradist? Jama,» sähvas Vana-Jaan.

«Pole siin jama midagi,» jätkas Aleksander kuraasikalt. «Vankad saavad rängalt vatti. Varsti on Leningrad põhjapoegade käes. Põrutavad Uuraliteni välja, ega nad vähemaga lepi. Euroopa seisab selja taga.»

«Lori!» raius elatanud müürimees.

«Jama ja lori! Loe parem, mida ajalehed kirjutavad. Soome vennad on mehised sõjamehed,» ajas Aleksander oma mõtet.

«Soomlased on ägedad löömavennad jah,» ütles Kamar. «Olen nendega rusikaid mõõtnud.»

«Valged lihunikud,» ei taganenud Vana-Jaan.

«Kui väikene on Soomemaa ja kui määratu Vene riik, aga näe, vastu peavad. Kas sulle see midagi ei ütle?» jätkas Oit jalalt jalale tammudes. «Kui inglased ja prantslased neid tugevamini toetavad, siis võib veel imet näha.»

«Väike jah,» kuulis Maasik selja tagant imestavtunnustavat häält.

«Soomlased võivad kuitahes vahvad sõdurid olla,» segas ennast jutu vahele ka tema, «kuid et nende valitsus kokkuleppe asemel sõja valis, see ei too soome rahvale head. Ainult rahamehed lõikavad profiiti.»

Vinge tuulekeeris, mis sundis mehi kössi tõmbuma, katkestas jutu. Seljad pöörati vastu tuult. Kamar raputas õlgu.

Uuesti tõusis kõnekõmin.

«Tänane ootamine kannab vähe vilja.»

«Jälle päev raisus.»

«Külmeta nagu ... Hea peremees ei aja niisuguse ilmaga koeragi toast välja.»

«Paldiskis algavat varsti suured tööd.»

«Kes meiesuguseid sinna laseb?»

«Kuulda on, et venelased hakkavad töölisi võtma.»

«Muist ehitusi antakse meie ettevõtjatele.»

«Politsei ei lase Kloogast või Põllküla jaamast kaugemale.»

«Ega jäägi muud kui viska üle mere varvast.»

«Tõsijutt,» kinnitas nende sõnade peale uuesti Aleksander Oit.

«Plära,» lõikas endiselt Vana-Jaan.

«Oota kevadet, siis näed,» ütles Aleksander tähendusrikkalt. «Demokraatia on tugevam igasugusest diktatuurist. Ka punasest.»

«Punane diktatuur? Kui sa töörahva võimu mõtled, siis sellest pole vägevamat,» väitis Vana-Jaan.

«Vabadussõja ajal materdati venelasi ja hiinlasi, nii

et kasukad tolmasid. Soomlaste vastu nad ei saa,» kinnitas Aleksander visalt.

«Mannerheim murrab oma kihvad,» sõnas Maasik, kellele Oidi väited tuletasid meelde Märti. Just nõndasamuti mõtles ka tema. Märdist oli järjest raskem aru saada. Maasik ei tundnud meest, kes sõda ja soomlasi ülistas. Võib-olla räuskab niisama. Märt aga pole inimene, kes kergelt suud paotab. Tema mõtleb oma peaga, uurib ja juurdleb, ning muutub järjest skeptilisemaks.

Jutt sõjast soikus. Külm ja pettumus, et ka täna uusi töölisi ei võeta, summutasid vaidluse.

Kamar tegi paar sihitut sammu ja ütles siis enda ette:

«Kui keegi teeks hea peatäie ja pistaks kõvad kroonid pihku, siis võiks ju Tallinnast jalga lasta.» Ning Maasiku poole pöördudes lisas: «Lähme. Tervist pole mõtet siia värava taha jätta.»

Oma tervise pärast Kamar ei kartnud. Ta on samasuguse pakasega väljas tukastanud, pommis peaga selga vastu seina toetades jõudu kogunud, ja pole õiget nohugi saanud. Evaldiga on sandim asi, temal pole niisugust tervist. Vahest oligi, kuid kantseleiaastad panid nahka. Ahju ääres istumine lüpsis vere lahjaks. Küllap kosub, sitket sisu temas on. Nõnda mõtles Voldemar Kamar. Ja veel sellest, et sulepea on kitsest kurjem tööriist. Muidugi, nannipunni nagu Anton litsub kits maad ligi, murrab maha paari-kolme aastaga, mehepoja kaelakünnapud kasvatab aga tugevaks. Sulepea sellevastu tapab inimeses mehe. Võtab kuraasi rinnust, rammu musklitest, teeb püksikandja eideks. Seal nad kohvikutes istuvad ja keelt vaevavad nagu ehtsad latatarad. Narrivad niimoodi meeste sugu ja nime.

Maasik ja Kamar seadsid sammud linna poole. Külmetab enda kringliks, aga paigast ära ei saa, kahetses kivikandja Maasikut. Ajab edevust taga, käib kaabuga, kuigi kõrvad on õrnad nagu sülelapsel. Samas mõtles ümber. Vennikesel polegi talvemütsi, muidu ta kübaraga ringi ei kõltsiks. «Miks temal soome mütsi ei ole?» arutles endamisi Kamar. «Minu läkiläki on pude-

lis, Maasik viinanina ei ole.» Märkas siis, et kõrvalsammuja jalavarjud on viletsad nagu temal endalgi. Läbikulunud taldadega kingad ja niidisokid. Puuvillaseid sokke tõmba või viis paari ülestikku, aga sooja need ei anna. Sellepärast ta tippis ja tantsis. «Eh, kurat,» mõtles Kamar, «elu on sassis ja sõlmes, kui niisugune mees palja jalu jääb.»

Iga kord kui nad kõrtsiuksest möödusid, sorisid Kamara jämedad sõrmed närviliselt taskutes, kuigi teadis, et ta on plangimast plangim poiss.

«Millal sul tööots lõppes?» küsis ta kaaslaselt.

«Detsembris,» vastas Maasik. Jaanuari kolme lumekühveldamise-päeva ta ei arvestanud.

«Mul vedas jaanuarini välja,» ütles kivikandja. «Läksin Aarmanniga raksu, muidu töötaksin praegugi Jõgissaarel. Tunned Aarmanni?»

«Ei.»

«Tortandeli parem käsi. Suur lojus. Tassisin krohvijatele liiva, hind oli talve kohta keskelt läbi. Tema hakkas maha kiskuma. Hing kargas täis. Võeti uus mees. Seda ma talle ei kingi.»

«Ühele lurjusele annad mööda kõrvu, teine tuleb asemele.»

«Närukaelu on maailm paksult täis,» nõustus Kamar. «Oleksin pidanud teda leeritama.»

Mõne sammu pärast kordas uuesti:

«Leeritama oleksin pidanud suli jah.»

«Leeritama küll, aga mitte rusikatega.»

Hiiglamees vaatas väiksemale arusaamatute silmadega otsa. Millega siis veel leeritada saab kui mitte rusikatega?

«Tortandeli ja Aarmanni taolised mehed on niisugused, et nende pigistamisest ükshaaval on tulu vähe. Libisevad välja ja lajatavad sulle nii, et riputad hambad varna või istud trellide taga. Mättassegi võivad lasta lüüa. Ettevõtjate poolt on politsei ja kohus. Nöörijaid tuleb pigistada korraga.»

«Korraga?»

«Korraga.»

Sellesse korraga pigistamisse Kamar ei uskunud. Samasugust juttu ajas Kuusktammgi. Järsku löödi talle

nagu puuga pähe: tuhat ja tuline, kas Aarmann teda aasta tagasi sellepärast ei jootnud, et vana nii mõtles ja rääkis? Tema, lollpea, arvas, et sattus tollel ööl, mida meenutades enesetunne alati hapuks läks, juhuslikult Kuusktamme otsa.

Mitu tänavavahet kõndis Kamar vaikselt. Astus pikkade, raskete sammudega. Vastutulijad põikasid koljati eest kõrvale. Kivikandja silmad vaatasid üle inimeste peade. Ta ei märganud midagi, ja kes õigel ajal ei osanud teed anda, selle tõukas õla- või puusamüksuga kõnniteelt maha. Maasik laskis oma kaaslast rahulikult mõelda.

«Eh, sõber,» ohkas Kamar viimaks. Ta hing valutas. Miks olid silmad tookord otsekui pimedusega löödud! Muidu on mõistust rohkem kui kirikuõpetajal ja köstril kokku, siis aga polnud ta targem Rotermanni hallist ruunast, kes jahukottide koormaga vastu tuli. Võsavahe oli paras paik Aarmanni enda leeritamiseks, tema aga tormas hullu peaga täitsamehe kallale.

«Äh, vennas,» ägas hiiglane. Topka, mis topka, suur, kahesajane karahve kuluks nüüd marjaks ära. «Sul raha ei ole?»

Maasik oleks hea meelega laenanud, kuid taskus kõlisesid ainult mõned väiksemad metallrahad. Ta raputas pead.

Kivikandja otsustas.

«Lähme,» haaras ta kaaslasel õlast.

«Kuhu?»

««Taara Tammikusse». Mulle antakse seal võlgu.»

Ent Maasikust ei saanud kambameest ja Kamar pidi linna teises küljes asuva kõrtsi poole sammuma üksi. Ta ei teinud seda kerge südamega. Lisete oli viimane, kelle käest ta laenu tahtis. Parata polnud aga midagi. Rinnus küünistas otse hullul kombel.

Lisete oli juba mõnda aega «Tammikus» ettekandjaks. Konstaabel tegi ta elu Jõgissaarel põrguks. Lisete, üks alati silmini täis kelnerinägu ja peremees leti taga olid kogu personal. Mitte restoran, vaid punker.

Tänavanurgal, kust kõrtsi luitunud silt kätte paistis, jäi rühkija samm aeglasemaks. Sisemuses hakkas miski vastu. Paljuke Lisete seal teenib, teab kas peale söögi

muud palka antaksegi. Rikkam rahvas «Tammikut» ei külasta, ametimehedki peavad seda kõrtsi kahtlaseks. Lihtsamatel inimestel on aga talvel raha napilt. Temasugustest pennita poistest kubiseb kogu Sikupill, Kassisaba ja Pelgulinn.

Muidu kivikandja oma tühje taskuid ei häbenenud, kuid Lisete silmade ees, mis viimasel ajal ikka nukramaks muutusid, hakkas tal alati vilets tunne.

Pooleldi vastu tahtmist sundis Voldemar Kamar ennast edasi minema. Mahalöödud silmadega avas ta trahteri ukse.

Lisetet polnud laudade vahel näha.

«Mis sa seisad kui teivas taevas, tule siia!» hõigati teda.

Kutsuja oli Aleksander, kes Kamarale tundmatu selliga lauas istus.

«Kae kurja, juba ees,» imestas kivikandja, kes Oiti hästi ei sallinud. Ta oli viimasele kaks palka maha mänginud, aga sellepärast poleks ta mehele veel viltu vaadanud. Kaardimängus juhtub mõndagi. Kuid Aleksander mängis valesti, pettis. Töö juures hoidis konti. Kamar niisuguseid asju heaks ei kiitnud. Tema põhimõtted olid teised. Kui teed tükitööd, siis ära vea nahka; kui lööd, siis vaata mehele otsa, selja tagant ära äiga; kui mängid kaarte, siis mängi ausalt; kui jood, siis oma raha eest, sõbra tasku arvel ära praali. Nõnda pidas Kamar õigeks.

Kas laenata Lisetelt või minna Aleksandri juurde? Viimast oli siiski kergem teha ja sisseastuja võttis kutsuja laua ääres platsi.

Aleksander suhtus tulijasse nagu kallisse kaimu. Küsis nagu möödaminnes, kuhu Volts oma sõbra jättis, ja kuulis enda rahulolekuks, et see hoiab kõrtsidest kõrvale. Tellis Kamarale karbonaadi ja valas lahkesti klaasitäisi. Manitses Lisetet, kes oli välja ilmunud ja nüüd nende lauda teenis, et see oleks virk ja ühtlasi vaataks järele, et kokk ei tea missugust koeralaket taldrikutele ei sokutaks. Kivikandja küsimuse peale, et ta jäänud ju Jõgissaarele, seletas Aleksander vihaselt:

«Ants sõi välja.»

Kui Voldemar veelgi rohkem imestas, lisas:

«Pidasin teda alguses täitsameheks. Ei osanud hingepõhja näha. Mina ei kannatanud ta nõkse välja, ütlesin näkku, mis arvasin, ja siin ma nüüd olen, tänavatoidul nagu sina.»

Kamaras tekkis kostitaja vastu midagi poolehoiutaolist. Aarmann oli neile ühteviisi ülekohut teinud, mis pisut lähendas. Kõige suurem loru ei saanud Aleksander siis olla, kui ta Tortandeli opmaniga sarved kokku pani.

«Vaatasin linnas ringi, väljavaade on närusest närusem. Enne lihavõtteid vaevalt midagi näkkab. Kurat teab, mida ette võtta.»

Kamar jälgis silmadega laudade vahel askeldavat Lisetet ja pomises:

«Sul on kaardid . . .»

Aleksander naeris laia suuga.

«Kahtkümmend üht ma tunnen, ei salga. Käsi on õnnelik, tunnistan. Kalooda on taskus, näed, kas või siinsamas lööks mängu lahti. Aga kellega? Sinuga või? Või temaga?» näitas müürissepp nimetissõrmega kolmandale lauasistujale, jultunud silmadega mehevolaskile. «Malmi Teo on samasugune paljas poiss nagu sina. Kevadel, kui meeste hulgas hakkab raha ringi liikuma, siis on teine asi. Nüüd maksa kõneldagi.»

«Räägib, nagu oleks viimane häda käes,» mõtles kivikandja, «aga sente ei loe. Karvase kraega palitu seljas, viigitud püksid jalas, kalossid läigivad saabaste otsas. Riiete järgi annab jõuka onkli mõõdu välja, läigita või vastu kõrvu.»

Justkui teise mõtteid aimates seletas Aleksander:

«Joon viimast raha. Ma ei kannata närutamist. Kui on — lasen käia, kui ei ole — imen käppa. Palitu eest saan paarkümmend krooni, kalossidki võin juudi juures rahaks teha.»

Nad jõid siin kuni pimeda tulekuni. Aleksander maksis. Kolmas mees tikkus kõrvallaudades istujatega norima. Ta räuskas ja proovis Kamaragi kallal hammast, kuid jäi vait, nähes, kui hõlpsasti see kõrtsist välja viskas omal ajal tuntud poksija, kes Lisetet rahule ei jätnud. Põrutas vahetevahel rusikaga vastu rindu ja

nimetas ennast isamaalaseks, kes meelsasti seisaks Mannerheimi liinil soomlaste kõrval. Aleksandri silmad kilasid, kuid purju ta ei jäänud. Muutus ainult järjest viisakamaks, kohendas ühtelugu lipsu, seadis püksiviike ja hakkas Lisetet aupaklikult teietama.

«Taara Tammikust» võeti viina kaasa ja mindi edasi kuhugi erakorterisse, mille omanik, kollase näoga, sakslase vurhvi isand, kes jämedat sigarit tossutas, kivikandjale põrmugi ei meeldinud. Siin istusid ees kolm-neli võõrast. Neid tuli hiljem juurdegi.

Kamar ei saanud tuuri sisse. Viin ei maitsenud. Jood, midagi targemat ei tunne, justkui vett kallaks kurku. Pea tikkus valutama, hinge kogunes nagu vimma.

«Joome mehiste eesti meeste terviseks!» tegi kivikandjale ettepaneku täiesti võõras säärikuid kandev mees.

«Mehiste meeste terviseks tõstan minagi klaasi,» ühines temaga pikk sale noorhärra, kelles Kamar oma hämmastuseks tundis ära Tortandeli poja.

«Olen ma aga urkasse sattunud,» mõtles ta loiult. «Mis küll niimoodi edasi saab, kui juba tuleb memmepoegadega koos viina visata.» Ta otsis silmadega vahepeal ärakadunud Aleksandrit. «Hakkan või purukarsklaseks, kuid niisuguses seltskonnas oma nime ei riku,» mõtles ta norutunde najal.

«Braavo!» hüüdis säärikukandja.

Lauldi.

«Eestimaa, su mehemeel
pole mitte surnud veel!»

Kõigist valjemini möirgas jultunud silmadega volask Malmi Teo.

Kivikandja jõi oma klaasi vaikselt tühjaks. Ta oleks nüüdsama püsti tõusnud ja ära läinud, kuid Aleksander istus ta kõrvale ja keelitas edasi jääma.

Möödus tund. Kamarale pakuti raha.

«Lollus on siin, Tallinnas, püksirihma pingutada, kui üle lahe mehepoegi oodatakse,» kõneles säärikukandja. «Teie juba tiblade ees ei värise, näen seda näost ära. Vene tanki lööb sinúsugune mees rusikaga lömmi,» patsutas ta tunnustavalt Kamarale õlale.

«Kaks-kolm nädalat, nii-öelda väikene jalutuskäik Karjala kannasel, ja hea patakas raha taskus,» tähendas väikesekasvuline paksu sigarisuitsu suust väljapuhuv kollase näoga kõõrdsilm, Kamara meelest isanda nahka mees.

«Kui palju?» küsis Teo asjalikult.

Seletati.

Kamar vaikis ja mõtles.

«Ka meil Eestis tuleb teine elu, kui punase Venemaa laul lauldud on. Uskuge, sõbrad! Tööd ja teenistust jätkub siis igaühele. Kes selles süüdi on, et vahetevahel tuleb püksirihma pingutada? Kommunistid! Meie, eestlased, elaksime lausa või sees, kui poleks juute ja punaseid jalus risuks. Tõsijutt, vennad!» rääkis seesama säärikutega mees. Edasi kinnitas ta, et soomlased võitvat, selles polevat vähematki kahtlust. Inglased, prantslased ja ameeriklased aitavat, saja tuhande meheline armee tungivat varsti Kaukaasia poolt Venemaa südamesse.

Kivikandja põrnitses teda üksisilmi.

Väino Tortandel vaatas neid mõlemaid ja tundis ennast halvasti. Melgi jutud ja käitumine tekitasid temas järjest veidrama mulje.

«Soomes ootavad teid kuulsus ja raha,» toonitas sigarisuitsetaja.

«Mina sõidan,» põrutas Aleksander.

Miks ta Melgile silma pilgutas? muutus Tortandel ärevaks.

«Käsiraha peo peale,» nõudis Malm. «Sitem ei saa kuskil olla kui siin.»

Kamar vaatas enda ette lauale. Mida temalt tahetakse? Et ta sõidaks Soome, venelaste vastu sõtta? Pakutakse raha... Raha on hädasti tarvis. Siin longi tühja taskuga ringi ja kerja topkasid... Kurat, kui õige läheks... Ta oli juba valmis säärikutega võõrale, kes näis tähtsam tegelane olevat, kätt sirutama, kui uuesti tuli meelde see, kuidas Aarmann teda jootis. Meelitas ja seletas, kiitis ja ässitas, niikaua kuni ta seatembuga hakkama sai.

«Kes te olete?» küsis Kamar äkki ja vaatas võõrastele tigedate silmadega otsa.

«Eesti mehed nagu sinagi,» vastas võimlemisõpetaja Melk.

«Igal eesti mehel on nimi ja amet,» urises kivikandja.

«Tõnisberg, meremees,» põrutati talle hoobilt vastu. «Vean täitsamehi üle lahe!»

«Kui kardad, lase varvast. Asjata keerutada ei maksa,» pilkas Aleksander.

«Lõid värisema, koljat! Äh!» ärritas Teo.

Toasolijad kogunesid Kamara ümber.

«Kere suurus ei tähenda igakord südame suurust,» kostsid kivikandja kõrvu halvustavad sõnad.

Kamara silmade ees lõi mustaks. Ta kargas püsti, haaras kahe lähemal seisva mehe rinnust kinni ja tõstis nende jalad maast õhku. Üks kivikandja käes rabelejaist oli Malmi Teo ja teine korteriomanik Franz Stein.

«Kes on jänespüks?» kähistas ta mehi raputades.

«Lase lahti,» karjus Stein. Teo püüdis kinnihoidjat jalaga lüüa.

«Sõidad või ei sõida?» küsis kurjalt Melk.

Kamar raputas jultunud silmadega mehevolaskit ja paiskas selle ahju äärde kägarasse.

«Tehke tee ukse juurest vabaks,» nõudis ta raevunult.

Melk näitas ümberolijaile käega, kes Kamarale peale vajusid, ja libistas ennast kivikandja selja taha. Ta pihku oli siginenud politsei kumminui. Melk tõstis kiiresti käe.

Kamar oli sigarisuitsetaja eemale tõuganud ja raskete rusikahoopidega kaks kallaletungijat pikali virutanud. Kolinal kukkus laud ümber. Teda taheti äiata tooliga, kuid Kamar sai selle jalast kinni ja rabas tooli enda kätte. Nüüd tundis ta end olevat seisukorra peremehe.

Siis lõi Melk. Kumminui tabas hiiglast kaelale, just sinna, kuhu Melk tahtis. Kamara põlved nõtkusid. Lööja käsi tõusis uuesti.

Väino Tortandel vaatas järsku puhkenud tüli segaste tunnetega pealt. Ainukesena toasviibijaist ei tunginud ta Kamarale kallale. Ta nägi, kuidas Melk varitses sobivat silmapilku. Treeneri silmad olid sel hetkel võikad,

kohutavad ja kalgid. Väino Tortandel mõistis, et ta sõber on valmis kõigeks.

Uut hoopi Melk anda ei saanud, Väino tõmbas ta käe tagasi.

«Ära sega,» pööras Melk oma kalgi pilgu sportlasele.

«Lase tal minna!»

«Hoia kõrvale,» katsus Melk noormeest eemale suruda.

Väino kurgus pitsitas.

«Ka mina ... ei sõida,» ütles ta ärritusest katkeva häälega.

«Reetur!» sisistas Melk.

Väino surus oma huuled tihedasti kokku.

«Seljad vastamisi,» ähkis vahepeal toibunud Kamar.

Väino Tortandel mõistis, et need sõnad käisid tema kohta. Ja ta suruski enda Melgi ja Kamara vahele. Õlad ja käsivarred tundsid, kuidas hiiglase lihased riiete all liikusid. Nõnda, varjates ja kattes kivikandja laia turja, mõistis Väino Tortandel, et ta oli talitanud õigesti. Mõistis sedagi, et kui poleks olnud seda kivikandjat, kui ta poleks näinud Melgi võikaid silmi, siis oleks ta edasi kõikunud ja nii kõheldes ning piineldes ennast üle lahe sõidutada lasknud. Nüüd aga suutis ta endale kindlaks jääda, kuigi teadis, et kaotab ühe oma parimatest sõpradest.

Uut hoogu saanud Kamar paiskas lähemalseisvad mehed pikali ja jõudis ukse juurde. Tortandeli poeg seisis ta kõrval.

Kellegi käes läikis revolver.

«Verd ... pole ... vaja,» sõnas Melk. «Laske neil minna.»

Tänaval valitses pilkane pimedus. Taevas oli pilvine ja laternad ei põlenud.

«Pimendamine,» ütles Väino Tortandel.

«Pimendamine,» kordas Kamar. Mida muud ta olekski osanud teha kui kaaslase sõnu korrata. Tortandeli poja käitumine paistis talle imelikust imelikum. Äsja toimunud riiust sai ta aru. Kamar oli hullemaidki kaklusi üle elanud, üksi terve kõrtsitäie vastu seisnud ja ikkagi auga heitlusest välja tulnud. Ta pähe ei mah-

tunud mõte, et mammapoeg võis meheteo teha. Aga tegi.

Nad kõndisid vaikides läbi pimedate tänavate.

41

Pärast einet, mida Vello Mehiste hindas suurepäraseks, istusid külalised elavalt vesteldes söögitoa kõrval olevas ruumis, mille Mare oli tunnustusväärset perenaiseinstinkti ilmutades leidlikult korrastanud hubaseks külaliste vastuvõtu toaks. Viis isa vanaaegse nikerdustega kirjutuslaua magamistuppa, paigutas ümber pehmed toolid, tõi oma toast pähklikantidega väikese lauakese ja moodustas selle ümber toreda nurga. Riputas seintele uusi pilte, asetas siia-sinna vaasikesi, kohendas ja seadis veel üht-teist, ning nüüd ei pruukinud nad külalisi häbeneda.

Mehistele meeldis eriti õhuline, õrnade ja omamoodi julgete joontega serveerimislaud ahju juures, mis kandis sihvakaid konjaki- ja kõhukaid likööripudeleid, helkivaid kristallklaase ning läikivaid portselantaldrikuid isuäratavate sidruniviilude ja küpsistega. Tõepoolest peen!

Pulmad tuleb samuti siin pidada ja eladagi niikaua, kuni maja valmis saab. Siis kolivad nad loomulikult Nõmmele. Nõnda oli kokku lepitud. «Minule pole palju vaja, mulle on kahest ärklitoast küll ja küll,» rääkis tulevane äi. Mehiste, kes juba ammu oli põhjalikult süvenenud projekti, teadis, et neile Marega jääb alumisel korral neli tuba. Üks avar, akendega lõunasse, teine natuke pisem, kuid siiski tavalistest üürikorterite omadest ruumikam, vaatega õhtusse, ja kaks väiksemat. Lisaks köök, esik, vannituba. «Kõigiti mugav kodu,» kiitis Mihkel Ülango uhkusega ja mõtles, et kui inimesel on meeldiv ja soe kodukolle, siis ta ei torma ringi ega talla tühja tuult, siis hakkab ta harva abielu rikkuma ja peaaegu kunagi ei hakka mässama. Juba paljas mõte oma majakesele, millest Mihkel oli unistanud paar-kolmkümmend aastat, hoidis teda astumast vähegi ohtlikumale teele. Isa ja tütar olid ruumid

ammu jaotanud ja peigmeestki oma kavatsustega tutvustanud. Mehiste kuulas, jättis oma arvamise targu ütlemata, otsustades sellega alles pärast kihlusi välja tulla. Äiale piisab väikesest nurgatoast, millel on omaette sissekäik, kaalutles ta asjalikult, ülemine kord sobib oivaliselt nende — Mare ja tema — magamistubadeks.

Uue majaga läheb veel aega, arutles Mehiste endamisi. Siinses korteris aga võtab ta pärast abiellumist selle ruumi endale. Vanapapa asugu praegusesse Mare kambrisse. Magamistuba, millest poole enda alla võtab vanade Ülangote abieluvoodi, jääb neile Marega. Voodi on küllaltki hästi säilinud, uut pole tarvis esialgu osta. «Toas, kus Mare nüüd elab, ei saaks ma silmagi kinni,» mõtles Mehiste, sest seal viibis kord Toomas. Tervelt kolm tundi...

Palju mõtteid kihutas läbi peigmehe pea, kes käis köögis vargsi koort joomas, et alkohol pähe ei lööks, ja nüüd lävel seistes külalisi jälgis.

«Õieti tegin,» patsutas ta vaimus endale õlale, «kui kategooriliselt selle vastu seisin, et külalistele pakutaks hanepraadi hapukapsastega või veel hullem — siga.» Mitte matslik õhtusöök, vaid mitmekesine külmadest roogadest koosnev eine, kus muidugi mõista võib ka hõrgutav-aromaatset sooja serveerida, väitis peigmees kangekaelselt. Eine juurde külma viina ja veini, pärast kõrvalruumis konjakit ning likööri, just nõnda ja mitte teisiti.

Lõpuks sai Mehiste Mare isa kõiges oma nõusse, välja arvatud viski, mille kohta hallipäine riigiteenija vulgaarselt tähendas: «Lake.» Kui Mehiste hakkas tasapisi seletama, et kogu haritud anglo-saksi maailm pruugib seda jooki, läks Mihkel Ülango ootamatult ägedaks. «Minu korter pole ameerika baar,» ütles ta põlglikult, ja Mehiste otsustas seekord taganeda. Vara on tülli minna. Pealegi võttis äiataat kihluspeo kulud enda kanda. Mehiste protesteeris selle vastu väliselt küll tuliselt, kuid sisimas tundis rõõmu. Paremini kui keegi teine teadis ta, et kihluspidu sööks senthaaval korjatud säästud. Edaspidi tuleb perekonna rahakoti rauad koomal hoida — maja pole veel valmis ehita-

tud, selle valmimine on niigi ligi aasta veninud —, kihlused ja pulmad olgu aga võimalikult esinduslikud.

Külalisi ei kutsutud palju. Kitsam intiimne seltskond, jõuti ühisele veendumusele. Nõnda siis saabusidki Mare mõlemad onud — Ferdinand abikaasaga, Mats üksi, tütreta — ja tema ristiisa, postivalitsuse osakonnajuhataja, jällegi oma naisega, kaks Mare lähimat sõbratari ja tuntud ärimehe poeg Väino Tortandel, kelle tutvusest ka pärast Made ärasõitu loobuda ei tahetud. Enda poolt saatis Mehiste kutsed direktor Saatlevile, luuletaja Roland Paestikule ja veel kahele värskemale tutvusele isamaaliidu ringkondadest.

Niikaua kui Saatlev oma tulekuga hilines, tundis Mehiste end kuidagi ebakindlalt. Väliselt oli ta rahulikkus ise. Kõndis, piip hambus, saabunute hulgas sirge seljaga, näol pehme rangus, nagu on kohane õnnelikule peigmehele, kes sügavalt armastab, kuid oma tundeid valitseb. Ükski ei tohtinud aimata, kuidas ta närveeris, kas tehaseomanik tuleb või mitte. Mehiste palus direktorit nii alandlikult ja veenvalt, et Saatlev nõustus. Tõemeelne rahvamees võib poole tunnikest raisata ka alluvatele, pealegi kui räägitakse, et raamatupidajal, kes mõnikord talle väärtuslikke teeneid on osutanud, on ilus pruut. Kuigi direktor lubas, piinas Mehistet kahtlus. Teistel tema poolt kutsutud külalistel ei olnud vajalikku tähtsust. Luuletaja Roland Ränk-Paestik, kelle esikkogu «Verelõõm» ilutses juba raamatukaupluse aknail, polnud laiemas avalikkuses veel tuntud ega tunnustatud.

Esimene kibe pill tuli Mehistel alla neelata Mare onu Matsi juures. See punase kitsehabemega vanamehenäss, kirus Mehiste oma südames, käitus lausa solvavalt. Tutvustades oma sõpra Mats Tsirkelile, rõhutas Mehiste ka siin sõna «luuletaja».

«Härra Paestik, luuletajanimega Roland Ränk, olete ehk lugenud.»

«Luuletaja,» imestas Mare onu, tunnistas tükk aega ebalevat noormeest ja ümises enda nina alla: «Mihhailovi juures müüb täpipealt samasugune komii tallanahka,» mispeale Mare ristiisa ja selle proua hakkasid naeru kihistama.

Peigmehe prestiiži päästis direktor Saatlev.

Mis maksid riiginõukogu liikme, üldtuntud tulundustegelase Vambo Saatlevi kõrval ametiasutuste osakonnajuhatajad ja ärimeeste tütred-pojad! «Saatlev varjutas neid kõiki nagu päikese helendus kaotab kuu kahvatu kuma,» mõtles vinti jääv Mehiste poeetiliselt. Ent koos Saatleviga moodustasid nad kõigiti soliidse seltskonna. Riigimehed, autoriteetsed ametnikud, kunsti- ja teadusemaailma esindajad, rahameeste lapsed — peigmees jäi lõppude lõpuks külalistega rahule.

Kõik oleks hästi, pagana hästi, kui ainult Mare onu Mats siin ei viibiks, kahetses uksel seisev Mehiste, silmitsedes vestlevaid külalisi, kes vahetevahel klaase tõstsid.

Juba eine ajal ütles onu Mats, lihtlabane kingseppmeister, sündsusetult direktor Saatlevile vahele. Riiginõukogu liige kõneles nii kaunikõlaliselt töörõõmust, kui vanamees kohtlaselt küsis:

«Härra, kas teie ei võiks öelda, mis tööd te teinud olete?»

Mehistel käis praegugi külm värin üle selja, kui ta juhtunut meenutas. Õnneks vaigistas onu Ferdinand oma venda. Ferdinand näib üldse nutikas vanahärra olevat.

Kas Saatlev küsimust kuulis või mitte, selles ei jõudnud Mehiste selgusele, kuid ta ei vastanud. Kui direktor ometigi kuulis ja seda meeles peab, mida arvab ta siis temast? Peigmehe enesetunne oli sel hetkel väga räbal.

Hea seegi, et külaline tema kihlatud mõrsja vastu nii suurt huvi tundis. Mare meeldis Saatlevile, seda taipas Mehiste otsekohe. Prouade kätt ta ei suudelnud, kuigi need seda ootasid, Mare sõrmed aga tõstis huultele. Millise galantsusega ta seda tegi, tõeline džentelmen. Vabandas algul, et tal on kahju nii meeldivast seltskonnast peagi lahkuda, kuid riiklikud asjad ei kannatavat edasilükkamist. Vahest nii pool tunnikest, kauemaks aega ei jätku, kuigi meelsasti jääks kas või kukelauluni. Viibis aga poolteist tundi, mis Mehiste enesetunnet tublisti tõstis. Mare tahtis teda isa ja onu

Ferdinandi vahele istuma panna, kuid Mehiste juhtis oma kõrge külalise Mare enda kõrvale.

Saatlev, kellele Mare tõepoolest meeldima hakkas, kahetses siiralt, et ta nõnda kiiresti lahkuma peab. Õhtul seisis ees kitsam nõupidamine peaministri juures. Jah, olukord riigis on nõnda keeruliseks muutunud, et temasugune inimene ei saa enam elada nii, nagu tahab. Sõda ajas kõik plaanid segi. Mitte ainult tema, Saatlevi kavad ja ettevõtted, vaid kõigi temasuguste omad. Direktorile näis, et sakslaste karvupidi kokkuminek inglaste ja prantslastega mängis venelastele trumbid kätte. Punaarmee baasid julgustavad nüüd töölisi ja teisi rahulolematuid elemente pead tõstma. Neid rahulolematuid sigib igale poole nagu seeni pärast vihma. Siingi proovis üks vanapapi teda nöögata. Mässuvaimu taltsutamine pole nõnda hõlbus. Oleks tugev lääne toetus selja taga, siis oleks teine asi. Kuid Inglismaa ja Prantsusmaa ei aita nii nagu vaja Soometki, mis veel rääkida Eestist. Ela ja valitse siis.

Jah, mida teha?

Direktor Saatlev tõusis pidulaua tagant üles ebamäärase tundega. Neetud õnnetus, et ta vabrik asub just Baltimail, mille kohal alalõpmata ajaloo ristlained kokku löövad.

Direktorit minema saates jättis Mehiste Mare temaga momendiks üksi esikusse, kuna ta alateadlikult aimas, et see Saatlevile meeldida võiks. Viimane mulje on aga tähtsaim, võib-olla unustab rumala küsimusegi. Seda tegi Mehiste valusa südamega, sest ta tundis ülihästi oma ülemust. Parata polnud aga midagi. Neetud sikk! Selle all mõtles peigmees onu Matsi, mitte direktorit. Hetkeks tasakaalu kaotanud Mehiste kummutas kaks klaasi ja tal hakkas pea ringi käima.

Külaliste juurde tagasitulnud raamatupidaja koges hirmuga, et ka koor ei aita enam. Mõtted keerlevad peas uskumatu segadusega ja südame all pööritab, kuigi seal ei peaks peale koore muud midagi olema. Tema poole sirutatakse aga klaase — peigmees, löö kokku! Oleks ta teadnud, et need isamaaliitlased nii põrgulikult joovad, poleks ta neid kutsunudki. Kaani-

vad, aga joobnuks ei jää. Näod punetavad peas, jutt on valjem ja see on kõik.

Mehiste proovis mitmeid abinõusid — tõmbas ninna nuuskpiiritust, toppis klosetis sõrmi kurku. Järgmise tunni pidas ta vapralt vastu. Suutis näol säilitada tagasihoidlikult range ilme, kõneles mõistlikult, naljatas mõõdukalt. Ühe järjekordse, varakult päheõpitud lõbusa loo juures märkas kohkumisega, et ta ütleb niisuguseid asju laia suuga välja, mida on tarvis ainult pikantselt mõista anda. Õnn, et onu Ferdinandi naine heledalt naerma puhkes ja keegi midagi hästi labast ütles, mis tema ebadelikaatsuse varjutas.

Pärast seda Mehiste läks ja oksendas veel kord. Pisut see aitaski.

Siis pidas Ferdinand Ülango kõne abielust, mille põhjaks ja alussambaks ning õnneteljeks olevat kord ja täpne arvestus. Kuigi Mare onu kõneles asjalikult, kuivaltki, mõjusid ta sõnad koomiliselt. Jälle tõsteti kaks-kolm korda kiiresti klaase ja peigmehe pea hakkas uuesti sumisema.

Roland luges ette luuletuse, mis oli pühendatud nende kihlusele, mille peale tühjendati mitu klaasi robinal. Pärast seda naeratas Mehiste imelikult, keel takerdus suus, ja kui Mare ta kõrvalruumi viis, tuikus ta silmanähtavalt.

Klaasitäis koort ja nuuskpiiritus toibutasid niipalju, et võis uuesti külaliste juurde ilmuda. Nüüd otsustas ta vanahärra Ferdinand Ülangoga vestelda. Mehiste oli ammu märganud, et Ülangote suguvõsas mängis esimest viiulit Mare onu. Mitte see kleenuke punase habemega nähvits, kes oma vendasid pilkab ja külalistele jämedusi ütleb. Isegi korralikku välimust pole. Ja temale, peigmehele, pole ta veel õnnegi soovinud. Mitu korda tabas Mehiste endalt selle Mare onu pilgu, mis teda nagu hindas ja vaagis. Iga kord paistis siis peigmehele, et käsitööline võib teda läbi näha. Ka praegu jõllitab habemik teda. Mehiste istus kiiresti Ferdinandi kõrvale.

«Härra Ferdinand Ülango,» pööras Mehiste pehme keelega Mare onu poole, «mul on suur au ja rõõm teiega teatavas mõttes sugulaseks saada. Teie olete oma pikal

eluteel palju tarkust kogunud, teie nõuanded kaitsevad meid, teie vennatütart Maret ja mind, lihtsat, noort ja kogenematut raamatupidajat, kui kilp ja mõõk ... Mida ma võin teile pakkuda?»

«Ka viinajoomises on kord ja arvestus tähtis. Mitu klaasi ma olen võtnud? Ah-jaa ... Mida ma enne jõin? Nii-nii ... Konjakit võite mulle pitsikese valada.»

Juues konjakit pisikeste limpsivate suutäitega, nagu õpetas «Peen mees», jätkas Mehiste:

«Mulle on alati imponeerinud elukogenud inimeste arukus. Teie ütlesite oivaliselt: kord ja arvestus on maailma alus. See on otse filosoofiliselt sügav mõte. Mina, vabandage, et ma endast pisut räägin, mis ei tule edevusest, vaid lihtsalt ... loodan, et te saate minust aru ... Mina olen tuttav nii antiikaja filosoofidega kui ka uusimate mõttemaailma tähtedega, mitte tuttav isiklikus mõttes nagu härra riiginõukoguliikme direktor Saatleviga, vaid nende suurvaimude teostega, — ma näen, et te mõistate mind ... Kord ja arvestus, see on otse platonlik, otse hegellik, otse jameslik idee.»

«Noormees, te võite mulle veel klaasikese valada,» ütles näost särav Ferdinand Ülango.

Just see klaas, mille Mehiste kõiki kombeid unustades lõnksti endale kurku kallas, oli ülearune. Nii vähemalt arvas ta hiljem.

Vestelnud tükk aega Mare onuga, siirdus Mehiste tulevase äia kõrvale.

«Ilma laitmatult funktsioneeriva postita pole nüüdisaegset tsivilisatsiooni ega kultuuri,» kõneles ta siin. «Lapsest saadik imetlen ma telefoni, telegraafi ja kirjakandjate tööd. Lubage, et ma avameelne olen, loodan, et te mõistate mind ... Mare on kõige imeväärsem naine, teile kui tema isale kinnitan ma seda siiraimate tunnetega. Ma ei vääri teda, mina, kes ma alles tähtsusetu raamatupidaja olen. Kuid teile ma võin usaldada, kindel olles teie vaikimisele, et direktori — riiginõukogu liikme Saatlevi — ja meie käitise pearaamatupidaja vahelt on must kass läbi jooksnud. Meie, mina ja direktor, riiginõukogu liige Saatlev, oleme, nagu võisite täna veenduda — loodan, et te saate minust aru — tuttavad, head tuttavad, teatavas mõttes isegi

sõbrad ... Rohkem ma ei räägi, ma ei armasta uhkustada, sest uhkus on filosoofilises mõttes tühine kategooria, mis meiega, aristokraatsel vaimsel alal töötajatega, kes me kõik oleme, kokku ei sobi. Ma olen täna õnnest ja alkoholist pisut ohtrasõnalisem, tavaliselt ... Tahaksin, sooviksin kogu hinge salajasemast sügavusest, et te mind, kes ma tulevikus saan pearaamatupidajaks, nii kindlasti kui ma siin istun, et te minu truusse pojalikku südamesse näeksite.»

Mihkel Ülango oli ainult veini maitsnud. Majaperemehena pidi ta hoolitsema, et külalistel midagi ei puuduks. Ta ei imestanud, et Mehiste hakkas purju jääma. Tütre peigmeest tundis ta karske mehena, ja need, kes viina harva võtavad, jäävad ikka kergesti joobnuks. Ka Mehiste mõistaandmine, et ta võib pearaamatupidajaks saada, ei häirinud Mare isa. Edasipüüdlikul inimesel on alati omad kaugemad eesmärgid ja unistused. Kas ei käinud tema isegi, märksa vanemas eas kui Vello, aastaid ringi lootusega saada osakonnajuhataja asetäitjaks. Ja nüüdki igatseb mõnikord osakonnajuhataja või mõne suurema harupostkontori — muidugi Tallinnas asuva — juhataja kohta. Iga inimene kiitleb pisut, edvistab pisut ja poeb pisut. Mehiste tänast juttu pole põhjust eriti pahaks panna.

Vanahärra südame muutis rahutuks tütre käitumine. Kõigepealt seisis Mare kihluspeo vastu. Peigmehe ja tema pealekäimisel jäi ta lõpuks nõusse. «Mis abielu sellest aga tuleb,» mõtles isa murega, «kui pruut peab end kihlustel nii ülal, nagu viibiks mõne võõra inimese sünnipäeval. Ei sooja sära silmades, ei rõõmu ega elevust olemises. Mehistes on tunda rahulolekut, rõõmugi, mis ta keelepaeltele voli annab, Mare hinges aga pole märgata mingisugust põlemist. Miks ta siis tookord nuttis?»

«Mina ei pea ennast küll kompetentseks isikuks arhitektuuri väga komplitseeritud valdkonnas, kuid vanade kultuurimaade traditsioone arvestades leian, et ruumide jaotusel võiks mõningaid korrektuure teha. Ma tahaksin väga, et teie, minu pruudi ustatud isa, mind õieti mõistaksite ... Ülemisele korrale sobiksid kõige paremini magamistoad ...»

Mihkel Ülango ei kuulnud Mehiste juttu, mis oli nüüd suundunud sinna, millele peigmees pikkade nädalate jooksul pinda valmistas. Ta ütles viisakalt ja-jah ja mõtles edasi oma mõtteid, silmad tütrel, kes kõige igapäevasemal viisil külalistega juttu ajas. Alles siis, kui Mehiste talle mingit paberit näitas, taipas vanahärra. Ta lükkas naeratades Mehiste käe kõrvale, ümisedes midagi «pärast, pärast» taolist, tõusis ja läks venna juurde, kes oli teistega vaidlusse sattunud.

Mehiste keeras kokku lehekese, millele oli visandatud uus ruumide jaotus nii ülemisel kui alumisel korral, ja pistis selle tasku. Näole tekkis irooniline naeratus, mis jäigi sinna püsima. Kainena poleks raamatupidaja ennast unustanud.

«Meil kukub niimoodi välja,» kostsid tigedalt mossitava peigmehe kõrvu selgesti Mats Tsirkeli sõnad, «et kes tööd teha oskab, ei saa peast ega jalust, kes aga kõrt kõrre kõrvale ei pane, ehitab ühe maja teise järel või ahmib riigipirukast järjest suurema suutäie.» Ferdinand Ülango läks näost punaseks.

«Mõtle mida sa räägid!» hüüdis ta solvunult vennale.

«Oma sõnu sa võiksid ... tõepoolest rohkem valida,» noomis ka õigel ajal tähelepanelikuks muutunud Mihkel Ülango vanemat venda.

«Imelik arusaamine,» kehitas Mare ristiisa oma teravaid õlgu.

«See vaatenurk elule on ... tuttav,» sõnas näpitsprille kandev Isamaaliidu väike tegelane paljutähendavalt.

«Kihlused ja poliitika ei sobi kokku,» naeris Mare noorem sõbratar.

«On inimesi, kes kõhust kaugemale ei näe,» püüdis solvata luuletaja.

Külalistest polnud Matsi sõnu kuulnud Väino Tortandel, kes mõtles oma mõtteid. Need olid uutmoodi mõtted, niisugused mõtted, et ta jättis sisetreeningu lohakile. Sõja puhkemine ja olümpiamängude edasilükkumine teadmatuks ajaks olid kahandanud tema sportlikku entusiasmi. See hakkas kaduma pärast härra Franz Steini korteris toimunud kokkupõrget. Kes teda

oleks tagant õhutanudki, kui Melk ikka veel Soomes on. Ka siis, kui Agu peaks tagasi jõudma, ei ole tal ikkagi treenerit. Ühelt poolt Väino Tortandel kahetses seda, et ta sõbrast ja treenerist ilma jäi, teisalt aga õigustas ennast. Niisugune kahevahel olek ajaks teda ummikusse, sundis mõtlema rohkem, kui ta oli kunagi varem mõtelnud.

Mare naeratas poolehoidvalt onule, kelle peale kõik, välja arvatud Väino, äkki karjuma hakkasid. Onu Mats pole niisugune nagu Ferdinand, kes kõike kardab, kõike arvestab, kellest on raske aru saada, mida ta mõtleb. Onu Mats ütleb alati seda välja, mida ta õigeks peab.

Mehiste ei lausunud midagi, tundes head meelt, et Saatlev oli lahkunud. Kui direktor oleks neid sõnu kuulnud, siis hüvasti, pearaamatupidaja koht. Ka Isamaaliidu omadega peab ta rääkima, muidu kantakse kurat teab kuhu ette, kellega tema, Mehiste, Isamaaliidu liige, suhtleb. Võtku oma napsid ja kadugu, mõtles peigmees tujutult.

«Härrased,» püüdis ta külaliste tähelepanu mujale pöörata, «mulle kõneldi hiljuti huvitav lugu . . .»

Teda ei kuulatud.

«Ärge pahandage,» ütles onu Mats vendadele, «ma ei mõelnud teie majakest, mida ehitate rohkem kõhu kõrvalt. Ja ega teie näpud õnnistatud riigipirukani veel ulata. Teiesugused tsinovnikud pole need kõige suuremad mativõtjad. Teie,» vaatas kingseppmeister ausate töömehesilmadega näpitsprillide omanikule otsa, kes pilgu kõrvale keeras, «tähendasite ütlemata ilusti, et minu vaatenurk, või kuidas see käis, on tuttav. Tuttav muidugi, aulik härra, rahvas mõtleb ju nõndaviisi. Ja miks ei pane asjaolud õiget inimest nii mõtlema! Toompeal istuvad ju ikka enamasti need, kes käega pole teinud kärbsepesagi, suuga aga teevad suuri linnu. Näh, vanasti oli Eestimaal seitse-kaheksa linna — Tallinn, Tartu, Narva, Pärnu, Viljandi, Rakvere ja veel mõni —, nüüd aga igas kihelkonnas oma linn.»

Mare ristiisa tõusis ärritatult püsti.

«Härra Mihkel Ülango,» ütles ta kõrge katkeva häälega. «Ma austan teid ja teie tütart väga. Kuid ma ei taha teie katuse all kuulda niisuguseid sõnu, nagu neid

siin praegu lausuti. Ärgu arvaku keegi, et nüüd, kus äikesepilved meie kodude kohale kerkimas on, võib eesti rahva ühiselu põhialuseid õõnestama hakata. Mind, kes ma oma isamaad armastan ja teda ustavalt teenin, haavab teie venna jutt südamepõhjani.»

«Ka mind! Ka mind!» ühines temaga Ferdinand.

«Ma palun sind, Mats, jäta juba ükskord,» ütles majaisa ebakindlalt.

«Ma loodan samuti,» tõusis Mehiste püsti, ajas oma lõua ette ja vaatas võimalikult rangelt süüdlasele otsa, «et te meie lugupeetavate külaliste ja minu pruudi kõrgesti austatud isa sõnadest vajalikud järeldused teete.»

Mare jälgis oma peigmeest suurte, imestavate silmadega.

Väino Tortandel naeratas lepitavalt.

«Imelik,» tõusis ka Mats Tsirkel toolilt. «Majas elada te tahate, saapaid ja kingi kannate, laua taha istuma kipute, aga mida ehitusmees, kingsepp või tisler mõtlevad, sellest ei soovi te midagi kuulda. Hea küll, vennas, teie pidu rikkuda pole mul mõtteski. Kõnelge oma kõnesid ja laulge oma laulusid, mina jalgu ei jää.»

Vanainimese väikeste sammudega hakkas onu Mats ukse poole minema. Mare tõttas talle järele.

Mihkel Ülango laotas käsi.

Mehiste pistis järsu liigutusega piibu suhu.

«Igas laudas on oma kärnane lammas,» noogutas Mare ristiisa kõikemõistvalt onu Ferdinandile. «Meie kohus on neile, kärnastele, nina pihta anda. Eriti praegu.»

Ajakirjanik ning luuletaja Roland Ränk näppis rinnataskust väljapaistvat täitesulepea otsa, märkas siis Made poolt mahajäetud Väino Tortandelit ja konstateeris sellele kurvalt, et naised on mõistmatud, naised on tujukad, naised on instinktide loomad, millest ta kirjutas juba oma «Verelõõmas».

Mehiste ei kuulnud, mida keegi rääkis. Teda tõmbas kõrvale prillidega isamaaliitlane.

«Kui teil on võimalik, siis külastage mind homme,» kuulis ta käskivalt endale öeldavat.

Peigmehe joobnud ajus tärkas hirm. Ta noogutas

nõustuvalt ja vaatas uksele, mille taha olid kadunud Mare ja selle onu ning mille enda järel just nüüd sulges Mihkel Ülango. Miks nad kõik seda sikku putavad, mõtles ta tigestudes. Tulevikus, tulevikus jah, kui Mare on juba tema naine, lõpetab ta selle ebavääriika vahekorra. Lõpetab ilmtingimata. Homme ütleb ta seda härra Lipule. Kindlasti ütleb.

Mihkel Ülango järgnes vennale mureliku südamega. Kukkus rumalasti välja, Mats solvus.

Mare toast kostis kõnekõminat. Isa hingas kergendatult, vend ei läinud niisiis ära. Läbi praokil ukse kostis Mare hääl.

«Onu, ma ei tea, kas ma olen õnnelik või ei. Mõnikord usun, et olen, usun kindlasti. Samas aga ei saa endast aru. Mida vanemaks saan, seda vähem ootan õnne. Õnne vist polegi.»

Matsi sõnad kostsid halvemini, siiski sai Mihkel neist aru.

«Õigel inimesel on ilmas raske õnne leida. Mis siin veel õnnest, kui oma vendade juures ei või tõtt rääkida. Mida kõrgemale inimene nüüdsel ajal tõuseb, seda vähem usaldab ta ennast, kõnelemata teistest. Kes kogu hingest ülespoole trügib, see peab ennast ja oma endisi sõpru-tuttavaid salgama hakkama, sest kellel kõht täis, majad ja vabrikud käes, ümmardajad ees ja taga, mõtleb teistmoodi kui väike mees. Eestimaal on praegu nõnda, et õige ja isamaaline on kõik see, mida suured ja tähtsad tegelased mõtlevad. Kuidas minusugune asjast aru saab, see on kurjast. Kuigi elu on raske ja kibe, nõnda kibedaks ei tohi meelt lasta minna, et usk tulevikku kaob.»

Ja edasi:

«Mina sinu meest ei tunne. Kui ta loomu poolest ristluudest haige pole, aga ikkagi kangelt käib, siis on ta variser, kelle kõrval naine hingesooja ei leia. Nüüd lase mul minna, vastasin kõigele, mida sa tahtsid. Pean ruttu kaduma, viimaks ajavad vennad mu keppidega minema, ja see pole enam sünnis.»

Mare isa tabasid venna sõnad valusasti.

«Onu!»

«Mis sul veel südamel on, tütreke?»

Mihkel Ülango süda tõmbus Mare tasast nuuksumist kuuldes kokku.

«Pühi nüüd ilusti silmad kuivaks ja mine külaliste juurde tagasi. Kui sa teelahkmel seisad ja ei tea, mis sihis edasi minna, siis ära tõtta. Ära enne paigast liigu, kui oled südames õige raja leidnud, mida pärast eluaeg kahetseda ei tule.»

Tütre ja venna kõneluse tunnistajaks saanud Mihkel Ülango mõtles masendatult, et nüüd on ta siis nõnda kaugele jõudnud, et kuulab oma kodus salaja pealt, mida teised kõnelevad. Kõige hirmsam oli mõistmine, et Mare usaldab Matsi rohkem kui teda, oma lihast isa. Temaga pole Mare ammu enam nõnda kõnelnud. Isegi tol õhtul, kui ta nuttis, ei avanud tütar talle täielikult oma südant. Kui ta mees oleks, siis võtaks ta Matsil ja tütrel käe alt kinni ja juhiks tagasi pidutuppa, ükskõik, mida ka Ferdinand ja Mare ristiisa mõtleksid. Kuid temast pole nii talitajat. Esiteks on Mats kangekaelne, ja teiseks . . .

Et mitte naeruväärsesse olukorda sattuda, läks Mihkel Ülango tagasi külaliste juurde. Ta astus nüüd nii, nagu äsja oli Matsi näinud minevat, — väikeste tippivate raugasammudega.

Külaliste meeleolu oli vahepeal tõusnud.

Järsku, ootamatult nii enesele kui teistele, hakkas Mehiste laulma. Tema kärisevat, moondunud häält — purjus peigmees proovis igal tingimusel bassi laulda — kuulis esikusse ka Mare, kes oli just onu uksest välja saatnud. Mõrsja ruttas Mehiste juurde ja vaigistas teda.

«Vello, sa oled purjus,» ütles Mare kõrvaltoas karmilt oma peigmehele.

«Filosoofilises mõttes . . .»

«Puhka ennast välja,» sõnas Mare veelgi karmimalt ja tundis kohkumusega, et ta räägib oma tulevase mehega ükskõikselt nagu võhivõõraga.

«Meie, juhtival, vaimsel alal töötajad . . .»

«Lähme, ma panen su magama.»

Jah, ema ei rääkinud isaga kunagi nii kõledalt, isegi siis mitte, kui vanemad pahuksis olid.

«Minul ei ole midagi ühist selle vanamehega . . .»

«Vello!»

Mare vaatas oma peigmeest põlglikult.

«Moodne elamuehitus lähtub hügieenilis-psühholoogilistest printsiipidest...»

«Ma ei joo enam koort,» hädaldas Mehiste, kui Mare teda köögiuksest mööda talutas. Ka oma pruudi tuppa ei tahtnud peigmees minna. Mehistele näis, et seal varitseb teda Toomas, kelle käsivarred; täna veelgi hirmuäratavamad kui kärutajal, ta silmade ees virvendasid. Vaevaga õnnestus Marel teda sinna saada. Toas aga ärkas Mehistes midagi ürgset, just ürgset, nii meenutas ta endale seda pärast kainena, ning ta haaras oma pruudi käsivartest kinni. Mare tõukas ta eemale. Kuigi Mehiste pärast seda norskama hakkas, jäi see tõuge talle meelde ja vaevas teda kaua aega.

Kui Mare külaliste juurde tagasi jõudis, vehkis Paestik luuletuskoguga, mida noor Tortandel heatahtlikult pilkas. Mare istus Väino kõrvale.

Siis hakkasid kõik laulma. Ka ristiisa ja onu Ferdinand ning nende abikaasad.

Ainult isa istus tõsisena.

42

Kino ooteruumi kogunes ikka rohkem ja rohkem inimesi, nagu jookseks siin põnev film, mis vaatajaid murdu kokku meelitab. Aeg oli aga alles hommikune, isegi pühapäeval ei alga seansid nõnda vara. Ning kokkutulnud erinesid mõneti tavalisest publikust. Enamiku ootajaist moodustasid tõsiste, mõtlike nägudega mehed, kes suitsu tõmmates isekeskis aegamisi vestlesid. Siin oli inimesi, kelle kohta nii käte, näo kui riietuse järgi juba esimesel pilgul võis öelda, et tegemist on ehitusmeestega, aga ka niisuguseid, kelle elukutset peitsid moodsalõikeline talvemantel, hästi vormitud kübar ja nahkkindad. Nägugi tuletas neil meelde rohkem kirjutajat, poeselli või mõnd teist puhtama ameti pidajat kui müürihalli või saevingutajat. Kuid hea tööline võis ta sellegipoolest olla.

Kutseühingu koosolek algas kell pool kümme hommikul. Ja pool üheks pidi see lõpetatud olema, et esimesele kinoseansile mitte jalgu jääda.

August Kuusktamm, kes juba tsaariajal ostetud kitsas sametkraega palitus, mille must värv omandas aastatega järjest rohekama tooni, näis tavalisest kõhetum, ajas ahju juures juttu. Räägiti presidendi kõnest.

«Päts on poliitilistele parteidele tegevusvabaduse andmise vastu,» ütles Maasik.

«Tema parteil — Isamaaliidul — on tegevusvabadust niigi küllalt,» sõnas Kuusktamm.

«Kaval mees,» põlastas Vana-Jaan, kelle näonahk oli talve jooksul hoopis kortsu tõmbunud.

«Kaua ta enam ei kavalda,» arvas Sander Lepik optimistlikult.

Kassa ees naeris põrisevalt Aarmann. Kümmekond meest rääkisid seal elavalt läbisegi. Kuusktamm tabas endal Aarmanni tardunud pilgu, mis kohe kõrvale pöördus. Nagu Kuusktammeni jõudnud kuuldused kõnelesid, oli Aarmann valitud Tortandeli ettevõtte töölisvanemaks. Sellepärast ta ennast nõnda kindlalt tunnebki, mõtles Kuusktamm. Hääl kõmiseb, nagu tõstaks müürinurgal nööri. Ants eksib, kui ta katsub ametiühisuse koosolekule vaadata nii, nagu oleksid sellest osavõtjad tema artelli tunnitöölised, kelle arvamisele võib vilistada.

Ants Aarmann tundis end tõepoolest hästi. Keda siis veel inimesed peaksid arvestama kui mitte teda? Tema pole mitte mingisugune Kuusktamm, kes seal ahju juures oma külgi soojendab, tema taga seisavad terve suure firma mehed. Oleks Aarmann töölisnõukogu liikmete valimisel läbi kukkunud, siis poleks ta siia tulnudki. Sest kui suud lahti teha ei maksa, mis siis koosolekul kätt tõstmas käia. Las tunnimehed ja teised, kes tööga tagaplaanile jäävad, kuulavad, nohisevad ja tõstavad kätt. Tema on esimene mees ehitusel, kes ka koosolekul ei saa sabas sõrkida. Aarmannil tuli alati mõru maitse suhu, kui ta mõtles Jõgissaare streigipäevadele, mil ta sõnad tähele panemata jäeti. Äärepealt oleks teda jalge alla sõtkutud. Tortandelgi oli valmis kõrvale tõukama. Katsugu aga nüüd keegi oma lõugu laksutada. Kuu aega tagasi vaatas ametiühingu asjaajaja temale viltu, täna aga, näe, tuli ise ja torkas käe pihku. Ikkagi «Tortandel ja Ko.» töölisvanem.

Ooteruum jäi kitsaks, muist mehi valgus saali.

Aarmann ei liikunud paigast. Siin torkas ta selgemini silma. Keda ta peaks kartma? Kes seda streiki enam mäletab. Lõpuks oli see mõtlematu tegu, tema kainet, arukat häält ei võetud kuulda.

«Mõni arvab, et ametiühing on koht, kus iga mees, kellele jumal on suu põigiti nina alla loonud, muudkui räusaku,» ütles Aarmann ja vaatas oma tinase pilguga ringi.

Mägiste arvas, et demokraatia on kutseühingu tegevuse aluseks. Koosolekutel tundis puusepp ikka endasse nagu uut vaimu tulevat. Ehitusel oleks ta vaevalt hakanud Aarmanniga vaidlema, siin aga ei paindunud ta naljalt ühegi arvamise ees.

Välisuksest tuli sisse kivikandja Kamar. Ta jäi algul justkui võõrastades kassa juurde seisma, nihkus siis Aarmanni kamba lähedusse, kuid ka siin ei meeldinud talle. Hinges pesitses vimm Ants Aarmanni vastu, kes on nähtavasti suurem tõbras kui mõni võmm, see iga kuraasikama poisi õel tagakiusaja. Voldemar Kamar läks, külg ees, saali ja põrkas sealt uuesti välja tulles Antoniga kokku, kes end parajasti tahtis teiste vahelt koosolekuruumi poetada.

«Ära tolgenda jalus,» pomises Kamar.

«Anna teed,» ühmas Anton tigedalt ja kadus saali.

Kamar vaatas talle imestades järele. Mis kõverjalale on sisse läinud, et susiseb nagu siug ja hoiab seina äärde. «Täitsamees pole Anton iiales olnud,» mõtles Kamar ja taganes ukse juurest ahju poole.

«Tervist,» ulatas Maasik talle käe.

«Tere ise kah,» haaras Kamar teise käe oma laia kondisesse kämblasse. Ja lisas kuidagi piinlikult: «Tulin vaatama . . .»

«Mehetegu,» ütles talle Kuusktamm. «Tööotsa on?»

«Mis sa küsid,» lõi hiiglane käega.

Kamara püksisäärednarmendasid, kaelusest paistis salli alt paljas ihu.

«Kellel on, pakkugu suitsu,» palus ta kõrvale vaadates.

«Koosolek algab, astuge saali,» hüüti ukselt.

Kuusktamm ulatas Kamarale paberossi ja hakkas saali poole minema. Otse ta ees sammus Nurk. Kuklal tundis müürissepp Aarmanni pilku.

Kamar surus selja vastu ahju ja neelas ahnelt suitsu. Koosolek algas.

Kuusktamm jälgis tähelepanelikult koosoleku juhataja valimist. Esitati kaks kandidaati. Ühte müürissepp tundis, teist mitte. Esimese, kiviraiuja Vase, esitas ametiühingu juhatuse senine aseesimees, teise ei keegi muu kui puusepp Mägiste.

«Kes on selle poolt, et valida koosoleku juhatajaks seltsimees Vask?» kostis üldkoosoleku avaja, kutseühingu esimehe Metsise madal bass. Kuusktammele näis, et Metsise hääl käriseb tavalisest rohkem. Eks ole temagi ärritatud. Koosoleku juhataja valimine näitab hästi jõudude vahekorda. Kuusktamm püüdis Vasele antavaid hääli lugeda, aga läks segamini. Ta istus saali keskel, siit oli halb kõiki ülestõusnud käsi näha. Kui palju hääli saab Mägiste poolt esitatud kandidaat, püüdis mõistatada Kuusktamm. Tööliskoja tegelased on kavalad — lasevad oma kandidaadi tegelikul töömehel üles·seada.

Tööliskoja esindaja jäi tugevasti vähemusse. Kuusktammel langes kivi südamelt.

«Tobud,» sõnas keegi temast tagapool istuja üleolevalt. Kuusktamm tundis Aarmanni hääle ära.

Pisut eespool, ukse läheduses istus Ellerhein, kes vahetevahel heitis iroonilisi pilke Madis Nurgale. Kõnet Ellerhein ei kuulanud, ta teadis, millest Metsis räägib. Teadis sedagi, missuguste punktidega ettekannet Nurga nõuandel täiendati. Nurga mõju kasvab ehitustööliste organisatsioonis iga päevaga. Ega's selles kutseühingus lood ainuüksi nõnda ole. Metallitööliste, tekstiilitööliste, kaevandustööliste, sadamatööliste ja teisteski ametiühingutes on jäme ots kommunistide käes. Ühelt poolt polnud Ellerheinal midagi selle vastu, et asjad nii hargnesid. Rannik, Sikk ja teised lõikavad nüüd ise oma poliitika vilja. Truualamlik kodanlusele kaasalaulmine peletas töölised eemale. Tema aastate eest tehtud hoiatustele löödi käega. Kommunistid näevad kaugemale kui nemad. Ellerhein oleks uute tuulte üle ametiühin-

gutes täit rahuldust tundnud, kui need temast üle ei oleks kippunud puhuma.

Tänagi neelas Ellerhein alla mõruda pilli. Ta tuli üldkoosolekule nii-öelda avatud südamega. Ellerheina väledad, otsivad silmad leidsid otsekohe Nurga, kes kolme-nelja mehega juttu ajas. Üks oli ametiühingu organisaator, ülejäänud kahte tundis ta rohkem näo ja nime järgi. Sellest on aga ütlemata vähe. Inimest tuleb tunda nii, et sa tead, mida ta mõtleb. Aimad sedagi, millest ta võib järgmisel hetkel rääkima hakata.

Ellerheinal ei sobinud nii heast peast Nurga juurde minna ja teiste jutu vahele segada, mida ta muidu teha armastas.

Ka Nurgaga proovis ta paar korda nii talitada, aga veendus peagi, et sellest midagi välja ei tule. Nurk läks kas minema või ignoreeris tema juurdetulekut. Jah, see poliitvang oli väheseid inimesi, kellele Ellerhein oma käitumisviisi peale suruda ei suutnud. Tahtest ja mõttest rääkimata. Nurk võis temaga mõnikord pikalt vestelda, tund või paar vaielda, kuid oma hinge hoidis Ellerheina eest suletuna. Muidugi mõista, vahel võis Ellerhein üsna tõepäraselt oletada, millest Nurk mõtles. Praegugi ei räägi ta meestega tühjast-tähjast, vaid õpetab, kuidas kohe algaval ametiühingu koosolekul tegutseda. Õpetada ja suunata oskab Nurk päris targalt. Ta ei kamanda — tehke seda või teist, nagu käsutas Rannik, kui tal veel partei järel oli. Nurk annab jutule niisuguse suuna, et mehed ise mõistavad, mida teha tuleb.

Ametiühingu liikmeid kogunes üldkoosolekule arvukalt. Inimesi, keda tema tundis, oli nende hulgas vähe. Ametiühing paisus ja kasvas. Uued inimesed tõid siia värsket vaimu, milles paljugi jäi Ellerheinale arusaamatuks, tema arvates tooreks ja arenematuks. Nagu kunagi Vaksali puiesteel. Nurgale näis aga see kõik meeldivat. Loomulikult, seda uut, poliitiliselt karastamata vaimu on lihtsam oma käe järgi voolida ja vormida. Mägiste-taolist inimest, kes on läbi imbunud vaba ametiühingulise liikumise põhimõtteist, pole nii hõlbus koolutada ega painutada. Kuid Mägisteid on vähe, need kaovad nõrgalt orienteeruda suutva liikmesumma hulka

nagu tilk merre. Pealegi on Mägiste liiga puine, tardunud, ei oska uute olukordadega kohaneda. Sattus kergemeelselt Tööliskoja tegelaste liimile. Tänanegi koosolek näitab, et see pole regi, millele istuda tasub.

Ellerhein pidas kõiki, kes elu arenguga kaasas ei käinud, idealistideks. Idealist näeb elu mingi idee või dogma seisukohalt, see on inimene, kes ei märka, kuidas progress temast mööda kihutab. Idealiste on ka marksistide hulgas, eriti palju aga kommunistide seas. Näiteks Nurk. Istus neliteist aastat vanglas ja püüab nüüd töölisi kohelda nii, nagu see oli moes kahekümnendate aastate algul.

Ennast luges Andrus Ellerhein ehtsaks marksistiks, kes ületab nii sotside kui kommunistide kitsarinnalisuse. Ta irvitas avalikult härrassotside üle, kommunistide piiratusest kõneles ainult kõige ustavamate sõprade ringis. Ellerhein mõistis, et praegu oleks rumalus enamlastele vastu töötada. Neil on esiteks paljudes küsimustes õigus ja teiseks on tarvis praegu kasutada jõudu, mis Pätsu diktatuuri vastu sihitud. Tulevikus, kui demokraatia on jälle kindlail jalgel, võib mõndagi oma suhtumises korrigeerida.

Nurk jäi hetkeks üksi ja Ellerhein sattus nagu juhuslikult tema juurde.

«Rahvast on rohkesti,» lausus ta rõõmsalt.

Kommunist noogutas vaikselt pead.

«Töölistesse on tulnud nagu uus vaim. Kolm-neli aastat tagasi mahtus ametiühingu üldkoosolek meie oma ruumi, nüüd jääb kinosaal kitsaks.»

«Töölisklassile löödi vara matusekella,» vastas Nurk kuivalt.

Millegipärast arvas Ellerhein, et Nurk peab ka teda üheks kellalööjaks.

«Valitsuse saadik juba kohal,» püüdis ta naljatada, silmadega saali minevale politseinikule osutades.

«Valitsusel on siin ... teisigi esindajaid.»

Jällegi tundis Ellerhein end riivatuna, laskmata seda aga millegagi välja paista. See, et ta Nurga juuresolekul oma tavalise enesekindluse kaotas, vihastas Ellerheina. Närvid, närvid vajavad puhkust, mõtles ta rahutult.

«Olgu kas mundrikandjad või teised, koosoleku käiku need ei muuda,» ütles ta hooletult ja läks solvumistunnet maha surudes saali. Mis tal muud üle jäi teha, kui tema sõnadele vilistatakse.

Mida kauem koosolek kestis, seda rohkem näris midagi Ellerheina hinges. Ta oli arvanud, et koosolekul tekivad ägedad vaidlused, teravad kokkupõrked. Kas ei julgenud mõned vanad tegelased nagu Traat suud lahti teha või olid neid niisugused Nurga sabarakud nagu Kuusktamm ja teised juba ümber töötanud, kuid sügavamaid lahkuminekuid ametiühingu ees seisvate ülesannete määratlemisel ei ilmnenud.

Ellerhein märkas koosolekust osavõtjate hulgas ka Maasikut. Ta kirus mõttes Saatlevit, kes paanikasse sattudes mehe vallandas ja tema plaanid luhta ajas. Nii mõnestki omaaegsest sotsiaaldemokraatliku partei realiikmest on kujunenud kommunistide mees, ja ka Maasik näib selles suunas purjetavat. Mis rääkida realiikmeist, ka mitmed partei vasaku tiiva tuntud jõud otsivad ühist keelt Nurga ja teistega. Isegi tema, dogmatismi verivaenlane, teeb seda. Teeb aga teatud piirini. Kus see piir on, seda ei kujutanud Ellerhein endale täpselt ette. Ainult ühes oli ta kindlalt veendunud — Venemaa tee Eestimaale ei sobi.

Kordnik haigutas, ja see haigutus ajas Ellerheina peaaegu marru. Lollpea, midagi ei mõista märgata. Enamlased kinnitavad kanda, ja tema näitab saalile oma hõredaid kollaseid hambaid.

Ellerhein tõusis ja väljus vihaselt saalist.

Kuusktamm, kes juhuslikult ukse poole vaatas, nägi Ellerheina väljumist. Ellerhein näib otsivat Nurgaga ühist keelt, mõtles müürissepp. Nurk paistab temasse suhtuvat väga ettevaatlikult. Raske on inimesse uskuda, kes ühtelugu oma vaateid muudab. Oli pahempoolne kehvik, siis sots, edasi lõi Rannikust lahku, on Tööliskojaga vaenujalal. Kuid on niisuguseidki, kes ausalt õiget teed otsivad. Mine võta kinni, mis mees see Ellerhein hingepõhjas on. Kas ainult võimuahne karjerist või aus, eksiradu kõndinud inimene?

Ukse vahelt piilus Kamara habetunud nägu. Vaatas veel teist korda saali, otsides nagu midagi. Mõne minuti

pärast ilmus ta kogu uuesti ukseavasse, ja just siis, kui Aarmannile sõna anti, tuli ta sisse ja istus Nurga kõrvale vabale kohale.

Kõnetooli astudes peatusid Ants Aarmanni silmad millegipärast Kuusktammel. Nagu istuks see ainsana saalis. Kuusktamme ootavad ja, nagu Aarmannile näis, salalikult irvitavad silmad hoidsid tema pilku vangis. Tahet pingutades keeras ta näo ukse poole, kust Kamar parasjagu sisse astus. Aarmann tundis suulage kuivaks tõmbuvat, keel muutus otsekui kangeks ja karedaks.

«Mis siin kõneldud on,» algas ta erutusest liiga valju, ülepingutatud häälega, «tuleb suures osas õigeks tunnistada.»

Kurat, poleks vaja olnud pukki ronida, vilksatas samas läbi pea. Kuid nüüd oli taganeda hilja ja Aarmann jätkas:

«Meie, ehitustööliste olukord pole kaugeltki kiita. Palgad on narrid, tööd vähe ja nõnda edasi. Pooled meist on tööta . . .»

Siinkohal hüüdis talle Metsis vahele:

«Kolm neljandikku!»

Aarmann ägestus.

«Hea küll — kolm neljandikku! Ma ei kavatse pikalt heietada, ma pole kõnemees, vaid töömees . . . Ütlen ainult ühte. Seda, et meie kutseühingu eesotsas seisku tegelikud töömehed, mitte aga tegelased, kes armastavad end tööliste juhtideks nimetada. Meie, eestlased, oleme kaine aruga inimesed. Sogases vees kalapüüdmist me heaks ei kiida. Esimees Metsis rääkis pilkavalt seaduseel . . . seaduseelnõudest, mis näevad ette töölistele palgalist puhkust ja toetust paljulapselistele perekondadele ja muud. Vanasõna ütleb: mis hammaste taga, see oma. Siin pole naerda midagi. Need seadused tulevad meile, tegelikkudele töölistele, kasuks. Kutseühing hoolitsegu selle eest, et niisuguseid seadusi rohkem välja antaks. Meid pole vaja ässitada, mida siit kantslist mõned tegid. Kas esimees tõepoolest usub, et kahtlaselt lõhnavad mõistukõned meie, tööliste olukorda parandavad? Ei paranda. Nõnda arvame meie, «Tortandel ja Ko.» müürissepad, puusepad ja teised.»

Aarmann, kellele oma ehitusettevõtte meenutamine lisas kindlust, väitis ärritatult:

«Kes meist endist paremini oma muret ja häda tunneb? Ei keegi, seltsimehed. Meile pole eestkostjaid vaja!»

Sedasama mõtet raius ta veel teiste sõnadega ning tugevama häälega ja läks tagasi oma kohale.

Puusepp Mägiste vaatas Aarmanni üleoleva kaastundega. Töömees on Ants küll, müüril annab talle vastast otsida. Artellivanemana on kibedamatest kibedama käega. Inseneri ees ei küüruta. Intelligentsist jääb aga vajaka. Koosolekul on kurk kuiv ja klomp suus. Hoopis paremini räägib praegu «Lutheri» vabriku käitisvanem. Arvustab targasti töölisühingute tegevust piiravaid seadusi. Mägiste ei pidanud õigeks, et siseministrile anti õigus revideerida kutseühingute tegevust, kõrvaldada juhatuseliikmeid ja kas või kogu juhatus asendada. Kuhu see kõlbas, et tekstiilitööliste organisatsiooni juhatus valitsuse poolt tagandati ja uus määrati. Ka kesknõukogus istuvad määratud tegelased, mis käib vabade ametiühingute põhimõtete vastu. Praegune kõneleja rääkis mõistlikku juttu ka selle kohta, et seaduste järgi on varas ja röövel eelistatum mees kui see isik, kes on poliitiliste süütegude eest kohtulikult karistatud. Varast ja röövlit võib juhatusse valida, seadus kriminaalkuritegude eest süüdimõistetud inimeste suhtes kitsendusi ei tee, neid aga, kellele on poliitika pärast kas või kuu aresti määratud, etteotsa seada enam ei saa. Ametiühingute tegevus jäägu vabaks, ei valitsus ega ka mingi muu jõud tohi talle ettekirjutusi teha. Muu jõu all mõeldi vabanenud poliitvange ja teisi kommuniste, samuti neile lähenenud pahempoolseid sotsialiste.

Mägiste plaksutas kõvasti eelkõnelejale ega saanud teisiti, kui pidi ka ise sõna võtma.

«Austatud seltsimehed!» algas ta ladusalt. «Ma ühinen täiesti eelkõneleja mõtteavaldustega. Kutseühingu kohta käivaid seadusi on tarvis revideerida. Uus juhatus peab selles suunas järjekindlalt tegutsema ja valitsusele kartmatult oma seisukoha esitama. Ma tahan aga ka muust rääkida. Nimelt sellest, et mitmed kõne-

lejad on vaikides mööda läinud ühest põhimõttelise tähtsusega küsimusest. Ligi sada aastat on proletariaadi esimeseks juhtlauseks «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!». Minule arusaamatul põhjusel jättis aga enamus lugupeetud sõnavõtjatest selle punkti, ma ütleksin peapunkti, kahe silma vahele. Miks, küsime. Kas mitte sellepärast, et meie hulgas on inimesi, kellele on tööliste organisatsioonide vaheline nägelemine tähtsam kui ühise tegutsemise edendamine? Kas tõusevad meie palgad sellest, et kutseühingud ja Tööliskoda kumbki ise kanti veab? Kas annab meile tööd see, et kutseühingu ninamehed Tööliskojale vastu töötavad? Kas meie, puuseppade ja müürisseppade, maalrite ja pottseppade leivakannikat kasvatab riid, mida mitu eelkõnelejat on tuliselt õhutanud? Ei, ütlen ma. Ei ja veel kord ei. Just ühises vaimus tuleb tööd teha. Meie, tõsiste kutseühingu liikmete, kelle käed on rakkus kirvevarre hoidmisest või ... või ... meie kohuseks on toetada Tööliskoda ja tema pingutusi tööliste elujärje parandamisel.»

Aarmann kuulas kadedusega Mägiste voolavat kõnet. Tema ise oleks pidanud nii osavalt rääkima. Niisama vabalt, aga targemini. Jutt libe nagu mõnel elukutselisel poliitikategelasel, mõistus aga omane tunnitöölisele. Kuulates Mägiste sõnu selle kohta, et üks tegelikest töömeestest, nimelt ehitusettevõtte «Tortandel ja Ko.» käitisvanem seltsimees Aarmann, olevat vastutustundetute ässitajate eest õieti hoiatanud, ei tundnud Aarmann ennast hästi. «Rikub minu kaalukate mõtete soodsa mõju,» mõtles ta rahutult.

Järjekorras anti Kuusktammele sõna.

«Mina olen vanema põlve mees, kellel uuemad sõnad enam hästi meeles ei seisa. Keel kah vanadega harjunud. Kui koosoleku eestseisus ja politseihärra pahaks ei pane, siis ütlen ma kutseühingu asemel ametiühisus ... Nüüd aga asja juurde. Siin on räägitud meie ametiühisuse ülesannetest. Mina arvan nii, et ametiühisus ei tohi ühestki asjast mööda vaadata, mis meid, töölisi, huvitavad. Teiste hulgas võttis suu täis ka Ants Aarmann, keda me hästi tunneme. Kõige paremini oskavad tema kohta oma sõna öelda muidugi need, kes on tema artellis tunnitöölisteks olnud. Mõned nimeta-

vad teda Tortandeli opmaniks, ja eks selles aunimes ole omajagu tõepõhja all. Ametiühisuse tulevane juhatus peaks seisma hea selle eest, et opmaneid töölisvanemateks ei valitaks. Sest opman vaatab tööinimesele ikka nagu härjale, kes muust ei oska lugu pidada kui vatsatäiest.»

Saal mürises naerust.

Ants Aarmann tõusis püsti ja karjus:

«Ma ei luba ennast teotada!»

«Kus me siis veel tõtt räägime kui siin, oma ametiühisuse koosolekul,» jätkas Kuusktamm ennast segada laskmata. «Ametiühisus peab iseenesest mõista tegemist tegema eeskätt meie töö ja palga asjadega, kaitsma tööliste huvisid. Kuid oleks imelik, kui ametiühisus muude asjade ees, kus meil king pigistab, silmad kinni paneks. King pigistab aga nii siit kui ka sealt, ja ikka väga valusasti. Nii raskesti, et teinekord veel vaevaltvaevalt hingitsed. Eks kerki turul päevast päeva toiduainete hinnad. Majaperemehed litsuvad üürile järjest lisa. Valitsus on ehitustööliste häda vastu kurt ja pime. Aarmann ütles, et Tortandeli töölised ei taha eestkostjaid. Ta rääkis tõtt. Tortandeli töölistel pole vaja niisuguse mehe eestkostmist, kes omal ajal streigi nurja ajas ja kes igal palgapäeval tunnitööliste pealt pataka kroone oma põuetasku pistab. Nii nagu me kõik, tunnevad ka Tortandeli töölised muret selle üle, kuidas meie riigilaevukest juhitakse.»

«See on poliitika!»

Kes nii hüüdis, see jäi kõnelejale märkamata. Aarmanni hääl see polnud.

Politseinik nihutas ennast toolil.

«Muidugi poliitika. Kas ametiühisus saab oina kombel, keda tapalavale viiakse, poliitika ees silmi kinni pigistada? Siin räägiti leivakannikast. Meie leivakannikas kahaneb seda väiksemaks, mida rohkem ametiühisus seda teed mööda käib, mida Aarmann ja Mägiste ning mõni teine soovitavad. Mitte palvekirjad Toompeale, vaid meie üksmeelne võitlus kasvatab leivakannikat. Mina arvan, et Tööliskoda, kui see kord on juba ellu kutsutud, võib tööliste kasuks mõndagi ära teha. Kõigepealt peaks ta selge sõnaga ütlema, et seltsimehed,

märgukirjad meie elujärge ei paranda. Mis teevad nemad? Ajavad päid segi lapsejuttudega, et vabrikuomanikud, ärimehed, pangahärrad ja hallparunid, kelle tahe valitsusele seaduseks on, võivat meile taevamannat saata, kui aga hästi mahedasti paluda. Muudkui kaapa kintsu.»

Kuusktamme silmades helkis nooruslikku ägedust.

«Ma ei tea, kuidas teised asjale vaatavad, aga mind panevad valitsuse teod mõtlema. Pikkade aastate jooksul vilistati Toompeal tööliste nõudmistele. Meile näidati rusikat. Nüüd pakuvad võimumehed ise: olge head, anname perekonnainimestele abiraha, korraldame ära palgalise puhkuse küsimuse. «Päevalehte» sigines äkki nurk «Tööliste elu». Puhtast vennaarmastusest see ei tule.»

Pingil kihelnud kordnik Sarv protesteeris.

«Seltsimees Kuusktamm,» ütles koosoleku juhataja. «Politsei esindaja hoiatas, et keelatud on avalduste tegemine, mis riivavad maksvat riigikorda.»

Saalis tõusis nurin.

«Ametiühisus peab valitsuse sise- ja välispoliitikat selgete, läbinägevate silmadega jälgimą,» jätkas Kuusktamm. «Kui töölistele leiba pakutakse, siis võtame selle vastu, kuid leiva asemel kivi ei tohi me enestele anda lasta.

Mis seltsimees Metsis kõneles ametiühisuse ülesannetest, see on õige,» jätkas kiirustamata vana müürissepp, kes otsis teed, kuidas kõnelda nii, et kuulajad mõistaksid ning seadusesilm millestki kinni haarata ei saaks. «Lõpuks veel inimestest, kes peavad meie ametiühisuse eesotsas olema. Muidugi mõista need, kes tahavad ja oskavad tööliste asjade eest seista. Need, kes näevad kapitaliste ja nende käsutäitjaid läbi, need, kes näevad sihti, kuhupoole töörahvas püüab. Argpükse ja härrade kintsukaapijaid pole sinna vaja. Juuda südamega inimesi veelgi vähem. Siin räägiti mõistukõnet inimestest, kes pidavat end tööliste juhtideks. Ennemuiste, kui veel palju erakondasid tegutses, kümned põranda peal ja üksainus — meie, tööliste oma — põranda all, siis oli jutt selgem. Ega me nii rumalad olegi, et ei mõista sõnade taha näha. Meie, töölised,

oleme niisugune rahvas, kes oskab lõhnast tunda, mis on oma, mis võõras. Ja et jutud inimestest, kes nimetavad ennast tööliste juhtideks, halvasti haisevad, seda võtavad meie ninad hästi kinni.»

Koosolekust osavõtjad plaksutasid.

Politsei oli nõutu. Poleks Soome sõda nõnda õnnetult lõppenud, katkestaks ta praegu koosoleku, kuid nüüd... Jaoskonnaülem soovitas hästi tasakaalukas olla. Kordnik Sarv ei teadnud oma kimbatuses, mida ette võtta.

Ellerhein, kes Kuusktamme sõnavõtu ajal saali tagasi oli tulnud ja Maasiku kõrvale koha leidnud, vaatas tähelepanelikult rääkijat. Teadagi, Nurga jünger. Ta loobus esialgsest kavatsusest koosolekul kõnelda. Nii nagu viimasel ajal tihti, eelistas Andrus Ellerhein ka nüüd äraootavale seisukohale jääda. Ajaloo veskikivid jahvatavad aeglaselt...

Koosoleku käik ei lasknud Ellerheina rahuneda. Ta kuulas, jälgis tähelepanelikult esinejaid ja sosistas kõrvalistuvale Maasikule:

«Võtke sõna.»

Maasikut üllatas Ellerheina ettepanek. Tema arvates arenes koosolek just nõnda, nagu see arenema pidi. Ta nõustus Metsise aruande põhiteesidega. Tortandeli käitisvanem, Mägiste ja teised Tööliskoja mõttelaadiga kõnelejad said juba vastulöögi. Kuusktamme kõne ajal kartis Maasik, et vana annab politsei esindajale võimaluse sõnadest kinni haarata, mida see kasutab koosoleku lõpetamise põhjusena. Seda aga ei sündinud. Kuusktamm möödus karidest ja politseinik oli ebakindel. Tõepoolest, Kuusktammel on õigus: laveerib valitsus ja laveerib tema politsei. Mispärast peaks tema nüüd, kui kõik juba selge on, kõnepulti minema? Maasik vaatas arusaamatult Ellerheinale.

«Võtke sõna,» kordas see julgustavalt naeratades.

«Kelle poolt ja kelle vastu?» küsis Maasik.

«Ausad marksistlikud sotsiaaldemokraadid teavad, millest rääkida,» sosistas Ellerhein, kelle nimetissõrm püsti tõusis ja samas uuesti kõverasse tõmbus.

Ausad marksistlikud sotsiaaldemokraadid? Mida Ellerhein nende sõnadega mõtles? Maasik ei taibanud

ikka veel. Kas koosoleku enamuse mõtted on niisugused, millega aus sotsiaaldemokraat ei saa nõustuda? Kas tema, Maasik, on aus sotsiaaldemokraat? Maasik ei olnud endalt enam tükk aega küsinud, kes ta oma poliitiliste vaadete poolest on. Ametiühingute viimase aja tegevus tundus talle õige, ta jagas peaaegu kõigis küsimustes Kuusktamme seisukohti. Kuusktamme tõed ei ole mitte ainult kitsalt ühe inimese tõed, sellest oli ta nüüd aru saanud. Varem oletas Maasik, et müürissepp on kommunistlike vaadetega, nüüd ta seda enam ei oletanud, vaid teadis juba kindlasti. Ennast ei julgenud Maasik kommunistiks nimetada. Mõiste kommunist oli ta silmis muutunud suureks tunnustuseks, mida ise endale võtta ei saa. Kas Ellerhein mõtleb niisamuti kui tema, et kommunist on kõige ausam ja järjekindlam sotsiaaldemokraat, veendunud ja ustav marksist?

«Ma ei leia põhjust sõna võtta,» ütles ta Ellerheinale avameelselt.

«Hüva,» lõpetas Ellerhein kõneluse ja Maasikule jäigi arusaamatuks, mida viimane oli temalt tahtnud.

Koosoleku vaheajal süüdistas Aarmann raevukalt Kuusktamme.

«Räägi nagu mees, ära laima,» urises ta tigedalt.

Kuusktamm vaatas otse Aarmanni ähvardavatesse silmadesse.

«Sinu ees pole kõnetool lukus,» ütles ta rahulikult. «Pea piiri!»

«Ütle mulle ausalt, Ants, kas sa omast peast, Tortandeli tahtmisel või kellegi teise nõuandel enda töölisvanemaks upitasid?»

Ümberringi naerdi.

«Terav kirves leiab ikka kivi,» püüdis Aarmann harjunud kombe kohaselt ebamäärase ähvardusega pead püsti hoida.

«Ants, mine ära,» sõnas Vana-Jaan näost punaseks tõmbudes. «Kui sa töömees poleks, siis . . .»

«Mis siis?» karjus enesevalitsemise kaotanud Aarmann. «Mis siis?» Ta lükkas vaheleseganud Maasiku kõrvale ja astus vanamehele sammu lähemale. «Räägi!»

Aarmanni õlale laskus Kamara suur käsi.

«Mispärast sa, kuradihing, mind Jõgissaarel jootsid?»

Käitisvanem vaatas metsikute silmadega ümber ja taganes. Ta ei pagenud, sugugi mitte. Aarmann jäi seisma samale kohale, kus ta enne koosoleku algust laial häälel juttu ajas. Ta sisemus mässas. Püüdis naeratada, kuid huuled ei kuulanud sõna. Tihedate kulmude all tardusid silmad tigedaiks tinaseiks nööpideks.

Koosoleku edasine käik lisas sappi Aarmanni hinge. Uude juhatusse valiti Kuusktamm. Mägiste kukkus läbi. Enda kandidatuuri võttis Aarmann valimistel tagasi. «Targasti tegin,» mõtles ta tagantjärele. «Punased oleks nagunii läbi kukutanud. Loll olin, et üldse sõna võtsin. Mina pole Mägiste, kes on väljanaermistega harjunud. Edaspidi otsigu Tööliskoja tegelinskid rumalamat.»

Rusutud mõtetega lahkus Ants Aarmann koosolekult. Ta tundis end veelgi halvemini kui ülemöödunud sügisel.

Kinosaalist väljus Nurk koos Kuusktammega.

«Kus Toomas on?» küsis Nurk.

«Hospidalis. Tiisikus,» vastas müürissepp.

«Paraneb või...?»

«Jumal seda teab,» mõistis Kuusktamm teist. «Noorele on see haigus kuri.»

Nurk kaalus endamisi midagi ja ütles siis:

«Tead sa mõnda teist usaldatavat meest?»

Kuusktamm soovitas Maasikut.

Viimaste hulgas saalist väljuv Anton märkas nende omavahelist kõnelust.

43

Tooma päevad veeresid tüütava üksluisusega. Karboli järgi lõhnav palat ja pikk sünge koridor muutusid järjest vastumeelsemaks. Ta ihkas haiglast välja, ja uskus, et paraneb värske õhu käes kiiremini kui siin, tröötitute seinte vahel. Kõneles sellest ka arstidele, kuid need raputasid päid.

Tookordne palavik möödus nädalaga. Toomas hakkas uuesti võimlema. Jällegi hõõrus ta hommikuti ja õhtuti oma keha külma veega. Võimeldes valis harjutusi, mis nõudsid tugevat pingutust. Kõverdas tugilamangus käsi, armastas ühele jalale toetudes lasta end kükkasen-

disse ja tõusta uuesti üles ning teha seda mitu korda järjest. Viimase harjutuse oli ta Kuusktammelt õppinud. Vana müürissepp andis mitmesugustes jõu- ja osavuseproovides noortele sagedasti kümme silma ette. Kuusktamm ei öelnud ära, kui mõni rassu kutsus teda sõrme tõmbama, kätt suruma või vägikaigast vedama. Teinekord, kui klaasike või kaks vana hinge soojendasid, lõi ta lausa liisupoisi kombel leegitsema. Kõhnema kaelaga mehel oli siis parem mitte hoobelda, häbistas hullul kombel ära. Ühel jalal seistes võis ta end ka purjus peaga kerge vaevaga kükakile lasta ja uuesti üles vinnata. Niisugust vigurit tegi ta rohkem Leena ees ja siis, kui naine talle nukralt otsa vaatas ning etteheitvalt ütles, et mees on pudelikaela liiga kaua peos hoidnud. «Leenake, ära ülekohut tee,» lausus neil puhkudel August ja tõmbas tabureti keset tuba. Järgmisel silmapilgul kükitas ta üht jalga ette sirutades juba sellel ja ajas end poisikeseliku kergusega püsti, silmad kavalalt kissis. Leena silmanurkadesse tekkisid siis ikka pehmed naerukurrud. Nõnda imelik ja ühteviisi hea oli elukaaslase poisikesetempe vaadata.

Hommikusele võimlemisele järgnes igav päev. Kõige rohkem kannatas Toomas tegevusetuse all. Söö ja lama, nagu oleksid kõik teod, mida inimene elus tegema peab, ammugi juba tehtud. Paksud hallikaanelised Marxi ja Engelsi valitud teosed panid teda sügavasti mõtlema. Neis oli küllaltki niisugust, millest korrapealt raske aru saada. Mida põhjalikumalt ta Kuusktamme poolt saadetud teostesse süvenes, seda rohkem need teda haarasid. Ajalehti luges senisest teravama pilguga. Pätsu, Uluotsa ja teiste valitsusetegelaste kõnesid oskas ta nüüd hoopis paremini hinnata. Mida sagedamini ja suuremate tähtedega ajalehtedes kirjutati, et väike eesti rahvas peab praegu, keerukal ja raskel ajaloolisel silmapilgul, olema seesmiselt tugev, et tal on vaja Lembitu vaimu, et kõigi rahvakihtide murdmatus ühistundes peitub Eesti riikluse pant, seda lootusrikkamalt ootas Toomas poliitiliste sündmuste arenemist. Kas kodanlus ei räägi ja kirjuta niisuguseid jutte sellepärast, et töörahva klassiteadlikkus tõuseb ja ta ei usu enam vabrikantide ning hallparunite suuvood-

rite jutte ühistundest ja seesmisest tugevusest, mis on kakskümmend aastat aidanud rahamehi sadulas püsida? Kindlasti selle tõttu.

Haige kärsitus kasvas. Sellal kui tööinimesed oma selga ikka rohkem ja rohkem sirgu ajavad, peab tema, käed pea all, voodis lamama. Mida ta omalt poolt oleks teha saanud, seda ei osanud Toomas kujutleda, kuid haiglast välja ta tahtis.

«Küll jõuad,» soovitas Kuusktamm Toomal arstide nõuannet kuulda võtta.

Kõige rohkem igatses Toomas tellinguile. Mida kõrgemalt päike hakkas käima, seda sagedamini viibis ta kujutlustes müüril, tahus sinakashalli paest nurgakivi, ladus punaseid, hästi põletatud telliseid või valgeid sirgete servadega silikaate. Kuusktamme käest kuulis ta, et lõppev talv olnud ehitusmeestele väga karm. Tööpuudus ehitustööliste seas meenutanud suure kriisi aastaid.

«Kas hospidalis või kodus, ühteviisi oleksid sa ikka pidanud käsi rüpes hoidma,» rääkis Kuusktamm.

Toomast see ei lohutanud.

Üksik korsten muutus ta sõbraks, millel oleks nagu eluvaim sees olnud. Selle kiviread ahvatlesid ja tröstisid. Toomas oli korstna oma kujutluses mitu korda kivihaaval laiali laotanud ja uuesti üles ehitanud. Ta andis sellele vahel sootuks uue kuju, kas lihtsama või veelgi keerulisema. Koguni vabrikukorstna meisterdas valmis. Samasuguse, nagu ehitati Jõgissaarel. Üheksakümmend või sada meetrit kõrge. Kõneldi, et vabrikukorstnad kõikuvat kõvasti. Toomas polnud suure korstna tööd veel teinud. Solovjov lootis Jõgissaare tehase korstna töö endale kaubelda, kuid läks enne Tortandeliga riidu. Küllap Aarmann kiskus niisuguse hea otsa enda kätte.

Juhtus sedagi, et see palatiaknast paistev siksakiline korstnapits võttis inimese kuju, muutudes näiteks Salmeks, kes teda kordagi polnud külastanud. Märt käis teda vaatamas, Mehiste ja Mare näitasid oma nägu, aga Salme ei tulnud. Toomas sai aru, et Mehistet ei too-

nud tema juurde mitte puhtad kavatsused, vaid miski muu. Tal oleks kergem olnud, kui Mehiste poleks Maret kaasa vedanud. Toomas tabas end mõttelt, et Kuusktamm ja Leena oleksid võinud Salmega niisamuti talitada kui Mehiste Marega. Niisugune soov tekkis sellest hoolimata, et ta enda arvates Salmet põlgas. Korsten muutus nagu kiuste nooreks neiuks ja süüdistas teda. Neil puhkudel ei jäänud korsten katusele püsima, vaid talutas Toomast sinna, kuhu heaks arvas. Kõige sagedamini viis ta haige kõrgele liivakaldale istuma või jälle ladus koos temaga Tortandeli maja umbset vaheseina.

Võib-olla oleks korsten Kuusktammekski muutunud, kui see poleks vahetevahel tema juures käinud. Tuli ja kõneles kõigest muust, mitte aga haigusest. Pärast müürissepa lahkumist oli Toomal alati kergem. Ta vajas usku tervise tagasitulekusse, ja seda oskas Kuusktamm mitte vähem anda kui arstid.

Siinsed tohtrid ei armastanud sõnu. Vaatasid haiguslehte, küsisid harva üht-teist ja läksid edasi järgmise haige voodi juurde. Algul pidas Toomas arstide sellist käitumist tülpimuseks. Hiljem mõistis ta seda teisiti. Palavikukõver, analüüside tulemused ja röntgeniandmed kõnelevad selgemat keelt kui haiged ise.

Toomas hakkas lugu pidama alati vaikivast arstist, kelle jäme keha oli pakuna ühtlane. See mees oleks Kamarale paras paariline, kelle jalgu kivikoorem naljalt värisema ei võtaks.

Arst vaikis ja nohises ligi kuu aega, teise algul ütles lühidalt:

«Teil on parempoolses kopsutiivas kirsisuurune kavern.»

«Kirsisuurune,» kordas Toomas.

Arst silmitses teda tähelepanelikult ja lausus vihaselt:

«Ka kanamunasuuruse kaverniga inimesed elavad.»

See oli mehejutt ja Toomas vaatas valges kitlis hiiglasele tänulikult otsa. Rahulikult heitis ta kušetile ja laskis endale teha pneumatooraksi.

Röntgenikabinetist lahkudes ütles arst talle järele:

«Võimlemisega olge nüüd ettevaatlikum.»

Toomas vähendas hommikustel harjutustel kätekõverduste arvu.

Talle süstiti kaltsiumi. Haigete hulgas kõneldi palju kullaravist, mis siinsetele tiisikeridele ei olnud taskukohane. Toomas ei unistanud kullapritsidest nagu juuksur, kes silmanähtavalt kokku kuivas. Ei unistanud sellepärast, et ta ei osanud surma karta.

Palatis vaheldusid haiged. Juuksuri asemel lamas nüüd vastasvoodis köievabriku tööline, kes rögistas eelkäijast veelgi rohkem, kuid õnneks ei ohanud ega hädaldanud. See hammustava sõnaga inimene siunas nii ennast kui teisi.

«Kui oled surmale määratud, siis sure, aga ära virise,» ütles ta tigedalt.

Toomas ootas kevadet.

Aprilli keskel kirjutati ta haiglast välja. Arst ei soovitanud tal sanatooriumi sõita. Sellel noorel müürissepal polnud ilmselt liigset raha, ja kohad, mille eest tasus tiisikuse vastu võitlemise selts, olid kinni. Arst ei kõnelnud ka sellest, et tiisikushaige peab hästi sööma ja palju puhkama. Tööta ei saa Laane-taoline noormees elada, kes teda toidaks? Kogu arsti nõuanne mahtus ühte lausesse:

«Täie jõuga ärge esialgu rassige.»

Tõepoolest, see on väärt inimene, mõtles Toomas.

Kui Toomas rõskel, hallil ja udusel päeval haiglauksest väljus ja hakkas piki tänavat edasi minema, sõitis ta kõrvale voorimees Robert Toomingas.

«Istu peale,» hüüdis ta lõbusalt.

Toomas imestas.

«Istu peale, Toomas. Minu troska ei tee häbi ka tööinimestele.»

«Mul on tasku tühi.»

«Mis sest,» naeris voorimees. Miira kikitas kõrvu.

Toomas istus troskasse.

Toomingas liigutas ohjaaru ja sõiduk hakkas liikuma. Voorimees oli jutuhoos.

«Talv oli viletsamast viletsam, kes teab, mis suvi toob,» kõneles ta poolviltu pukis istudes. «Meil tuli Miiraga saan ree vastu vahetada ja lumevedamisega leiva- ning heinalisa teenida. Kumma süda rohkem

valutas, kas Miiral või minul, seda on raske ütelda, aga otsa lõppesime mõlemad.»

Toomingas muigas.

«Kui sõda ei tule, siis on minu ja mära laul lauldud.»

«Kuidas sõda teid siis päästaks?»

«Kõlbaksime suurtükiväkke!»

Nüüd mürises voorimees naerda. Hobune kõõritas tahapoole, hakates sabaga vehkima.

«Kui rahulikul ajal enam muid väljavaateid pole, eks siis peab ikka sõda aitama,» seletas Toomingas. «Kuidas siis minul peavad need väljavaated olema, kui pool Euroopat juba rinnutsi koos. Meie hoiame küll Miiraga ühte, aga ühistunne on vilets värk, ei toida.»

Järsku muutis Toomingas kõneainet. Ta jäi tõsiseks ja ütles:

«Kuusktamme saatis prefekt Tallinnast välja.»

Toomas ehmus.

«Kuhu?»

«Viljandisse. Tema järele nuhiti juba mõni aeg. Ehitustööliste koosolekul oli ta tõtt täie suuga välja öelnud. Seda kasutati ära. Süüdistati, et ta kihutavat inimesi valitsuse vastu üles, tegevat riigivastast ässitustööd ja sellepärast ei või enam Tallinnas elada.»

Hobusekabjad peksid vastu sillutist, rattad sahisesid, troska nagises. Möödasõitev auto tuututas. Poisike jooksis üle tänava.

«Aasta tagasi oleks trellide taha saadetud.»

Toomingal on õigus, mõistis Toomas. Valitsus ei söanda enam nõnda väljakutsuvalt ja veriselt tegutseda kui varem. Kuid ka väljasaatmine on vägivald, toores vägivald. Millal see lõpeb?

Nagu iseendale vastates sõnas Toomas ägedalt:

«Kauaks ta sinna ei jää!»

«Justkui August,» mõtles Toomingas. «Ka tema naljatas, et katsu sa, Robert, veel aastake vastu pidada ja ära oma Miirakest enne maha müü. Hea on sõbramehega jaamast koju sõita, kui praegustele võimumeestele suurauad on pähe pandud.»

Pärnu maanteel kolises tramm.

Toominga selg vajus kühmu. Poiss tagaistmel mõt-

leb, mis temast segada. Praegusel ajal on palju asju, mille üle on vaja ajusid pingutada.

Ka Miira pea laskus ikka madalamale ja madalamale. Tark, vana ja väsinud loom. Toomingal hakkas hale oma hobust vaadates. Kaua nad nõnda veel hinge sees hoiavad? Kas toob lähem aasta ellu mingit muudatust? Kes teab . . .

Toomas ei märganudki, millal nad Kuusktamme elukoha juurde jõudsid. «Mispärast ta minu siia tõi?» mõtles ta troskast maha astudes. Siis meenus, et samas majas elab ju ka Toomingas ise, ja kõik muutus arusaadavaks.

«Astu Leena juurde sisse,» sõnas Toomingas noormehest mööda vaadates.

Toomas läks.

«Oledki platsis,» lausus Leena ust noormehe ees avades.

«Nagu näed,» vastas Toomas ja surus tugevasti Kuusktamme naise kätt. Oma käepigistusse pani ta kaastunde ja lootuse, sõpruse ja kindla usu, et August peab vastu ja tuleb rutem tagasi, kui Leena arvab. Kas Leena mõistis kõike, mida noormehe käepigistus edasi anda tahtis, või mitte, kes seda teadis. Ühte tõi talle Tooma tervitus siiski. Nimelt soojusetunde südamesse. Vanale naisele näis, nagu oleks temaga ka terake Augustit ühes tulnud. Ja seda oli nii hea tunda, et ta ripsmed värisema kippusid.

«Riputa palitu varna,» sai Leena oma hingeliigutusest jagu. «Ma otsin seniks midagi hamba alla.»

«Ära endale nii palju tüli tee,» ütles Toomas rohkem kombe pärast, sest ta mõistis, et Leena ajaks temaga praegu hea meelega mõne sõna oma mehest juttu. Ja ta isegi tahaks Kuusktammest rohkem teada, kui Toomingas rääkis. Kojuminekuga on aega küll ja küll. Kuhu tal rutata ongi, vaba inimene. Kes teab, kuidas Vallas temasse nüüd üldse suhtub.

Palitut varna riputades märkas Toomas, et Kuusktammed on endale just samasuguse riidenagi ostnud, kui temal Vallaste juures seinal seisab. Kasepuust lakeeritud seljatagune ja nikeldatud konksud, millel on kirsipunased ümmargused nupud otsas. Istus siis

toolile ja talle torkasid otsekohe silma veel kaks hästi tuttavatena paistvat asja — lauakell ja peegel.

Pliidi äärest jälgis teda Leena. Kohendas tuld, liigutas potikaant ja vaatas silmanurgast Toomast. Nägi, kuidas see kella pihku võttis ja imestunult uuris. Toomingas polnud niisiis kõnelnud, sai Leena aru. Juba mõned päevad tagasi tõid nad Tooma asjad Vallaste juurest siia. Nõnda andis Kuusktamm enne ärasõitmist nõu. «Vallas teda kaua ei pea. Poissi ei tohi lageda taeva alla jätta. Haige inimene. Robert aitab kolida.» Mis seal kolida oligi — seljariided ja muud nipet-näpet. Voorimees lõi nagi seinale üles. Riided asetas Leena kappi ja särgid kohvrisse, kus muudki pesu hoiti. Kapis ja kohvris oli ruumi küllalt, Kuusktamm võttis osa oma asju kaasa.

Leena nägi, et Toomas muutus näost tõsiseks.

«Vallas kartis poegade pärast,» selgitas naine. «Magama hakkad raamil. August kopsis selle kokku. Ööseks toome sisse, hommikul viime sahvrisse.»

Tugevamini kui kunagi varem tundis Toomas end praegu haigena. Elu halastamatus tabas kõige valusamini just nüüd, kui teda peaaegu terveks võis pidada. Viimasel analüüsimisel ei leitud rögast enam pisikuid. Kavern lubjastus hästi. Arst lootis, et saab õhkrinna ettenähtust rutemini lõpetada. Inimesed ütlesid talle aga: sa oled tõbine, nakkusekolle, sinust tuleb eemale hoida. Mitte Kuusktamm ega Leena, kes võtsid suure osa tema muredest enda kanda. Toomingaski sõidutas teda nagu tervet. Elu on karmim kui nemad. Ta tuleb oma arvamisega otse välja, kui õige või ebaõige see ka oleks.

Pärast sööki tähendas ta Leenale:

«Minu kruus ja taldrik hoia eraldi ja pese eraldi. Kõige parem oleks neid läbi keeta.»

Leena lõi käega.

«Tohtrite narrus. Pidalitõbist, seda ma kardaks. Kas arvad, et rinnahaigust oled ainult sina põdenud? Kõik ümberkaudsed majad on seda täis.»

Öösel ei tulnud Toomale und, kuigi Leena oli teinud raamile pehme aseme.

«Tunni aja pärast olen tagasi.»

Mats Tsirkel saatis tütart silmadega. Tikulöömiseks kõverdunud käsi vajus hoopi andmata tagasi. Ta istus nõnda, tanksaabas põlvede vahel ja allalastud haamer peos, tükk aega. Mõtles ise, et niiviisi pole töömehel sünnis konutada, kuid käsi ei tahtnud ega tahtnud tõusta. Kunagi aastate eest, sellipäevade alguses, oli ta imestanud, kui mõni elatanud meister töö sülle unustas. Tollal näis see pagana veidrana, omamoodi looderdamisena. Nüüd ta enam ei imestanud. Mitte laiskus, vaid hajameelsus, mitte hajameelsus, vaid mõtted, mitte tühjad mõtted, vaid elumure on selle põhjuseks, et kingseppade käed vahel töö juures justkui jõu kaotavad ja paigale kangestuvad.

Kingseppmeistri südamesse lisas muret Valve.

Maailma asjade käik poleks teda norutama pannud. Baasid ei ajanud teda marru nagu nahakaupmees Mihhailovit, kes 1919. aastal punaste eest põgenes Kaasanist Eestimaale. Mats Tsirkel ütles hangeldajale hammustava viisakusega, et kuhu te, Andrei Andrejevitš, nüüd kavatsete kolida, kas Rootsi kaudu Inglismaale või kohe Ameerikasse välja, mispeale viimane vihaselt teda põrnitses. Endisel ajal oleks ehk läinud ja politseile üles andnud, et vaadake, missugune kahtlane isik see Tsirkel on. Peale kärätanud oleks ta ikkagi, nüüd aga ainult puhkis ja jõllitas. Soome sõja ajal tõstis ta uuesti pead ja ütles Matsile, kes pealsenahka oli tulnud ostma, et ei tal ole vaja kuhugi kolida, Tallinnast on hea lähedane Petrogradi või Moskvasse uut tsaari kroonimisel tervitama minna. Praegu see staroveer enam niisugustest asjadest ei unista. Või kui unistabki, siis ei tule seda kellelegi nina alla hõõruma.

Toompea advokaadid on samuti kimbatuses. Nende kõnedest on näha, et nii president kui peaminister tunnevad tuleviku ees kabuhirmu. Mats Tsirkelile näisid poliitikamehed läbipõlenud lirvadena, keda miski enam suupäraseks ei tee, võõbaku ja värvigu ennast, niipalju kui tahavad, puhugu niisugust mesimagusat juttu, kui aga veel oskavad.

Kingseppmeister oli poliitiliste sündmuste arenguga enam-vähem rahul. Hoopis teine lugu oli tema vendadega. Kihluspeo ajal käitusid nagu pimedusega löödud. Nüüd on ärevil ja kõhevil. Matsil hakkas päris hale vendadest, keda kohutasid eriti jutud, mida viimasel ajal riigivolikogus kõneldi. Kui tööliste esindaja Metsis seal sõna võttis ja kõrgema ametnikkonna värskendamist nõudis, siis sattusid Ferdinand ja Mihkel täielikku segadusse. Nooremad vennad kutsusid Matsi oma maja vaatama. Mats puikles vastu, kuid majaehitajad käisid nii kaua peale, kuni ta järele andis. Järele andis alles siis, kui vennad olid kinnitanud, et nad oma isa vanemat poega, see tähendab Matsi, aupaklikult kohtlevad. Pooleldi valminud hoone juures siis kaevatigi Matsile hirmsate aegade üle.

«Ametnikkond on riigi tugi,» väitis Ferdinand. «Ametnikkond hoiab riigis korda ja arvestust.»

«Mida ja keda nad küll kõrgema ametnikkonna sekka arvavad?» küsis endalt ja teistelt Mihkel.

«Osakonnajuhataja ja tema abi käivad selle hulka kindlasti,» arvas Mats paljutähendavalt. «Vanemad ametnikud ja nii . . .»

Ferdinand ja Mihkel püüdsid naeratada.

«President seda ei luba,» lootis keskmine vend.

«Ta on kindlameelne inimene,» otsis noorem hingele tuge.

«Manööverdab, siug. Teiesugused rööpaseadjad ohverdab ta saamameeste huvides silma pilgutamata,» kinnitas kingsepp. Ja lisas: «Mis teist hoidagi. Lõdisete juba praegu.»

Vennad neelasid torke alla.

«Praegu?»

«Mis see praegu tähendab?»

«Ega's tööinimesed advokaate Toompeale igavesti jäta.»

Vanem statistikaametnik ja postivalitsuse osakonnajuhataja abi katsusid küll kingseppa välja naerda, kuid nende väited jäid hädisteks ega kõigutanud Matsi kindlust.

«Nõnda see ilma elu areneb,» pilkas kingsepp habemesse muiates. «Punnitad, punnitad, salgad maha

lihase isa töö ja nime, ei taha tunda vanemat venda, kisud halli vammuse selga ja jõuadki suurte sakste eeskotta. Siis korraga sähvab selgest taevast välk sisse ja põrutab su sealt välja. Minul pole viga,» pööras Mats keskmise venna poole, kes tema arusaamist mööda oli Mihkli libedale teele vedanud. «Saapaid kantakse ikka. Isa nõu sa kuulda ei võtnud, ameti õppimisele lõid käega. Ega teie hütt toida... Mina mõtlesin, et sina, Ferdinand, seod hõlmad vöö vahele ja purjetad Saksamaale, kuhu paljud kõrgemad ametnikud sügisel kihutasid. No-jah, arusaadav, maja ei oleks saanud kaasa võtta...»

Riid oligi platsis.

Ferdinandil hakkas hääl värisema, solvumistunne lükkas isamaalikud sõnad keelele, kuid Mats ei pannud neid mikski... Ferdinand vihastas lõplikult ja sõitis linna.

Mihkel jäi, aga ka tema tuju oli rikutud. Keeras jutu mujale, kuid Matsil puudus huvi selle vastu, kas vennad peaksid oma valmiva maja juurde ehitama varjendi või kaeviku. Ta põrutas nooremale vennale:

«Kas sa mõtled elu lõpuni narriks jääda,» ja tegi samuti minekut.

Mats Tsirkeli käed ei vajunud rüppe vendade tegusid meenutades. Ainult elu enda kibedad vitsad võivad Ferdinandi-taolisele inimesele mõistuse pähe panna. Kui ta on aga ülemuste ja nende mõtete ees koogutamisest päris küürakaks jäänud, siis parandab teda ainult haud. Säärasele otsusele oli Mats ammugi jõudnud.

Mitte nemad, vaid tütar Valve oli see, kes meistrile muret valmistas.

Praegu on kalendri järgi juba kevad, kuid tütar pole saadud hoobist siiani toibunud. Sõrmitseb tundide viisi akna all kardinat, kuigi tal enam kedagi oodata pole. Mõnikord harva käib ametiühingu koosolekul, mujale ta oma jalga pärast tööd kodust ei tõsta.

Valve näost olid järele jäänud ainult suured kurvad silmad. Eks ole ennegi seda nähtud, et naine kustub leinakurbuse käes nagu küünal, mõtles Mats. Isa ei osanud kuidagiviisi tütre mõtteid mujale juhtida. Aasta

tagasi arvas ta, et Valvet võib aidata kas aeg või uus, veelgi suurem armastus. Nüüd lootis isa üksnes ajale. Tugevamini kui Valve armastas Reinu, ei suuda ta enam kedagi armastada. Kas ta üldse enam ühtegi teist meest armastama hakkab?

Oleks Valve rohkem nutnud, hädaldanud ja kurtnud. Kuid tütar oli isasse, kes samuti oma muret teistega jagada ei osanud.

Kingsepp katsus tütrele mõista anda, et kui ta Reinu mälestust kalliks peab, siis võidelgu sedasama võitlust, mida Rein võitles. Muidugi, Reinu-taolisi tegusid ei suuda Valve praegu ja võib-olla mitte kunagi teha, sest Rein oli mees, kellel pikad vangla ja põrandaaluse tegevuse aastad seljataga. Valve, kuigi tema, kolmanda põlve kingsepa tütar, on aga harilik vabrikutüdruk. Kuid ega töörahva vägi, kes varem või hiljem Toompea enda alla võtab, koosne ainult niisugustest revolutsionääridest, nagu seda olid Rein ja teised palju näinud ning palju teadvad kommunistid. Selles on oma kohake ka Valvel. Kas ei saa ta vabrikus või ametiühingus üht-teist ära teha? Juba Reinu varjamine oli osake võitlusest, mis iga päev paisub ja vihasemaks muutub.

Kingsepa haamer hakkas uuesti kopsima. Ta oli nii mõtetesse süvenenud, et ei märganud, millal Märt sisse astus. «Küllap koputas, Maie poeg on viisakas inimene,» mõtles Mats ja ütles:

«Pisut läheb veel aega. Istu ja tee suitsu.»

Talve jooksul polnud Märt kingsepa toas käinud. Matsiga koridoris või õues kohtamisel vahetas suusoojaks mõne sõna, ja see oli kõik. Mats mõistis, miks noormees kõrvale hoidis. Temagi kannatas. Ega Märdil kerge olnud. «Terasest» anti hundipass. Töötab nüüd pisikeses töökojas. Teenib seal vähem. Elu- ja hingemured, need võivad inimese kergesti maha litsuda. Märt hoiab pead trotslikult püsti, sellest kandist on tal õige mehe õiged jooned.

«Tänan,» vastas Märt kaaludes, kas ootama jääda või ära minna. Ta teadis, et Valve oli välja läinud. Nägi aknast selle minekut. Nägi ja mõtles, mispärast Valve nõnda rõhutuna ja õnnetuna ringi käib. «Kas see teine,

keda Valve ütles ennast armastavat, tõukab teda eemale, nagu ta ise minu tõukas,» arutles Märt. Vahel tundis mees kahjurõõmugi, kuid mitte kaua. Märt ei suutnud oma kiindumust Valvesse maha suruda. Seda teist, tundmatut meest oli ta hakanud aga vihkama.

«Kisub kevade poole,» tegi Mats juttu.

Kops-kops. Kops-kops-kops.

«Kisub jah,» süütas Märt paberossi.

«Teil ikka tööd jätkub?»

Mats pani haamri kõrvale ja võttis laualt kõvera, nahkpidemega noa.

«Neli päeva nädalas,» vastas Märt.

Kingsepp lõikas talla serva siledaks ja lohutas:

«Ehk tulevad paremad ajad.»

Märt naeratas skeptiliselt.

«Kust need tulevad?»

«Kui õiged mehed Toompeal valitsema hakkavad, eks siis tule.»

«Õiged mehed piiluvad Venemaa poole!»

«Mis sellest siis halba on?» tõstis kingsepp silmad.

«Sul, meister, peaks tsaariaeg meeles olema.»

«On, Märt, hästi on. Venemaal pole enam tsaari ega ka seda aega. Itta on praegu õigem vaadata kui läände.»

«Elada võib ka ilma ringi vahtimata.»

«Sõpradeta, üksipäini, on raske elada. Vaenlased neelavad ära.»

«Kes seda ütleb, kus on vaenlased, kus sõbrad.»

«Töörahva sõbraks saab olla ainult teise maa töörahvas.»

«Miks Venemaa Tšehhoslovakkiat ei aidanud? Miks Venemaa Soome sõjaga maha murdis?»

Mats ei jõudnud vastata. Uks liikus ja sisse astus Valve.

«Tere õhtust,» ütles ta kõlatult.

«Tere, Valve,» vastas Märt ja nägi kohkumusega, kui auku olid vajunud naise silmad, mis vaatasid teda erutuseta.

Valve läks elutuppa.

Märdi tanksaapad said valmis. Ta võttis need kingsepa käest vastu, maksis tööraha ja lahkus.

Märt ei jäänud koju, kartes, et Valve silmad talle rahu ei anna. Kolas linnas ringi, käis kinos ja sattus videvikus raudtee äärde, kus temast sõjaväerong mööda sõitis.

Algul mõtles Märt, et tegemist on tavalise sõjaväerongiga. Juba esimeste vagunite möödumisel märkas ta oma eksitust. Ei, see vedas jällegi võõrast väge. Punaarmee väeosi, mida ühtelugu lisaks tuleb.

Märt seisis ja vahtis rongile järele, nagu poleks ta enne vedurit ega vaguneid näinud. Vahtis ja surus lõuapärad ikka tugevamini ja tugevamini kokku.

Koju jõudis pimedas. Hooviväravas põrkas ta kokku Nurgaga. Kas ta eksis, või kohmetas Nurk tõesti teda nähes? Algul Märt sellele pikemalt ei mõtelnudki. Öösel unetult voodis väherdades hakkas see küsimus teda vaevama. Õieti öelda ei piinanud Märti mitte see, vaid hoopis teine kahtlus. Mis siis, kui Nurk ongi see teine, keda Valve armastab? Eks näinud ta neid koos selgi päeval, kui ta Raudrähki otsimast tuli. Märt tundis, kuidas temas tõusis kahtlus Nurga vastu.

Kui teda paari päeva pärast kutsuti ametiühingu koosolekust osa võtma, ütles Märt järsult ära.

45

Kamar tuli aeglaste, pisut taaruvate sammudega trepist alla ja sammus raskelt lõõtsutades silikaatkivivirna juurde, kuhu oli kogunenud kümmekond meest. Äsjasest pingutusest punetaval näol uhkeldas väljakutsuv naeratus.

«Noh, mees, kas nüüd usud?» viskas ta hooplevalt Aarmannile.

Kivikandja oli seitsmekümne kivi suuruse kitsetäie üles kandnud ja mõtles, et kui ka see seljatäis artellivanemale mõistust pähe ei pane, siis tuleb teda tõesti Kassisaba poiste kombel leeritada. Kaua ta näägutab ja norib.

«Seitsekümmend kivi!» lendasid hingeldava kangelase ümber imestavad ja tunnustavad sõnad.

«Issand tule appi, seitseteist ja pool puuda!»

«Kraana koorem!»

Muidugi kraana koorem, tundis Kamar oma vägiteost rahuldust. Tammus jalalt jalale, vaatas võidukalt ringi ja võttis vastu tehniku poolt pakutud paberossi. Päratud õlad oleksid nagu veelgi laiemaks muutunud, vägev rind tõusis ja vajus sügavatest hingetõmmetest.

Ants Aarmann mõõtis teda pilkudega.

«Mis sa kostad?» pööras Kamar uuesti tema poole.

«Seljatäis oli vägev,» tunnustas müürisseppade vanem. «Kaheksatkümmend aga ei vii sinagi.»

Voldemar Kamara silmad valgusid verd täis. Kuhu opman sihib? Kuuskümmend kivi on mõni kõva mees varemgi kolmandale korrale tassinud, seitsekümmend ei keegi enne teda. Kaheksakümmend? Kivikandja aimas ebamääraselt, et Aarmann kavatseb tema vastu midagi halba, et nüüd tuleks olla ettevaatlik, kuid äge eneseuhkus kihutas teda tagant. Kamar seadis kitse korralikult pukile ja hakkas sellele valgeid silikaatkive laduma.

«Tead, opman,» ütles ta hammaste vahelt,» mina kannan ka kaheksakümmend üles. Alla tulles vaatan lähemalt, mis tüüp sa õige oled.»

Ümberolijaile näis kivikandja otsus meeletu. Tehnik Tamberg püüdis teda takistada. Aarmann, kelle tinastesse silmadesse tekkis ähvardavalt väljaöeldud sõimusõna kuuldes õel helk, tõmbas tehniku kivivirna juurest eemale.

«Ega ta laps ole,» sosistas artellivanem tungivalt tehnikule, kes tundis oma kaelal teise hingeõhku. Aarmanni ärritatud sosin, tema närviliselt värisev käsi ja tuline hingeõhk viisid tehniku koletule mõttele. Kas Aarmann tahab tõesti oma ässitusega seda lihtsameelset, rumalat mehemürakat sandiks teha? Artellivanem oli inimene, kes oma tahte läbiviimisel millestki ega kellestki ei hoolinud. Ta ei roomanud Tortandeli ees ja paindus alles siis ettevõtja tahte alla, kui muud väljapääsu ei olnud. Tortandeliga nad sobisid, võib-olla oli Aarmann oma hingelt veelgi toorem kui ettevõtja ise. Niisugust külmaverelist, ettekavatsetud alatust oli aga isegi temast raske uskuda. Kõrvalpilk müürissepale tõendas, et see oli tühisõnalisest praalimisest kaugel.

Aarmann luges vaevaltmärgatavalt huuli liigutades üle iga silikaadi, mille kivikandja kitsele asetas.

Mehed keelasid Kamarat, kes ei kuulanud hoiatavaid sõnu. Heites vahetevahel põlglikke pilke Aarmannile, ladus Kamar koormat. Kivikandja peas keerles üksainus mõte: ma talle tõprale näitan.

Aarmann seisis neli-viis sammu kitsepukist eemal. Ka temas paisus tigedus.

«Sa tapad enda!» karjus Toomas kivikandjale kõrvu. «Me ei lase sind.»

Aarmann kirus ennast, et ta laskis tehnikul Laane tööle võtta. Tamberg mängib liberaali. Ta ise oli samuti pime. Uskus, et ilma Kuusktammeta pole sel pooltõbisel ei silmi ega selgroogu. Nüüd aga, kurat küll võtku . . .

«Kamara Voltsil pole lapsehoidjat tarvis,» hüüdis ta pilkavalt. «Vaata parem, kus su pillid ja pulbrid on!»

Tooma kõrvad hakkasid solvamisest kumisema. Ta haaras täie jõuga Kamara õlast kinni ja kiskus selle kitse juurest eemale. Kivikandja nägi müürissepa silmades meeletut, otsustavat pilku ja ta käsi, mis oli juba valmis segajat kõrvale tõukama, vajus alla.

Just sel silmapilgul kõlas kellegi hõige:

«Vaadake, mehed!»

Hüüdja hääles oli nii palju üllatust, et kõik unustasid silmapilguks Kamara ja tema kitse ning vaatasid selja taha.

Kandes õlal paekivist trepiastet, vaarus lubjastes tööriietes mees üle ehitusõue. Nüüd tunti tuhvitassijas ära Vana-Jaan. Kellelegi märkamatult oli ta paese astme püsti upitanud ja selga vinnanud. Miks ta seda tegi, mõtles Toomas, ikka veel Kamarast kramplikult kinni hoides.

«Vana-Jaan annab Kamarale kümme silma ette,» torkis Ants Aarmann vihaselt.

Kamar ei teinud artellivanemast väljagi. Ta tundis järsku, et tema seitsmekümneline kitsetäis ei ole tõepoolest midagi vanamehe trepiastme vastu. Kümme puuda taadi turjal tähendab rohkem kui kakskümmend temasuguse õlgadel. Ja need kümme puuda ei istu kitsel, ei lasu mitte õlgadel, turjal, kogu kehal, vaid suru-

vad. oma jäiga raskusega ühele õlale. Nõnda mõtles Kamar, kelle õlga endiselt pigistas Tooma käsi. Teise sõrmed surusid tugevasti, kuid see oli hea valu, mida kivikandja tundis. Nõnda võib ja tohib pigistada ainult sõber.

Kamara ja Aarmanni vaheline kokkupõrge unustati hetkeks. Kõik vaatasid huviga, kas Vana-Jaan jõuab oma koormaga üles või ei. Et mõni torm, kes ihu ja hingega tahab teistele oma rammu näidata, tuhvi selga sikutab ja üksipäini üles kannab, sellest armastasid müüridel halliks läinud mehed kõnelda. Oma silmadega nähti niisugust asja harva. Nüüd kadus aga Vana-Jaan paeastme all küüru vajudes trepikoja seinte vahele. Nagu oleks ta mõni jõust pakatav jõmm, kellel veel täit mehearu peas pole ning lausa lustist pröökab ja rassib.

Vana-Jaan ei jäänud nooremaist kuigi palju töös maha, seda oli igaüks sellesama hoone müüridel näha võinud. Tortandel ja Aarmann näägutasid ilmaasjata tema aastaid. Iseasi on aga müüri laduda kui ihuüksi trepiastet üles kanda. Liiatigi elatanud inimesel, kellel liikmed juba puised, kopsud ragisevad ja ristluud kanged. Vanemad töölised raputasid päid, nooremad olid veendunud, et Vana-Jaan oma kandamiga üles ei jõua.

Tehnik, kes seisis Ants Aarmannile kõige lähemal, kuulis selle lõuapärade naksumist. Tigedusest ja pettumusest kiristas artellivanem hambaid. Neetud vanamees, kes lolli tembuga kõik luhta ajas. Võttes Vana-Jaani oma artelli tunnimeheks, lootis Aarmann sõgesikule, kes Jõgissaarel Kuusktammele truult järele kiitis, oma võimu näidata. Nüüd aga rikkus see tohman ära suurepärase võimaluse Kamara kael käänata.

Parajasti siis, kui Vana-Jaani kogu teisel podestil nähtavale ilmus, jõudis kohale Albert Tortandel. Tema kannul sammus poeg Väino, kes siin praktikal oli. Tortandel nägi otsekohe, milles asi seisab, ja kargas tehniku nina alla:

«Kurat, miks te lubasite?»

Mis ta perutab, mõtlesid töölised ja jätkasid ülesvahtimist. Raha rängalt, mis viga käratseda.

Väino jälgis sündmust uudishimulikult.

Jalgel vankuv Vana-Jaan jõudis teisele korrale. Tuigerdas vaevaliselt, aga astet maha ei pannud.

«Kes vastutab?»

Ehitusettevõtja pühkis närviliselt higist kaela.

Keegi kohmas:

«Haigekassa.»

See oli Tortandelile liig. Ta kael värvus punaseks.

«Kui midagi juhtub . . .»

«Kümme puuda ikkagi,» katkestas Tortandeli sõnad Aarmann, kes mõistis, et Vana-Jaaniga võib nüüd juhtuda see, millest Kamar pääses.

«Näete nüüd . . .»

Jällegi ei saanud ettevõtja oma sõnadele hoogu sisse. Kostis tunnustav hüüe:

«Jõudis juba kolmandale korrale!»

Tortandel mühatas. Aasta tagasi tema sõnu nii sündsusetult ei katkestatud. Nüüd on Kuusktamme-taolisi hambamehi tekkinud nagu seeni. Neetud aasta, mis on õõnestanud autoriteeti. Autoriteedi najal seisab aga kogu elu püsti.

Kasvavat erutust mahasuruv Tortandel nägi sama, mida nägi kogu õuetäis käsutäitjaid: sammhaaval rebis Vana-Jaan ennast ikka kõrgemale ja kõrgemale. Mida jalatäis edasi, seda rohkem kaldus vanamees ettepoole. Kui ta vastu ei pea? Ettevõtja silmade ees viirastusid põlvili varisev kuju ja kohutava mürinaga allakukkuv paeaste, mis sissemüüritud tuhvid esimesest kuni viimaseni puruks peksab.

Ants Aarmannil jäi algul arusaamatuks, miks Tortandel sedakorda enesevalitsemise kaotas. Harilikult talle niisugused vägiteod meeldisid, parajal paigal õhutas töölisi isegi tagant. Kas tal tõesti Vana-Jaanist kahju hakkas? Artellivanem tundis oma peremeest läbi ja läbi. Kalgi, kaalutleva südamega inimene. Nüüd aga . . . Aarmann ühmas «Kolmandal jah,» ja rapsas vihaselt käega. Nähtavasti ootas Tortandel, et keegi midagi ette võtaks; kuid mis see tema asi on. Kui aru kaotanud vanamehe asemel oleks Kamar seal ülal marssidel viimast jõudu pingutanud, siis oleks ta juba teadnud, mida öelda ja kuidas talitada. Rahunenud

kivikandja vahtis aga, suu pärani, üles. Ants Aarmann raius uuesti käega õhku.

Tortandel polnud kidakeelne. Jõgissaarel viskas ta roppu nalja, pilkas rasvaselt ja sõimas vängelt. Nüüd aga juhtus tihti, et ta parajaid sõnu ei leidnud. Nagu polekski Jõgissaare tööd tema lendu tõstnud. Millest see tuli, seda teadis ta ise kõige paremini. Baasid, jah, baasides seisis põhihäda. Ehitusettevõte «Tortandel ja Ko.» Punaarmee ehitusvalitsusega töölepingut ei sõlminud. Kloogal, Paldiskis, Saaremaal ja mujal tegutsesid teised ärimehed. Tortandel haistis baasides head teenimisvõimalust, kuid ihkas veel paremat. Siin aga ei olnud talle eestkostjaks ühtki ministrit. Ahnusest hoidis ta niikaua hindu kõrgel, kui kõik paremad palad nina alt ära nopiti. Venelased maksid kuradima hästi, ja ta sõimas ennast, et lolliks jäi. Väljaspool perekondlikku ringi aga hakkas levitama jutte, et ta ei ole niisugune inimene, kes oma rahva huvid maha müüb ja aitab kodumaale köit kaela ümber punuda. Kuid see ei olnud kõik. Baasides paiknevad Punaarmee väed ärritasid teda veelgi rohkem. Need nagu suretasid kõige lopsakamad sõnad keelelt. Tööliste käitumine sellevastu muutus järjest väljakutsuvamaks. Iga mees lõikab sõnad suust. Just need kaks — Punaarmee väeosad ja tööliste iseteadvuse kasv olidki peapõhjuseks, mis Tortandelit taltsutas. Ta püüdis küll käituda endiselt, kuid miski segas.

Asi läks nii hulluks, et ta usk tulevikku kahanes. Kogu linnas kõmistati, et suur ehitaja on hakanud väärtasju kokku ostma. Isa asemel tundis ehitusasjanduse vastu nüüd suuremat huvi poeg, kes vanematele järjest rohkem muret tegi. Väino oli mitme oma endise sõbraga tülli läinud, Soomest tagasisaabunud Melk levitas tema kohta õudseid lugusid. Elfriede ja Albert ei teadnud, mida uskuda, mida mitte, sest Väino vaikis mingisugusest talvisest vahejuhtumist, millest seltskonnas sosistati.

Seistes siin, sammu kaugusel töölistest, kes temast väljagi ei teinud, tundis Tortandel ebamääraselt, et see kõik on alles algus. Mis siis edasi tuleb, kui Punaarmee Eestisse veel mõneks aastaks jääb, seda ta täpselt ei

kujutlenud. Kõige halvem oleks muidugi, kui siia jõuaks see, mis seitsmeteistkümnendal aastal Venemaal algas. Järsku jõuabki?

Albert Tortandeli närvid ei pidanud vastu.

«Nii ei või,» proovis ta uuesti ennast maksma panna. Kuid teda ei kuulanud keegi. Poeg oli vaimustuses vanamehe vastupidavuse üle ja tehnik kiikas varjamatult üles.

Tortandel eksis, teda jälgis siiski üks inimene: kümnik Veermann.

«Käes,» võidurõõmutses Veermann endamisi. «Käes! Vana-Jaan on haigekassa alla võtmata. Kui nüüd õnnetus juhtub, siis on Tortandelil sekeldused kaelas.»

«Ma lähen aitan,» heitis kümnik küsiva pilgu ettevõtjale ja kadus tellingupostide vahele.

«Reenvaldil pole n i i s u g u s t abi tarvis,» kuuldus silikaatkivide virna juurest. Ettevõtja tundlikud närvid suurendasid mitmekordseks rõhu, mille ütleja oli asetanud sõnale «niisugust». Kõrvale vaatamata aimas Tortandel, kes nii ütles. Kivikandja suust see ei võinud tulla. Selle kõrval seisis aga noor mees, kes Jõgissaarel Kuusktamme artellis töötas. Mida küll Tamberg ja Aarmann mõtlesid, et nad sääraseid isemeelseid siia korjasid.

Kostis tume mürts.

«Kurat,» mühatas peremees.

Kohe märgati trepikoja aknast allaküünitavat kümnikku, kes karjus:

«Vana-Jaan tõi tuhvi üles.»

Korraga hakkasid kõik töölised rääkima. Kamara nägu lõi laiale naerule. Vaat kust tuli alles rassu välja!

Ettevõtja hingas kergendatult. Taevale tänu, et trepimarsid terveks jäid. Nii see aste, mille vanamees üles kandis, kui ka need, mille allalangev paepõrakas oleks võinud ära lõhkuda. Kas tööline oli haigekassa alla arvatud või mitte, see ei tulnud talle meeldegi.

Tortandel ulatas tehnikule avatud paberossikarbi. Ägedus andis järele, mõistis tehnik ja võttis pakutud paberossi vastu, kuigi ta ei suitsetanud. Rahuarmastava inimesena ei sallinud ta tüli. Kui Vana-Jaani jaks oleks üles ütelnud, siis poleks riiuta pääsenud. «Peremees

vihastab viimasel ajal iga tühja asja pärast,» mõtles suitsu suust välja pahvides tehnik, kelle otsus Tortandeli teenistusest lahkuda oli juba kindel. Sagedased arusaamatused kontori ja tööliste vahel häirisid teda. Sügisel on tal inseneridiplom käes, siis ei pruugi ta enam Tortandelit nõnda palju arvestada. Lahkub ehk ennegi. «Kui Paldiskist nõustuv vastus tuleb, siis olen juba kuu aja pärast venelaste juures,» mõtles ta endamisi.

Müürissepp Vana-Jaan ja kümnik Veermann tulid trepist alla. Üks laiakondiline, aastate all kühmus, suurte, jõuetult rippuvate kätega ja teine pikk, kelle käed elavalt liikusid ja silmad ettevõtjat otsisid, astusid nad kõrvuti nagu kõige paremad sõbrad.

«Härra Tortandel — terveks jäi,» ütles kümnik peremehe juurde jõudes, kuhu ta ka Vana-Jaani oli trüginud, niisuguse tooniga, nagu oleks see mitte kellegi teise, vaid tema teene, et trepiastmetega midagi ei juhtunud.

Ettevõtja jäme kael oli kaetud suurte higipisaratega.

«Mees kui härg,» ütles ta laia, kõmiseva peremehetooniga ja lõi lapiti kämblaga laksuvalt Vana-Jaani õlale.

Tööline vaatas vanade, väsinud silmadega ettevõtjast mööda. Ta nägu oli mullakarvaliseks tõmbunud. Seisis vaevalt jalul, püüdis aga rinda ette ajada ja lõbusat nägu teha.

Kuidas ta ütles? Ah et mees kui härg ... Härgadest peavad Tortandel ja teised podrätsikud lugu, jah, härgadest ... Inimestest mitte, inimestest palju vähem. Vana-Jaan tundis, et ta pea hakkas ikka rohkem ringi käima ja silmade ees läks kirjuks. Kõrvus kumisesid sõnad: «Mis sa ennast tapad?»

Kes nii ütles? Kuusktamm? Teda pole ju siin ... Kas Toomas? Või koguni kümnik seal üleval? Kas pole ta ise tihti nõndaviisi mõelnud?

Vana-Jaan ei teadnud isegi, mis oli selle peapõhjuseks, et ta siis, kui Kamar ja Aarmann kivihunnikute juures ärplesid, trepituhvi püsti upitas ja õla sellele alla lükkas. Ennast sirgu ajades tundis vanamees otsekohe,

et ta jõud ei käi astmest vabalt üle nagu kunagi noormehepõlves. Kuid maha seda panna enam ei saanud. Oled pihta hakanud, pinguta lõpuni. Pingutama oli ta harjunud. Kaheteist-aastase poisikesena hoidis sulase eest adrakurgi peos. Kahekümnesena tuli linna, ja ega siingi hõlp ees oodanud. Andis tööle niipalju pihta kui jõud lubas, sageli aga rügas üle jõu, kuigi nooremaid manitses tervist hoidma. Linna tulles oli lootnud kõhu kõrvalt niipalju kokku hoida, et kas või tiinugi osa kusagile sooserva maad osta, kuid nõnda kaugele ta ei jõudnud. Rohkemat kui hüüdnime Vana-Jaan ehitusmehe amet ei andnud. Peost suhu toitis, seda muidugi. Juba ammu mõistis müürissepp, et kui ellu suurt muutust ei tule, lõpetavad nad Maaliga oma vanadusepäevad seegis. Ja mis ta kõik Maalile oli tõotanud anda? Taluperenaiseks lubas teha... Nüüd ei mõlkunud ta meeles enam suuremat sihti, kui et suudaks müüril mehe eest väljas olla. Et teda vanaks ei peetaks ja kõrvale ei tõugataks. Mõned aastad tagasi seisis ta nii teiste töömeeste kui ka ettevõtjate silmis heas kirjas. Tänavu kevadel tundis aga selgesti, et teda põlatakse vanaks. Mitme ehituse juures ei võtnud mehed teda enam kampa. Oleks Kuusktamm Tallinnas, siis teeksid nad oma väikese artelli, küllap leiaksid sobiva otsagi, kuid tema kauaaegne kaaslane aeti Tallinnast välja. Paldiskisse sõiduks ei antud Vana-Jaanile politseist luba, ja tal ei jäänud teist valikut kui tulla Aarmanni juurde tunnitööliseks. Siin, Tortandeli ehitusel, tundis elupõline ehitusmees selgemini kui kunagi varem oma hüüdnime halvustavat varjundit. Kümne aasta eest kõlas see austavalt, nüüd aga kostab «Vana-Jaan» Aarmanni ja Tortandeli suust nagu sõim. Tahtmine, et ta nime endise austusega nimetataks, soov noorematele näidata, et ta neist praegu veel üheski asjas maha ei jää, lootus oma head töömehekuulsust nii tööliste kui ettevõtjate ees hoida tõukas teda tuhvi selga vinnama. Uskus, et jutt tema teost levib üle linna paljudele ehitustele. Tuligi toime. Kui ainult pea hullusti ei keerutaks. Vana-Jaan oleks viivitamata siit, ettevõtja nina alt, ära läinud. Ega ta mõni edev mehehakatus ole, kes kiitust norib. Häda, verine häda ajas astme selga. Kuid

ta ei söandanud sammugi astuda. Kartis, et võib jalgel tuikuma hakata. Seista oli niisama vilets.

Ettevõtja arvas, et vanamees nuiab viinaraha, mis ta muidu otsa jõllitab. Kas anda või mitte, kaalutles Tortandel, käsi püksitaskus metallmünte sorimas. Annan, otsustas ta viimaks. Aeg on niisugune, et parem on, kui su kohta head jutud ringi liiguvad. Seda räägib ka Saatlev. Ta võttis taskust vaskselt läikiva kroonilise ja sirutas käe rahaga Vana-Jaani poole.

Tuhvitassija silme ees keerlesid tulised rõngad, meelekohtades sähvis valusalt. Ta ei märganud ettevõtja väljasirutatud kätt. Oleks pidanud koorma esimesel korral seljast maha panema, tundis ta nüüd tagantjärele ja tal vilksatas peas hirmus mõte: «Kas must enam üldse müürile töömeest saab?»

«Võta,» müksas kümnik Jaanile külge. Märgates, et vanamees on päris oimetuks jäänud, võttis ise Tortandeli kroonilise ja toppis käe rahaga selle tasku.

Ettevõtja kõrval silmitses oma tunnitöölist kurjalt Aarmann. «Paras vanamehele, kes lolli kemplemisega mu kavad sassi ajas,» siunas artellivanem mõttes oimetut müürisseppa. Kaheksakümmend kivi oleksid Kamara selgroo murdnud, nüüd aga ... Võtaks küll kurat tudikesi, kes elu lõpuni poisikesetempudest lahti ei saa.

Tehniku hinges liigutas miski.

Vana-Jaan tundis, et talle midagi taskusse topiti. Samas haaras keegi tema käe alt kinni ja ütles:

«Igaüks näeb, et sa annad noortele kümme silma ette. Lähme.»

Tooma poolt talutatuna saigi Vana-Jaan telliskivivirnade juurest minema. Kümnik kõndis nendega paar sammu ühes, pööras siis tagasi ning lonkis ettevõtjale järele. Jõgissaarel hoidis Veermann pead rohkem püsti kui nüüd. Siis olid tal lootusrikkad väljavaated. Kuidas kümnik ka nuhkis, head juhust ta ei leidnud. Üks ots oleks ehk avanenud, kuid tal polnud niipalju raha, kui siin tarvis läks. Veermann küsis Elfriedelt laenu, aga Tortandeli elukaaslane pööras talle külmalt selja. Mis talle muud üle jäi kui Tortandeli juures usinalt kümnikukohta hoida.

Töölised läksid üksteise järel laiali. Ainult Kamar

kohmitses oma kitse juures, laskmata Aarmanni silmist. Tema juurde astus Väino Tortandel ja sirutas käe:

«Tervist.»

«Moens,» pigistas kivikandja teise kätt.

«Kuidas läheb?» küsis Väino.

«Läheb kah.»

«Vapper vana.»

«Tõsijutt.»

Nii nad seisid ja ajasid sõnahaaval juttu, ning mõlemad mõtlesid teineteisest ainult head.

Toomas ja Jaan möödusid kivivirnadest. Vanamees sülitas suure suutäie. Ta ei näinud, silme ees tiirlesid endiselt helkivad rõngad, ent soolase maitse järgi suus sai aru, et oli verd sülitanud.

Tooma rinnus pigistas valusalt, niisama valusalt nagu sügisel Ülangote maja juures, kui ta ise verd köhis.

«Puhka pisut,» sõnas ta rahustavalt. «Läheb mööda.»

Vana-Jaani suhu tuli uuesti verd. Ta neelas selle alla. Silmad hakkasid kipitama. Aastad, neetud aastad, mida koguneb nagu muret... Äigas justkui higi pühkides lubjase käisega üle näo ja istus kuulekalt Tooma poolt kättejuhatatud kohale.

«Sul on õigus,» ütles Vana-Jaan vähe aja pärast. Ta hoidis köhatust tagasi, et mitte uuesti vere maitset tunda. Silmad selgisid. «Ehk läheb tõepoolest üle,» püüdis ta rõõmsamalt mõelda, kuid tundis eksimatult, et temast ei saa enam endist töömeest. Kes teab, kas ta homme voodist tõusebki.

«Puhkad ja lähed koju,» veenis Toomas. «Sõida voorimehega, kroon pisteti sulle tasku.»

«Kroon,» ümises Vana-Jaan ja pani käe taskusse. Otsis oma jämedate, tõntside sõrmedega taskupõhjas, kuid peale kahekümne viie sendilise ei olnud seal ühtki teist raha.

46

Ehitusel ringi käies ei leidnud Albert Tortandel mitte midagi halba. Müürid kerkisid nii nagu ikka tema ehitustel — nädal ja majakord. Ettevõtja tuju hakkas aga

uuesti langema. Äsjane rõõm trepiastmete terveksjäämisest lahtus kiiresti. «Võõraste ees võib ju suurustada, iseenda petmine pole nõnda lihtne,» mõtles ta süngestudes. Siunas endamisi müürisseppa, kes tükkis oma jõuga uhkeldama, kuid ei jaksanud pärast enam jalga jala ette tõsta. Rahagi ei märganud vastu võtta. Heitis pilgu järelsammuvale kümnikule, ja äkki tekkis temas libeda mehe vastu vaen. Ka tehnik Tambergi käitumine vihastas täna Tortandelit.

Ta saatis tehniku ja kümniku mühatades minema. Meeleolu ei paranenud. Ei saanudki paraneda, sest ei Vana-Jaani tuhvitassimine, kümniku teenistusvalmidus ega tehniku huvivähesus olnud Tortandeli räbala enesetunde peasüüdlasteks. Üks ätt ees või taga, see ei vähendanud kunagi tema tegutsemishoogu. Lipitseja võib ju tunnipealt vallandada, ükskõikse tehniku asemele inimese võtta, kes tema ees kas või nahast välja poeb, aga mis teha Punaarmee baasidega? Mida ette võtta irvhammastega, kes varsti ei häbene presidenti ennastki? Kuidas takistada seda, et tööliste pilkudesse ei sigineks nii palju väljakutsuvat? Ettevõtja taipas, et Nõukogude valitsuse noot lisab veelgi õli tulle.

Tortandelil polnud presidendi isikust sooja ega külma. Kui on kord juba olemas vabariik, küllap siis sellele ka pea leitakse. Karjäärihimulistest inimestest pole kunagi puudus. Üks on muidugi teisest nutikam, kuid eks nad kõik ole riigilaevukese kurssi nii hoidnud, et temal pole nurisemiseks erilist põhjust olnud. Mis saab edasi? Jah, mis toob tulevik?

Tortandel tabas endalt noore müürissepa pilgu. Teadagi, mispärast teda jõllitatakse. Lugesid venelaste protestinooti ja võidutsevad nüüd. Ta läks mööda tellinguid hoone teise otsa.

Tortandeli sügavas südamepõhjas pesitses ebamäärane hirm millegi ähvardava ja tundmatu ees. Vahel valdas ettevõtjat päris masendav pessimismitusk. Neil puhkudel unistas ta kümnekordse maja asemel vanadest kuldrubladest, käevõrudest, kaelakeedest ja väärriskividest. Majad on head asjad, ehitustega võib teha kasulikku äri, kuid hoonetel on see halb omadus, et nende alusmüürid on sügaval maa sees. Neid ei saa

kaasa võtta, kui pind jalgade all tuliseks läheb. Urmid, Kangrud, Vooremaad ja teised lasksid jalga Saksamaale, pärissakslastest rääkimata. Niisuguse mõtte haudumiselt leidis ennast mõnikord ka Tortandel.

Ta oleks ammu majad rahaks teinud, kuid mõistis selgesti, et võõrsil ei oota teda mee- ega lihapotid. Kauaks neid siingi jätkub?

Kui kauaks? Tõepoolest, kui kauaks?

Põhjapoolne müüriosa tõusis läheduses asuvatest majadest kõrgemale. Tortandel ronis üles ja jäi välisnurgale harkis jalu seisma. Ümberringi avanes suurepärane vaade linnale. Majesteetlikult kerkisid Toompea iidsed müürid. Nagu alati lehvis Pika Hermanni tornis trikoloor ja Oleviste pilk sihtis pilvedesse. Kirikutornide manitsevad sõrmed seisid kõigutamatu rahuga. Vabrikute korstnad suitsesid. Vanalinna tuhmide punaste kivikatuste ümber helkisid uued tsinkplekist katuseküljed. Hoonete vahel rohetasid kaharad puuladvad, kaugemalt paistis mere sinetav avarus.

Niisugust pilti oli Tortandel näinud paljude hoonete tellinguilt. Kõik oli nõnda tuttav ja endine. Ometigi ei rahustanud see teda.

Hoone siseküljelt kostis vali hõige. Müürisseppade tavaline segu nõudev hüüe ehmatas millegipärast ettevõtjat. Ja nii nagu mullu Jõgissaarel, näis ka nüüd Tortandelile, et kivid ta jalgade all liiguvad. Uuesti hüüdis noor reibas hääl. Kui ettevõtja poleks nii ebakindlalt jalgadel seisnud, siis oleks ta vihaselt karjunud, et seal nõnda ei lõuataks. Praegu aga, kus kivid ta jalgade all olid justkui elama hakanud, pidi ta veel kolmaski kord kuulma, kuidas Laan oma kõrile voli andis.

Kui sageli oli Tortandel müürinurgal seistes tundnud ennast kaptenina. «Kas tõesti need meeleolupuhangud, mis varem hinge ülendasid, edaspidi tulemata jäävad ja üksnes uduseks mälestuseks muutuvad,» mõtles ta ettevaatlikult tellingule laskudes. Parem jalg sattus õhukesele lauale, mis nõtku vajus, nii et ta vaevaga suutis tasakaalu säilitada. Jalgadega kindlat teed kobades jõudis ta trepi juurde. Mööda kaela valgusid higipisarad.

Ehitusõuele sõitis turtsudes veoauto. Siit, ülalt vaadatuna näis suure lauakoormaga laaditud masin, mis auklikul teel tugevasti õõtsus, taaruva pardina. Ettevõtjale meenus, et tarvis on ka uusi telliskive tellida.

Kõrvad püüdsid kinni alt kostva lause.

«Lauavabriku mehed pidasid koosolekut.»

Tortandeli süda hakkas kiiremini lööma. Mis koosolekust seal kõneldakse? Käsipuust, milleks oli harilik tolline saelaud, kramplikult kinni hoides kiirustas ta astmeid mööda allapoole. Vahepeal, kui müürid Tortandelit varjasid, läks osa meeste juttu kaduma. Õuele jõudmisel lõikasid kõrvu vastikud sõnad:

«Valitsus täitku ausasti pakti.»

Auto juurde oli kogunenud rohkesti inimesi. Kust nad siia nii ruttu jõudsid? Kes neid kokku kutsus? Töö ajal... Tortandel läks üle kogu keha higiseks.

«Kiiresti koorem maha!» karjus ta transporditöölistele. «Ja siis viivitamatult jaama tsemendi järele!»

Laudu maha laadima valmistuvad mehed vaatasid üllatunult ettevõtjat. Siiani see ennast niisugustesse pisiasjadesse ei seganud.

Autokoorma otsa rominud Evald Maasikule, kes töötas teist kuud lihttöölisena Tortandeli ettevõttes, tuletas peremehe käratsemine meelde äsja nähtud metsatööstuse asjaajaja-direktorit, kes rahuliku Metsise ümber tippis ja koosolekut takistada püüdis. «Küllap talitab nõndasamuti ka noorem Kraus,» mõtles ta kätega vehkivat Tortandelit vahtides. «Sest ega's «Teraseski» protestikoosolekut pidamata jäeta.»

«Käed külge! Lauad pole eided, kes ise sülle poevad,» irvitas Tortandel kahvatute huultega. Keegi talle kaasa ei naernud. Toores nali, mis nii mõnigi kord oli pannud kogu ehituse rõkkama, lendas tühja. Ettevõtja koges täna juba teist korda, et ta ei leia tooni, mis meestele mõjuks.

«Mis koosolekust sa rääkisid?»

Tortandeli kehast käis tuksatus läbi. Jälle Laan. Kus on tehnik, kus on kümnikud, kus on Aarmann? Kus looderdab Väino?

«Lauavabrikus...»

«Ehitusel tehakse tööd kätega, mitte lõugadega,» kat-

kestas ta enesevalitsemist kaotades autol seisva mehe sõnad.

Maasiku sisemuses kihvatas. Metsatööstuse direktor talitses ennast paremini.

«Laske inimene kõneleb,» ütles Toomas auto ja Tortandeli vahele seisma jäädes.

Maasik ajas enda lauavirnal sirgu ja seletas valju häälega:

«Lauavabriku mehed korraldasid koosoleku, kus nad nõudsid, et valitsus ei saboteeriks Nõukogude Liidu ja Eesti vahel sõlmitud pakti täitmist. Kui on leping, siis tuleb sellest ausasti kinni pidada. Saatsid presidendile protestikirja.»

Albert Tortandel kuulas neid sõnu kasvava vihaga. Ta tundis ennast nõutuna tööliste ees, kes ahnelt jälgisid seda, mida mees kõneles.

Auto juurde tuli järjest uusi inimesi. Teiste hulgast trügis lähemale Ants Aarmann.

«Tahad ka siin miitingut pidada!» karjus ta Maasikule pilkavalt.

«Peamegi, seltsimehed!» kostis Tooma tugev, ärritusest värisev hääl.

Nende sõnade peale jäi vahepeal sumisema hakanud ehitusõu vaikseks. Nii vaikseks, et Toomas kuulis oma südame lööke.

Maasik haaras sõbra sõnadest kinni. Algul oli ta kavatsenud koosoleku korraldamisest Toomaga ja mõne teise mehega rääkida, enne pisut nõu pidada, nagu Nurk teha soovitas. Nüüd aga nägi, et pole mingit mõtet viivitada. Kui koosolek pidada, siis kohe, paremat silmapilku ei maksa oodatagi.

Tortandel kartis, et kui töölised tõepoolest koosolekut pidama hakkavad, ei suuda tema neid takistada. Ja ka Aarmann mitte. «Kas üldse saabki enam midagi parata,» mõtles ettevõtja löödult. Punaarmee väeosi tuleb kogu aeg lisaks. 1919. aastal toetasid inglased ja teised, kes nüüd aitab? Hoolimata sellest, et niisugused mõtted peast läbi tuhisesid, hüüdis ta võõra, tigedalt kähiseva häälega:

«Loodritele ja isamaa äraandjatele mina palka ei maksa! Teie seal,» näitas ettevõtja jämeda, tõmbi sõr-

mega Maasikule, «minge kohe kontorisse ja võtke lõpparve. Ja teie ka,» suunas ta oma näpu Tooma poole.

Kõik nägid, et peremehe lihav käsi värises.

Maasik ei kuulnudki, mida tasakaalu kaotanud Tortandel rääkis. Ta ei vaadanud üldse sellele. Maasiku pilk püüdis inimeste nägudelt välja lugeda, kuidas nad Tooma ettepanekusse suhtusid. Ka tema erutus kasvas, nöörides justkui kõri kinni.

Toomas ronis otsustavalt Maasiku kõrvale.

«Seltsimehed! Kui kogu töölisklass valitsuse poliitika vastu protesti avaldab, miks siis meiegi peame vait olema,» pööras ta tööliste poole.

«Mehed müüridele!» röökis Ants Aarmann täiest kõrist.

Ükski müürissepp ei liikunud paigast.

Artellivanem taipas instinktiivselt, et räuskamine toob praegu kasu asemel kahju. Püüdes võimalikult rahulikuks jääda, hakkas ta kõnelema:

«Meie artell ei tee lapsetempe kaasa. Autol räuskavad mehed ei ole kellegi poolt volitatud koosolekut korraldama. Mina kui töölisnõukogu liige kinnitan seda. Kui kutseühing või Tööliskoda, kes on seatud meie, tööliste asju ajama, või mingi muu jõud,» tegi ta tähendusrikka pausi, «oleks tahtnud siin miitingut korraldada, siis oleksid nad kõigepealt pöördunud meie, teie poolt valitud inimeste poole. Ärme laseme ennast nõnda kergesti haneks võtta.»

Aarmann vahtis paljutähendavalt ringi.

Tortandel ruttas kontorisse.

«Aarmann räägib volitustest,» ütles Toomas. «Kes meid peaks volitama? Päts või? Meie, töölised, volitame ennast ise. Kui sina, Ants, tõsine käitisvanem oled, siis hakka koosolekut juhatama.»

Tooma sõnad viisid Aarmanni segadusse.

«Koosolekut ei ole välja kuulutatud,» raius ta huupi.

Nüüd olid peaaegu kõik ehitustöölised, ligi sadakond meest, auto ümber kogunenud. Nooreohtu müürissepa ja selle teise, paljudele tundmatu mehe julge väljaastumine mõjus inimestele. Millest lauakoorma otsas seisjad rääkisid? Mis, vabrikutes hakkavad inimesed valitsusega täiel häälel kõnelema? Millest kirjutati

Nõukogude noodis? Las jutustab inimene, kes teab, mida härrad rahva selja taga sepitsevad. Mis õigus on Aarmannil kamandada ja käsutada? Kena töölisvanem, kes ei taha, et töölised tõtt teaksid. Igal pool arutatakse, miks siis nemad suud lahti teha ei tohi?

«Ants, las inimene räägib!»

«Kõnele!»

«Vaikust! Kui Aarmann kardab, juhatagu Mägiste!»

Mida rohkem artellivanem meeste hüüdeid kuulis, seda tuhmimaks ta pilk muutus. Inimesed kaotavad aru nagu mullu, Jõgissaare streigi ajal. Mis oleks, kui ta teekski nii, nagu Toomas ütles, ja juhataks koosolekut? Juhataks nõnda, nagu ise heaks arvab . . .

Aarmann võttis tugipostist kinni ja seadis jala auto rattale. Ta olekski koormale roninud, et ohjad oma kätte võtta, kuid raske käsi rebis ta tagasi.

Artellivanem pööras verd täis valgunud silmadega ringi. Selja taga seisis Kamaar.

«Keda sa, tõbraste tõbras, tahtsid täna sandiks teha?» lausus kivikandja ähvardavalt.

Aarmann taganes auto juurest eemale.

Mehed upitasid Mägiste lauavirnale.

«Mis ma pean tegema?» küsis puusepp, kellele niisugune koosoleku korraldamine ikka veel täiesti võimatu ja arusaamatu näis.

«Juhata töölisnõukogu liikmena koosolekut ja anna sõna seltsimees Maasikule,» ütles Toomas.

«Lugupeetud koosolijad! Avan ehitusettevõtte «Tortandel ja Ko.» erakorralise üldkoosoleku,» pomises Mägiste kiiresti oma nina alla. Vaevalt oleks ta ennast halvemini tundnud siis, kui lauakoorem jalgade all oleks leegitsema löönud.

Maasik hakkas kõnelema.

Kuulates seltsimehe sõnu, mida õuetäis ehitustöölisi teraselt jälgis, hakkas Tooma erutus uuesti kasvama. See hingeliigutus ei olnud niisugune, mida ta pisut aega tagasi tundis, kui Tortandel ja Aarmann püüdsid koosolekut takistada. Praegu ei paisunud ta rinnus viha, mitte tõe eest seisva inimese ägedus, vaid midagi hoopis muud. Erutus muutus ikka rõõmsamaks ja rõõmsamaks, haarates teda täielikult. Ta ei oleks isegi osanud

seletada, mis seda põhjustas. Kas olid need Maasiku lihtsad sõnad, mis ta hinges vastu helisesid, Tortandeli ja tema opmani taganemine, nende kavalate ning halastamatute inimeste nurkatõmbumine, kes rohkem kui aasta tagasi Jõgissaarel võitsid, ehitusmeeste äkki tärganud üksmeelsus või miski muu, aga Toomal oli siin autokoorma otsas hea seista ja kuulata. Küllap mõjus nii üks kui teine põhjus, kõik see kokku ja veelgi rohkem. Just, veelgi rohkem. Kas ei ole lähenemas need ajad, mida Kuusktamm ootas?

Kontori poolt tuli tehnik ja jäi eraldi seisva artellivanema kõrvale seisma.

«Koosolekut peavad!»

Aarmann, kelle mitte midagi mõistvad silmad kord kõnelejal, kord Toomal, kord Kamaral peatusid, ei saanud aru, kas tehnik seda heaks kiitis või hukka mõistis.

«Peavad, peavad,» kordas tehnik, ja nüüd tabas Aarmanni valvas kõrv teise toonis poolehoidva noodi.

«Võtke ka teie sõna.»

«Mina?»

«Teie.»

Aarmann jõllitas tehnikule otsa. Ta hingamine muutus raskeks. Vahepeal kõnelema hakanud Tooma sõnad lendasid Aarmanni kõrvust mööda. Meelekohtadel tursusid veresooned.

«Kõnelge ise! Rääkigu kas või Tortandel,» surus ta läbi hammaste. Silmisse tuli tagasi alatine tige läige. Põlglikult vaatas ta tehnikule ja meestele, kes jälgisid Toomast ja seda teist nagu ilmutust.

Õhtupoolikul töötas Aarmann vihase ägedusega. Ta tundis ennast üksildasena, neetult üksildasena. Kõigi — isegi Mägiste, tehniku ja Tortandeli poja — käed olid tõusnud Tooma poolt etteloetud protestikirja heakskiitmiseks. Mägistest ei maksa rääkidagi, tema juhatas viimase lollpeana koosolekut. Lammas, tulipeadele vastu astuda ei julgenud. Nüüd kardab, et ei tea mis juhtub, protestikirjal on ju tema kui koosoleku juhataja käsi all.

Peaks juhtuma. Vahest tuleb trellide taga mõistus pähe. Aarmannist paremal pool, üks mees vahet, töötas Toomas. Tehnik Tamberg ei lubanud teda tellingu-

telt minema ajada. Tortandel ise oli juba koosoleku ajal ära läinud. Artellivanem nõudis peremehe otsusest kinnipidamist, kuid tehnik osutus ootamatult enesekindlaks meheks. Tehnikut toetas Väino, mis Aarmanni veelgi rohkem hämmastas. Ka see teine peakihutaja, mustatööline Maasik, istus autole ja sõitis tsemendi järele, nagu poleks midagi juhtunud. Aarmannil jäi arusaamatuks, miks tehnik peremehe korraldustele vilistas. Varem ei olnud ta Tambergi juures niisugust iseseisvust märganud. Kardab tehnik töölisi? Või lihtsalt kavaldab? «Kavaldagu või kartku, mina lähen otse,» mõtles Aarmann.

«Kuhu? Kuhu ma lähen otse?»

Artellivanem vandus endamisi.

Järsku astus ta müürissepa juurde, kes töötas tema ja Tooma vahel, ning kärkis:

«Mine nurgale!»

Nüüd olid neil Toomaga võrdse laiusega aknavahepostid.

«Tõsta nööri!» hüüdis artellivanem mehele, kes tema asemele nurgale asus.

Töö müüridel peatus silmapilguks. Mehed vahtisid arusaamatult Aarmanni.

«Ma löön ta, raipe, maha,» ümises Kamar, kes just oli järjekordse kitsetäie telliskive üles toonud.

«Ole mõistlik,» hoiatas Toomas kivikandjat ja hüüdis samuti:

«Anna nööri!»

Nöör tõusis. Lubivalge, peenike, sitke juhtnöör, mis nõrgas tuules vaevaltmärgatavalt võnkus. Toomas hakkas kiiresti selle järgi kive paika panema. Need ristusid üksteise kõrvale nagu head, väljaõpetatud sõdurid. Kiiremini, sõbrad, kiiremini, Aarmannil on kärme ja kindel käsi, temast ei saa, ei või, ei tohi praegu maha jääda. Ei tohi sellepärast, et neid kaht, Aarmanni ja teda, jälgivad kogu ehituse silmad.

Ühte silikaati haaras Toomas pisut räpakalt ja see kukkus tagasi hunnikusse. Rahulikumalt, Aarmann on selleks liiga tugev meister, et rabeldes tema kannul püsida. Tema kannul aga peab püsima, peab iga hinna

eest. Veel parem, kui ette jõuaks, kas või ühe-kahe kivi võrra, aga ette. Seda on raske saavutada, sest kõik räägivad, et Aarmann on kurat müüril. «Olgu kurat, olgu kahekordne kurat, aga ette temast peab jõudma,» otsustas endamisi Toomas.

«Anna nööri!»

«Nööri!»

Ehitusel maksis vana ja kõigutamatu kord, et nööri tõstavad kivirea võrra kõrgemale nurgamehed. Seekord aga kuulasid nurkadel töötavad müürissepad vahepostide ladujate sõna. Aarmanni ja Tooma hüüded muutusid korraldusteks, millest tuli kinni pidada. Aarmanni hüüe oli juba mitu aastat Tortandeli ehitustel seaduseks, Tooma sõna sai siinsel hoonel esimest korda käsu jõu. Jah, seekord arenes töö kummaliselt: nurgamehed on vait ja nööri tõstmise korraldus tuleb vahepeal töötavailt müürisseppadelt, kellest üks on pealegi tunnimees. Aarmanni ja Tooma hääl kõlasid korraga. Algas teine kivirida.

Toomas taipas, et artellivanem tahab teda tööga häbistada ja nii äsjase koosoleku mõju meeste silmis vähendada. Proovigu, tal polnud midagi väljakutse vastu.

Toomas tajus täna vahest sügavamini kui kunagi varem, millise jõu nemad, töölised, moodustavad. Jõgissaarel jäid nad alla. Kaotasid sellepärast, et Tortandelil õnnestus nende üksmeel murda. Seekord taganes Tortandel. Mitte tema üksipäini. Ka lauavabriku direktor olevat seda teinud, nagu Maasik jutustas. Paljudes käitistes toimuvad täna tööliste protestimiitingud. Kas kapitalistid, kes täna taganevad, söandavad homme uuesti peale tungida? Mägiste väriseb selle ees, mis võivat juhtuda. Ka Maasik arvab, et kodanlus on valmis kõigeks. Mida nad teha saavad, kui töölisklassi otsusekindlus ja üksmeel on tugevad? Toomas kahetses jälle kord, et Kuusktamme lähedal ei olnud, kellega oleks hea niisuguseid asju arutada.

«Tõsta nööri!»

Vaikus.

«Nööri!»

Seekord jäi Toomas enda häälega mõned sekundid

hiljaks. Kas tõesti Aarmann nõnda kiiresti tööga edasi jõuab?

Artellivanem otse lennutas kive. Hinge kogunenud sapp kihutas teda tagant. Aarmann oli kindel, et ta veel näitab, kes on esimene mees ehitusel. Töö otsustab. «Töö tegi minust artellivanema,» vaevasid Aarmanni südant mõtted. «Artellivanema ja töölisnõukogu liikme. Töö ja ei miski muu otsustagu, kelle sõna maksma jääb. Lõugu oskab iga käpard laksutada, katsutagu aga müüril täitsamehe eest väljas olla.»

Jällegi tõusis nöör. Paar meest näisid olevat maha jäänud, kuid Aarmann ei hoolinud sellest. Senikaua kui Laan järele jõuab, hoiab ta tempot. Tõstab seda veelgi.

Teiste müürisseppade pilgud peatusid sageli Toomal ja Aarmannil. Nad aimasid, miks viimane nurgalt vahepostile tööle läks. Artellivanemaga pole kerge võistelda. Visa hunt. Enne õhtut ei lase ta Toomal selga sirgu ajada. Kui ainult poiss lõpuni vastu peaks.

Kolinal kukkusid telliskivid kitselt tellingulaudadele.

«Madalamalt,» käratas artellivanem Kamarale.

«Madalamalt ei saa,» õigustas ennast kivikandja.

«Nööri!»

Aarmann sülitas, vajutas sõrmede vahel oleva kivi segule ja hüüdis omakorda:

«Nöör kõrgemale!»

Pilvede vahelt tuli välja päike. Müürid lõid helendama, nagu oleksid nad üle kullatud.

Toomal oli raske ette kujutada paremat tööd kui müüriladumine päikesepaistel. Mõnikord muutus hing siis kergeks, lahedaks, nii et kõik muu ununes ja jäid ainult osake müüri, tellis- ja silikaatkivid ning segukast. Kividele puhuti justkui hing sisse, nad tundusid kerged, lõbusad, targad. Niisugustel puhkudel tulid nurgad eriti sirged ja kiviyahed ühtlased. Haiglapäevil kujutles Toomas tihti, kuidas ta päikesepaistel telliskivitööd teeb. Vaatas palatiaknast paistvat korstnat ja igatses tellinguile, valgete silikaatide ja punaste telliskivide juurde, karmide, jämedakoeliste inimeste seltsi, kelle käed kividega imesid võivad teha.

Praegu aga jäi see kõik Toomast kaugele. Ta rõõmus meeleolu kadus. Tugevasti kokkusurutud suu ja äge otsustavus meenutasid Aarmanni. Ainult silmadesse ei tekkinud niisugust tinast helki nagu sellel.

Möödus tund, hakkas lõpule lähenema teinegi. Aarmanni kõrvalpilgud märkasid uskumatut asja: poisinolk pidas sammu, tükkis ettegi. Köhatab ainult sagedamini. Aarmann peitis silmad sügavale kulmude alla ja jättis kivide vahed pealt seguga korralikult täis valamata. Kivihaaval rõhus ta nüüd oma vastasest ette.

«Nööri!»

Aarmanni hõige kõrvetas Tooma kõrvu. Tal tuli käsiolevas reas veel mitu kivi paigale panna. Ta pidi endale tunnistama, et kiiremini ei suuda ta enam töötada. Jätkab Aarmann samas vaimus, siis jõuab ta oma müüriosa kas rea või poole võrra varem valmis.

Äsjase lõbususe asemele tuli viha. Kas kavatseb Aarmann tema suhtes sedasama, mida hommikul haudus Kamara vastu? Pole viga. Trepiaste tappis Vana-Jaani tervise, kaheksakümmend silikaati oleksid võibolla sandiks teinud Kamara, kuid tema suudab müüriladumise pingele vastu panna. Noormees ei mõistnud artellivanemat, kelle hinge varjas tardunud pilk. Miks ta raevutseb, miks ta mässab hullemini kui Tortandel?

Toomas katsus veelgi väledamini liikuda, kuid tema pingutustel ei olnud tulemusi.

Telliskivi kaalub ainult kümme naela, kuid võib tunduda käes puudasena, kui sõrmed tunni, teise ja kolmanda jooksul hetkekski puhkust ei saa. Lakkamatuist kummardustest kivihunniku ja segukasti kohale väsis selg. Toomas oli hakanud higistama, hingamine muutus kiireks ja katkendlikuks. Oleks ta täies tervises, siis vahest laoks veelgi rutemini, nüüd aga muutusid käed ikka raskemaks ja raskemaks.

Veel oli laduda kolm rida. Kolm pikka rida.

Päike kõrvetas.

Niisugune vihane, meeletu võistlus on hullem kui sunnitöö. Kas tulevikus, sotsialismi ajal, töötatakse alati niisuguse rahuldusega, mida ta vahetevahel tundis, mida ta haiglas taga leinas, millest seal unistas? Toomas lootis, et nii sünnib. Sest milleks siis on vaja

revolutsiooni, kui töö jääb endiselt orjuseks? Revolutsiooni on vaja inimeste pärast, selleks, et töö vabaks muutuks, nõnda kõneles alati Kuusktamm. Sellest kirjutas juba Marx ja seda pidas Toomas õigeks.

Aarmann lõpetas oma aknavaheposti poole kivirea võrra varem.

Pool kivirida on niisama hea kui mitte midagi. Eriti siis, kui on tahetud teist kõikide nähes nööri alla jätta. Seda tundis ka artellivanem. Kellele sa nüüd ütled, et õpi enne töö selgeks ja tule alles siis miitingut korraldama. Laanel on visa hing, mõtles Aarmann. Köhatab, aurab nagu märjaks aetud setukas, aga endale ja kividele armu ei anna. Ta oleks meelsasti läinud ja kontrollinud, kas vastase postinurgad on ka sirged, ent miski hoidis tagasi. Täisvalamata kivivahed panid justkui jalad kammitsaisse.

Pettunult asus Aarmann tagasi nurgale ja viskas kellu segukasti. Ta mõistis, et kavatsus jooksis niisama hästi kui tühja.

Toomas asetas viimase kivi paika mahalöödud silmadega. Pool kivikorda on ikkagi pool kivikorda. Kui kord juba ennast Aarmannist kaasa kiskuda laskis, tema sõnatu väljakutse vastu võttis, siis oleks pidanud ette jõudma. Töömehena on Aarmann tõepoolest püsti saatan. Noor müürissepp sirutas selga, lõikas kelluservaga mõnest vuugivahest väljatunginud segu ära, oodates Aarmanni võidurõõmsaid, parastavaid sõnu. Neid kartis ta vähem kui töökaaslaste silmi, mis kogu aeg olid tema ja Antsu müüriosa mõõtnud.

Tellinguile tuli tehnik Tamberg. Ta seisatas Aarmanni poolt laotud vaheposti juures, silmitses seda ja hüüdis:

«Aarmann, kes selle posti ladus? Paistab läbi nagu sõelapõhi!»

Hüüdku, kui tahab, jäi Aarmann ükskõikseks. Justkui kiuste kogunesid mehed tehniku ümber ja vahtisid artellivanema poolt laotud müüri nagu ilmaimet. Ja kõik nad nägid, et Ants polnud ausasti talitanud. Mis viga kümne-viieteist kivi võrra ette jõuda, kui vahesid nagu kord ja kohus täis ei joodeta. Seda ei kannatanud Aarmann enam välja. Aegamisi läks ta trepist

alla. Õuele jõudes vaatas üle õla tagasi. Müürisseppade trobikond seisis ikka veel tema poolt üleslaotud vaheposti juures.

Talle oli nüüd selge, et ees seisavad kriitilisemad päevad kui Jõgissaarel. Palju hirmsamad.

«Anna nööri!» karjuti tellinguil pilkavalt. Kostis Tooma nakatavalt lõbus naer.

«Inimesed on õelad,» pomises artellivanem Ants Aarmann taskurätiga otsaesist pühkides. Vastutulnud Väino Tortandel vaatas teda hämmastunult. Täna oli imelik, mõtlema panev päev.

47

Põlvili laskunud Toomas maalis põrandale sirgu tõmmatud papirullile suurt «N»-tähte. Ta oleks palju meelsamini värvinud sama tähe valge värviga punasele kangale. Kuid polnud parata — riiet ei olnud käepärast, loosungeid läks aga õhtusele koosolekule tingimata tarvis. Nii tuli leppida papiga. Lõppude lõpuks oli täiesti ükskõik, missugusest materjalist loosungid on tehtud, peaasi kui sõnad hästi välja paistavad ja tõtt kõnelevad.

Ülesande — valmistada kolm loosungit — sai Toomas ametiühingust, kuhu teda oli kutsutud. Tekstid andis seltsimees Metsis. Need meeldisid talle nii, et ei saanud teisiti, kui pidi küsima, kes need välja mõtles.

«Ühiselt otsustati,» ütles Metsis.

Kuigi seda vastust oleks võinud ebamääraseks ja isegi põiklevaks pidada, mõistis Toomas, mida talle öelda taheti. Tänaõhtust koosolekut ei korraldanud ju üks inimene, isegi mitte üks ametiühing, kuigi see ametlikult toimus ehitustööliste kutseühingu nime all, vaid jõud, mis suunas kogu töörahva võitlust — põranda all tegutsev kommunistlik partei. See oli Toomale enam kui päevaselge. Ja kui koosolek on organiseeritud kommunistide poolt, siis on nende omad ka loosungid. Metsis ei varjanud ta eest midagi, sugugi mitte, ütles ainult seda, et nende loosungite taga ei seisnud ühe inimese mõistus, vaid partei ja töölisklassi tahe.

Minnes edasi järgmise tähe «Õ» juurde mõtles Toomas: tulebki nii välja, et ei ole halba ilma heata. Poleks teda ehituselt ära aetud, hoiaks ta praegu pintslivarre asemel kellut peos ja neid loosungeid valmistaks keegi teine.

Toomas vallandati eile ja eile õhtul käis ta ka ametiühingus. Läks sinna sellepärast, et teada saada, kuidas oleks võimalik Paldiskisse tööle sõita. Kohalviibinud Metsis soovitas tal homme ametiühingust läbi astuda. Niipea kui Metsis järgmisel päeval Toomast nägi, küsis ta sellelt kohe, kas ta ka pintsliga ümber käia oskab. Toomas arvas, et esimees tahab talle vahest maalritööd soovitada, ja vastas eitavalt. Metsis kahetses, et maalriamet talle võõras on. Tarvis olevat kiiresti loosungeid maalida, kuid sobivat inimest ei olevat käepärast. Toomas mõtles, et loosungite tegemine pole suur kunst, milleks ilmtingimata peab väljaõppinud maaler olema, ja küsis:

«Kui palju neid vaja on?»

«Kolm tükki.»

«Mis kellaks valmis peavad olema?»

«Hiljemalt viieks.»

«Riidele?»

Siis selguski, et punast riiet ei olnud ja tuli pappi kasutada.

Nõnda jäigi Tooma ülesandeks Töölisvõimlas toimuva koosoleku puhuks loosungid valmistada. Metsis soovitas neid värvida niisuguses kohas, kus poleks ülearuseid silmapaare pealt vaatamas. Koosolek toimub küll avalikult, kuid ettevaatus olevat tarkuse ema. Metsis kõneles sellestki, et eile hommikul oli Nurk areteeritud, mis tõendavat, et kodanluselt võib kõike oodata.

Toomas ostis kauplusest rulli pappi. Tuttavalt maalrilt hankis pintsli ja värvid. Paremat kohta ei osanud välja mõelda kui Kuusktamme korter, kus ta siiani elas. Leena polnud kodus. See oli hea. Kuusktamme naist Toomas ei kartnud, aga ta oleks oma papirulliga teisele jalgu jäänud. Tuba oli parajasti nii suur, et üks loosung selle vaba põrandapinna peaaegu täielikult kattis.

Toomas joonistas pliiatsiga tähed ette ja hakkas neid

siis värvima. Ta püüdis seda võimalikult hoolikalt teha. Lõpetanud esimese sõna, ajas ennast sirgu. Voodiotsa najale toetudes vaatas ta, pintsel sõrmede vahel, tehtud tööle. Talle meeldis esimese sõna jõud. Just jõud. Suurte mustade tähtedega seisis hallil papikangal:

«NÕUAME»

Jah, töölised on hakanud nõudma. Nad kõnelevad valitsusega järsult, otsustavalt.

Värvija märkas, et esimese tähe kallakjoon on pisutpisut peenikeseks jäänud. Parandas seda ja tõusis uuesti. Kahetses, et ta polnud maaler, vaid müürisepp. Oleks tema asemel niisugune kunstniku käega meister olnud nagu see, kes haiglas hinge heitis, siis tuleksid alles loosungid! Maalrit oleksid niisugused sõnad samuti haaranud, ainult et tema oleks teinud ilusamad tähed.

Toomas laskus uuesti põlvili, toetas vasaku käe vastu põrandat ja jätkas paremaga uute tähtede maalimist. Täht järgnes tähele ja lõpuks seisis loosungil:

«NÕUAME PAKTI AUSAT TÄITMIST!»

Samad sõnad sisaldas ka nende protestikiri valitsusele. Tortandeli südamesse ei mahtunud see, et tema ehitusel kõlasid niisugused mõtted. Miitingut ta segada ei suutnud, kuid järgmisel hommikul andis oma vihale voli. Tema ja Maasiku viskas värava taha ning sõimas Mägistet nagu koera.

Kõik tortandelid, kõik kapitalistid kiristavad praegu hambaid. Kes satub marru nagu ettevõtja, kes näib vagune nagu lammas. Hundimõtteid haub aga igaüks.

Toomale tundus, nagu oleksid tähed papil liikuma hakanud ja suuremaks muutunud. Ta nägi neid oma kujutluses kõrgel Tallinna tornide kohal. Hiiglaloosung oleks nagu tõmmatud Jaani ja Kaarli kiriku vahele. Toomas naeris oma ülemeeliku fantaasia välja. Ent kas see oligi ainult fantaasia? Loosungis sisalduv mõte ei jää ju võimla seinte vahele. See levib üle linna,

üle kogu maa. Levib ja leiab kindlasti vastukaja inimeste südameis.

Muidugi, Tortandeli-taolised rahamehed püüavad selle mõtte tiibu kärpida, hoiavad käsi rusikas. Neid on Tallinnas tuhat, võib-olla viis tuhat, aarmannide ja mehistetega vahest kaks-kolm korda enam. Inimesi, keda selline loosung rõõmustab, on aga kümme korda rohkem.

Toomal oli käsil kolmas loosung, kui uksele koputati. Kellegi sõrmenukid lõid kiiresti vastu ust. Toomale meenus, et ta oli ukse lukustamata unustanud.

Enne kui noormees ukse juurde jõudis, avanes see ja sisse astus Salme.

Salme.

Neiu nägemine ajas Tooma suuremasse segadusse, kui et tema asemel oleks politseinik või nuhk tuppa tulnud. Ta keeras Salme järel ukse lukku ja jäi ahju ette seisma. Kes teab, missuguseid külalisi võib veel oodata.

Salme vaatas imestunult Toomast. Mispärast ta ukse lukustas? Pealegi oleks Toomas pidanud tööl olema. Seisab aga siin, pintsel käes, ja puurib teda pilkavate, hirmus pilkavate silmadega. Tädi, kelle juurde ta tuli, on kusagile läinud. Oleks Salme teadnud, keda ta siit eest leiab, poleks ta sisse astunud. Sellest ajast, kui Toomas Kuusktammede juures elas, ei külastanud Salme enam kordagi tädi õhtul. Ta käis üldse harva siin, aga ikka päeval, kui Toomas ehitusel töötas. Salme poleks üldsegi oma jalga siia tõstnud, vähemalt niikaua, kui Toomas nende juures elas, aga tal oli kahju tädist, kes muretses Viljandisse saadetud mehe pärast. August kirjutas küll, et ta on seal tööotsa leidnud, aga Leena muretses endiselt. Leena käis Viljandis ära, nägi oma silmadega, et mees nõnda kasimata ja koristamata ei olnudki, nagu ta kartis, kuid ei rahunenud ikkagi. Rääkis küll, et Augustil pole Viljandis häda, teeb müüritööd ja ka toanurk on elamiseks, aga Salme, kes ise mahasurutud valu südames kandis, mõistis, et tädi mehe väljasaatmise pärast väga kannatas.

Neiu pilk langes põrandale asetatud papile, millele oli kirjutatud suurte trükitähtedega: «PALAV TERVI-

TUS KANGELASLIKULE PUNA . . .» Silmad leidsid ka värvipoti, aga ta ei saanud millestki aru.

Salme nägi välja noobel. Hele suvemantel, moodne kübar, suurelilleline kleit, uhiuued kingad.

Tooma südames pigistas. Pigistas rohkem, kui ta oleks tahtnud.

«Värvite?»

«Värvin,» vastas Toomas mõrult. Salme on teda teietama hakanud. Sina räägib ta nüüd arvatavasti direktoriga. Ühised automatkad ju lähendavad. Kogu linn teab, mis mees see Saatlev on. Noormees vihastas endale. Milleks ta seisab nagu post töölisklassi verivaenlase armukese ees ja raiskab kallist aega? Heitmata enam ühtki pilku Salmele, astus ta voodi juurde, kükitas põrandale ja kastis pintsli värvipotti.

«Tädi ei ole kodus?»

«Ei ole.»

Tooma käsi viis pintsli teise «A» juurde. Esimene kaldjoon ei tulnud ühtlane. Käsi värises. Ka teine kaldjoon jäi vaevaltmärgatavalt laineliseks. Kõige halvemini värvitud täht kolmes loosungis.

Salme seisis kapi juures postina paigal. Seljaga tema poole põlvitas põrandal Toomas. Pintsli vars näis mehe kahvatute sõrmede vahel imepeenike. Käsi tõmbas «A» põikjoont. Kas pintslit hoidev käsi on nõnda kahvatu lubjast või . . . või haigusest? Tädi räägib, et Toomas on hästi paranenud, et ta köhib väga vähe, öösiti enam ei higista ning peavalude üle ei kaeba. Ka vennal oli vahel parem. Ja ka tema käed olid lumivalged, paistsid justkui läbi. Tooma käed olid kaugel ja Salme ei võinud öelda, kas need paistavad läbi, nagu nad vennal paistsid.

«R» õnnestus Toomal paremini. Ristjoon tuli sirge, ainult kaar oleks võinud veelgi kumeram olla. Selle vaevaltmärgatava puuduse pärast mees ärritus. Riku asja ees, teist taga viimane loosung ära.

«M»-i alustades riivas Tooma pilk Salme jalgu, mis olid papikanga läheduses, sõna «palav» kohal. Beežid kingad ja sukad.

Toomas polnud kingsepp, kuid nahka ta tundis.

Salme kingad olid tehtud heast materjalist. Need võisid maksta palju.

Kui tihti ta direktoriga väljasõite teeb?

«Mida sa värvid?»

Ahah, nüüd alandas ennast sina rääkima. Toomas naeratas kibedalt.

«Loosungit.»

Salmele ei selgitanud see sõna palju. Ta ei teadnud, mida edasi öelda.

«Jah, loosungit,» tõusis Toomas püsti. «Astuge kõrvale.»

Ta sai isegi aru, et käitus väljakutsuvalt, kuid miski nagu tõukas teda tagant.

Neiu hoidis end nii kapi ligi kui suutis.

«Teile need sõnad vahest ei meeldi,» ütles Toomas paljutähendavalt ja jätkas värvimist. «M»-ile järgnesid kaks «E»-d, «L», veel kord «E» ja lõpuks hüüumärk. Kui Toomas viimast korda pintsli värvipotti kastis, langesid ta silmad jällegi Salme kingadele. Need olid ilusad, koguni uhked. Taolisi kingi oli ta näinud südalinna äride aknail. Neid kandis jõukas rahvas. Vabrikunaised käisid odavamatega. Ka Salme on tööline, aga niisugune tööline, kellele lihtsamad kingad enam ei kõlba. Sellised kingad maksavad rohkem kui Salme poole kuu palk. Kaugelt rohkem. Varem ta niisuguseid ei kandnud. Ka kleit, mantel ja kübar kõnelevad, et ta mõtleb ainult riietusele. Kas tal omast palgast üldse jätkuks nii uhkete rõivaste ostmiseks?

Nüüd oli ka hüüumärk valmis.

«Tore loosung,» sõnas Toomas ja hakkas millegipärast naerma. «Kas teile see ei passi, preili Aasa?»

Mispärast kõneleb Toomas jõhkralt?

«Toomas, sa ei ole kunagi minu mõtete vastu huvi tundnud,» ütles Salme vaikselt.

Papp tõmbas värvi endasse. Loosung kuivas kiiresti. Toomas rullis selle kokku. Nüüd oli toas ruumi rohkem. Neiule sõnagi vastamata hakkas noormees käsi pesema. Salme seisis endiselt kapi juures.

«Kas te ei tea, millal tädi koju tuleb?»

Salme hääles oli võõras, karm heli. Toomas märkas ka seda, et teda uuesti teietati.

«Ei tea,» vastas ta lühidalt. Kuivatas oma käed puhtaks ja lisas: «Oodake, palun, mina lahkun kohe.»

Salme oli ikkagi Leena õetütar.

Nähtavasti mõjusid neiule Tooma viimased sõnad. Ta nagu unustas enda ja küsis:

«Kuhu sa lähed?»

Niipea kui Toomas suu avas, mõistis neiu, et ta oli küsides halvasti talitanud.

«Viin loosungid sinna, kuhu need üles pannakse,» seletas talle külm, pilkav hääl. «Siin pole saladust — õhtul toimub Töölisvõimlas suur tööliste koosolek. Sinna tulevad tööinimesed. Preilidel ja härradel ei ole seal midagi tegemist.»

Salme astus sammu Toomale lähemale.

«Miks sa mind solvad? Sa oled ... alatu.»

Neiu vaatas otse mehe silmadesse.

Toomas otsustas kõnelda avameelselt.

«Nägin sind ... autos.»

Ta keel ei paindunud Saatlevi nime välja ütlema.

Salme ehmatas. Ta ei tundnud end süüdlasena. Kuid see, mida Toomas temast mõtles, oli jälk. Kuigi mees arvas temast kõige halvemat, peitus ta silmades ometi midagi niisugust, mida Salme tahtis enne edasirääkimist näha. Ent Tooma silmad olid uuesti pilkavaks muutunud.

Toomas solvas veelgi julmemalt:

«Kui palju ... kingad maksavad?»

Sel silmapilgul tundus Toomas Salme silmis Saatlevist palju halvem. Enesevalitsust kaotades lõi ta meest. Neelas pisarad alla ja läks värisevaid huuli kokku surudes ukse juurde.

«Tee lahti,» nõudis ta nutuga võideldes.

«Salme!»

«Tee lahti,» kordas neiu, kelle silmist veeresid suured, puhtad pisarad.

Toomas seisis paigale naelutatuna keset tuba, hoides käte vahel rullikeeratud loosungit. Ebamäärane aimus, et ta oli kõige mõtlematumalt Salmele haiget teinud, kasvas.

«Salme, tule õhtul koosolekule.»

Neiu ei lasknud ukse käepidet lahti. Ta vaatas noormehest mööda.

«Tule nendesamade kingadega.»

Tooma hääles ei olnud enam külmuse ja kalkuse varjugi.

«Palun, laske mind välja.»

Papirulli käte vahel hoides lähenes mees uksele. Kui Salme praegu oleks tahtnud näha, mis hõõgus Tooma sisemuses, siis oleks tal tarvitsenud ainult mehe poole vaadata. Ent ta ei teinud seda.

Toomas keeras ukse lukust lahti. Salme lahkus, nii nagu ta oli, pisarais. Toomas kuulis ta samme nagiseval trepil. Siis kustusid ka need.

Pikkamisi keeras ta kõik kolm loosungit ühte rulli ja mähkis ajalehepaberisse. Pani pintsaku selga ja väljus.

Hooviväravas peatas teda pagarinaine.

«Mis te Leena õetütrele tegite? Tõttas teine nutunäol linna poole.»

Toomas jättis vastamata.

Tõnismäe viinapoe juures kohtas ta Antonit.

«Mis sul kaenlas on?» küsis kõverjalg hooletult.

«Käi kuradile,» vastas Toomas ja tahtis mööda minna.

Anton hoidis teda varrukast kinni.

«Laena viiskümmend,» mangus ta Toomale viinahaisu näkku puhudes ja ühe silmaga peatuvat trammi vahtides, kust parajasti Ellerhein maha astus.

Toomas andis kroonilise.

«Kuhu sa lähed?»

Müürissepp rabas oma käe lahti ja keeras ümber nurga.

Anton nägi ka seda, kuidas Toomas õige pea uuesti nähtavale ilmus. Seekord ei kandnud ta enam rulli kaenlas.

48

Anton Raba oleks hea meelega teada tahtnud, mis rulli Toomas kaenlas kandis ja kellele ta selle andis. Ka see, kuhu müürissepp nüüd kiirustas, huvitas teda. Kuid nii üks kui teine asi jäi sedakorda tema ees sala-

dusse. Oletada ta võis ju mõndagi, aga oletus pole ikkagi see, mis fakt ise.

Toomaga ei sündinud ametiühingute majas mitte midagi jalustrabavat. Ta andis valmistehtud loosungid seltsimees Metsisele üle ja valmistus lahkuma.

«Oota,» peatas teda esimees, avas kõrvalruumi ukse ja kutsus sealt kedagi. Oma imestuseks tundis Toomas sisseastuvas mehes ära Nurga, kes pidi ju areteeritud olema. Nurk tervitas teda ja ütles sissejuhatuseta:

«Selgus, et Paldiski maantee ja Endla tänava rajoonis on kuulutused üles panemata. On sul aega, siis ole mees ja aita.»

Toomas nõustus.

«Andke siia,» lausus ta asjalikult.

Nurk vaatas teda varjamata poolehoiuga.

«Politseile suhu ära jookse, provotseerida ennast ära lase. Võimud ei julge meid praegu naljalt takistada, aga kõigeks peab valmis olema. Lühidalt — ole ettevaatlik.»

Nõndaviisi saatis Nurk Tooma koosolekukuulutusi üles panema.

Toomas oleks võinud kinnitada, et tema pärast pole vaja karta, ta paneb paarkümmend sedelikest üks-kaks-kolm üles, kuid ei lausunud sõnagi. Võttis paberilehed vastu ja ootas, ehk öeldakse veel midagi.

Seda ei tehtud. Nurk müksas teda kergelt õlale. Kareda töömehekäega antud sõbralik müks kõneles niisama palju kui sõnad. Võib-olla rohkemgi. Samasugusel viisil saatis Kuusktamm teda omal ajal müürinurgale. Oma esimese välisnurga tegi Toomas sirge ja Kuusktamm jäi rahule. Ka Nurk olgu tema suhtes mureta.

Mõne minuti pärast väljus Toomas ametiühingute majast. Papirulli asemel, mille puudumist ikka veel viinapoe juures jõlkuv Anton otsekohe märkas, viis ta seekord endaga ühes piklikke paberilehekesi.

Neid paberilehekesi võis ühteviisi nimetada nii teadaanneteks, kuulutusteks kui ka kutseteks. Sinna oli harilike masinakirja tähtedega kirjutatud, et täna, 20. juuni õhtul toimub Töölisvõimlas koosolek. Mis koosolekul arutlusele tuleb, sellest ei kirjutatud pikalt.

Vähesedki sõnad, mida masinakirjapoogna kolmandikud sisaldasid, ütlesid palju. Kõnelesid Tooma arvates peamisest, mida töörahvale teatada taheti, — kutsusid tööinimesi esitama oma arvamisi valitsuse poliitika kohta.

Jah, täna ütleb töölisklass veel kord kodanlusele: ärge mängige. Töölisklass ei palu, ta nõuab.

«Nõuame pakti ausat täitmist!»

Mehesõnad. Töölisklassi sõnad. Kõigi ausate inimeste sõnad. Tema maalis need musta värviga hallile papile. Seltsimees Metsis, ei, partei andis talle ülesande, ja tema täitis. Nurgalt sai ta uue ülesande, ja ka selle ta täidab.

Toomas tundis, et ta teeks kõike, mida Nurk tahaks.

Madis Nurk esindas noore müürissepa silmis selgemini kui ükski teine inimene kommunistlikku parteid.

Tänane päev, mis nii hallilt algas, oleks muutunud kõige toredamaks päevaks ta elus, kui mitte vahejuhtum Salmega poleks seda tumestanud. Toomale näis, nagu oleks ta lükanud neiu teisele poole barrikaadi, sinnapoole, kus on Tortandelid, Saatlevid, kogu kapitalistide klass.

Koidu ja Endla tänava nurgal otsis Toomas parajat paika esimese kuulutuse ülespanemiseks. Silmad peatusid vägede ülemjuhataja määrusel, mis keelas ka koosolekute pidamise. Ta ei kaalutlenud kaua. Hallikassinist mundrit polnud näha ja Toomas kinnitas esimese pikliku paberilehe kindrali päevakäsu kõrvale. Läks siis üle tänava ja vaatas eemalt oma kätetööd. Kuulutus valendas väljakutsuvalt. Varsti peatus selle ees mööduja. Luges, mõtles nagu millegi üle ja jätkas oma teed.

Toomas oli rahuldatud. Vennavere valaja määrusest mindi ükskõikselt mööda, kuigi selle suured trükitähed kriiskasid kaugele, nende tagasihoidlikku teadaannet aga loeti.

Kümmekond kuulutust oli juba üles pandud, kui Toomas märkas, et keegi lühemakasvuline mees rebis viimase neist maha. Südames tärkas viha. See tekkis, suurenes, ja Toomas oli valmis lähenevale tundmatule isikule kallale tungima.

Meenus Nurga hoiatus: «Provotseerida ennast ära lase.»

Toomas valitses ennast. Läks edasi ja kinnitas plangule uue kuulutuse. Keeras ümber nurga, sammus üle tänava ja tuli teist kõnniteed mööda tagasi sama tänava vastasnurgale.

Võõras seisis jällegi kuulutuse ees. Ja uuesti sirutus tema käsi selle järele.

Tooma viha paisus. Ta ei teadnud isegi, kuidas ta oleks talitanud. On olukordi, kus ununeb ka kõige targema inimese nõuanne. Ootamatult võttis aga sündmus uue pöörde.

Samal ajal kui Toomas koosolekukuulutusi üles seadis, vaatas Voldemar Kamar aknast välja. Ta pidas plaani, mida õhtupoolikul ette võtta. Kavatses juba Stroomile minna, kuid otsustas ümber. Argipäev, rannas on täitsamehi vähe. Poisikesed ja plikad hilberdavad ringi. Supelda ju võiks, kuid Kamar kuulus inimeste hulka, kes ainuüksi vees käimise pärast randa ei läinud. Ka õllepood ei meelitanud. Tühjajooksnud tööpäevast ja Aarmanni närimisest tekkinud tusk pesitses ikka veel rinnus. Pikutada ei kärsinud, väljaminekuks ei saanud hoogu sisse.

Kamara meelest juhtus nüüd üldse imelikke asju. Koosolek oleks nagu Tortandeli ehitusvärgi pea peale paisanud. Tortandel enam oma nina tellinguile ei topi. Tehnik sai sule sappa nagu Toomas ja Maasik. Eile lõppes betoneerijatel armatuurraud, täna neil kivid. Varem niisuguseid asju Tortandeli juures ei juhtunud. Puusepad ohkavad lauamaterjali vähesuse pärast. Ainult Ants Aarmann põrnitseb altkulmu ja närib, kurat võtaks, kuidas küll närib.

Kamar vihastas täna rängalt artellivanema peale. Ants pani madinal tellinguilt alla, muidu... Kivikandja ägestus nii, et ta unustas isegi oma kitse pukile, mis nüüd südant vaevas. Järsku hakkab sadama, pea see pilv ei või tõusta. Kits on nagu kass, vett ja vihma ta ei kannata. Poisikesigi luusib teinekord ehitusel ringi. Öövaht valvab Tortandeli vara, tema kitsest pole habemikul sooja ega külma. Antski võib narritembu ära teha ja kitse nässu lüüa. Ise ta, ramp, kätt külge ei

paneks, aga kas lontrusi vähe leidub, kes topka eest nahast välja ronivad. Temagi hullutas Aarmann viinaga viltusele teele.

Kamar oli oma kitsele uhke. Kellelgi teisel pole nii suurt ega nii mõnusasti seljale ja õlgadele naalduvat riista kui temal. Eestpoolt oli see pehme nagu vürtspoodniku eit, õlatoed lausa kallistasid kaela. Suur nagu keisri troon, aga kerge, päris sulg. Kamar polsterdas uut kivikandmise kitse alati hoolikalt heinte, laastude, vati ja kaltsuga. Praegusele pani mererohtugi. Enese võis ta unustada, kitse aga viis igal õhtul ulualla, nagu oleks sellel inimese sadulal hing sees.

Kivikandja haaras varnast pintsaku ja tõmbas selga. Ei, kitse ta ei jäta. Läheb töö juurde tagasi ja paigutab abimehe nagu kord ja kohus kuuri.

Väravale jõudes nägi Kamar, et keegi mees seab sedelit vastasmaja plangu külge. Kamar tundis Tooma ära ja jäi imestades vaatama, mis see tegi. Kas ta otsib korterit või on midagi kaotanud, et kuulutust üles paneb.

Kamar tahtis edasisammuvale sõbramehele järele hüüda — järsku saaks sellest täna õhtul kambajõmm —, kuid ta tähelepanu köitis paremalt poolt tulev isandake. See nagu hiilis Toomas-poisile järele, pea ettepoole kallutatud justkui kullil. Jäi siis Tooma poolt ülespandud lehekese ette seisma, vahtis kahele poole ja tõmbas selle kiiresti maha.

Kivikandja astus pikkade sammudega üle uulitsa. Vaat kus on kaabakas — teine seab üles, tema rebib maha. Ta ütles rõhutatud aeglusega:

«Pane tagasi.»

Võõras pööras kärmelt ümber ja vahtis segajale poolviltu otsa. Kamarale paistis selle nägu tuttav. Kus ta oli niisuguseid õelaid silmi ja kollast näonahka näinud?

«Mida te soovite?» sisistas tabatu, kelle luurav pilk Kamara nägemisest ehmunuks muutus.

«Pane tagasi!» paisus kivikandja hääl.

Kuulutuse maharebija tahtis minema lipsata, kuid kivikandja haaras oma määratu kämblaga ta õlast kinni:

«Pea-nd, onkel. Tead, pane sedel tagasi, või . . .»

Võõra silmad ekslesid peas ringi.

«See on riigivastane leht. Äraandjate kuulutus,» seletas ta hädiselt. «Ärge takistage mind.»

Kamar ei teadnud, mis võis kirjutatud olla sellele paberile, mille võõras maha tõmbas. Kuid Toomast ta ometi tundis. Seatempe see mehepoeg ei tee.

«Jäta jama. Pane tagasi, ütlen ma viimast korda.»

Nende ümber kogunes poisikesi. Kõnniteel seisatasid möödujad. Eemalt lähenes voorimees.

Kivikandja tõmbas kahtlase selli enda lähedale ja kiskus hoolimatult selle käe taskust välja.

«Appi!» karjatas mees.

Kamar lõi talle lapiti käega vastu kukalt ja möirgas:

«Pane tagasi!»

Nähes, et keegi talle appi ei tule, avas mees sõrmed. Värisevast käest kukkus kõnniteele kokkukägardatud paber. Üks juurdetulnuist võttis selle üles, tõmbas sirgeks ja luges valjusti teksti ette.

«Või koosolekukutse rebis maha!»

«Ise ei paista suur saks olevatki, aga tööliste koosolek ei mahu südamesse.»

«Volts, leerita!» kisasid poisid.

«Kodanikud, kommunistid müüvad meie maa Vene . . .» proovis Kamara käte vahel rabelev mees veel kord seletada, kuid teda ei kuulatud.

Paber kinnitati uuesti plangule.

«Võmm tuleb!»

Võõras hakkas käte ja jalgadega metsikult siplema. Ilmselt lootis ta lähenevale politseinikule.

«Hüppa peale,» hüüdis inimestesumma juurde peatuma jäänud voorimees.

Kamar ei lasknud ennast kaks korda paluda. Kargas vastupuiklevat võõrast kaasa tirides troskasse ja voorimees vibutas piitsa.

Inimesed valgusid laiali. Kordnik Sarv peatas ühe naise ja küsis sellelt, mis siin toimus.

«Purjus sõnnid, mine võta kinni, mis nad teevad,» kädistas suurrätis eit ja jättis politseiniku sinnapaika.

Kordnik märkas tuttavat kuulutust plangul ja aimas, milles lugu seisis. Ent ta pidas paremaks oma teed jätkata. Südamepõhjas rõõmustas, et tema koosolekul

riigivõimu ei esinda. Jaoskonnaülem vannub alati, et see mässukoobas just nende jaoskonna piirides asub. Tõsi, Tõnismägi on pärast punaste vanglast vabastamist veel hullem ussipesa, kui seda varem Vaksali puiestee maja oli. Ta on nõnda hulluks muutunud, et mitte üksnes jaoskonnaülem, vaid isegi politseivalitsuse komissarid on äraootavale seisukohale jäänud. Nähtavasti valitsus närveerib. Kui valitsusvõim on kindel, siis teavad ka poltseinikud, kuidas talitada. Seda oli kordnik Sarv oma pikaajalises praktikas kogenud.

Tänavanurgale jõudes liigutas mundri all uuesti kohusetunne ja kordnik küsis telefoniposti juures seisvalt noormehelt:

«Mis seal juhtus?»

«Kaugel olin, ei näinud täpselt,» vastas Toomas naeratades.

Kordnik vaatas piki risttänavat, kust kostis hobusekapjade kutsuvat plaginat. «Politseiniku amet on ebakindlal ajal närune asi,» mõtles ta täna ei tea juba mitmendat korda.

Paar tänavat edasi peatas voorimees troska.

«Lükka maha.»

Kamar tõukas taltsaks jäänud võõra troskast välja. Uuesti tegi voorimees head sõitu.

«Tunnen härrakest,» hakkas ta rääkima. ««Terase» meister ja sala. Teised saksad kolisid vaterlandi, tema jäi siia. Teadagi, miks.»

Nüüd torkas sõitjale pähe külm hommik paberivabriku raudväravate taga, Aleksander ja kõik, mis siis edasi järgnes. Sellepärast tunduski vennike talle tuttav. Hea oleks olnud seda onklit tõsiselt õpetada.

«Vähe silitasin,» kahetses ta puhtsüdamlikult.

«Aitab. Oma vabriku töölised annavad rohkem.»

«Kuldaväärt voorimees,» mõtles Kamar ja ütles:

«Lase «Taara Tammiku» eest läbi.»

«Saab tehtud, Kamara Volts!»

Troska rattad sahisesid asfaltsillutisel.

«Kust sa mind tunned?»

Toomingas naeris kõlavalt.

«Mina tunnen pooli tallinlasi. Täitsamehi aga kõiki.»

Ja seletas: «Talvel peksid «Talumeeste Maja» tühjaks. Sellest ajast mäletangi.»

Kamar sirutas end troskas ja arvas tagasihoidlikult, et mis see ikka ära oli. Vahel tuleb ette.

«Taara Tammikus» tellis ta Lisete käest kaks viiekümnelist, mis nad siinsamas leti ees püstijalu ära viskasid. Kamar tahtis uue sõbra laua äärde viia, vähemalt suure karahve ja karbonaadi välja teha, aga Toomingas polnud nõus.

«Purjus peaga ei passi koosolekule minna,» põhjendas ta oma keeldumist.

«Mis koosolekule?»

«Eks ikka sinna, kuhu kuulutused kutsuvad,» ütles Toomingas tõsiselt.

Kamar poleks hea meelega koosolekule läinud. Niisuguse tubli mehe pärast nagu Toomingas, kes ta võmmi nina alt uhkesti lendu viis, võib aga paar tundi igavust välja kannatada.

«Minugipoolest — lähme.»

«Kuhu?» küsis Lisete, kes meeste juttu poole kõrvaga pealt kuulas.

«Preili, ärge olge uudishimulik,» muutus Toomingas kombekaks kavaleriks. «Uudishimu teeb ruttu vanaks.»

Lisete naeris heledalt.

See hele naer kiskuski Kamarat siia.

Nukrusevari langes ettekandja näole, kui Kamar ja Toomingas end minema seadsid. «Volli hing on täna avatud,» mõistis ta. Lisete tundis meest ja teadis, et kui Kamar on niisuguses tujus, siis võib ta kõik teha, mida teised tahavad. «Kui ta mitte sulide sekka ei satuks,» ohkas naine ja sosistas lahkujale kõrva:

«Volli, ega sa jooma ei kuku.» Ja veelgi tasemini: «Ma ootan õhtul.»

Kamar raputas oma lõvikaela.

Kui kivikandja troskasse istus ja Toomingas hobust nõõtas, palus ta:

«Ole hea mees, sõida Ugala tänava kaudu.»

Toomingas sõitis.

«Pea kinni,» ütles Kamar Tortandeli ehituse juures. Troska peatus ja kivikandja puges kitsa jalgvärava vahelt sisse. Juba eemalt nägi ta kitse. See seisis ilu-

sasti pukil, nii, nagu ta oli jätnud. Kamar viis oma hingetu abilise selle harilikule kohale ja märkas siis ehitusõuel Väino Tortandelit. Kivikandja ei kaalutlenud kaua:

«Tule... tulge kaasa,» kutsus ta noorhärrat.

«Kuhu?» küsis see imestunult.

«Koosolekule,» vastas Kamar lihtsameelselt. Nähes, et see Tortandelit ei huvitanud, täiendas ta oma ettepanekut: «Pärast teeme restos tipsud.»

«Mina ei joo... suurt,» vabandas Väino Tortandel. «Teine kord.»

Kamar astus üliõpilasele hästi ligi ja ütles surutult:

«Häbened. Ära aja tagasi, häbened,» väitis ta ägedalt. «Tead, noorhärra, kui sa, kurat, poleks minu selga kaitsnud, siis...» Vaikis, vaatas segadusse sattunud Tortandelile otsa ja lõi minema hakates käega. «Eh, poja...»

Väino ruttas talle järele.

«Ei häbene, Kamar, ei häbene,» kõneles ta kiiresti. «Ausõna. Usu. Aga koosolekule ma ei tule. Raske on. Hüvasti.»

Kivikandja uskus. Kergema südamega istus ta uuesti troskasse.

«Lase käia, vennas!»

Peagi jõudsid nad pärale. Toomingas juhtis hobuse põiktänavasse, pani talle heinatorbiku pähe ja nad sammusid kõrvuti koosolekuhoone poole.

«Hobune jääb valveta,» imestas Kamar.

«Minu mära ei liiguta ükski vägi paigast. Aru ja karakteri poolest on tal kahejalgsetegi hulgas võistlejaid vähe. Kabjakandjatest maksa rääkidagi,» uhkustas Toomingas.

Võimla ukse ees jäi Kamar seisma.

«Mine vaata, kas on juba pihta hakanud,» lausus ta jalalt jalale tammudes. «Ma teen seniks ühe suitsu.»

49

Albert Tortandeli rasvunud nägu äratas Vambo Saatlevis vastikustunnet. Mitte sellepärast, et see oli paksule inimesele omaselt lai, kohev ja läikiv. Saatlevit

ärritas sõbra näolihaste lodevus, totakas, abitu ja hädine ilme. Temagi hinge puresid kaksipidi mõtted, kuid ometi ta valitses ennast. Mehisust ja külma verd ei tohi kaotada. Kriitilisi olukordi on ennegi olnud. Kas kahekümne neljas aasta oli kerge? Tuhande üheksasaja viiendat ta hästi ei mäletanud, kuid kolmekümne kolmas ja neljas seisid verivärskelt meeles. Päts ja Laidoner tegutsesid otsustavalt. Vapsidele litsuti päkk peale just siis, kui need kõige suuremas võidujoovastuses võimu süllekukkumist ootasid. Muidugi, praegune olukord on erinev. Mis vahe siis lõpuks Pätsu ja Larka vahel oli? Kes oma hammaste vahelt paremat pala teisele annab? Päris ilma ei jäetud vapside tugisammastest kedagi. Mõnel üliagaral tegelasel kõrvetati pisut nina, ja sellega see asi piirdus. Pärnumaa mesikäpal on riigimehe kavalust. Kas see aga punaste vastu aitab? Kommunistid on vormitud teisest taignast. Niisuguseid mõtteid mõeldes direktor Saatlev ühtaegu lootis ja kartis. Lootis presidendi osavusele, veel rohkem aga lääneliitlastele. Kartis kommuniste, veel rohkem aga töölisklassi ja Venemaad, kelle vägedele rahvas toetuda võib.

«Kosuta südant,» tõstis Saatlev konjakiklaasi.

Tortandel jõi ja läkastas. Kaelal ja näol läikisid lugematud higipisarad. Kaenlaalused nõretasid.

«Lahjemat ei ole?»

«Lahjem nüüd ei aita.»

«Tõepoolest, lahjem enam ei aita,» kordas tööstur mõttes, jälgides tigedalt, kuidas sõber asjata püüdis ennast higist kuivatada. Kaelavoltide puuderdamisest loobus Albert pärast Soome sõja lõppu. Saatlev mäletas hästi, kuidas Tortandel talvel tema juurde tormas ja õnnetult ähkis:

«Mokas, kõik on mokas. Mannerheim löödi nässu. Inglased ja prantslased appi ei läinud.»

Kirus, vingus ja higistas hullupööra, kuigi väljas paukus pakane. Saatlev soovitas tal higi ära pühkida. Albert katsus seda teha, käis koguni vannitoas, pesi ennast, aga leemendas varsti uuesti, nagu ei viibikski ta avaras, jahedavõitu kabinetis, vaid saunalaval, kuhu kiuslikud inimesed vahetpidamata leili lisavad. Sealt-

peale higistas Tortandel alalõpmata, sõltumata sellest, missugune ilm oli. Puuderdamine tuli tahes-tahtmata kõrvale jätta.

Just see, et lääneriigid Soome suhtes oma sõna ei pidanud, häiris nii Saatlevit kui Tortandelit. Ähvardasid Venemaale ei tea kui suuri armeesid saata, kuid see kõik jäi paljaks kõmuks. Sest kes siis neidki, kes siis Eestimaa valitsust aitab, kui oma jõududega enam ohje peos hoida ei jaksa? Ja kes neid aidata saabki. Inglise sõjalaevad Läänemerre ei pääse, sakslased tegid lepingu punastega.

Riiginõukogu liige arutles endamisi, et Punaarmee väed teevad olukorra täbaraks. Presidendil on õigus: töölistel on reaalne toetus selja taga, rikka rahva vanad abimehed Inglismaa ja Saksamaa aga purelevad isekeskis. Niisuguseis ebasoodsais tingimustes ei ole teist valikut kui manööverdada, manööverdada ja veel kord manööverdada. Kõva käsi toob nüüd ainult halba. Saatlevi arvates tuleks valitsusse võtta ka mõned omaaegsed sotsid, lubada kas või erakondade tegutsemise vabadust, millele Päts jonnakalt vastu seisab. Kui vabariiki muidu enam pole võimalik päästa, siis võib ka pärispunaste partei põranda peale lasta.

See viimane võimalus ehmatas Saatlevit ennastki. Siit edasi ta enam mõelda ei tahtnud. Põhjatu kuristik haigutas vastu.

«Poiss teeb tükke,» ohkas Tortandel.

«Kas sa ise pole teinud,» viskas Saatlev hooletult.

«Olen, ei varja. Pummeldanud olen ja naiste järele jooksnud olen. Tema teod on aga hullemad.»

Saatlev oli kuulnud, mida Tortandeli pojast räägiti. Et Väino Soome sõtta ei kippunud, selles nägi direktor ainult elus vajalikku tasakaalukust. Aga et ta löömingus töölisest rusikakangelase poole hoidis, see oli juba halvem. Ühtepidi oli heagi, et troonipärija Tortandelile muret valmistas. Viimased aastad edvistas suur ehitaja oma poja rekorditega, nagu oleks ta ise need välja jooksnud või hüpanud.

«Kutsu korrale,» irvitas direktor.

Tortandel taipas, et sõber ei tunne talle kaasa.

«Ma lähen,» tõusis ta toolilt. Tortandeli välimus oli

lohakas. Püksid vajusid niuetele. Väljaveninud kuuehõlmad lotendasid. Särgi rinnaesine oli kortsus.

Saatlev saatis lahkujat põlglike pilkudega. Nurgatagune sahkerdaja, aga mitte ärimees. Toetu nüüd niisugusele.

Saatlev ohkas, jõi veel ühe konjakinapsi ja laskis teenijal laua ära koristada. Raiskas ligi tunni telefoni juures, kõlistas mitmele poole — välisministeeriumi, siseministeeriumi, presidendi kantseleisse, paarile-kolmele sõbrale tööstusringkondadest —, tarka sõna ei kuulnud kuskilt.

Talle helistas proua Elfriede. Küsis, kas Albert on veel seal ja kas tema abikaasa on juba lastega suvitama sõitnud. Ka tema kurtis Väino käitumise üle. Saatlevil oli tegu, et järjest pealetükkivamast naisest lahti saada. Rumalalt tekkinud ja veel rumalamalt kestev vahekord koormas. Saatlev siunas ennast, et ta sõbra koda pühaks ei pidanud, kirus toda pühapäeva ja kompvekipakkijat, kes ta jõkke tõukas, mis selle kõik põhjustas. Suure vaevaga lükkas ta kohtumise edasi.

Rahutus ajas direktori viimaks tänavale. Ta otsustas värskes õhus pisut pead lahutada ja siis välisministri juurde koju minna. Ehk on Leedust üksikasjalisemaid sõnumeid tulnud. Poleks halb teada, mida arvab viimastest sündmustest Inglise saadik.

Kuulutustetahvlil köitis ta tähelepanu sõjavägede ülemjuhataja määrus. «Ikkagi keelasid koosolekud ära,» mõtles ta tusaselt. Kas see, et koosolekuid ei lubata korraldada, et restoranid kell üksteist suletakse ja alkohoolsete jookide müük katkestatakse ning eraisikuilt brauninguloksud kokku korjatakse, rahustab inimeste meeli? Õndsad on need, kes usuvad...

Uuesti nõudis mõte: manööverdada, manööverdada, manööverdada. Konstantini ja Johani puine poliitika võib riigilaevukese ainult enneaegu põhja viia.

Ennast pidas riiginõukogu liige Vambo Saatlev paindliku poliitiku musterkujuks. Ta võttis osa Nõukogude-Eesti Sõprusühingu tegevusest ja hääletas mõne päeva eest tehases koos töölistega valitsusele saadetava protestikirja poolt.

Siis sattus ta pilk kitsukesele paberiribale, mis oli paigutatud otse kindrali päevakäsu kõrvale. Saatlev luges ehmunult väikesi masinakirjatähti. Niisiis korraldatakse Töölisvõimlas koosolek, millest kutsutakse inimesi osa võtma.

Esimese tuhinaga vaatles Saatlev parastavalt määrust, nagu ei virvendaks ta silme ees mitte rasvaste tähtedega kaetud müürileht, vaid sellele allakirjutanud ülemjuhataja enda nägu. Mis tolku on käskimisest ja keelamisest, kui tööliste eestvedajad sellele vilistavad?

Pilgu aega seisis ta paigale naelutatuna kuulutuse ees ja hakkas siis väikeste sammudega edasi minema. Läks kuni nurgani ja pööras tagasi. Tänaval liikus vähe inimesi. Kuulutustetahvli ees polnud kedagi. Kiiresti astus riiginõukogu liige uuesti koosoleku teadaande juurde, et seda maha kiskuda. Ta käsi tõusis juba, kuid langes tagasi. Eemalt lähenesid kaks tööriietes meest. Vastaskõnniteel seisatas keegi naine, ja Saatlevile näis, et see jälgis teda. Direktori õlad vajusid nagu mingi raskuse all, mis nüüdsama ta õlgadele laskus, ettepoole. Peopesad muutusid higiseks. See meenutas Tortandelit ja oli kõige vastikum.

Saatlev keeras kannapealt ringi ja läks tuldud teed tagasi, julgemata oma otsust täide viia.

Tänavanurgal pidi ta peaaegu kokku põrkama Tortandeliga, kes, hõlmad sorakil, täie käiguga ei tea kuhu ruttas. «Jälle Albert,» mõtles Saatlev veelgi tusasemaks muutudes. Mõistlikud, kaugelenägijad inimesed oleksid äkki nagu ei tea kuhu varju pugenud.

Tortandel tõmbas Saatlevi põiktänavasse ja sosistas: «Oled sa neid näinud?»

Saatlev taipas otsemaid, mida juhmilt suud maigutav sõber mõtles. Ent ta omagi peas valitses praegu segadus. Aja võitmiseks küsis ta:

«Mida?»

«Kuulutusi. Väikesed paberilehed, kõik seinad on neid täis.»

«Missuguseid kuulutusi?»

«Punased peavad täna õhtul koosolekut,» seletas

Tortandel. «Kuradid, ei karda valitsust ega Laidoneri keeldu!»

«Kust sa seda kuulsid?»

«Oma silmadega lugesin.»

«Nii, nii,» ümises direktor. «Nii, nii.»

«Miks seda küll sündida lastakse,» ägestus Tortandel. «Ratsarügement platsi! Kas tina vähe on! Lambapead, lubatakse kommunistidel niikaua mängida, kui... Miks nende ninamehed üldse trellide tagant välja lasti?!» Ja jätkas ilma igasuguse seoseta: «Lennukiga Rootsi!»

Saatlev vihastas. Niisugused on nad kõik. Keegi andku punastele tina. Keegi võidelgu ja rabelgu. Nemad aga hangeldavad, ja kui kitsas käes, siis — lennuk.

«Sinu kaal on veel kerge,» ütles ta jõhkralt.

«Mis?»

«Lennukid on raskemate meeste jaoks.»

Tortandeli kaelal nirisesid higipisarad.

«Mul on...»

«Jäta,» lõi Saatlev käega.

Ehitusettevõtja suu vajus kinni.

«Kuradi kuulutused,» algas ta vähe aja pärast uuesti.

«Tõmmanud maha,» irvitas direktor.

«Ah?»

«Rebinud puruks!»

Tortandel pühkis taskurätiga otsaesist.

«Mõtlesin seda teha,» tunnistas ta siiralt. «Araks lõin. Mõni nende agent varitseb... Milleks politsei on? Meilt võtate makse, aga politsei laseb oma silmade all sigadusi teha. Hüvasti.»

Ütles küll hüvasti, aga minema ei läinud.

«Pane tähele, Friedrich,» hakkas ta uuesti kaebama. Ähmi täis ehitusettevõtja unustas, et sõber kandis juba mitu head aastat uut nime. «Venemaa paneb teid seal Toompeal oma pilli järgi tantsima. Ässitab punased kallale, ja...»

Saatlev tõmbus näost veripunaseks.

«Toompeal on ikka kellegi pilli järgi tantsitud,» katkestas ta tigedalt teise sõnad. «Ainult lapsed või paratamatud lollpead usuvad, et nii väike riik, nagu seda Eesti on, päris iseseisvat poliitikat ajada saab. Puna-

seid pole vaja tagant kihutada, töölised on alati ringi käinud, rusikas taskus.»

Riiginõukogu liikme küünilised sõnad viisid Tortandeli täielikku segadusse.

«Sa räägid nagu enamlane,» ütles ta hädiselt ja põrutas siis ootamatult: «Kurat, teie seal valitsuses peate meie sõna kuulama! Kuulipildujad! Pöörake Inglismaa ja Ameerika poole! Nõudke kas või Hitlerilt abi!»

«Sina ei ole esimene tark Hommikumaalt,» pilkas Saatlev väljakutsuvalt.

Tortandel mühatas ja hakkas kiiresti südalinna poole tõttama.

Saatlev sammus aegamisi edasi. Ägedus andis järele. Talle tundus, nagu ringleks ta mingisuguses puuris. Ikka ühed ja samad inimesed ning mõtted. Tortandel tolgendab jalus, nagu oleksid tugevad, teovõimsad inimesed maailmast kadunud.

Sama kuulutustetahvli juurde oli kogunenud juba väike inimestekobar. Kaugemal vantsis täies purjes Tortandel, taarudes jalalt jalale nagu karu. Direktoril hakkas ühel ajal nii kurb kui ka naljakas. Lõbusus kadus, rõhuv, kurb tunne aga kasvas.

Kommunistid sülgavad valitsuse sammudele, ja pole jõudu, mis neid korrale kutsuks. Laidoneri käskkiri teeb valitsuse narriks. Poliitika peaks praegu erakordselt elastne olema, nemad aga mängivad Seckendorfi.

Riiginõukogu liige otsustas Kadriorgu sõita. Enne astus ta aga esimesse telefoni-kõnepunkti ja helistas Mehistele. Kedagi teist ta enam ei usaldanud.

«Minge täna õhtul Töölisvõimlas toimuvale koosolekule... Nad vilistavad määrusele... Teiega ei juhtu midagi... Mina vastutan... Kohe pärast koosolekut tulete minu juurde... Kas või südaöösi... Aru saite? Nii. Kõik.»

Direktori telefonikõne jahmatas Mehistet. Ta oli kuulnud sellest koosolekust, mille kutse oli kleebitud ka tehase väravale. Mitte selle välispoolele, vaid sisekülgele. Teadis sedagi, et kompvekipakkija Juuli ässitas inimesi koosolekule minema. Tuli vabrikusse vaatamata sellele, et täna pakkijate töö seisis. Käis mööda osakondi ja kihutas kergeusklikke üles.

Tööliste koosolekule minek kohutas pearaamatupidajat. Iseasi on siinsamas tehases kõrvu lahti hoida, inimesi enda juurde kutsuda, ühte meelitada, teist õhutada, kolmandat hirmutada ja niiviisi inimeste tegude ning mõtete kohta pisitasa andmeid hankida. Mitte kelleltki teiselt, vaid pearaamatupidaja Mehistelt sai direktor Saatlev teada, et «Maiustuses» kavatsetakse korraldada koosolek protestikirja saatmiseks valitsusele. Oleks koosolek direktorit ootamatult tabanud, vaevalt oleks ta suutnud külmavereliselt käituda. Saatlev hämmastas töölisi sellega, et ta koosolekust osa võttis ja ka oma käe protestikirja saatmise poolt püsti tõstis.

Pärast pearaamatupidajaks saamist ei talunud Mehiste enam hästi lihtinimeste seltskonda. Seda eriti väljaspool käitist. Ta kaebas lähematele sõpradele, peaasjalikult Roland Paestikule, et elektrirongis peaks töölistele määratama eri vagun — paljud neist haisevat väljakannatamatult. Vello Mehiste luges ennast juba nõmmelaseks. Vähemalt kaks korda nädalas käis ta Ülangote maja juures, mida mõttes pidas oma majaks, kuigi Mare pulmi päevast päeva edasi lükkab. Intiimsemas ringis kõneles ta endast kui peatsest kinnisvaraomanikust. Mare juuresolekul ei söandanud ta rääkida ei lihtinimeste talumatust haisust ega oma majast — tema kihlatud mõrsja võis vahel niisugused jutud äärmiselt taktitute vahemärkustega katkestada. Ükskord koguni torkas külaliste ees, et kas Vello olevat unustanud, kus ta elab. Sealtpeale hakkas Mehiste pruudi eest oma salajasemaid mõtteid hoolikalt varjama.

Mida kauem Mehiste õhtusele koosolekule mõtles, seda halvemaks ta tuju läks.

«Oleksin pidanud meenutama, et isamaaliitlasel printsipiaalselt ei sobi osa võtta enamlaste manifestatsioonist,» arutles ta endamisi. Temas süvenes veendumus, et see, kuhu direktor teda külma südamega saadab, on pärispunaste peastaap. Kui seal midagi juhtub? Järsku piiratakse Töölisvõimla ümber ja koosolekust osavõtjad areteeritakse. Võib tekkida tulevahetus, kommunistidel on teadagi relvi. Niisugusel puhul on ametivõimudel võimatu vahet teha, kes on korralik inimene, kes kodanikunäo kaotanud mässaja. Või kannab keegi

kuskil ette, et nii- ja niisugune Isamaaliidu liige suhtleb põrandaaluste ringkondadega ja võtab osa valitsusevastastest koosolekutest. Kes teab või küsib sellest, et tema direktor Saatlevi käsku täitis?

Kui ta aga ei lähe?

Mehiste väristas büroolaua all närviliselt vasakut jalga.

Olukord oli äärmiselt komplitseeritud. Ta tundis end saatuse õnnetu ohvrina.

Tund aega enne koosoleku algust telefoneeris Mehiste Marele.

«Kas sina, kallis?» küsis ta niisuguse häälega, et Mare unustas oma tavalise jaheduse, millega ta viimasel ajal Mehistet kohtles, ja küsis:

«Mis on juhtunud?»

«Ei midagi, armsam. Ära mind õhtul oota. Mul on üks käik ees. Saabun homme ... või ... Ära küsi, südamekene. Ma ei saa rääkida ... praegu. Igatahes ole ... kõigeks valmis.»

Mare ei taibanud midagi, hetkeks tekkinud ärevus kadus ja ta küsis poolpahuralt, kas Mehiste ei saaks lühidalt seletada, milles on asi.

«Ma ei saa seda telefoni teel teha, Mare, mu jumaldatu.»

Mehiste lõpetas kõne tugeva fraasiga:

«Usu minusse.»

Ise ta endasse praegu ei uskunud.

Telefonikõne halvendas veelgi Mehiste meeleolu. Nõnda nagu Mare ei tohiks käituda ükski pruut. Kurjad keeled sosistavad, et Mare ei peagi ennast tema tulevaseks abikaasaks. Mis siis, kui neis sõnades on varjul tõde?

Mehiste ägas.

Kogu tee kuni Tõnismäeni hoidis ta kramplikult piibukaha peos. Silmad jooksid vahetpidamata ühelt vastutulijalt teisele. Tõnismäel märkas ta kaht politseinikku, kes tema arvates tähendusrikkalt vaatasid kino vitriinide poole, mille vahelt läks tee Töölisvõimlasse.

Möödasammuja riivas Mehistet hoolimatult küljega. Ametniku hiirteravad kõrvad kuulsid, kuidas pahaselt pomiseti:

«Ka siin on härrad põigiti tee peal ees.»

Mehiste neelatas. Kiiresti pistis ta piibu taskusse, aga kätt selle ümbert lahti ei lasknud. Nagu peituks piibukahas salavõim, mis teda peab kaitsma ja hoidma.

Võimla ukse kõrval seisis tuttava näoga tööriietes mees. Manööverda, õpetas Saatlevi hääl teda ja Mehiste kummardas viisakalt selle inimese poole. Siis alles tuli talle meelde, et see oli nende vabriku endine kütja Sander Lepik, mis tema enesetunnet sugugi ei tõstnud.

Võimlas oli rohkesti rahvast.

Tihedalt, külg külje kõrval istusid seljatoeta pinkidel töölised. Nende seas oli küllaltki palju intelligentsi hulka kuuluvat rahvast, mida Mehiste oma kohkumuseks märkas. Pinkide kõrval seisis rohkesti inimesi. Mehiste poetas enda seina äärde. Pikast kehakasvust oli nüüd kasu. Ka teiste selja tagant nägi ta üsna hästi, mis saalis toimus.

Siin seistes tundis Mehiste end kangelasena, otse Taanielina, kes on visatud lõvikoopasse.

Mehiste katsus kuulata, mida ta ümber räägiti.

«Inimesi murdu koos,» kostis valjusti kellegi rõõmus hääl.

«Laidoner hirmutagu oma päevakäskudega kasse.»

«Kes teab, mida pursuid plaanitsevad?»

«Kaua nad ikka jämedat otsa enda käes hoiavad.»

«Tunned Nurka? Kui tunned, siis näita.»

«Leedus on juba uus valitsus.»

«Nõuame pakti ausat täitmist! Õige loosung.»

Viimatikuuldud sõnade ütleja hääl oli Mehistele tuttav. Jah, mitte kaugel temast istus Mare onu — kingsepp Tsirkel. Õnn, et jäi pisut ettepoole. Aga kui ta äkki juhtub ümber vaatama? Juba paljas mõte vanamehe teravatest silmadest, mille pilk Mehiste ka tavalises olukorras segadusse ajas, kustutas tema hetkelise vaimustusepuhangu ja tõi tagasi ebamäärase kartusetunde.

50

Kui Toomas oli viimase kuulutuse seinale kinnitanud, meenus talle, et siinsamas ligidal elab Märt. Koosoleku alguseni oli veel aega ja ta otsustas sõbra juurest läbi

minna. Üksinda Märt vaevalt koosolekule läheb. Talle tähendaks aga sellest osavõtmine väga palju. Võib-olla suudavad kõnelejate sõnad Märdile aru pähe panna. Raske uskuda — Märt on tõrges nagu sikk, kes seab igaühele sarved vastu. Sõber oleks haiglast lahkunud peaaegu vaenlasena. Tuli külastama, ja niikaua kui nad kõnelesid tühjast-tähjast, oli kõik ilusti. Siis kaldus jutt poliitikale, ja riid oli jällegi majas. Nad ei leidnud enam endisi, teineteisele mõistetavaid sõnu. Nagu poleks kokku saanud mitte ammuaegsed sõbrad, vaid elupõlised vastased.

Toomas leidis Märdi keldrist, kus ta elektritriikrauda parandas. «Kelle oma see on?» püüdis sisseastuja mõistatada, sest ülal triikis Virve korras masinaga Märdi päevasärki.

«Tervist!»

Käte vahel midagi nokitsev elektrik heitis ootamatult küllatulnud sõbrale ükskõikse pilgu.

«Tervist.»

Eelaimus ütles Toomale, et ka seekord jäävad nad teineteisele kaugeks.

Madalat keldrit valgustas kitsuke kahe ruuduga põikaken. Akna all asus väike laud, mille ääres seisis Märt.

«Töö käsil,» astus Toomas lähemale.

«Naabrimaja mutt käis peale,» vastas Märt.

«Vara õhtul.»

«Sarapuu juures on nüüd kaheksatunnine tööpäev.»

«Pakti mõju.»

Märt vaatas poolviltu Toomale, lausumata midagi.

«Ega Sarapuu ole ainuke, kes üleöö on hakanud tööliste nõudmisi arvestama. Praegu väriseb kogu kapitalistide klass,» ütles Toomas.

«Praegu on suur osa eesti rahvast hirmul,» sõnas Märt märgatavalt ägestudes.

«Rahvas on julgem kui kunagi varem,» väitis Toomas tuld võttes.

Märt naeratas irooniliselt.

«Punased on julgemad.»

«Punased ja töölised. Ka teised tööinimesed,» kinnitas müürissepp.

Märt naeratas jällegi. Seekord märkas Toomas tema ilmes kibedust.

«Mina kardan,» ütles Märt rõhutatud aeglusega.

«Mille ees sa hirmu tunned?» küsis siira südamlikkusega Toomas, kes kogu hingest tahtis, et Märt mõistaks tema tõde, töörahva tõde. Ta otsis oma pilguga sõbra silmi, mis justkui seda kartes olid kiinduhud triikrauda.

«Meie ei mõista teineteist,» tõstis elektrik silmad laualt.

«Peame mõistma,» erutus Toomas.

«Minust ei saa punast.»

«Sa oled tööline. Kommunistid vaatavad elu töölisklassi silmadega.»

Keldris valitses jällegi piinlik vaikus.

«Töölisvõimlas on täna õhtul koosolek, kus arutatakse sise- ja välispoliitika küsimusi,» hakkas Toomas esimesena uuesti rääkima. «Rahvas esitab valitsusele nõudmisi. Seal kõnelevad ka kommunistid. Tule, kuula ja otsusta siis.»

Üle Märdi näo libises vari.

«Mis kell on?» küsis ta pisut pingutatud häälega. Ilmesse tekkis Toomale nii tuttav otsustavus.

«Kakskümmend viis minutit on veel aega. Jõuad korda seada. Virvel on särk triigitud.»

«Kui nii kiire on, siis hakka kohe minema,» ütles Märt kahvatades. «Mina ei tule.»

«Tänane koosolek ei ole igapäevane sündmus,» haaras Toomas sõbra käsivarrest kinni.

Märt tõmbas oma käe eemale.

«Tead hästi, et mina ei ole sinu usku.»

Viis, kuidas Märt oma käe ära tõmbas, ja tema pilkav-vihased sõnad muutsid Tooma hingamise raskeks. Õhust oli äkki nagu nappus.

«On olemas kaks usku — tööliste usk ja raha usk. Kui sa põlgad tööliste usku, siis kummardad sa... raha!»

Elektritriikraud langes kolksatades lauale. Toomas taipas, et Märt pani tema sõnadesse oma mõtte.

Märt ütles veretute huultega:

«Mina mõtlen oma peaga.»

Märdi selja taga hõredal laudseinal rippusid raua-

saed, puurivändad, viilid, puurid, traadi- ja juhtmerullid. Riiulil asusid reastikku topsikud ja kastikesed kruvide, naelte ja muu sellisega. Lauakesel, kruvikeerajate, näpitstangide, traadijuppide ja plekiribade vahel, lamas küljeli kukkunud elektritriikraud. Läbi trellitatud aknapilu paistvais päikesekiirtes nägi Toomas seda kõike eriti selgesti.

«Sina laulad kodanluse laulu,» sõnas ta surutult.

Toomas tundis, et äsjane eelaimus osutus tõeks. Tema ja Märt kaugenesid teineteisest. Miski jõud kiilus ikka tugevamini ja tugevamini nende vahele. Need ei olnud enam sõbra silmad, mis talle Märdi kahvatust näost vihaselt vastu vaatasid.

Ka Märdile näis Toomas võõrana. Nemad ei leia enam ühist keelt. Nad hakkasid teineteisest kaugenema juba aastat kaks tagasi. Siis, kui ta Maasikuga ägedalt vaidles ja Toomas viimast toetas. Kas inimene, kes elust teisiti aru saab kui pahempoolsed, peab ilmtingimata kapitalistidega ühes mestis olema? Lollus.

Kokkupõrge Toomaga oli tal täna juba teine. Pool tunnikest enne Tooma tulekut oli siitsamast keldrist lahkunud kingsepa tütar. Valve käis teda samuti koosolekule kutsumas. Kui Valve keldriuksele ilmus, hämmastus Märt. Hetke jooksul uskus ta võimatut. Lootis selle täideminekut, mida ta endiselt igatses. Ruttas kõike möödunut unustades ukse juurde ja taipas otsekohe, et oli eksinud. Valve ettepanekule vastas ta jaheda ei-ga. Pidi peaaegu enesevalitsemise kaotama ja ütlema, et kutsugu Nurk, kes neil nüüd sagedaseks külaliseks on, ent neelas labased sõnad alla. Kavatses lisada, et tema ei võta iialgi osa koosolekust, mille kokku kutsuvad inimesed, kes valmistuvad kodumaad vaenlasele müüma, kuid jättis ka selle mõtte endale.

Enne äraminekut hoiatas Valve teda:

«Ära jää üksi, Märt. Üksi on hirmus olla.»

Jällegi räägitakse talle üksijäämisest. Jah, üksinda olla on raske, väga raske, tundis Märt. Kuid veelgi võimatum on tegutseda risti vastu oma veendumustele. Ta surus kõhkluse maha ja ütles Toomale häälega, milles väljendusid sisemine pingulolek, kibedus, viha ja veel miski, mida raske oli mõista:

«Raiskad siin asjata oma aega.»

«Raudrähk aeti veduriratastе alla, sulle anti hundipass. Nõnda talitavad kapitalistid kogu töörahvaga. Ava ometi silmad.»

Tooma erutatus, veendumus, milles kübetki kahtlust ei olnud, ei haaranud Märti, kes triikraua uuesti kätte võttis ja seda masinlikult lahti monteerima hakkas. Järsku keeras ta enda kogu kehaga Tooma poole, asetas masina ja kruvivõtme tagasi lauale ning pistis käe püksitaskusse.

«Võta,» ulatas ta siis Toomale peoga kortsunud, rebitud nurkadega paberilehekesi.

Toomas ei pruukinud neid üksikasjaliselt uurida — paberi formaat ja masinakirja pilt olid liialt hästi tuttavad. Rinnus kärises nagu miski. Kuidas sattusid koosolekukuulutused Märdi taskusse? Miks on need kortsus ja puruks käristatud? Edasi mõelda oli kohutav.

«Rebisin maha.»

Märdi moondunud, närviline hääl kostis nagu kuskilt kaugelt.

Toomas vaatas hukkamõistvalt Märdile, selle tõmblevale käele, mis maharebitud teadaandeid tema poole sirutas. Raevu asemel, mis valdas teda tänaval, kui ta nägi, kuidas tema poolt ülespandud kuulutus maha kisti, tundis ta praegu hinge matvat masendust.

«Mina seadsin neid üles . . .» ütles ta vaikselt.

Masendus muutus valuga segatud vihaks. Tooma lauaservast kinni võtnud sõrmed olid pingutusest niisama valged nagu Märdi nägu.

Keegi hakkas keldri teises otsas puid saagima.

Toomas kiskus oma silmad lahti lapsepõlve mängukaaslaselt, inimeselt, keda ta oli pidanud oma sõbraks. Pööras ümber ja lahkus hämarast keldrist.

Väljas võttis teda vastu kirgas varasuvine õhtu.

51

Madis Nurk jõudis Töölisvõimlasse pisut aega enne koosoleku algust. Kolmest avatud tagauksest valgus kõrgesse avarasse saali, mille laes rippusid rõngad

ja nurgas seisid rööbaspuud ning pukid, järjest uusi inimesi. Nähes sadu töötegijaid, kes siia olid kokku kogunenud, ei saanud ta rahulikuks jääda. «Ükskõikse, tuima hingega ei viibi täna siin vist küll mitte keegi,» mõtles Nurk. Töölised, käsitöölised ja ausa südamega haritlased ei tule koosolekule selleks, et tühjast-tähjast lobiseda. Nende mõttes ei mõlgu mõni reformike, mida valitsus nüüd meeltepetteks on valmis pakkuma. Ei, rahvas, töörahvas, kelle esindajad siin madalatel seljatoeta pinkidel külg külje kõrval istuvad ja seinte ääres tihedasti seisavad, ähvardab praegu mitte vähemat ega rohkemat kui kodanluse võimu ennast.

Valitsus näib oma kriitilist olukorda hästi mõistvat. Sellepärast laskis kapogi nad nõnda kiiresti oma küüsist lahti.

Jah, Madis Nurga seekordne vangistus ei kestnud täit kahte päevagi. Pagari tänava sünge maja ei jõudnud talle oma hambaid näidata, enne oldi sunnitud vabastama.

Oli selge, et kaitsepolitsei närveeris. Ülekuulajate hoiak ja mitmed muud pisiasjad kinnitasid, et midagi on liimist lahti. Ka sinna, paljude politseinike poolt valvatud rautatud uste ja trellitatud akende taha, ülekuulajate kabinettidesse ja areteeritute kongidesse, keldris asuvaisse piina- ja peksutubadesse, oli tunginud see miski, mis ei hoolinud tääkidest.

Kitsas kongis edasi-tagasi sammudes mõtles Nurk, et ta on vist küll kõige enesekindlam inimene siinse katuse all. Nuhid sagisid erutatult ringi, võmmidvalvurid olid kaotanud oma hariliku jõhkruse. Assistentide katsed näidata oma üleolekut panid kommunisti muigama.

Ülekuulajaid ärritas Nurga kõigutamatu rahu. Küsimusele, kas tema, Nurk, võtab omaks, et ta organiseeris vabrikutes koosolekuid, kus võeti vastu kehtivale korrale vaenulikke protestikirju, jättis areteeritu otseselt vastamata.

«Niipalju kui mina tean, nõuti neis, et ausalt täidetaks lepingut, mis on sõlmitud Eestimaa praeguse valitsuse ja Nõukogude Liidu vahel,» vastas ta rahulikult.

Sõnades «praegune valitsus» peitus väljakutsuv vihje,

mis nuhke ühteviisi nii ärritas kui ka hirmutas. Nad taipasid, et kommunist sisemiselt nende üle naerab. Nurgale meenutati tema naist, kes iga päev last ootab, ja soovitati mõelda sellele, mis tähendavad sünnitajale halvad teated. Neljakümne-aastase naise esimene sünnitus on pealegi tavaliselt raske, sageli koguni elukardetav.

See oli ainus kord, kus Nurga enesevalitsemist õnnestus kõigutada. Nurk taipas, et neid jutte selleks just aetaksegi, et ta rööpast välja läheks, kuid ärritus sellest hoolimata. Vastas teravalt, et ta ei unusta kunagi oma naist, ja kui härradel nuhkidel enestel naine ja lapsed peaksid olema, siis oleks hea, kui ka nemad õigel ajal oma perekonnale mõtleksid. Ülekuulajad peitsid oma segaduse ükskõiksuse maski taha.

Aasta tagasi oleks Nurk vaeseomaks pekstud, kuid nüüd ei saanud kapo oma viha tema peale välja valada. Küllap oleks seekordki areteeritu kallal mingil moel vägivalda tarvitatud, aga enne kui seda teha jõuti, tuli korraldus Nurga vahialt vabastamiseks.

Nurk mõistis, et teda oldi sunnitud lahti laskma kas või ainult sellepärast, et Nõukogude Liidu ees ausat partnerit mängida. Tunti hirmu, et tema seltsimehed astuvad Tallinna saabunud Nõukogude esindajatega ühendusse ja informeerivad neid, kuidas valitsus kohtleb inimesi, kes seisavad selle eest, et lepingukohustustest kinni peetaks.

Ta jõudis koju keskpäeval.

Naine koristas tuba.

«Oledki tagasi,» sõnas Alma nii, nagu polekski ta ärevust ja muret tundnud ning ööd magamatult mööda saatnud. Ta oli küll jaganud seltsimeeste arvamist, et kaitsepolitsei ei julge seekord Madist kaua kinni hoida, kuid süda ei kuula igakord, mida mõistus räägib.

«Tagasi,» vastas Nurk. Pesi enese siis puhtaks ja hakkas isukalt soojendatud kartulisuppi sööma.

Alma istus ta kõrvale.

«Mida nad sinust teada tahtsid?»

Madis seletas, hoidudes puudutamast seda, kuidas nuhid püüdsid Alma kaudu tema hinge pugeda. Milleks

asjata erutada naist, kes niigi ennast ei säästa. Naise ümbert kinni hoides mõtles Nurk nende lapsest, kes oli juba enne sündimist kapo poolt arvele võetud, ja ägestus uuesti.

«Mis sind vaevab?» küsis Alma, kes seda märkas.

«Kapo närusus vihastab,» põikles Madis.

Alma vaatas talle kahtlevalt otsa.

«Kartsin sinu pärast,» ütles mees hellalt.

Naise nägu hakkas õhetama. Ta teadis, et Nurk ootab last samasuguse erutusega nagu ta isegi. Juba praegu armastas Madis kogu hingega nende tulevast poega või tütart. Muidugi võis ta muretseda rohkem, kui põhjust oli.

«Kõik läheb hästi.»

Alma hääles oli midagi, mis kiirustas meest kinnitama:

«Muidugi, ema.»

Naisele meeldis, et mees teda juba nüüd emaks kutsus. Kui hea oleks praegu nõndaviisi külg külje kõrval istuda ja sellele mõelda, keda ta oma rinna all kannab, ent talle meenus eile õhtul siin käinud seltsimees. Ta ütles, hääles õrnus ja kahetsus:

«Sind oodatakse.»

Nurk kaisutas Almat ja tõusis püsti. Jõutunnet, mida ta tajus endas kaitsepolitseis olles, suurendas veelgi endastmõistetavus, millega seltsimehed olid tema peatses vabastamises kindlad olnud.

Nähtavasti leidis Alma midagi mehe silmades, et ta teda rahustama hakkas.

«Ära minu pärast karda. Ka mina tulen hiljem sinna.»

Ja pärast väikest pausi:

«Mis ajast sa kärsituks oled muutunud, Madis?»

Ja nõnda Nurk lahkuski, saadetuna Alma pehmest, hellitavast tõrelemisest.

Seltsimeeste käest kuulis ta, et eelmisel õhtul oli toimunud Keskkomitee juhtiva tuumiku nõupidamine. Teda informeeriti küsimustest, mis olid päevakorrale kerkinud, ja ülesannetest, mida tal täita tuli.

Nurk mõtles, et ajaloos esineb ikka niisuguseid olukordi, kus klasside vastukäivad huvid eriti selgesti

välja paistavad, kus mõni küsimus nihkub keskpunkti, kuhu koondub kõigi klasside ja kihtide tähelepanu ning mille nii või teistsugune lahendamine otsustab antud rahva või tervete rahvaste edasise saatuse. 1917. aastal oli üheks selliseks fookuseks suhtumine sõjasse. Rahvas otsustas valitsuste ja parteide üle selle järgi, kuidas nad vaatasid sõjale. Praegu oli niisuguseks probleemiks Baltikumis nende maade ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud sõpruse ja vastastikuse abistamise pakti täitmine. Seda mõistavad hästi ka nende riikide valitsused, mispärast nad ongi oma kindluse kaotanud. Uluotsa valitsus ei jää püsima, selles oli Nurk täiesti veendunud. Sünnibki see, millest ta oli ammu unistanud: kodanlik võim, mida täägid ei toeta, ei pea rahva survele vastu. Mis siis aga juhtub, kui kodanlus ikkagi haarab relvade järele? Ei, seda ei sünni. Punaarmee väeosade kohalviibimine, kelle poole töölised võivad abi saamiseks pöörata, hoiab ohjes ka kõige suuremaid reaktsionääre.

Nurga pilk libises ikka ja jälle üle võimla, mis nüüd kubises inimestest. Talle meenus üks teine koosolek paarkümmend aastat tagasi. Tookord oli koosolekuruum väiksem ja madalam, kuid ka siis ulatus kokkutulnute arv üle poole tuhande. Saadikuid üksi võis olla neljasaja ümber. Millal see täpselt oli? Üheksateistkümnenda aasta sügisel. Need päevad seisavad küll igavesti meeles. Nurk ise astus sellal oma esimesi teadlikumaid samme ja jäi timukatel kahe silma vahele. Hulk seltsimehi aga vangistati otse koosoleku ajal. Veel nüüdki surus Nurk oma hambad kõvasti kokku valu pärast, mida tekitas mälestus Irboska veretööst.

Suur-Karja uulitsa suus asuval majal, kus toimus ametiühingute kongress, on nüüd küll hoopis teine nägu, aga ega's sellepärast möödunud sündmusi pole unustatud. Siis valvas kodanlus tööliste esindajate koosolekut paljastatud kihvadega. Ta kihvad on nüüdki paljastatud, kuid seekord ta kuule tarvitada ei julge. Kuidas sa tungid kuulipildujatega tööliste koosoleku kallale, kus arutatakse pakti täitmist! Soome sõda pani vennikestele päitsed pähe.

Kuigi Nurk nõndaviisi arvas, ei lahkunud temast

valvsus. Raevunud kodanlus on igaks asjaks valmis, ka kõige alatumateks tegudeks. Politsei ja kaitseliitlaste salkasid ei söanda ta praegu siia saata, kuid mingi jõleda provokatsiooniga võib ta kergesti maha saada.

Koosoleku alguseni oli veel minut aega. Just niipalju, et jõuaks suitsu teha. Nurk siirdus eesruumi.

Samal silmapilgul ilmus ta kõrvale Ellerhein, kes oleks nagu valvanud sobivat aega, millal saaks Nurgaga omavahel kõnelda.

«Ma ütlesin kohe,» alustas Ellerhein bravuurselt juttu, «et nüüd, kus seltsimees Ždanov Tallinnas on, ei julgeta teid trellide taga hoida. Tervist!»

Nurk surus nagu ikka Ellerheina poolt pakutud kätt, mitte just jahedalt, aga ka mitte eriti südamlikult, ja ütles:

«Valitsus püüab Nõukogude Liidu esindaja ees muidugi ausat partnerit mängida. Kodanlus katsub praegu ka töölisklassi liigsest ärritamisest hoiduda.»

«Kas on tõsi, et mõned teie sõpradest on käinud Ždanovi juures?» küsis Ellerhein. «Ma oleksin hea meelega selle ajaloolise silmapilgu — eesti ja vene proletariaadi esindajate kokkusaamise — kaasa elanud.»

«Mis siin imelikku on, et mõned inimesed seltsimees Ždanoviga kokku said,» vastas Nurk naeratades. Ellerheina arvates oli see naeratus tema arvel pisut irooniline. «Kodanluse tegelased kohtuvad iga aasta paljude kapitalistlike riikide valitsuste ametlike ja mitteametlike volimeestega.»

«Nõukogude Venemaa toetust võime nüüd siis arvestada,» usutles Ellerhein edasi.

«Vene töölisklass on ikka eesti tööliste kõrval seisnud,» ütles Nurk tõsiselt Ellerheinale näkku vaadates.

«Kodanluse vastu seisavad tänapäeval Eestimaal kaks jõudu — töölisklass ja Punaarmee,» lausus Ellerhein paljutähendavalt.

«Töörahval on alati olnud kaks vaenlast — oma kapitalistid ja rahvusvaheline imperialism.»

Ellerhein pidas paremaks kõneainet muuta.

«Näete nüüd meie töölisklassi,» sõnas ta saaliuksele vaadates.

«Kes on eesti töölisklassis kahelnud,» lausus Nurk.

Ja jälle paistis Ellerheinale, et ta oma sõnu kuidagi eriliselt rõhutab. Ellerhein tundis kurgus närvilist pitsitust, umbes niisugust, mida võib tunda inimene, kes on ahminud suure suutäie, mis ei taha aga söögitorust alla minna. Ta oleks meelsasti selle iseka kommunistijändriku sinnapaika jätnud, üldse koosolekult lahkunud, kuid midagi polnud parata. Kui ta ei taha ajaloo reelt maha jääda, siis tuleb mõndagi alla neelata, sest taolised inimesed nagu Nurk annavad praegu tooni. Võimalikult ükskõikselt ütles ta nagu muu seas:

«Mis te arvate, seltsimees Nurk, kui ma algaval koosolekul esineksin?»

Nurk puhus suust välja paksu suitsupilve.

Ellerheina pilk klammerdus ta huultele. See pilk reetis Nurgale palju. Ta hakkas aimama teise tagamõtet. Ellerheina külm kaalutlus ja teiselt poolt hasartmängijaile omane erutatus vihastasid kommunisti. Ta küsis sapiselt:

«Kelle nimel?»

Ellerhein ei taibanud.

«Kelle nimel te esineksite?»

Seekord rõhutas Nurk tõepoolest oma sõnu eriliselt.

«Haritlaste poolt,» vastas Ellerhein nii endastmõistetavalt kui suutis.

Nurk viivitas vastusega.

«Ütleb ära,» oletas Ellerhein ja korraga tundis ta vestluskaaslase vastu põletavat tigedust. Tundis tigedust sellepärast, et Nurk ja teised kommunistid seisid tal risti teel ees. Aastat kümme-viisteist tolgendasid jalus Rannik ja temataolised oportunistid, nüüd aga Nurga-sarnased sektandid. Ja veel sellepärast — ning võib-olla peamiselt just sellepärast —, et ta kaotas alati Nurga ees oma võrratu enesekindluse ja käitus rumalalt.

«Hüva,» otsustas ta mõttes, «jääme tagaplaanile.»

«Arvasime, et haritlaste poolt sobiks esinejaks seltsimees Riis.»

Ellerhein pidi pahvatama, et kas kõlbab täna esinema Riis, kes on ju sots, tõsi küll, pahempoolne, kuid ikkagi sots. Parajal ajal sai ta aga sõnasabast kinni. Mõni nädal tagasi vihjas ta nii Maasiku kohta, ja Nurk

naeris ta välja. Kõigepealt tähendas Nurk talle mõistaandvalt, et ta ise kuulus ju ka sotside parteisse. Ellerheina väite peale, et tema juures tuleb koostööd sotsidega vaadata ikka kui ainult ajutist eksirännakut, oli Nurk üpris sarkastiliselt muianud. Lõpuks seletas see enamlane talle nagu poisikesele, et kas tema, Andrus Ellerhein, pole tähele pannud, et aeg rapib hirmsasti ka sotse. Nende omaaegne partei pole mingi graniidirahn, mis igavesti muutumatuks jääb. Ei, see on klassivõitluse käigus rängasti vatti saanud. Sündmuste loogika nii Eestis kui ka kogu Euroopas, eriti ühelt poolt fašismi pealetung ja teiselt poolt Nõukogude Liidu mõju tugevnemine, on avanud paljude sotside silmad, kes on Ranniku, Prei, Siku ja teiste parempoolsete liidrite juurest leidnud tee revolutsioonilise marksismi juurde. Seda esiteks. Ja teiseks — fašismivastane kommunistide ja ausate sotsiaaldemokraatide ühisrinne pole mitte sõnakõlks, vaid praktiline tegevusjuhend.

«Riis? Kõigiti vastuvõetav kuju. Loomulikult... Rahvast on ütlemata palju kokku tulnud,» ütles Ellerhein kiiresti ja nihkus saaliukse poole. Astus võimlasse ja tajus otse füüsiliselt, et ta ei tohi nüüd varju jääda. Hambaid kõvasti kokku surudes rajas ta endale teed esiridade poole, sinna, kus nägi seisvat inimesi, kes tema informatsiooni kohaselt mängisid esimest viiulit põranda all tegutsevas kommunistlikus parteis. Nende läheduses seisis ta kogu koosoleku aja. Silmade ees virvendasid saalis olevate inimeste näod, nagu õõtsuksid nad üles ja alla, kõiguksid paremale ja vasakule, liiguksid lakkamatult.

Nurk vaatas Ellerheinale mõtlikult järele. Võib-olla talitas ta valesti. Isiklik sümpaatia või antipaatia on sageli ekslik. Ka tema läks saali tagasi. Ettevaatlikult endale inimeste vahel teed tehes suundus Nurk seltsimeeste juurde. Koosolek võis iga minut alata.

52

Vaevalt oli Madis Nurk oma kohale jõudnud, kui kostsid ärritatud, vihased hääled:

«Provokaatorid välja! Nuhid ukse taha!»

Nurk vaatas vasakule, kus inimesed olid rahutult liikuma hakanud. Mats Tsirkel seisis püsti ja kordas sõrmega väikesekasvulisele mehele näidates:

«Seltsimehed, see inimene on provokaator!»

«Provokaatorid välja!» toetasid teda teised.

Kas Tsirkelil on õigus?

Kingseppmeister Mats Tsirkel oli üks esimesi, kes saali tuli ja pingil istet võttis. Vähemalt pool tundi enne koosoleku algust jõudis ta juba kohale. Vana meister ei kärsinud kodus istuda. Töö lõpetas varakult. Pügas hoolikalt habet. Pani selga musta ülikonna, mille kitsad püksisäärеd ja kuue lõhkine saba andsid tunnistust sellest, et riided olid ammu aega tagasi ostetud. Pähe seadis kõva kübara ja kätte võttis nupuga kepi. Nõnda ta tuli, hing ootusest ärevil. Väliselt näis rahulikest rahulikum, vahetas kõrval istuva võhivõõra mehega mõne sõna ja ootas. Ta oleks hea meelega saalis ringi vaadanud, et kas ta tütar on kohale jõudnud, aga ei pidanud seda sündsaks. Küllap Valve tuli, rahustas ta ennast.

Mine tea, mis oleks tütrega juhtunud, kui Nurk poleks teda poolvägisi kodunt välja viinud. Oleks vana meister jumalasse uskunud, siis oleks ta Nurgale taeva õnnistust palunud, kuid ta lõpetas taevaste võimudega oma vahekorrad juba viiendal aastal, kui papid ristis kätega mustasaja veretööd tagant kiitsid. Nurk oskas leida õige tee, mis Valve ellu tagasi tõi. Kui Mats ükskord Nurgaga nelja silma alla jäädes tahtis teda tänada, tõrjus Madis kahe käega tagasi. «See pole ainult minu mõte, et me Valvele hakkasime väikesi ülesandeid andma. Üheskoos arutasime, mis teha inimesega, kes kustub nagu küünal. Ei mäletagi enam, kes seda teha soovitas.» Nurk võis tõtt rääkida, aga ka tagasihoidlikkusest kõrvale tõmbuda, kuid see polnud tähtis. Peaasi, et tema Valvele targa mõtte pähe pistis, et see hakkaks Reinu tööd jätkama. «Kui sa Oskarit armastasid, siis pead sa ka Oskari tööd armastama,» kõneles Nurk Matsi enda kuuldes. «Pisaraid valada oskab iga naine. Tahad Oskari vääriline olla, siis ei tohi pead norgu lasta.»

Tsirkeli mõtted juhtis tütrest eemale mees, kes

pisut enne koosoleku algust enda tema lähedusse poetas. Mats poleks osanud teda tähelegi panna, aga mees ise käitus imelikult. Piilus ringi ja teda nähes justkui ehmatas. Tsirkeli pilk langes ta jalgadele. Õigele meistrile ütleb viis, kuidas inimene oma saapaid kannab, teinekord rohkem kui miski muu. Ta nägi, et selle kahtlust äratava isiku kingad olid tugevasti viltu tallatud. Kontsa sisemine pool peaaegu kulumata, välisküljel käis aga juba pealisnahk vastu maad. Ühest niisugusest kõverakoivalisest lääpjalast oli Tsirkelil mõru mälestus. Kahekümnendal aastal tõi samasugune jalanõude narritaja talle oma säärikud parandada. Mats lõi veel kontsa välisservale tugevad rauad, et inimene edaspidi inimese kombel käia saaks. Oleks ta hingest aimanud, et tegemist on suure suliga, poleks ta tööd vastu võtnud. Kui vaenlasenahk säärikute järele tuli, oli ta tugevasti pommis ja vihastas nendesamade raudade pärast, mis Mats oli kontsade alla kinnitanud. «Ega ma hobune ole, et pean raudu kandma,» karjus kingseppmeistri peale. Ja kui Mats talle selgeks' teha püüdis, et temataoline saabaste viltusõtkuja peab tingimata rautatud kontsadega ringi käima, sattus ta päris marru. Räuskas, et ta olevat kõveratest säärtest hoolimata väga kardetav inimene, kellega ei maksvat mängida. Rääkis maast ja taevast kokku. Suurustaja sõnadest selgus, et see oli valgete väes soldatiks olnud ja neli või viis punase meelsusega seltsimeest ära andnud. Mats paiskas talle säärikud näkku ja kihutas uksest välja. Tsirkel oleks kuuldud lugu tühipaljaks kelkimiseks pidanud ja vahejuhtumi unustanud, kui rangjalg poleks hiljem ennast meelde tuletanud. Ta nimelt tuli nädala pärast kainena tagasi, nimetas ennast härra Ahvenaks ta ähvardas, et kui kingsepp peaks tema jutust kellelegi iitsatama, siis ootavat teda trellid ja veelgi kurjemad asjad. Ahven käis teinegi kord hirmutamas ja kadus siis nagu vits vette.

Nüüd mõistis kingsepp, et see inimene oli purjus peaga tõtt kõnelnud. Oleks Mats tookord niisuguste meestega tuttav olnud nagu Nurk, siis poleks ta seda lugu enda teada jätnud.

Mida kauem Mats enda ees seisvat kõverjalga vaatas, seda veidram tunne temas tekkis. Järsku ongi seesama nurjatu? Aastad muudavad küll inimest palju, kuid ka Ahven oli lühikese kasvuga ja kandilise peaga. Kui ta aga tõepoolest on Ahven, siis ei kõlba ta siia turnimisesaali, kuhu õiged inimesed kokku kogunevad.

Kingseppmeister mõtles, pilk Anton Raba saapakontsadel. Tõusis siis püsti, kallutas ennast ettepoole ja sosistas:

«Ahven.»

Kõverjalg keeras ennast kiiresti ringi. Midagi tema pilgus kinnitas Mats Tsirkelile, et ei olnud vist eksitusega tegemist.

«Isand Ahven,» ütles Tsirkel põlglikult, «teie koht pole siin, ausate inimeste seas.»

«Mu nimi pole Ahven, vaid Raba,» sisistati talle vihaselt vastu.

«Minge ära,» lausus Tsirkel ikka ägedamalt.

«Ärge karjuge. Mis te segate,» vastas Anton sosistades ja püüdis ennast habemikust kaugemale nihutada. Läheduses viibijad muutusid tähelepanelikuks.

«Seltsimehed, see pole õige inimene,» hakkas Tsirkel ärritatult kõnelema.

Võib-olla oleks Antonil õnnestunud ennast rahva hulka peita, kuid ta ette jäi Nurk seisma.

«Ta on kahtlane isik,» kuulis Nurk Matsi sõnu.

Nüüd märkas kingsepp Nurka.

«Madis — see on müüdud nahk,» pööras Tsirkel Nurga poole. Vana meister tahtis asja pikemalt seletada, aga tundis samas, et ta ei tea kuigi palju inimesest, kes kakskümmend aastat tagasi end Ahvenaks ja nüüd Rabaks nimetab.

Anton Raba märkas teise kõhklust ja sai julgust.

«Seltsimees Nurk, ma ei mõista . . .»

«Kust te mind tunnete?»

Anton ei sattunud segadusse.

«Teid tunneb kogu töölisklass.»

«Ärge uskuge teda,» hakkas Mats Tsirkel uuesti ärritatult rääkima. «Ta andis oma hinge päästmiseks neli

soldatit valgetele välja. Ja veel ühe lendlehtede laialilaotaja.»

Nurk vaatas uurivalt võõrast. Sama tüüp jälitas teda mullu kevadel. Juba siis tundus nuhi välimus tuttav. Järsku meenus talle sombune kevadhommik Püssi jaama läheduses. Kas tõesti seesama inimene andis algul Kuusktamme ja hiljem neli soldatit ohvitseridele välja?

«Vanamees sonib, mu nimi on Raba,» seletas süüdistatu kiiresti.

«Valetab!» ütles Tsirkel täie häälega ja põrutas: «Provokaator!»

«Provokaatorid välja! Nuhid ukse taha!» nõudsid ümberolijad valjusti. Need hüüded kostsid juba üle saali.

Uuesti meenus Nurgale hommik frondil. Väike, määrdunud sinelis sõdur võttis Kuusktamme käest lendlehti vastu. Tund hiljem August vangistati.

«Mind tunneb seltsimees Sammal,» kaitses Raba ennast ja nagu äkki midagi taibates lisas kiiresti: «Mind tunneb hästi seltsimees Kuusktamm.»

Nüüd sai Nurgale kõik selgeks.

«Laske jalga,» ütles ta tumedalt.

Anton Raba kaotas enesekindluse ja taganes, külg ees, välisukse poole. Hirmunuks muutunud pilk püüdis vältida inimeste põlglikult vaatavaid silmi.

«Provokaatorid välja!» saatsid teda vihased sõnad.

«Madis, võta ta kinni,» ütles kingsepp põgenejat tummalt jälgivale Nurgale. «Ära lase kurjategijat käest.»

«Ole mureta, Mats. Ükski süüdlane ei pääse töörahva kohtu eest.»

Tsirkel istus segaste tunnetega.

Tööliste hukkamõistvad hüüded ajasid segadusse ka seina ääres seisva Vello Mehiste. Ta oli suutnud endale juba sisendada, et kõik läheb hästi. Õhtul kannab ta direktorile ette, mida näeb ja kuuleb. Ühtegi detaili ei unusta, mälu on tal ometigi suurepärane. Saatlev pole mitte ainult tehaseomanik, vaid ka riigimees. Ja ka tema ei jää ainult pearaamatupidajaks, vaid tõuseb samuti seltskonna elu suunavaks jõuks. Kas ei soorita ta praegu sangaritegu, mis väärib presidendi enda

tunnustust. Mehiste tundis end tihedalt täiskiilutud võimlas ainukese ausa, oma rahvale ja kodumaale truu isamaalasena. Ta püüdis neist, kelle sekka teda saatus viis, üle vaadata, neist madalaist, vähearenenud, kuritegelikult mässavaist massinimestest kõrgemale tõusta. Mehiste mõtles just sellele, kuidas aus süda talle julgust ja jõudu annab, kui Mare onu ägedalt kedagi süüdistama hakkas.

Sõna «provokaator» tabas ka teda. Mehiste nihutas end, jälgis vastukäivate tunnetega lühikesekasvulist meest, kelle peale kõik karjuma hakkasid, ja tõmbus küüru. Sel hetkel ei tahtnud ta ühegi hinna eest, et keegi teda näeb. Tahtejõudu halvas ebamäärane, õudne hirm, mis pilvena temale laskus. Saali keskelt vahtis teda paljutähendava pilguga nende vabriku endine laomees Maasik.

Saalist väljaaetud mees puges Saatlevi vaatleja eest mööda. Mehistele tundus, et iga moment võib kellegi sõrm temale näidata. Kas Maasik ei tõstnudki oma kätt?

«Provokaatorid välja!» hüüdsid tugevad, otsusekindlad hääled.

Millegipärast näis Mehistele, et kogu saalitäis rahvast vahib nüüd teda. Ja kõigil on samasugune läbitungiv-pilkav vaade nagu Maasikul. Mehiste süda peksis metsikult, silmad ekslesid võimlas ringi. Kuhu need ka ei pööranud, kõikjal viirastusid jämedad, küünarnukkideni paljad käsivarred ja hirmuäratavad, lapsepea-suurused rusikad. Teda valdas hirm, et kui ta ei jõua raevunud massi käest põgeneda, siis tehakse temaga nagu piibuga: pöid peale ja lömaks. Piibu oli ta kohe algul, kui ähvardavad hüüded valla pääsesid, kangestunud näppude vahelt põrandale pillanud, kus see jalgade all puruks praksatas.

Mehiste hakkas rabelema.

Koosolekust osavõtjad nägid, kuidas kaks kogu ukse poole trügisid. Lühemakasvuline kadus sageli inimeste varju, kuid teise, pikakasvulise mehe tee oli selgesti näha. Nurgale jäi meelde tema lumivalgeks kahvatanud nägu ja allapoole vajunud lõug. Rinna kohal hoidis see kahe käega kübarat. Pea nõksatas iga

sammuga ettepoole ja õlanukid kerkisid üha kõrgemale.

Inimesed taganesid nende eest kõrvale. Jälestavad pilgud peksid pagejaid rusikaist valusamini.

Peagi rahunes saal.

Koosolek algas.

Esimesi kõnelejaid kuulates jälgis Nurk koosolekust osavõtjaid.

Ta ei märganud ainsatki tuima silmapaari, igavust väljendavat haigutust, tukastava inimese rinnale vajunud pead. Inimesed istusid või seisid erksatena, nad otsekui neelasid sõnu. Millegipärast meenus Nurgale põua käes pakatanud põld, mis januneb vihma järele. Nii nagu maa vajab vett, et tema põues võiks seeme idaneda, tema pinnal vili võrsuda ja kasvada, nii vajab rahvas tõde — tõde oma elust, tõde sellest, mida ette võtta, kuhu, mis sihis oma sammud seada.

Siin oli rohkesti Nurgale tuttavaid inimesi. Seltsimehi, kellega ta oli kaua aega üheskoos võidelnud, pikki aastaid sunnitööl piinelnud. Jah, siin viibis nende põrandaaluse partei tuumik, mida kapitalistid ühteviisi vihkavad ja kardavad, mille nad hetkegi viivitamata ahelaisse neediksid, kui nad ei tunneks end mõõgateral kõndivat.

Kui palju istus pinkidel ametiühingute aktiviste, kelle visadus valitsuse ärevusse ajas. Organisatsioonide sulgemine, juhatuste tagandamine, otsene, füüsiline terror ei aidanud nende vastu. Töölisklass eraldas enda hulgast lakkamatult uusi inimesi, kes valitsuse ja Tööliskoja mängu läbi nägid, kes ei kaotanud silmist sihti, mille poole töörahvas raugematult püüdles.

Ausate töötavate inimeste kindlameelsed näod. Meeste, naiste, vanade, keskealiste, noorukite näod. Nurk vaatas Metsisele, Tsirkelile, Jaanmannile, Maasikule ja teistele inimestele, nii tuttavatele kui ka võõrastele, ja tundis, et ta suudab täna tõepoolest väljendada töörahva hinge.

Nurga tähelepanu köitis Valve Tsirkeli suurte, aukuvajunud silmade pilk. Et Hallkivi oli kingsepa tütart armastanud, seda oli Nurk taibanud juba tol õhtupoolikul Priidu juures. Ta mõistis nüüd, tagantjärele,

sõpra. Mõistis sellepärast, et oli õppinud Valvet hindama.

Valve kuulas kõnelejat kogu oma hingega. Täna räägitakse avalikult, valju häälega sellest, millest veel aasta tagasi pidi sosistama. Rein ootas niisuguse aja saabumist, Rein uskus, et need päevad tulevad. Kuigi Valve teadis nüüd inimese õiget nime, keda ta kunagi unustada ei suuda, ei suuda ega tahagi suuta, jäi see tema mälestuses ikka Reinuks. Reinuna hakkas ta Oskar Hallkivi armastama ja Reinuks ta tema silmis ka jääb.

Ta seisis kardinat sõrmitsedes akna juures, kui Rein läks. Tagasi ta enam ei tulnud. Ei saagi tulla.

Valvelt rändasid Nurga silmad uuesti üle kogu saali. Kuhu jääb Alma?

Tuhande inimese hulgast on raske ühte leida. Pealegi kui selle ühe pea ei ulatu kõrgemale enamiku meeste õlgadest. Alma võib näiteks ukse läheduses seina ääres seista, ja sealt on teda raske üles otsida. Seista oleks aga Almal raske, ta peaks tingimata istuma. Järsku muutis ta oma otsuse ümber ja jäi koju? Tundis ennast halvasti, kartis, et koosolek liialt väsitab.

Ei, Alma ei maldaks täna õhtul kodus istuda. Ja ka homme ei jää ta koju.

Nurk tahtis midagi Metsisele öelda, pööras pisut pead ja tabas Ellerheina ebamäärase, saali suunatud vaate. Ellerhein seisis peaaegu ta kõrval, üks käsi kuuetaskus, teise küünarnukk hüppepuki vastu toetatud. Ellerheinast õhkus justkui külma, midagi niisugust, mida Nurk ei osanud seletada. Ootamatult tekkis kommunistil mõte — mida võis küll Ellerhein üle elada, kui saalis hüüti «provokaatorid ja nuhid välja!»?

«Järgmisena on sõna seltsimees Madis Nurgal.»

Kõnepuldist sai Nurk palju parema ülevaate saalist. Endisel kohal ei näinud ta hilinenud tulijaid. Ukse ees seisev inimmüür varjas need. Praegu aga tabasid ta silmad äsja sisseastunud naise. See oli Alma.

Toomas kiirustas. Ta ei tahtnud koosolekule hilineda. Äsjane vaidlus rusus teda. Kõrvus kumisesid Märdi sõnad: rebisin maha. Otse mõistusevastane oli näha sõbra peos kokkukägardatud koosolekukuulutusi. Sõber — kas Märt on enam tema sõber?

Toomas jõudis Tõnismäele. Ta pilk peatus kahel politseinikul, kes seisid trammipeatuses, ja libises neist ükskõikselt üle.

Kitsas õuekaelas, mis viis kinost mööda Töölisvõimla juurde, hiilis, pea maas, Toomast mööda Anton. Tema kannul tuli näost äralangenud, kühmu tõmbunud Mehiste, kes ühtelugu selja taha piilus. Rinna kohal hoidis kahe käega kübarat, nagu tahaks keegi seda talt ära kiskuda.

Toomast nähes Mehiste võpatas. Ta lõug hakkas värisema.

«Tervist,» pudistas «Maiustuse» pearaamatupidaja ebaselgelt ja kummardas terve kehaga, nagu ei mööduks temast mitte lihtne tööline, kõige tavalisem müürissepp, vaid suurem ja tähtsam isand kui direktor Saatlev ise, midagi presidendist veel kõrgemat. «Ma ei ole... Ma olen vaimsel alal töötaja... Ma ei ole...» Kummardas uuesti ja tõttas lõnkuvate põlvedega edasi, lähemalt seletamata, kes ta on või kes ta ei ole.

Toomas, kes ei teadnud midagi sündmustest võimlas, vaatas neile imestunult järele. Tal polnud mahti pead murda selle üle, mispärast minematõttajad nõnda kummaliselt ennast üleval peavad. Koosolek kindlasti juba käis, ja Toomas ruttas võimlasse.

Saali astumisel haaras teda otsekohe selle suure nõupidamise eriline hingus, mida ta tajus kõigi oma meeltega. Kui ta pisut rahunes ja tähelepanelikult ringi vaatas, nägi ta üle inimeste peade tuttavaid loosungeid. Üks oli asetatud tagaseina keskele, teised pandud natuke ettepoole ja veidi poolpõiki. Igale saalisviibijale paistsid need hästi silma. Suured mustad tähed olid selgesti loetavad. Siit kaugemalt ei võinud sugugi aru saada, et parempoolse loosungi viimased tähed on värvitud erutusest väriseva käega. Nende jooned paistsid

sirged ja ühtlased, täpselt samasugused nagu teisedki. Ometi ei kuulanud siis pintsel hästi tema sõna.

Toomas nihkus ettepoole ja leidis end Vana-Jaani kõrvalt, kes kepile toetudes kiindunult kõnelejat jälgis. Noormees ei imestanud selle üle, et müürissepp, kes eile alles voodis lamas, täna siia oli tulnud. See näis talle Vana-Jaani kohta loomulik. Kas tuli see saalis valitsevast meeleolust, mis teda vallutas, kõneleja sõnadest, mis julgelt valitsuse tegevust kritiseerisid, vana töökaaslase lähedusest, seinal rippuvaist loosungeist või millestki muust, kuid Toomas unustas Märdi, Antoni ja Mehiste, unustas kõik möödunu ja elas sellele, mida praegu nägi, kuulis ja tundis. Ta oleks nagu ehitanud erakordselt kõrget ja tugevat müüri, mida ladudes ei saa ega tahagi mõelda millelegi muule, mis köidab jäägitult ja annab elule suure, ilusa sisu.

Siis märkas Toomas Salmet. Neiu kõrval seisid kolmneli temast vanemat naist ja paar meest, kes paistsid olevat omavahel tuttavad. «Maiustuse» töölised, oletas Toomas. Salme poole kummardus mitte keegi muu kui kütja Sander Lepik. Arvatavasti sosistas ta neiule midagi. Salmel oli seljas seesama lilleline suvekleit ja hele mantel ja küllap vist jalas needsamad kingadki. Salme tuli siiski, tuli ise, kuigi tema sõnad võisid teda ainult koosolekust eemale peletada. Võib olla, et Salme oli otsustanud koosolekule tulla juba enne seda, kui nad kokku said.

Toomas oleks väga näha tahtnud, missugused kingad Salmel on, aga inimesed varjasid ta jalgu.

Kõnelema hakkas Madis Nurk. Enamik kokkutulnuist oli Nurga viimasest areteerimisest kuulnud ja avaldas talle nüüd käteplaksutamisega oma poolehoidu. Nurga hääl ei olnud tugev ega kõlav. Hääletugevuses ja retoorikavõtete kasutamises jäi ta näiteks Ellerheinast kaugele maha. Ellerhein oleks võinud oma hääle ja kõnekunsti poolest olla kas või piiskop, seda rääkisid nii ta sõbrad kui ka vaenlased. Sõbrad lipitsevnöökavalt, vastased pilkav-iirooniliselt. Kuid mis aitab kõuehääl ja eeskujulik kõnetehnika, kui võimuahned ortodoksid su nurka suruvad, mõtles Ellerhein sapiselt.

Saal kuulas Nurka hiirvaikselt.

«Toon teile tervitusi sealt, kuhu kodanlik valitsus, kui tal võimu ja väge jätkuks, paigutaks kõik inimesed, kes mõtlevad ja tegutsevad teisiti, kui see on vastuvõetav kapitalistidele, — nimelt trellide tagant.»

Rahvas mõistis Nurga sõnade mõtet ja plaksutas elavalt.

Reporter Roland Paestik, kes tundis vaheldumisi kuuma- ja külmahoogusid, kirjutas kiirkirjas üles ka need sõnad.

«Paar päeva tagasi vangistati mõned inimesed sellepärast, et nad pooldavad Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud sõpruse ja vastastikuse abistamise pakti ausat täitmist. Vabaks lasti neid mitte selletõttu, et Eestimaa praegune valitsus oleks oma poliitikat muutnud. Hunt võib küll karva vahetada, mitte aga meelt muuta. Hirm töörahva ees, kes nõuab lepingust kinnipidamist, hirm Nõukogude Liidu ees, kes protesteerib pakti saboteerimise vastu, oli selle põhjuseks, miks vangistusaeg sedakorda lühikeseks jäi.»

Uus, endisest veelgi valjem kiiduavalduste laine voogas üle saali.

Maasikut haaras Nurga sõnade lihtsus. Nurk ja tuhandepealine kuulajaskond ajasid juttu just nagu teineteist hästi mõistvad sõbrad. Maasiku pilk peatus Ellerheinal, kelle liikumatu nägu ja üle inimeste peade sihitud pilk võõrastust äratas. Talle meenus Ellerheina sosin talvisel ametiühingu koosolekul. «Võtke sõna. Sotsiaaldemokraadid teavad, millest kõnelda!» Nii nagu tollal tundus ka praegu Ellerhein talle arusaamatu. Maasik ei juurelnud kaua Ellerheina üle. Koosolek, Madis Nurga kõne, ühtesulamine võimlasse kogunenud sadade tööinimestega — kõik see kiskus teda liialt kaasa. Tundis endas tekkivat pakatavat jõutunnet, ärevust, tahet tegutseda. Midagi taolist oli ta kogenud ka «Terase» streigi esimesel päeval. Kuid tollal oli see palju nõrgem, ebamäärasem. Kindlusetunnet puresid pealegi kahtlusehood, mida ta püüdis küll maha suruda, kuid täiesti oma sisemusest välja rookida ei suutnud. Maasik ei kujutanud endale selgesti ette, mis saab edasi, mis sünnib lähemas tulevikus. Millega töörahva

pealetung lõpeb, seda ei osanud ta öelda. Et see pealetung aga alanud on, selles oli Evald Maasik veendunud.

Ellerhein polnud mitte ainus, kes tundis ennast koosolekul halvasti. «Uuemate Uudiste» reporteri peas kihises ja kees äärmine tohuvabohu. Ajakirjaniku ergud kippusid üles ütlema. Ta needis ennast ei tea juba mitmendat korda, et sensatsioonihimu teda siia ajas. Ta nägi Mehiste häbiväärset pagemist, tundis silmapilgu kahjurõõmugi, kuid nüüd on see ikkagi temast paremas olukorras, väljaspool iga hetk kokku langeda ähvardavaid võimlaseinu. Ja tema, lihtsameelne, arvas, et tegemist on ainult pisut tavalisest erineva koosolekuga. Kõige trööstitum oli see, et kui need mõtted, mida siin kõneldakse, üle maa levivad, siis on ta luuletajakarjääril kriips peal. Juba praegugi noriti «Loomingus» avaldatud ülevaates sapiselt tema luuletuskogu kallal, siis kargavad kõik säärde. «Internatsionaali» jäljendades võiks ju ka pahempoolseid värsse kirjutada, aga kes ütleb, missugune jõud ja kelle võim lõppude lõpuks peale jääb?

Toomas, kelle silmad rändasid vaheldumisi Nurgalt Salmele, pani tähele, kui innukalt neiu plaksutas ja kui tähelepanelikult ta kuulas. Salme nägu õhetas. Küllap ta silmadki võisid särada, nagu need särasid siis, kui ta proovis telliskivi paika panna. Helgivad veelgi rohkem. Nõnda Toomas oletas. Salme silmi ta ei näinud, need olid kiindunud kõnelejasse.

«Tunneks kodanlus ennast niisama kindlalt pukis istuvat kui aasta tagasi, siis vastaks ta rahva nõudmistele nuudi, tina ja türmiga. See aeg, kus ta töölisklassi huvide eest võitlejaid avalikult tappis, on mööda läinud. Täna ei julge kodanlus oma vastaseid ka selja tagant maha lasta, nagu ta on seda teinud paljude seltsimeestega, keda töörahvas kunagi ei unusta.»

Võimlas oli kuulda inimeste hingamist.

Valve ripsmed värisesid. Ta kujutles niisama selgesti Reinu, nagu ta nägi enda ees Madis Nurka. Oleks Rein elanud, siis viibiks ta praegu siin, võib-olla oleks täna sõnagi võtnud, mõtles Valve pisaratega võideldes. Märkas, et kõneleja tuletab paljus Reinu meelde, oleks nagu tema vend. Rein ja Nurk olid head sõbrad, kes teine-

teist usaldasid ja teineteisesse uskusid. Jah, isal ja seltsimeestel on õigus, kes ütlevad, et Rein polnud asjata langenud, et eesmärk, mille nimel tema oma elu ohverdas, ei ole enam mägede taga. Seda oli hea tunda. Valve tabas endast vasakul istuva raseda naise pilgu, kellele keegi oli mõni minut tagasi oma koha andnud. Nurga naine, tundis Valve ja vaatas häbenemata selle osavõtlikesse tumedatesse silmadesse. Pisarad, mida Valve oli võõraste eest alati varjanud, veeresid nüüd üle ta põskede.

Mats Tsirkelil ei jäänud tütre hingeliigutus nägemata. Kingseppmeister mõistis Valve pisaraid nii, et tütar avas nüüd inimeste ees oma hinge. Õigete inimeste ees võib seda teha, õigete inimeste seas peabki seda tegema, siis on südamel kergem. Nüüd, nähes tütre voolavaid pisaraid, sai isale selgeks, et Valve suudab oma kurbust kanda ja seda teed mööda käia, mis Reinul pooleli jäi.

«Valitsus katsub praegu oma rahvavaenulikku tegevust maskeerida. See ei aita. Meie, tööinimesed, näeme valitsuse mängu läbi. Ja meie vastus valitsuse reeturlikule poliitikale saab olla ainult üks: nõuame niisuguse valitsuse moodustamist, kes ajaks ausat poliitikat. Niisugust poliitikat, mis vastaks rahva huvidele.»

Mats Tsirkel tõusis püsti ja hüüdis:

«Õige!»

«Õige!» hõikas Sander Lepik.

«Õige!» kordas kompvekipakkija Juuli mahlakas hääl.

Paestikule näis, et inimesed kasvavad otsekui suuremaks, ainult tema jääb endiseks, väikeseks, keda ümberolijad võivad jalge alla tallata. Tal hakkas kitsas, parem käsi kirjutas kiirkirjamärkide asemel kummalisi konkse ja sõlmi.

«Enamlasel on enamlase sõnad,» noogutas Vana-Jaan tunnustavalt Toomale.

Noor müürissepp tundis kuklal kellegi palavat hingeõhku. Ta pööras pisut pead. Siinsamas küünitas ettepoole Ants Aarmann. Hiljem, kui Toomas tahapoole vaatas, oli artellivanem kadunud.

Pärast Madis Nurka esines veel mitu kõnelejat.

«Nagu seitsmeteistkümnendal aastal,» tähendas Vana-Jaan.

Toomas ei osanud praegu toimuvat võrrelda seitsmeteistkümnenda aastaga. Ta oli sellal aasta-kahene põngerjas. Oleks Kuusktamm siin viibinud, tema oleks võinud öelda, kas Vana-Jaanil on õigus või mitte. Kindlasti jagaks ta Vana-Jaani arvamist. Kuusktamme ja Vana-Jaani mõtted läksid harva lahku. Nad olid üksmeelsemad kui vennad. «Mis oleks, kui ma homme Viljandisse sõidaksin,» kaalutles Toomas. Kes oleks veel rõõmsam kui tema vana töökaaslane, kuuldes, missuguseid koosolekuid nüüd töölised Tallinnas peavad.

Peale Tooma mõtles Kuusktammest veel teinegi inimene. Rätt õlgadel, kuulas kõnelejaid tähelepanelikult Leena, kes tagasihoidlikult pinginurgal istus. Kui provokaatoreid ja nuhke välja aeti, otsis ta silmadega suurte harali kõrvadega sala, kes nende maja ümber luusis. Kes see teine Augusti väljasaatmises rohkem süüdi oli? Leenal oli isegi natuke kahju, et seda nuuskurit siin polnud ja see avalikust häbistamisest sedakorda pääses. Pole viga, rahvas tirib ta, inimjätise, varem või hiljem päevavalgele.

Pärast Nurga kõnet küsis Leena oma naabrilt, selleltsamalt, kes nuhi ära tundis:

«Kas Tallinnast väljasaadetud inimesed varsti tagasi lastakse?»

Küsis seepärast, et Mats Tsirkel temas usaldust äratas. Paistis olevat sõnakas taat, peletas nuhi minema, toetas parajal paigal kõnelejat. Eriti mõjus aga Leenale see, et ta kõrvalistuja habemekarvades kõverat laastukest märkas. Tähendab — töömees.

Mats Tsirkel tunnistas pilgu aega Leenat ja vastas:

«Kauaks nad ei jää.»

Sedasama uskus ka Leena. Ta lootis nii juba siis, kui Augustit jaama saatis. Lootis, sest et inimene peab ikka lootma ja sest et August ise julge meelega tulevikku vaatas, kuid ta usk lõi vahetevahel kõikuma. Sellepärast ta koosolekule tuligi, et oma hingele tuge juurde saada. Toomas trööstis teda küll, oli talle lihase poja eest, aga Tooma tõde pidas Leena liialt tormakaks. Toomas meenutas viienda või seitsmeteistkümnenda

aasta Augustit, kes siis iga päev revolutsiooni võitu kuulutas. Praegu aga tundis Leena, et ta hakkab Tooma tormakat tõde uskuma. Ta läheb ise kas hingelt nooremaks, või on ajad niisuguseks muutumas, et tõde, kui see tahab tõde olla, peab keema nagu noore inimese veri. Leena kuulas ning otsustas viimaks Viljandisse sõita, et Augustile sõna viia, missugused asjad praegu Tallinnas sünnivad. Kuid Leena oli ilma ja elu rohkem näinud kui Toomas ja ta mõtles ümber. Küllap seltsimehed Augustit asjadega kursis hoiavad, ja kes ütleb, et Viljandi töölised täna või homme samasugust miitingut ei pea?

Koosoleku lõpul lõi võimlas kõlama «Internatsionaali» ülev, võitlusse kutsuv viis. Kes võttis selle esimesena üles? Kas Alma Nurk, kelle emasilmis vaimustus loitis? Või kompvekipakkija Juuli, kes teadis kõiki laule? Oli see hoopis Evald Maasik või Robert Toomingas, kelle hääled liitusid teiste omadega? Töörahva võitluslaulud polnud ununenud ei Priidu Jaanmannil ega Mats Tsirkelil, nii et ka nemad väga hästi võisid «Internatsionaali» alustada. Kes teab.

Laul algas korraga paljudest suudest. Kogu rahvas laulis:

«Nüüd üles, keda needus rõhub,
nälg, orjus ikkes hoiavad!»

Võideldes hingelduse ja köhaga, laulis Vana-Jaan. Ta väsinud hääl paisus ja paisus. Sealt, kus seisis Salme, kostsid heledad naistehääled. Tooma selja tagant, ukse juurest, kuuldus jämedat jorinat. Nõnda võis laulda ainult üks — kivikandja Kamar.

Tõepoolest, Voldemar Kamar laulis. Algul arglikult, ebakindlalt, siis tuhande hääle toetusel ikka julgemini ja valjemini. Järsku märkas ta, et siinsamas, tema kõrval, seisab Ants Aarmann suletud suuga. Kivikandja laulis, vahtis Aarmanni kokkupigistatud hambaid ja vihastas. Pani oma kämbla vaikija õlale ja sosistas:

«Laula!»

Aarmann surus lõualuud veel tugevamini kokku.

«Laula!» sakutas Kamar tõrkujat.

Vastu tahtmist avas Tortandeli artellivanem suu.

«Internatsionaal» kõlas ja helises ikka vägevamini ja vägevamini.

Tooma kõrval kostis see viis ka siis edasi, kui võimla juba ammu tühjenenud oli ja ta Maasiku kõrval kõrge kastani all seisis, mis kasvas ametiühingute maja õuel.

Sealt leidis nad Metsis.

«Minge üles, seltsimees Nurgal on teie jaoks ülesandeid,» pöördus ta noormeeste poole.

Toomas ja Maasik vaatasid teineteise otsa ja mõistsid, et ees seisavad veelgi suuremad sündmused.

Куусберг Паул Аугустович
КАМЕННЫЕ СТЕНЫ
На эстонском языке
Обложка Р. Пангсеппа
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10
*
Toimetaja *E. Hiedel*
Kunstiline toimetaja *H. Vitsur*
Tehniline toimetaja *L. Uuspõld*
Korrektorid *L. Golberg ja E. Kask*

Ladumisele antud 25. IV 1957. Trükkimisele antud 13. VI 1957. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 28,75. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 23,57. Arvutuspoognaid 24,24. Trükiarv 14 000. MB-04369. Tellimise nr. 1072. Trükikoda „Pioneer", Tartu, Kastani 38.

Hind rbl. 10.—

7—3

Rbl. 10.—